

ВЕРЕСАЄВ

Твори

В. В. ВЕРЕСАЄВ

ТВОРИ

В ДВОХ ТОМАХ

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ ~ 1956

В. В. ВЕРЕСАЄВ

ТВОРИ
ТОМ ДРУГИЙ

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ ~ 1956

Переклад в російській

Переклади здійснено за виданням:
В. В. Версаєв. Сочинения, т. 2, 3. Гослитиздат. Москва, 1948.

*Л*ОВІСТІ
та
ОПОВІДАННЯ

ДВА КІНЦІ

I. Кінець Андрія Івановича

I

Був вечір суботи. Палітурний підмайстер Андрій Іванович Колосов, у пантофлях і без сюртука, сидів за столом і швидко шерфував шматки червоного сап'яну. Його дружина, Олександра Михайлівна, клеїла на комоді гільзи для палітурок. Андрій Іванович уже п'ять днів не ходив до майстерні: у нього набрякли ноги, з'явилася задишка, і звичайний кашель став сильніший. Всі ці дні він похмуро лежав у ліжку, пив дигіталіс і прискіпувався до Олександри Михайлівни. Сьогодні набряклість зовсім спала, і Андрій Іванович відчув себе настільки краще, що взявся за роботу, яку приніс з собою з майстерні додому.

Олександра Михайлівна зранку пильно стежила за його настроєм: їй треба було мати з ним одну важливу розмову, і вона очікувала для цього сприятливої нагоди; весь час вона була дуже запобіглива з Андрієм Івановичем, старалася вгадати його найменше бажання.

До кімнати ввійшла шестирічна Зіна, дочка Колосових, в накиненій на голову великій материній хустці. Вона передала матері півпляшки коньяку.

— Хазяїн велів сказати, що останній раз дає в борг, — пошепки сказала вона, боязко покосившись на спину Андрія Івановича.

Олександра Михайлівна моргнула їй, щоб вона мовчала, і почала накривати на стіл. Дістала рештки обіду, подала самовар і заварила чай.

— Ну, Андрюшо, годі працювати! Йди вечеряти.

Олександра Михайлівна підійшла до Андрія Івановича і, завагавшись, поцілувала його в голову: вона не була певна, чи в такому доброму настрої Андрій Іванович, щоб дозволити їй це.

Андрій Іванович терпляче зніс поцілунок і пересів до стола. Побачивши коньяк, він просіяв.

— От спасибі, Шурочко, що припасла,— розчулено вимовив він.— Непогано коньячку тепер випити.

Андрій Іванович перехилив у рот чарку, з насолодою крякнув і взяв шматок солонини.

— Е-ех! Йй-богу, як вип'єш чарочку, то наче душа в раю перебуває... Дай-но хрину!

Вони почали вечеряти. Зіна їла мовчки; коли Андрій Іванович звертався до неї з запитанням, вона спалахувала і квапилася відповісти, боязко і розгублено дивлячись на батька: вчора Андрій Іванович жорстоко відшмагав Зіну за те, що вона до восьмої години вечора бігала по подвір'ю. Учора всім перепало від Андрія Івановича: дружині він шпурнув в обличчя чоботом, квартирну хазяйку вилаяв; тепер він почував себе винним і був особливо м'який і ласкавий.

— Чого ж це Ляхов не йде? — спитала Олександра Михайлівна.— Обіцяв зразу ж після получки гроші занести, а й досі нема.

— Ну, де ж зразу! Спочатку в «Сербію» треба зайти, випити. Він порядок знає.

Прийшла з всеношної квартирна хазяйка. Сусідка Колосових, папіросниця Єлизавета Олексіївна, повернулася з фабрики. Крізь тонку дощану стіну чутно було, як вона переодягалася.

— Олександро Михайлівно, можна у вас окропу роздобути? — спитала вона крізь стіну.

— Будь ласка, Єлизавето Олексіївно!

До кімнати ввійшла невисока дівчина з дуже блідим обличчям і суворими, без посмішки очима.

Андрій Іванович конфузливо привітався. Єлизавета Олексіївна суворо потиснула його руку і, відвернувшись, заговорила з Олександрою Михайлівною. Андрій Іванович почував себе незручно: Єлизавета Олексіївна була вчора дома, коли він кинув в Олександрю Михайлівну чоботом.

— Ви б, Лисавето Олексіївно, напилися чаю з нами,— сказав він.— Чого вам там самим пити.

— Дякую. Мені ще на завтра твір треба писати.

— Ну, що твір! Нап'єтесь і сядете писати.

— Я разом з чаєм писатиму.— Єлизавета Олексіївна налила в чайник окропу.— Як ваше здоров'я? — спитала вона, не дивлячись на Андрія Івановича.

— Дякувати богіві, одужую. Хочу до майстерні йти. В понеділок — вшестя, у вівторок, значить, і піду. Час уже, а то все лежу. Он і дружина всяку повагу втрачає: зараз в маківку мене поцілувала, як вам це подобається!

— Це я, люблячи тебе,— посміхнулась Олександра Михайлівна.

— А я, бачте, незадоволений. Що ж це таке, коли дружина чоловіка в маківку цілує? Це значить — дружина вища за чоловіка; ну, а це влада цілком недоречна, хе-хе!

Єлизавета Олексіївна пішла. Андрій Іванович потягнувся.

— Попрацюю ще трошки, поки Ляхов прийде. Ти не прибирай самовара.

Він сів до стола, погострив ніж об літографський камінь і знову взявся за роботу. Олександра Михайлівна підсіла до стола з другого боку і почала різати папір для гільз. Помовчавши, вона заговорила:

— До Коритових у куток нова пожилиця в'їхала. Дружина конторника. Конторник під новий рік помер, вона з трьома дітьми залишилася. От уже бідність! Меблі, одержу — все заставили, нічого не залишилось. Ходить на горілочаний завод пляшки полоскати, сорок копійок одержує на день. Діти обірвані, голодні, сама обшарпана.

Олександра Михайлівна нишком глянула на Андрія Івановича. Андрій Іванович невдоволено зсунув брови: з тону Олександри Михайлівни він одразу помітив, що в неї є якась задня думка.

Вона продовжувала:

— Каже мені: то ж то дурна я була! Замужем жила, ні про що не думала! Нічого я не вмю, нічого не навчена... Як жити тепер? Добре б кроїти навчитись,— на Вознесенському п'ятнадцять карбованців беруть за навчання, за три місяці навчають. З кроєнням завжди гроші заробиш. А де тепер учитися? Про те тільки й думаєш, щоб з голоду не вмерти.

Андрій Іванович з посмішкою спитав:

— А тобі яка турбота? Всі плітки в домах знаєш, хто що робить. Справжня гаванська чиновниця! Видно, самій робити нічого.

— «Яка турбота»... Буде турбота, коли самій доведеться пляшки полоскати,— сказала Олександра Михайлівна, знизивши голос.

Андрій Іванович видихнув повітря через ніздрі і глянув на Олександру Михайлівну.

— Слухай, Сашо, знову ти цю розмову заводиш? — загрозовано вимовив він.— Я тобі вже раз сказав, щоб ти не сміла зо мною про це говорити. Я це заборонив тобі, розумієш ти чи ні?

— Андрюшо, ну, ти подумай же сам! Ти ось усе хворієш,— адже всяко буває, все може трапитись. Куди я тоді дінуся і що з дитиною робитиму?

— Та облиш ти, будь ласка, свої дурниці! Ти все хочеш довести, що в мене сухоти. Ніяких у мене сухот нема, просто хронічне запалення легенів, мені сам лікар сказав. Ось настане літо, поживу в Лісному, і все минеться.

— Так чому ж мені все-таки не повчитись, поки є час?

— Тому, що твоє діло — господарство. У тебе й так все не в порядку; подивись, який самовар брудний, подивись, який порох скрізь. Неначе в свинячому хліві живемо, як мужики! Ти краще б ось за цим дивилась!

Олександра Михайлівна замовкла. Андрій Іванович, сердито насупившись, продовжував шерфувати. Його величезна, скуйовджена голова з запалими щоками мірно рухалася вперед і назад, лезо ножа швидко ковзало по каменю, рівно спускаючи краї сап'яну.

— Тобі ж від цього допомога була б,— знову заговорила Олександра Михайлівна.— Ти ось все менше заробляєш: раніш сімдесят-вісімдесят карбованців одержував, а нині добре, як сорок припаде на місяць, та й то, коли не хворієш; а тепер і зовсім дріб'язок приносиш; хазяїн он наперед уже й давати перестав, а ми і в крамницю на книжку заборгували, і за квартиру другий місяць не платимо; погрібник сьогодні сказав, що більше в борг не даватиме. А тоді все-таки допомога була б тобі.

— Сашо! Бога ради, облиш ти говорити про те, чого не розумієш,— сказав Андрій Іванович, намагаючись стриматись.— Я працюю з ранку до вечора, утримую тебе,— то можу ж я мати хоч ту втіху, щоб про мене піклувалися!

Я хочу, щоб у мене вдома був обід, щоб мені давали з собою готовий фриштик. А твої копійки нікому не потрібні, я й без тебе обійдусь. Ти насамперед повинна бути порядною жінкою; а коли жінка йде на роботу, то їй доводиться забути свій сором і стати розбещеною, інакше вона нічого не заробить. Ти цього не знаєш, а я досить надивився в майстерні на дівчат і дуже багато розумію.

— А ось Єлизавета Олексіївна працює ж.

— Єлизавета Олексіївна тобі не пара.

— То дозволь мені хоч до недільної школи з нею ходити. Я ледве писати вмію. Розум ніколи на заваді не стане.

— Тобі розум тільки заважатиме,— сердито сказав Андрій Іванович.

— Розум ніколи нікому не може заважати,— вперто заперечила Олександра Михайлівна.

— Сашо, ну я, нарешті... прошу! — грізно і виразно сказав Андрій Іванович.— Замовч, бога ради! Щось ти вже й зараз дуже розумна стала.

Олександра Михайлівна захвилювалась і квапливо заговорила:

— А ось минулої неділі ти весь день з якимсь голодранцем провештався. З усього видно — злодій, нічліжник, а ти йому пальто віддав.

Андрій Іванович з презирством стежив за логічними стрибками Олександри Михайлівни.

— «Злодій»! Котра людина бідна, та й зветься злодієм. А пальто мені не потрібне, бо в мене друге є, нове.

— Можна було татарині продати; півтора карбованця дав би, а то й два. Нам гроші самим потрібні.

— Ти все ціниш на гроші. Гроші — дурниця, мотлох! Ти говориш про гроші, а я говорю про людину, про чесність. Ти одне, а я інше. Він — колишній палітурник, значить, мій товариш, а товаришеві я завжди віддам останнє.

— Він однаково проп'є пальто.

— Цього ти не знаєш. Ми тільки з тобою — хороші люди, а всі інші — злодії, негідь!

— Ти ось усе різним голодранцям віддаєш...

Андрій Іванович грізно крикнув:

— Та чи замовкнеш ти, нарешті?! Опудало!

— Працювати мені ти не дозволяєш, а сам про нас не піклуєшся. Дивись,— у дитини зовсім калоші продірявились, а погода мокра, тане; шубка вся в лахмітті, як у жебрачки; сором надвір випустити дівчинку.

Андрій Іванович поклав ніж, схрестив руки на грудях і почав слухати Олександру Михайлівну.

— Тоді б ти вже повинен більше про нас піклуватися... На чорний день у нас нічого нема. Он, коли ти у Гебгарда розбив хазяйській кішці голову, скільки ти? — всього два місяці пробув без роботи, і то ледве ми з голоду не померли. Захворієш ти, помреш, — що ми робитимемо? Мені що, мені однаково, а за що Зіні пропадати? Ти тільки про свою втіху думаєш, а до нас тобі діла нема. Товаришеві ти останній двогривенник віддаси, а нам хоч з торбами йди; тобі однаково!

Олександра Михайлівна раптом обірвала себе: Андрій Іванович дивився важким, нерухомим поглядом, в його зіницях горіла та дика лють, перед якою Олександра Михайлівна завжди відчувала просто забобонний жах.

— Я тобі кажу, щоб ти мені ніколи не сміла говорити того, що ти мені зараз сказала, — здавленим голосом вимовив Андрій Іванович. — Я це забороняю тобі!!! — раптом ривкнув він і люто вдарив кулаком по столу. — Погань ти така! З чиеї праці ти така гладка та рум'яна стала? Я для вас надриваюсь над роботою, а ти наважуєшся сказати, що я про вас не думаю, що мені однаково?

Олександра Михайлівна була бліда. В її красивих очах майнуло щось тупе, вперте і злобне.

— А навіщо ж ти тоді...

— Мовчи!!! — гаркнув Андрій Іванович і схопився на ноги. Він швидко оглянув стіл, шукаючи, чим би шпурнути в Олександру Михайлівну.

У двері почувся стук. Єлизавета Олексіївна прочинила двері.

— Олександро Михайлівно, можна у вас ще окропу взяти?

— Будь ласка, Лисавето Олексіївно, — звичайним голосом відповіла Олександра Михайлівна.

Андрій Іванович загородив собою двері.

— Окропу нема, самовар прохолов.

Єлизавета Олексіївна спалахнула.

— Пробачте! — І вона зачинила двері.

Андрій Іванович, зціпивши зуби, мовчки заходив по кімнаті.

— Чому в тебе досі Зіна не покладена спати? — грубо сказав він. — Вже одинадцята година. Прибери самовар. Ляхов не прийде.

Андрій Іванович сів до стола і налив собі коньяку. Випив чарку, потім другу. Олександра Михайлівна бачила, що він робить це на зло їй, бо вона умовляла його не пити багато. Якщо він зараз нап'ється, їй не минути лиха.

Вона мовчки поклала Зіну, прибрала самовар. Потім тихо, стараючись не шуміти, роздяглась і лягла на двоспальне ліжко, обличчям до стіни.

Андрій Іванович сидів біля стола, поклавши кудлату голову на руку і втупивши блискучі очі у вікно. Його вразила наполегливість Олександри Михайлівни: раніше вона ніколи не посміла б сперечатися з ним так уперто; вона намагається вийти з-під його влади, і він знає, чий тут вплив; але це їй не вдасться, і він зуміє удержати Олександру Михайлівну в покорі. Однак, щоб не давати їй наперед ґрунту для докорів, Андрій Іванович вирішив, що з цього дня постарається якнайменше витратити на самого себе.

Невелика лампа з надтріснутим ковпаком слабо освітлювала коричневу ситцьову занавіску з вицвілими розводами; на підлозі валялися шагреньові й сап'янові обрізки. У квартирі всі спали, тільки в кімнаті Єлизавети Олексіївни горіло світло і чути було шелестіння паперу. Андрій Іванович роздягся й ліг, але заснути довго не міг. Він кашляв довгим, надривним кашлем, і йому здавалося, що з цим кашлем ввернуться всі його нутрощі.

II

Ляхов прийшов другого дня по обіді.

Андрій Іванович лежав на ліжку злий і мовчазний: Олександра Михайлівна подала на обід тільки три шматочки вчорашньої солонини; коли Андрій Іванович спитав ще чого-небудь, вона визивно відповіла, що більше нічого нема, бо ніде не вірять у борг; це була справжнісінька вигадка, — при бажанні завжди можна було дістати. Андрій Іванович нічого не сказав, але запам'ятав зухвалість Олександри Михайлівни.

Ляхов прийшов трохи напідпитку. Це був стрункий і сильний хлопець, з мускулистою потилицею і безтурботним, хвацьким поглядом. Ніс його був заліплений упоперек шматочком пластиря.

— Василю Васильовичу, що це? Де ви собі ніс удари-

ли? — зустріла його Олександра Михайлівна, ховаючи по-смішку.

Ляхов привітався і помацав вказівним пальцем пластир.

— Це у мене вчора на Тучковому мосту з однією барिशнею непорозуміння вийшло.— Він звів брови і почував потилицю.

Андрій Іванович, пожвавішавши, спустив ноги і сів на ліжку.

— «Непорозуміння»!.. — засміявся він.

— Дією! Непорозуміння дією,— пояснив Ляхов.— Ув'язався за нею, почав їй компліменти говорити... А вона...

— Ай-ай-ай! — Олександра Михайлівна сміялася і хитала головою.— Стривайте, ось побачу Катерину Андріївну, я їй розкажу, що ви вчора на Тучковому мосту робили.

Катерина Андріївна, робітниця картонажної майстерні, була сожителька Ляхова.

— Ну, що, як здоров'я твоє? — звернувся Ляхов до Андрія Івановича, ставши серйозним.

— Одужую потрошки. Після шестя вийду на роботу. Що в майстерні у нас хорошого?

Ляхов неохоче відповів:

— Що хорошого? Все те саме!.. Гроші приніс тобі.

Він дістав з гаманця чотири карбованці п'ятдесят копійок і подав Андрію Івановичу.

— Жодної копійки вперед не дає хазяїн. Ми вже з Єрмолаєвим полаялися з ним за тебе... Уперся: ні! Такий жиган!

Андрій Іванович перелічив гроші і похмуро сунув їх у кишеню жилетки. Ляхов швидко спитав:

— Тобі, Андрію, грошенят не потрібно? У мене є.

— Ну, от ще! Ні, мені не треба,— поспішно і безтурботно відповів Андрій Іванович.— Що ж, у «Сербію», чи що, підемо?

Він відкликав Олександрю Михайлівну на кухню, віддав їй чотири карбованці, а собі залишив п'ятдесят копійок.

— Андрюшо, ти б краще не ходив,— прохально сказала Олександра Михайлівна.— Тобі ж не можна пити, лікар заборонив!

— Це ти мене, чи що, вчити будеш, як я повинен робити? — злобно відповів Андрій Іванович і повернувся до Ляхова.

В «Сербії», з нагоди свята, булолюдно і гамірно. Полові шастали поміж столів, з «чистого» відділення лунали звуки органа, який гримів марш тореадора з «Кармен», яскраво освітлений буфет виглядав затишно і привітно.

У Андрія Івановича одразу стало весело на душі. Цілий тиждень він просидів дома, в набридлій обстановці, в дрібних і злобних чварах з Олександрєю Михайлівною. Тепер від гомінкої, веселої юрби, від усїєї улюбленої, звичної атмосфери «Сербії» на нього дихнуло волею і простором.

Андрій Іванович і Ляхов пройшли до задньої кімнати, де завжди можна було зустріти знайомих. Вони сіли за столик біля каміна, оздобленого великим тьмяним дзеркалом в позолоченій рамі, і замовили півдюжини портеру.

Ляхов розповідав про свій вчорашній роман на Тучковому мосту. Підійшов знайомий артільник, Іван Іванович Арсентьев, солідний чоловік з циганським обличчям і з зонтиком; Андрій Іванович посадовив його за свій стіл.

— Та мені, власне, вже час іти,— відмагався Арсентьев.

— Ну, ну, пусте! Вип'ємо скляночку портеру, і підете. За ваше здоров'я!

Вони цокнулися втрюх і випили. Андрій Іванович зразу ж знову налив склянки.

— Що це, здається, у тебе нова палиця? — звернувся він до Ляхова.— З обновочкою! Покажи-но!

— Паличка, брат... сенаторська! — з гордістю відповів Ляхов. Він підняв палицю, з силою махнув нею у повітрі. Палиця була міцна і гладенька, з масивною головкою, вся з чорного дерева.

Андрієві Івановичу вона дуже сподобалася; він любив гарні речі.

— Гарна паличка! Дай одужаю трохи, обов'язково заведу таку... А-а, Муравейчик, зрастуй! — раптом розсміявся Андрій Іванович.— Куди біжиш? Сідай з нами, вип'ємо — витрати пополам!

«Муравейчик» — молодий палітурний підмайстер Картавцов — покvapно проходив через кімнату, тримаючи під пахвою дві пляшки пива.

— Не можу, Андрію Івановичу, гості вдома,— відповів він поспіхом.

Андрій Іванович, сміючись, оглядав присадкувату постать Картавцова з вигнутими ногами і круглою, стриженою головою на короткій шиї.

— Ну, ну, які там гості, все ти брешеш! «Гості»!.. Хто ж

для гостей дві пляшки ставить?.. Прийде він додому,— звернувся Андрій Іванович до Арсентьєва,— замкнуться вдвох з дружиною і вип'ють пиво, от їм і свято!

— Йй-богу, Андрію Івановичу, тітка з Твері приїхала,— скоромовкою сказав Картавцов і поспішив до виходу, перелякуючись на ходу і ворушачи лопатками.

Ляхов навздогін гукнув:

— Ти б для тітки на третю пляшку розщедрився!

— Йй-богу, дивачок! — засміявся Андрій Іванович, звернувшись до Арсентьєва.— Я його Муравейчиком зву. Ніколи жодної копійки не поставить на частування! Працює, працює, метушиться,— в суботу всю получку додому несе. Жінка в нього така сама — коротенька, міцна, теж у нас працює в майстерні... Принесуть додому гроші,— рахують, розраховують: це ось на гас, це на цукор, це в ощадну касу... Справжні німці! Хто захворіє з товаришів чи помре,— підійдеш до нього з підписним листом... «Я... я потім!» — і втече; а потім на самому кінці листа дрібно-дрібно напише: «Григорій Картавцов — десять копійок»... От Васька — він у нас молодця! — сказав Андрій Іванович і плеснув Ляхова по коліну.— Ні над чим для товариша не задумається... Будь здоров, Васько! За товариство!

Вони випили вже по чотири склянки. У Андрія Івановича трохи затуманилося в голові і на душі стало тепло. Він з вдоволеною посмішкою оглянув відвідувачів, і всі здавалися йому приємними і симпатичними.

В дверях появився невисокий, худорлявий чоловік з виснаженим, розв'язним обличчям і рудуватими, настобурченими вусами; картуз у нього був на потилиці, пальто наопашки; під паховою він тримав цитру в полотняному мішку. Ввійшовши, він зупинився на порозі і, посвистуючи крізь зуби, оглянув кімнату.

— Сенько! — гукнув йому Андрій Іванович.— Іди швидше до нас! От нам кого неvistачало! Іди, сідай!.. Це, панове, Захаров, колишній палітурник. Він нам таку музику втне на цитрі! І заграє, і заспіває — все разом... Голубчику, який я радий! Сідай! — повторював Андрій Іванович і тряс руку Захарова.

Захаров поклав мішок під стілець, сів і сперся руками на коліна. Ляхов стрепенувся і клацнув пальцями.

— Еге! На цитрі граєте? Тягніть цитру!

— Та неохота щось грати,— відповів Захаров і ввічливо узяв з рук Андрія Івановича склянку портеру.

— Ну, неохота! Однаково ж ти мусиш нам заграти...
Пий, пий раніш!

Андрій Іванович страшенно зрадів Захарову: це був той самий «голодранець», якому Андрій Іванович подарував пальто і який, за запевненням Олександри Михайлівни, обов'язково повинен був його пропити; проте пальто було на ньому.

— Чого там — «неохота»!.. Шквар!..

Ляхов вирячив очі і, розмахуючи рукою, заспівав басом:

Давно готовий човен,
Давно на тебе жду...

Захаров відмовлявся. Лише після довгих умовлянь він витяг цитру і, розклавши на столі, почав настроювати. Арсентьев, солідно спершись на зонтик, гидливо оглядав його обшарпаний піджачок і діряві штиблети.

Захаров узяв кілька акордів, труснув волоссям, закинув голову і заспівав тонким, дуже голосним фальцетом:

Дивились ми на захід пурпуровий
На березі широкої Нєви.

Погляди присутніх були звернені на нього. Захаров співав з чутливим тремтінням і повільно поводив закинутою головою. Підійшов відставний чиновник, худий, з ріденькою борідкою і червоними лагідними очима. Він розчулено сказав:

— Як ти, любий мій, чудово граєш! Ану лиш, ось тобі на струни.

Чиновник простяг злотий. Захаров кивнув головою, сунув монету в жилетну кишеню і залився ще солодше:

Клялись любити поета ви до віку...
Лякаючись людей та їх розмов,
Ви занехали обіцянку велику,
Забули навіть про свою любов...

Чиновник слухав і оглядав присутніх вогкими, розчуленими очима.

— Саморобний же інструмент! — повернувся він до Андрія Івановича.

Андрій Іванович з гордістю відповів:

— Він у нас на всі руки майстер... Сідайте, будь ласка, до нас, — чого ж вам стояти!

Чиновник переставив на їхній стіл пляшку з пивом і сів.

— Ану, любий мій, заграй «Вийду ль я на реченьку»,— національну!.. Знаєш? — сказав він Захарову.

— Пробачте, цієї не знаю. «По улице мостовой» можу. Захаров випив склянку портеру, рвонув струни,— вони занили, задзвеніли, і хвацьки-весела пісня полилась. Чиновник хитав у такт головою, моргав і з блаженною посмішкою оглядав слухачів. Ляхов підвівся з місця і, підперши боки, притупував ногами.

Підійшла літня жінка в довгій, ношеній тальмі і в хусточці.

— Яка у вас чудова музика! Ви мені дозволите послухати?

У неї було кругле і досить ще миловиде обличчя, але біля куточків очей було багато зморщок. Вона трималася манірно і розігрувала даму. Це була фальцювальниця тієї ж майстерні, де працювали Андрій Іванович і Ляхов.

Кохання ти мое,
Слівце до тебе є!

проспівав Ляхов і схопив її ззаду за талію. Він сів до стола і посадовив фальцювальницю до себе на коліна.

— Тебе Авдотьею Іванівною, чи що, звать? Ану лиш, Авдотья Іванівно, хильнемо по бокальчику!

Авдотья Іванівна, манірячись, відказала:

— Ах, ні, я не для цього! Я тільки до того, що яка у вас прекрасна музика.

Портер, однак, випила.

— Цукерочко ти моя!.. Любонько! — ламався Ляхов і міцно притискував її до себе.

Захаров раптом заспівав неймовірно цинічну пісню, від якої почервонів би ломовий візник, з приспівом:

Амигдон, Амигдон!
Амигдон-мигдон-мигдон!

Він співав під загальний регіт, найжував вуса і витрищав очі на Авдотью Іванівну. Та слухала з широкою посмішкою, нерухомо дивлячись йому в очі, і зрідка моргала.

До неї підійшов половий.

— Будь ласка, гроші за пиво!

— За яке пиво? — розтягуючи слова, спитала фальцювальниця.— Чого ти, дурню, чіпляєшся? Принеси сюди мое пиво.

— Пиво випито, треба гроші заплатити.

— Чого тобі треба? — Авдотья Іванівна чекала, щоб Ляхов узяв її пиво на свій рахунок.— Бовдур! Ніякого не розуміє поведження. На!..

Вона підвелась, вийняла з кишені вісім копійок і кинула половому. Коли Авдотья Іванівна знову хотіла сісти, Ляхов раптом висмикнув з-під неї стільця, і вона впала.

— Ну, чого ви жартуєте? — сказала фальцовальниця, підводячись.

Ляхов схопив її ззаду під пахви, підняв тричі в повітря і повалив обличчям на Арсентьева. Арсентьев невдоволено відсторонився. Андрій Іванович з огидою стежив за фальцовальницею. Він грубо сказав:

— Слухай, Васько, чи не можна забрати її геть звідси! Їй у нашій компанії зовсім не місце!

— Любку мою геть?! Як же це можна? Я без неї з нудьги засохну!.. Дунько, сідай!

Ляхов знову посадовив її собі на коліна.

— Ось ще вип'ємо з тобою по скляночці і підемо! До тебе, чи що, підемо? Сама живеш? — питав він, анітрохи не знижуючи голосу.— Підемо ми з тобою, двері на ключ-уч...

Авдотья Іванівна ніби не чула цинічних мерзот, які їй говорив Ляхов.

— Яка у вас чудова музика! Будьте такі ласкаві, заграйте нам ще що-небудь гарненьке! — звернулася вона до Захарова.

Той відповів їй брудним дотепом. Андрій Іванович сидів темний як ніч. Інші сміялись.

Захаров знову заграв на цитрі і тонким фальцетом заспівав «Маргариту».

Мар-га-рито, в пісні пробудися,
Мар-га-рито, смійся, веселися.
Мар-га-рито, мрію тільки я,
Щоб ти двері відчинила —

ти змія!..

Ляхов схопився, заклав великі пальці за жилетку й почав перебирати ногами, поводячи і здригаючи задом.

За сусіднім столом сиділи за горілкою два двірники. Один з них, з рудою бородою і виряченими очима, був дуже п'яний. Почувши музику, він підвівся і почав танцювати, підігнувши коліна і зігнувшись у дугу. Танцював не в такт, ляскав пальцями і приспівував:

Гуляю день, гуляю ніч,
Гуляю цілий тиждень.
Ой, забавляюсь я гулянням!..

— Сідай на місце! Ач, затанцював,— засміявся його сусіда і силоміць посадовив рудобородого двірника на стілець.— Не для нас з тобою музика замовлена.

Двірник злобно вирячував очі на канкануючого Ляхова.

— Дурень такий! Танцювати взявся! Хіба так треба танцювати? Архаровець!

Ляхов гукнув:

— Ти що, утопленик, заговорив? Сиди та хлици горілку! — Навколо реготали. Двірник розізлився.

— Утопленик? Я тобі зараз покажу утопленика!

— Я, брат, з живими людьми радий говорити, а з утоплеником — пробач, не могу.

— Заліпив носа собі, сучий сину! Я тобі шийного пластрия наклею!

— Мовчи, утопленик ладозький!

Двірник рвонувся з стільця. Ляхов, блідий, з весело усміхненими очима, стояв і чекав.

Сусіда обняв двірника за плечі і посадовив на місце.

Ляхов повернувся до своїх. На його стільці сиділа Авдотья Іванівна і з своєю широкою посмішкою, наче не розуміючи, слухала цинічні знущання Захарова. Ляхов раптом побачив, яке в неї поблякле, зморшкувате обличчя, яка некрасива, розгублена посмішка... Він зайшов ззаду, підняв на стільці фальцовальницю і щосили шпурнув її разом з стільцем до вихідних дверей. Авдотья Іванівна вдарилась грудьми об спинку стільця, на якому сидів рудобородий двірник, і обоє вони, разом з стільцями, звалилися в купу.

Попадали пляшки і з дзенькотом розкотилися по підлозі. Вбігли полові, фальцовальниця хрипло гукнула:

— Городовий!

Ляхов, регочучи про себе, поквапливо сів до стола і почав пити пиво.

Двірник, плутаючись у спідницях Авдотьи Іванівни, оскаженіло схопився і кинувся її бити. Його насилу відтягли. Авдотья Іванівна кілька разів намагалася підвестись, але не могла: вона наступала на свої спідниці і тальму, може, була п'яна. Полові підняли її і виштовхнули на вулицю.

У чиновника почервонів ніс, він жалібно закліпав очима.

— Жінку! — вимовив він, хитаючи головою.— За що він так з жінкою повівся? — повернувся він до Андрія Івановича.— Силу показав над ким!

— Грязь така! Її давно треба було викинути геть! — відповів Андрій Іванович.

Чинovníк сумно сказав:

— Ні, це не годиться! Я люблю веселість і спокійний характер, а навіть кривдити людей?

— Її тут не місце було! Ну, скажіть, будь ласка, хіба може порядна жінка слухати такі пісні? Вона повинна почервоніти і вийти, а ця сидить, витріщає очі, — «ах-х, яка у вас чудова музика!» Це непристойно для жінки, якщо вона не публічна жінка.

— Ні, я люблю веселість і спокійний характер, — сумно повторював чиновник.

— З усякого боку її присутність тут була непристойна, — підтримав Андрія Івановича Арсентьев.

Захаров засміявся.

— В гнилій трубі дві труби! Справжня асенізація!

— Ну, чорт з нею! — сказав Андрій Іванович. — Це говорити про неї! Плюньте ви на неї! — звернувся він до чиновника. — Вип'ємо краще з вами! га?

Фальцювальниця зникла, і до Андрія Івановича повернувся гарний настрій. Він замовив горілку і солянку.

Ляхов узяв руку Захарова і з розмаху плеснув долонею по його долоні.

— Молодця, Сенько, їй-богу! Ловко граєш, сучий ти сину такий! Ану лиш, хильнемо!

— Будьте здорові! — відповів Захаров, цокаючись. Він перекинув у рот чарку горілки і хвацько провів рукою по волоссю. — Ви знаєте, як сказано в поезії: «лови, лови кохання мить, хвилини насолоди»... Ви не дивіться, що це пустяковина; це не дарма сказано... Канарку спіймай-но! Інший її отак — цоп! Хіба можна так? Треба брати тонко!..

Чинovníк відійшов від них. Він стояв біля сусіднього стола, хитав головою і казав трьом наборщикам, що сиділи за пивом:

— Я люблю веселість і спокійну вдачу... А за що жінку бити? Хіба це благородно?

III

Народу все більшало. Лампи «блискавки» з кришталевими підвісками тьмяно освітлювали спітнілі голови і брудні, замазані гірчицею скатерті. З кухні тягло запахом під-

горілого м'яса і жареної риби. В задушливому, накуреному повітрі лунали пісні, гамір і лайки.

Андрій Іванович пив чарку за чаркою. В душі було гаряче, хотілося всіх любити, хотілося згуртувати всіх навколо себе і говорити що-небудь хороше, сильне і важливе.

Півпляшка портеру, яку половий, відкупоривши, заткнув корком, зігрілась, і корок з пострілом вилетів з шийки; піна бризнула в усі боки, корок ударився в низьку стелю і впав на наборщика, який сидів за сусіднім столом.

Наборщик — блідий молодий чоловік з дуже високим, вузьким лобом — сердито оглянувся.

— Слухайте, я вас попрошу обережніше! — погрозово вимовив він, витираючи голову.

Андрій Іванович добродушно відповів:

— Ми ненавмисне,— чого там!

— «Обережніше!» — перекривив Ляхов.— Ти це портеру кажи, а не нам! Знайшовся з претензіями!

Наборщик неквапно повернув до Ляхова своє бліде обличчя і мовчки дивився на нього.

— Глянув би раніш, чи шпурляв у нього хто корком. Ні, зараз в амбіцію лізе,— «обережніше!» Пройдисвіт паршивий!

Андрій Іванович пересів до наборщика.

— Ну, чого там! Сказано, ненавмисне... Чого ви?.. Хіба не буває різних нещасних обставин? Вип'ємо краще разом для знайомства.

Ляхов, розсівшись на стільці, говорив:

— Що ж, підемо через півпляшку до мирового!

— «Ненавмисне!» Я радий,— цілком справедливо! — відповів наборщик Андрію Івановичу: — Але навіщо ж лягати, як отой добродій.

Андрій Іванович вигукнув:

— Друзі! Вип'ємо!.. Ну, невже ми через це почнемо зчиняти скандал? Дозвольте спитати, чим ви займаєтесь?

— Наборщики.

— Ну, а ми палітурники! Всі ми трудящі люди, заради чого ж ми будемо сваритися? Через півпляшку портеру?.. Друзі, друзі!.. Ходімо, Васю, до них! — Він потяг Ляхова до наборщиків.— Ну, помиріться, поцілуйтесь!.. Половий, ще півдюжини портеру!

— Дозвольте, чого ви розсердилися? — спитав Ляхов, сідаючи до наборщиків.— Ви повинні були спершу подиви-

тися, чого трапилось діло. А ви одразу ж починаєте крутити очима і говорити різні погрозові вирази.

— Цілком справедливо! Але тільки навіщо ви...

— Ні, дозвольте, я вам зараз все поясню! Ми сидимо, портер хлопнув, чим же ми винні? Ви до пляшки повинні були з своїм зауваженням звернутися, а не до нас...

Андрій Іванович узяв винувату пляшку портеру.

— Ну, ну, дурень! — І він сунув пляшку до губ наборщика. — Мирись зараз же з пляшкою! Цілуйся з нею без розмов!

— Я радий! Дуже приємно познайомитись! — Наборщик галантно розкланявся з пляшкою і тричі поцілував її навхрест.

— Та він з нею вже давно знайомий! — сказав його сусіда. — Ото, подумаєш, вперше знайомиться!

Андрій Іванович грізно гукнув половому:

— Гаврюшко! Я тобі сказав, ще півдюжини портеру! — Половий підійшов.

— Буфетник не відпускає, Андрію Івановичу; з вас і так півтора карбованця належить. Спочатку треба заплатити.

— Геть к бісу! Скажи буфетникові, нехай запише.

— За вами і так уже шість карбованців записано.

Андрій Іванович сунув руку в кишеню жилетки, там було всього п'ятдесят копійок. Він спитав Ляхова:

— У тебе багато, Васю?

Ляхов понишпоровив у кишенях і набрав сімдесят копійок. Арсентьев підвівся і простягнув руку Андрію Івановичу.

— До побачення! Час іти, — сказав він.

Андрій Іванович притримав його руку.

— Слушайте, чи нема у вас до завтра двох карбованців?

Обличчя Арсентьева зробилося холодним і нудьгуючим.

— Нема при собі, Андрію Івановичу! З приємністю б.

Андрій Іванович хитав головою і з презирством дивився йому в вічі.

— Ж-жиган ти такий! Коли вже ми частуємо, то хіба я завтра вам не віддав би? Неохота йти зараз додому по гроші, тільки й того.

Він відвернувся від Арсентьева. Погляд його упав на Захарова; Андрій Іванович просіяв; він підсів до нього на стілець і обняв Захарова рукою.

— Ось що, Сенько, слухай! Я зараз напишу дружині записку, а ти піди й віднеси. Нехай подивиться на тебе,

хлиндра. Такі брудні погляди: навіщо, каже, ти йому пальто віддав. Він його проп'є!.. Нехай подивиться, чи пропив ти... Я їй напишу, щоб прислала з тобою два карбованці! Га-разд, га?

Захаров погодився. Андрій Іванович, човгаючи калошами, пішов до буфету, заплатив карбованець двадцять копійок і, взявши у буфетника олівець, написав на клаптику паперу: «Сапо! Пришли негайно з посланим два карбованці; дуже потрібно».

Захаров пішов. Подали ще портеру. Андрій Іванович сидів з наборщиками, цілувався з ними й ораторствував:

— Ви трудящі люди, і ми трудящі люди!.. Про вас Некрасов сказав: «вы все здоровьем хлипки, все зелены лицом!» Чому? Тому, що вам доводиться дихати свинцевим пилом... Ми — золотообрізники, ми дихаємо паперовим пилом... І нам, і вам в сухотах помирати!.. Чотири роки тому мій названий брат Фокін просив мене, щоб я навчив його робити золоті обрізи. Я його почав відмовляти, що це шкідливо для грудей. «Ну, каже, тобі шкода, щоб я стільки ж не заробляв, як ти». Шкода? О, ні, мені не шкода!.. Навчив його, а тепер він вже три роки, як на Смоленському лежить. Романов зараз від сухот помирає. У мене хронічне запалення легенів, скоро теж сухоти будуть... Чи правда?.. Товариші! І ви, і ми працюємо для освіти! Ми повинні один одному дати руки!

— Пр-рава! — повторював, похнюпивши голову, блідий наборщик з високим лобом і стукав склянкою по столу.

Ляхов відстав від компанії. Він сидів у другому кінці кімнати з нарум'яненою дівчиною в капелюшку з широкими полями і пишним пір'ям. Незабаром він разом з нею зник з «Сербії».

Захаров повернувся. Він струснувся, неначе його зараз облили водою, і з розмаху шпурнув на стіл свого картуза з надірваним козирком.

— Хху-ху-ху-ху-ху! Ну, побував же я в бані!

Андрій Іванович спитав:

— Приніс?

— Якого там чорта приніс! Не знав, як ноги винести!

— Чому так?

— Забирайся, каже, геть звідси!.. Дружина ваша. Я питаю: яка ж буде відповідь? — «Ніякої відповіді не буде».

Андрій Іванович з блукаючою посмішкою дивився на Захарова. Не вірячи вухам, він повільно перепитав:

— Так і сказала?

— А ти як думав? Так, брат, і відрізала! — іронічно підтвердив Захаров; він чомусь почав говорити Андрію Івановичу «ти».

Андрій Іванович випив одним духом дві склянки портеру і вийшов із «Сербії».

Ішов дощ, вітер бурхливими поривами дув з моря. На проспекті було безлюдно, мокрі панелі блищали під ліхтарями масляним блиском. Андрій Іванович швидко простував, розгорнувши поли пальто назустріч вітру.

IV

Після того, як Андрій Іванович і Ляхов пішли до «Сербії», Олександра Михайлівна перемила посуд, прибрала на столі і сіла до вікна розв'язувати задачу на іменовані числа. По неділях Єлизавета Олексіївна, повернувшись із школи, на прохання Олександри Михайлівни, займалася з нею. Правду кажучи, великого бажання вчитися у Олександри Михайлівни не було; але вона вчилася тому, що вчилася Єлизавета Олексіївна, і тому, що навчання було для Олександри Михайлівни забороненим плодом.

Вона спробувала розв'язати задачу, глянувши спочатку в розв'язання. Нічого не вийшло. Олександра Михайлівна погризла олівець, подумала і, відклавши задачник, потягнулася.

Було нудно. По віконних шибках текли струмені води, в квартирі стояла тиша; Зіни не було, — вона бігала у дворі. Олександра Михайлівна дістала з комода гроші, які їй залишив Андрій Іванович, і почала розподіляти, на що їх витратити. Два карбованці вирішила віддати хазяйці за квартиру, карбованець заплатити по книжці в роздрібну крамницю, решту залишити на витрати. Закінчивши розрахунки, Олександра Михайлівна сховала гроші, позіхнула і почала ходити по кімнаті. З усіх кутків повзла на неї мертва, томлива нудьга, та Олександра Михайлівна звикла до неї, і вона не здавалася їй такою тяжкою.

Зняла кофточку, розпустила по білих, гладких плечах свою густу косу і почала зачісуватися перед дзеркалом. Зробила собі китайську зачіску, потім грецьку, потім почала прикидати, як би вийшло, коли б підрізати спереду гривку. Олександрі Михайлівні давно хотілося пустити собі

на лоб гривку і завивати її, але Андрій Іванович суворо заборонив їй це.

Темніло. Олександра Михайлівна вийшла на кухню, до квартирної хазяйки. Старуха-хазяйка, Дарія Семенівна, жила в кухні разом з дочкою Дунькою, дурнуватою і рум'яною дівчиною, яка працювала на цементному заводі. Вони пили кофе, Олександра Михайлівна підсіла до них, але від запропонованого кофе рішуче відмовилася.

Почали розмовляти про вчорашню бійку, що зав'язалася на сходах між живописцем вивісок і п'яним прикажчиком. Хазяйка розповіла кілька нових подробиць; вона узнала їх вранці від дружини живописця. Але незабаром розмова вичерпалася; вчора вони вже години зо три говорили про цю бійку.

Дарія Семенівна послала Дуньку до крамниці по гас. Олександра Михайлівна спохватилася, що Зіна досі бігає надворі. Вона попросила Дуньку, коли та повертатиметься, щоб розшукала Зіну і привела додому, а сама пішла до себе.

Походила по кімнаті, почала наспівувати шансонетку, яку чула літом на відкритій сцені в Крестовському:

Радість наша —
Лікар Яша
Повернувся із вояжу!..

Надворі засвітили діхтар. Тьмяне світло лягло на стелю біля шафи. На проспекті дзвеніла конка. Олександра Михайлівна сіла в крісло і задрімала.

Повернулася Дунька і привела з собою Зіну. Олександра Михайлівна, позіхаючи, засвітила лампу. Зіна змерзла, руки в неї були червоні, ноги мокрі. Олександра Михайлівна почала її лаяти, що вона так довго не поверталася додому. Зіна слухала і весело тупала ногами; матері вона анітрохи не боялася і була з нею зовсім інша, ніж з батьком.

— Ой! Затопи грубку, мамо! — крикнула вона в самий розпал повчань.

— Чого ти горлаєш? — суворо зауважила Олександра Михайлівна. — Головне — «ой»! Начебто справді є чого!.. Не бігала б по дворі до ночі, то й не було б холодно. Надворі грязь, сльота, а вона бігає.

Сміючись, Зіна крикнула ще голосніше:

— Караул! Холодно!

Олександра Михайлівна дала їй два шльопанці. Зіна запхикала.

— Коли тобі кажуть, ти повинна слухатись, а не сміятися.

— Еге! Коли мені холодно! — плаксиво заперчила Зіна.

— Грубка топлена, від жару, слава богу, діватися нікуди. Менше бігала б по дворі, то нічого й не було б. Ось зажди, повернеться батько, я йому розповім; ти, певно, забула, як він тебе позавчора відшмагав.

У дверях з'явилася Єлизавета Олексіївна, яка повернулася з школи.

— Олександро Михайлівно, хочете займатися?

— Так, так, зараз!

Вона метушливо збрала зошити, книги і пішла до Єлизавети Олексіївни в її кімнату.

Кімната Єлизавети Олексіївни була дуже маленька, з вікном, що виходило на цегляну стіну. На полиці купую лежали книги, і серед них жовтіли обкладинки творів Достоевського та Григоровича — додатків до «Ниви».

Олександра Михайлівна сказала:

— Задачі у мене не вийшли, Лисавето Олексіївно; думала-думала, перевіряла-перевіряла, — не сходяться з розв'язанням! — І вона здивовано знизала гладкими плечима.

Єлизавета Олексіївна почала розв'язувати разом з нею. Вони займалися майже годину. Єлизавета Олексіївна пояснювала, зсунувши брови, серйозна й уважна, з матово-блідим обличчям, в якому, здавалося, не було ні кровинки. Вона була дочкою прядильниці; коли Єлизавета Олексіївна була дитиною, мати, йдучи на роботу, напувала її настоєм макових головок, щоб не плакала; їх було шестеро дітей, всі вони перемерли, і вижила одна Єлизавета Олексіївна.

В кімнаті Олександри Михайлівни Зіна голосно співала в порожню каструлю, яку тримала перед ротом:

Ясен місяць пливе над рікою,
Мертва тиша навколо стоїть...

Олександра Михайлівна розв'язала, нарешті, обидві задачі. Єлизавета Олексіївна спитала:

— Ну, що, не погоджується Андрій Іванович пустити вас працювати?

— Ні! — зітхнула Олександра Михайлівна. — Чули вчора? Трохи було не побив, що посміла сказати.

— Він хоче, щоб ви його хліб їли,— сказала Єлизавета Олексіївна, знизивши голос.

— Та добре, якби ще хліб той був! А то ж сам усе хворіє, нічого не заробляє; скрізь в боргах по самі вуха, ніхто вже більше вірити не хоче. А обідати йому давай, щоб був обід! Де ж я візьму? Сам грошей не дає і мені працювати не дозволяє.

— То чого вам турбуватись? Без грошей не можна обіду приготувати, він сам може це зрозуміти.

— Він цього не хоче розуміти: щоб був обід, та й годі! Сьогодні подала солонини,— надувся: ти, каже, не хочеш постаратися... Піди-но сам, постарайся! Прийдеш до крамнички, крамар тобі й не відповідає, ніби не чує; скільки образ наковтаєшся, щоб фунт цукру одержати.

— Нізачо б не стала для нього старатися! — вигукнула Єлизавета Олексіївна.— Хоче, щоб ви його хліб їли,— нехай добуває гроші!

— У нього розмова коротка: давай! А не даси, він себе покаже, який він є король.

Олександра Михайлівна була рада говорити без краю. Андрій Іванович зовсім підкорив собі її волю, і вона не сміла при ньому писнути; тепер вона починала відчувати себе повноправною людиною. І чим більше вона говорила, тим ясніше їй ставало, що вона права і страждає, а Андрій Іванович тиранічний і несправедливий.

Єлизавета Олексіївна пройшлась по кімнаті і нервово повела плечима.

— Ніколи заміж не піду!.. Наче дитина яка, нічого не смій, на все з чужих рук дивись!

— А я рада хіба, що пішла? Адже вони перед весіллям завжди прикидаються: кажуть, що й люблять тебе, і леліяти будуть, і пити нічого не п'ють...

Олександра Михайлівна помовчала.

— Ви гадаєте, йому є до нас яка-небудь турбота? Йому тільки товариші й любі; останній шматок він відніме у своєї дівчинки, щоб віддати товаришеві; для товариша він ні над чим не задумається... П'ять років тому його прогнали від Гебгарда,— за що? Товариш його Петров поставив золоті обрізи сушитись, а хазяйська кішка чхнула і зіпсувала обрізи. Петров переробив, поставив у книжку за поправку по шість копійок,— хазяїн викреслив і написав: «Я не винен»... Ну, що з хазяїном зробиш? Завжди так було й буде. Полаявся про себе Петров, і більш нічого.

І справа ж усього в півкарбованці була. А мій Андрій Іванович розлітувався: «Це, каже, він ще слонів у нас тут розведе,— ходити будуть по майстерні та чхати на всі боки?.. Не винен хазяїн? Кішка винна?..» Спіймав кішку і розбив їй голову об прес. А кішка дорога була, ангорська, п'ятнадцять карбованців коштувала... Ну, й прогнали його. Що ж гарного вийшло? Два місяці без роботи пробув, зо всім зубожіли...

Хазяйка заглянула в двері.

— Михайлівно, хтось тебе питає.

Олександра Михайлівна вийшла. В кухні стояв чоловік з рудуватими настобурченими, наче щетина, вусами, в знайомому Олександрі Михайлівні пальті. Це був Захаров. Він галантно розшаркався.

— Записка вам від вашого чоловіка!

Олександра Михайлівна прочитала записку. У неї опустилися руки. Часто дихаючи, вона з обуренням оглянула Захарова.

— Навіщо йому потрібні два карбованці?

— Не знаю! Просто просив мене Андрій Іванович принести, а навіщо,— зовсім не знаю.

— Як це вам подобається, Єлизавето Олексіївно? Пише, щоб я йому ще прислала два карбованці! Де я їх візьму? Ох ти, боже мій, боже мій! га?.. Ви де з ним пиячите, в «Сербії»? На коньяк грошей неvistачило вам? Навіщо йому гроші?

Захаров зніяковіло переминався.

— Рішуче не можу вам цього сказати. А тільки просив мене Андрій Іванович принести.

— Та хто ви такий?

— Я знайомий його.

— Знайомий? Який такий знайомий?

— Значить... познайомилися з ним, з чоловіком вашим.

— Гарний знайомий, якого дружина вперше бачить!

— Дивно! — сконфужено вимовив Захаров.

— А ви мене бачили?

— Ні-ні.

— Так що ж для вас дивного?

Захаров зітхнув.

— Та навіщо йому гроші потрібні, відповідайте мені!

— Він мені не сказав, навіщо. Просто просить вас прислати йому два карбованці. «Нехай, каже, пришло». Ну-ну...

Хоче, щоб ви прислали йому два карбованці. Ось вам моя коротка відповідь.

— Та навіщо, навіщо йому?

— Не знаю.

— Як же ви не знаєте? Ви ж разом сидите, разом п'єте! Навіщо вони йому? Чи пропити, чи вам подарувати?.. Навіщо?

— Остаточо відповісти вам — не знаю.

— Ну, вже, будь ласка, не брешіть!

Захаров безпорадно знизав плечима і знову зітхнув.

— Я до вас за його дорученням прийшов, як посланець, більш нічого! Нічого не знаю, нічого не розумію. А ви, як Іоанн Грозний, — «в ногу гонця острій кінець жезла свого он вонзає».

— Який Іоанн Грозний? Що ви дурниці говорите?.. Хто ви самі такий, — я вас не знаю! Ідіть геть звідси!

Захаров заморгав очима.

— Це ви мені натякаєте, що я повинен піти? Яку ж звелите дати відповідь?

— Ніякої відповіді не буде!

Олександра Михайлівна круто повернулася і пішла до Єлизавети Олексіївни.

V

Очі Олександри Михайлівни блищали, вона задихалася від хвилювання і свідомості одчайдушної сміливості свого вчинку. Єлизавета Олексіївна сиділа бліда.

— Як вам це подобається! — вигукнула Олександра Михайлівна. — Дома копійки нема, сам не працює, а пришли йому два карбованці з оцим голодранцем! Це той самий голодранець, якому він пальто своє віддав, — я одразу зрозуміла. Мало пальта здалося, ще грішми хоче його нагородити, — багатій який! Нехай своя дитина з голоду помирає, — голодранці-п'янички йому миліші!

Хазяйка, Зіна і Дунька ввійшли до кімнати. Дарія Семенівна жалісливо сказала:

— Ну, Михайлівно, уб'є він тепер тебе до смерті!

— Нехай вбиває, мені що!

— Побіжу за цим вусатим, подивлюся! — Дунька швидко накинула хустку і зникла.

Олександра Михайлівна гордо і радісно повторила:

— Нехай вбиває! Весело мені, чи що, жити? Самі тільки штовхани та стусани й бачиш, наче дитина мала!.. Живий був батько,— батько тиранив, заміж вийшла — чоловік.

Єлизавета Олексіївна мовчала і хвилюючись кусала губи. Зіна, швидко дихаючи, оглядала присутніх і починала плакати. Хазяйка зітхала.

— Піти прибрати в твоїй кімнаті все важке. П'яна людина, все може трапитись... Ходімо, Михайлівно!

Вони забрали два горщики з геранню, літографський камінь, ножі і все віднесли в кухню. Переляк інших передався Олександрі Михайлівні. Вона все більше занепадала духом.

Ввійшла Єлизавета Олексіївна і рішуче сказала:

— Слухайте, Олександро Михайлівно, ідіть з Зіною куди-небудь! Я йому скажу, що вас нема вдома.

— Ні, що там! — апатично відповіла Олександра Михайлівна.— Він тоді від злості все у нас переб'є, порве, жодної ганчірки не залишить. Однаково вже!.. А ось я вас хотіла просити, Лисавето Олексіївно,— візьміть Зіну до себе; а то він, щоб мені на зло зробити, почне її шмагати, скалічить дитину.

У квартиру, наче вихор, влетіла Дунька.

— Іде Андрій Іванович! — гукнула вона, задихаючись.— П'яний-п'яний! Хитається і під ніс собі белькочє! Вже з прищепту звернув... Ой, боюсь!

Всі заметушилися. Зіна заплакала.

— Іди, Зіно, до Лисавети Олексіївни,— покvapно сказала Олександра Михайлівна.

— Ідіть ви теж до мене! — різко промовила Єлизавета Олексіївна.— Він до мене посоромиться ввійти.

Олександра Михайлівна злякано твердила:

— Ні, ні! Ради бога, голубонько, ідіть з Зіною і не показуйтеся! Побачить вас, ще більш розізлиться. Він мені і так вранці казав, що це ви мене навчаєте його не слухатись.

Єлизавета Олексіївна повела Зіну до себе. Перелякана Дунька пішла разом з ними.

— А ти чого, дурна, боїшся? — презирливо сказала Єлизавета Олексіївна.— Тебе він не сміє чіпати.

— Голубонько, Лисавето Олексіївно, боюсь,— повторювала Дунька тремтячи.

Владно і грізно задзвенів дзвоник. Хазяйка відімкнула.

Чути було, як Андрій Іванович увійшов до себе в кімнату і замкнув за собою двері на засувку.

— Давай гроші! — хрипло вимовив він.

У комоді поспішно клацнув замок. Олександра Михайлівна слухняно витягла гроші і віддала Андрію Івановичу.

— Ще! — уривчасто сказав він. — Всі гроші давай! Чотири карбованці!

Олександра Михайлівна несміливо сказала:

— Андрюшо, я два карбованці вже витра...

Пролунав звук ляпаса і слідом за ним коротке, схлипуєче зітхання Олександри Михайлівни. Зіна сиділа на постелі Єлизавети Олексіївни і чуйно прислухалася; вона сіпнулася і заплакала. Єлизавета Олексіївна, бліда, з тремтливими губами, стримала її.

За стіною чулась мовчазна метушня і стримане схлипування. Зіна, тремтячи, дивилася блискучими очима у вікно і несвідомо стогнала.

Раптом Олександра Михайлівна крикнула:

— Андрію, пусти!!! Я зараз... подивлюся...

За стіною стало тихо.

— Знайшла! — іронічно протягнув Андрій Іванович.

Він почав лічити гроші. Зіна тремтіла ще дужче, уперто дивилася в вікно, охала і розтирала рукою коліна.

— Як ноги боляче! — тужно сказала вона.

Єлизавета Олексіївна спитала:

— Чого в тебе ноги болять?

— У мене завжди ноги болять, коли тато маму б'є, — відповіла Зіна з блукаючою посмішкою, тремтячи і прислухаючись.

— Ну, а тепер я покажу тобі, як мене перед людьми ганьбити! — сказав Андрій Іванович.

Олександра Михайлівна пронизливо скрикнула. За стіною почалося щось дике. Глухо лунали удари, розбитий посуд дзвенів, падали стільці, і з шуму неслись уривчасті, стогнучі ридання Олександри Михайлівни, схожі на безумний сміх. Кілька раз вона намагалася вибігти, але двері були замкнені.

— О-о, господи! — тяжко зітхнула хазяйка на кухні.

— Ой-ой-ой, Лисавето Олексіївно, боюсь! — плакала Дунька, намагаючись триматися ближче до Єлизавети Олексіївни.

Єлизавета Олексіївна кинулася до замкнених дверей і

почала стукати в них кулаком. Напружуючи свій слабкий голос, вона гукнула:

— Андрію Івановичу! Відчиніть зараз же, а то я побіжу по двірників.

— Що?! — грізно спитав Андрій Іванович, підходячи до дверей. — Забирайся до...

Почувся зойк Олександри Михайлівни і шум падаючого тіла.

Єлизавета Олексіївна кинулася вниз по сходах до чергового двірника. Двірник, кутаючись у кожух, сидів на лавці біля воріт. Він байдуже відповів:

— Я черговий, не можу від воріт піти.

Єлизавета Олексіївна побігла до двірницької. Біля дверей стояв, лузаючи насіння, молодий двірник. Довідавшись, в чому річ, він посміхнувся під ніс і миттю зник десь за дровами. Сьогодні, з нагоди свята, в домі всі були п'яні і трохи не з кожної квартири лунали стогони і крики мордованих жінок і дітей. Наївно було сунутись туди.

Єлизавета Олексіївна і сама це розуміла. Нікого їй не докликатися. Вона у відчаї зупинилася серед двору. З дахів капало, від помийної ями тягло кислим смородом; за слизькою дерев'яною огорожею палісадника билосся під вітром оголене гілля чахлах беріз.

З під'їзду вибіг Андрій Іванович, із скуповдженим волоссям, в пальті наопашки; очі його горіли. Він швидко пройшов до воріт, не помітивши Єлизавети Олексіївни. Вона поспішила нагору.

Олександра Михайлівна, з закинutoю, мертвенно-нерухомою головою, лежала на ліжку. Волосся сплутаними пасмами тягнулося по подушці, ліве око і скроня здулися величезною кривавою гулею, крізь розірване плаття видно було тіло. Навколо метушилися хазяйка і Дунька. Зіна сиділа на скрині, тремтіла, дивилася блискучими очима у вікно і продовжувала слабо стогнати, розтираючи рукою коліна.

Олександрю Михайлівну привели до притомності. Хазяйка поставила самовар, Єлизавета Олексіївна збігала у винарню і принесла пляшку рому. Олександра Михайлівна напилась гарячого чаю з ромом і залишилася лежати.

Вона була млява й апатична. Тупо оглядаючи присутніх, вона розповідала, як бив її Андрій Іванович, як він вп'явся їй нігтями в ніс і рвав його, а другою рукою закручував

волосся, щоб примусити її віддати всі гроші... Хазяйка зітхала і жалісливо хитала головою. Єлизавета Олексіївна, зсунувши брови, похмуро дивилася в куток. Дунька слухала жадібно, з блискучими від цікавості очима, неначе її розповідали цікаву і страшну казку.

Просиділи всі разом з годину. Олександрю Михайлівну почало морозити, вона вирішила лягти спати. Єлизавета Олексіївна пішла з дому.

Олександра Михайлівна роздягнула, поклала спати Зіну, погасила лампу, але заснути не могла. Пправе стегно, в яке Андрій Іванович ударив її каблуком, ніло, розпухлий ніс горів. Вона лежала на спині, дивилася в темряву і думала про своє життя. Їй згадувався похмурий, палаючий ненавистю погляд Єлизавети Олексіївни, з яким вона слухала розповідь,— і в ній самій розгорялася ненависть. До цього часу Олександра Михайлівна несла тягар свого родинного життя, як невиліковну хворобу, від якої можна тільки страждати. Тепер вона думала про те, що ці страждання безглуздо терпіти і що треба вирватися з них; вона думала й про те, що її життя нудне й сіре, а Єлизавета Олексіївна живе в якомусь іншому житті, яскравому і світлому.

На стелі біля шафи тьмяно світилася пляма від ліхтаря, що горів надворі; поривчастий вітер сік дощем у вікно; телефонні дроти на даху гули одноманітно й тужливо, неначе далекий благовіст. В повітрі один за одним глухо пролунали три гарматні постріли: починалася повідь... Зіна, яка спала на скрині, слабо стогнала уві сні.

В кухні почувся різкий, голосний дзвінок. Олександра Михайлівна швидко сіла на ліжку і з калатаючим серцем почала прислухатися. Її охопив відчай: знову Андрій Іванович, знову мордування...

Але в кухні почувся жіночий голос. Двері розчинилися, і голос гукнув Олександрю Михайлівну:

— Ви спите? Можна до вас?

Олександра Михайлівна пізнала Катерину Андріївну, коробочницю, сожительку Ляхова.

— Васька мій!.. Ох, негідник, негідник! — заговорила Катерина Андріївна, задихаючись.

— В чім річ, Катерино Андріївно? Що трапилося?

Олександра Михайлівна підвелася і засвітила лампу. Катерина Андріївна швидко ходила по кімнаті і повторювала:

— Негідник, негідник, мерзотник підлий!

Катерина Андріївна була струнка дівчина, з вродливим, нервовим обличчям і великими темносніми очима. На ній була чепурна чорна кофточка і капелюшок з пір'ям.

— Знову що-небудь наколобродив Ляхов? — спитала Олександра Михайлівна.

Катерина Андріївна з обуреним дрожем повела плечима.

— Отаку тварюку, га? Я давно знала, що він воловодиться з усякими дівками, а тут уже... До нас на квартиру привів, до мене! Га?! Ох, мерзотник такий, опудало!

— До вас привів на квартиру? — з цікавістю спитала Олександра Михайлівна.

— Найостаннішу тварюку! Розумієте, — розмальовану, яку можна топтати ногами. У-у-у!.. Та й відшмагала ж я їм обом їхні погані пики!

Олександра Михайлівна в півсвітлі лампи помітила, що і в самої Катерини Андріївни губи в крові і праве око розпухло.

— Ох, негідник, негідник брудний!.. Дозволити собі таку подібну мерзоту, га?

— І з квартири вигнав вас?

— Сам ще прийде до мене, просити буде повернутися, та побачимо, хто над ким покуражиться! Двічі вже я йому прощала, — в ногах валявся, ноги мені цілував... Ну, тепер подивимось!

Олександра Михайлівна помовчала і заговорила:

— Вам-то хоч добре. Ви з ним не зв'язані, захотіли — і пішли, він вам нічого не може зробити. Роботу ви маєте і без нього можете прожити, — вам його утримання не потрібне.

Катерина Андріївна розсміялася.

— Його утримання!.. Я його утримувала, на свої гроші! Свої він усі пропивав, до останньої копійки. Подивимось тепер, як він без мене проживе.

— А ось як у мене, — мляво продовжувала Олександра Михайлівна: — живи, як кріпачка, на все з чужих рук дивись. Мій чоловік сам грошей мало заробляє; що заробить, зараз проїє. Я вже його як просила, щоб він мені дозволив працювати, — ні! Хоче, щоб я його хліб їла.

Катерина Андріївна зупинилася перед столом, дивилася блискучими очима на вогонь лампи і злорадно посміхалася.

— Нехай тільки прийде тепер, він у мене взнає, чи можна мене зневажати! — сказала вона. — Ох, негідник, негідник!

— Вони сьогодні з чоловіком разом пиячили в «Сербії». Невистачило їм грошей на коньяк,— прийшов чоловік, мене побив мало не до смерті і всі, всі гроші, забрав, ні копійки дома не залишив. А ви ж знаєте, який він тепер хворий, чи багато ж і всього виробить!.. З чого ж жити? Скільки раз я йому говорила, просила,— нехай дозволить хоч що-небудь робити, хоч де-небудь працювати, все ж таки краще,— ні.

— Ідьте до нас у майстерню. У нас багато можна виробити,— півтора карбованця на день. Навчитися скоро можна.

— Та не дозволяє мені чоловік, я що ж вам кажу?

— Ох, мерзотник такий, га?! — Катерина Андріївна пересмикнула плечима і знову заходила по кімнаті.— Мені сьогодні й почувати ніде, я до вас прийшла,— можна у вас залишитись?

— Залюбки, милості просимо! Тільки повернеться чоловік, знову мене бити почне. Вам буде неспокійно.

— Нічого, я як-небудь...— неухважливо відповіла Катерина Андріївна.— А вони зараз там... На моїй постелі!.. О негідник, опудало підле, нехай тільки з'явиться мені на очі!

О дванадцятій годині повернулася Єлизавета Олексіївна. Катерина Андріївна помістилася в неї.

Олександра Михайлівна знову лягла спати, але заснути не могла. Вона переверталася з боку на бік, чула, як пробило годину, дві, три, чотири. Скрізь була тиша, тільки маятник у кухні розмірено цокав, і все так само протяжно й сумно гули на даху телефонні дроти. Дощ стукотів у вікна. Андрія Івановича все не було. На душі в Олександрі Михайлівни було тоскно.

VI

Андрій Іванович вернувся додому о десятій годині ранку,— вернувся похмурий, смирний і задумливий. Мовчки напився кофе і зразу ліг спати.

Олександра Михайлівна зварила молочну рисову кашу, нагодувала Зіну, Катерину Андріївну і поїла сама. На обід же приготувала тільки ріденький суп з крихітним шматочком жилявого м'яса.

До другої години Андрій Іванович виспався і встав ве-

селий, ласкавий. Олександра Михайлівна почала накривати на стіл. Вона пов'язала свій синяк хусткою, посилено кульгала на забиту ногу і трималась, як дерев'яна. Андрій Іванович нічого наче не помічав і весело балакав з Катериною Андріївною.

Катерина Андріївна вийшла в кухню напитися. Андрій Іванович поморщився і сказав:

— Чого ти, Сашо, фальшивиш? Не так уже нога в тебе забита, я одразу розумію. Ну, йди сюди, дурненька! Дай я тебе поцілую.

— Де вже тут фальшивити! Хоч не хоч, закульгаєш, як почнуть тебе ногами топтати, наче рогожу.— Вона відповіла похмуро, але обличчя її, мимохить для неї самої, раптом проясніло від ласки Андрія Івановича.

— Ну, йди сюди! — Андрій Іванович охопив її за талію і вищипнув за бік.— А ти знай наперед, що наполегливою бути не можна. Якщо чоловік тобі що-небудь наказує, то ти повинна робити, а не розумувати. Ти завжди повинна пам'ятати, що чоловік вищий за тебе.

— А от ти гроші всі знову прогуляв,— на що жити будемо? Обід навіть ні на що зварити, сьогодні ледве-ледве шматочок м'яса виканючила в м'ясній. Не для себе ж я стараюся, мені що!

— Нічого, Шурочко, гроші пусте! Сьогодні нема, завтра будуть. Наживемо!.. Ото ще, варто про гроші турбуватися!

Після обіду прийшов у гості слюсар електричного заводу Іван Карлович Лестман; це був естонець величезний на зріст і широкоплечий, з вилицюватим обличчям і білявою борідкою, дуже соромливий і мовчазний. Він благоговів перед Андрієм Івановичем.

Почали увечері грати в стукалку, потім сіли пити чай. У Олександри Михайлівни було на душі дуже хороше: Андрій Іванович був з нею ніжний і запобігливо ласкавий, і вона тепер почувала себе з ним рівноправною й вільною. Андрій Іванович, похмелившись рештками вчорашнього коньяку, теж був у доброму настрої. Він сказав:

— Шурочко, ти б пішла, покликала до нас Єлизавету Олексіївну. Чого їй там самій сидіти? Нехай чайку вип'є з нами.

Дивним було його ставлення до Єлизавети Олексіївни: Андрій Іванович виразно бачив, що Олександра Михайлівна бунтує проти нього під її впливом, і часто відчував до

Єлизавети Олексіївни шалену злобу. І все ж його так і тягло до її товариства, і він бував дуже задоволений, коли вона заходила до них.

У Єлизавети Олексіївни була мігрень. Змарніла, із злим і страждаючим обличчям, вона лежала на ліжку, стиснувши руками скроні. Обличчя її стало ще блідішим, лоб був холодний і сухий. Олександра Михайлівна тихенько зачинила двері; вона вже з першого погляду навчилася узнавати про ці страшні болі, які доводили Єлизавету Олексіївну майже до божсвілля.

— Знову голова болить! — сказала Олександра Михайлівна. — Разів по три на тиждень у неї голова болить, що ж це таке!

— Ех, бідолашна! — з співчуттям сказав Андрій Іванович.

Лестман похитав головою.

— Все від учення. Такій хворій не є добре багато вчитись, раніше треба добувати здоров'я.

— «Здоров'я добувати»... Як ви будете здоров'я добувати? — відказав Андрій Іванович. — Тоді треба відмовитись від знання, від розвитку; тільки на фабриці дванадцять годин попрацювати, — і то вже здоров'я не добудеш... Ні, я про таких дівчат дуже високо розумію. В чому душа держиться, здається, щиглем уб'єш, — а яка сила різних прагнень, який дух!

— Ну, а що ж доброго ось так усе хворою валятися? — сказала Катерина Андріївна. — І навіщо вчитися? Не розумію! Нічого їй за це дорожче не платитимуть.

Андрій Іванович повчально заперечив:

— Справа не в грошах, а в рівноправності. Жінка повинна бути рівна з чоловіком, вільна. Вона така ж людина, як і чоловік. А для цього вона повинна бути розумною, інакше чоловік ніколи не захоче дивитись на неї, як на товариша. Ось у нас дівчата працюють в майстерні, — хіба я можу визнати в них товаришів, якщо у них нема ні гордості, ні розуму, ні сорому? Як вони можуть постояти за свої права? А Єлизавету Олексіївну я завжди буду поважати, все одно, як мого товариша.

В кухні пролунав дзвінок. До кімнати увійшов Ляхов з котелком на потилиці і з паличкою. Він був дуже п'яний. Катерина Андріївна зблідла.

— У вас Катька? — спитав він, не вітаючись. — Ти тут? Іди додому, де ти пропадаєш?! — крикнув він на неї.

Катерина Андріївна стояла, нервово стискаючи рукою край стола, і дивилась у вічі Ляхову.

— Пішла я з тобою, як же! — відповіла вона, задихаючись. — Ох ти, негідник, негідник! Ще додому кличе після такої мерзоти!

— Я тобі наказую, розумієш ти це?

— Я тобі, слава богу, не жінка! Ти мені не можеш наказувати! Хто ти такий? Я тебе не знаю!.. Ох ти, негідник брудний!

— Підеш ти чи ні? — Ляхов грубо схопив її за руку біля плеча.

— Відчепись!

Андрій Іванович погрозово крикнув:

— Що це, Васько, за неподобство? Облиш її!

Ляхов опустив руку і з усмішкою оглянув Андрія Івановича.

— Чи тобі її захотілося?

— Справа не про це, а про те, що не смій скандал робити.

— Вона, брат, до всякого піде, до кого завгодно!.. Що, дуже вже хочеться тобі? Ну, гаразд, бери, чорт з нею! От добра якого... На!..

Він засміявся і з силою штовхнув Катерину Андріївну на Андрія Івановича.

— Та що ж це таке! Андрію Івановичу, пошліть по двірників! — вигукнула Катерина Андріївна.

Андрій Іванович зціпив зуби і схопився з місця.

— Ти тут перестанеш скандалити чи ні?

— Так не хочеш додому йти? — звернувся Ляхов до Катерини Андріївни.

— Не хочу! І ніколи не прийду!

Ляхов посміхнувся.

— Ну, гаразд! Зажди ж ти, я тебе ще не так осоромлю... Щоб ноги твоєї у мене більше не було! — гукнув він і люто вирячив очі. — Що за спідниці такі у мене в квартирі розвішані? Щоб цієї смердючої гидоти у мене в квартирі не було... Я цього не дозволю! — І, ні з ким не попрощавшись, він вийшов з кімнати.

Андрій Іванович з огидою дивився йому вслід.

— Свиня п'яна!.. Ви не підкоряйтесь йому, що за неподобство! Слава богу, ви з ним не зв'язані.

— Йому? підкоритись? Н-ніколи! Сам прийде до мене,

в ногах валятиметься,— та подивимось, чи захочу я його простити!

Лестман із співчуттям дивився на Катерину Андріївну.

— Краще ваші речі беріть від нього геть, а то він всім їм робить капут.

Катерина Андріївна сплеснула руками.

— І справді! Як же я їх добуду? Олександро Михайлівно, дорога моя, з'їздіть, візьміть у нього мої речі!

— Я боюсь: він мене ще поб'є,— нерішуче сказала Олександра Михайлівна.

Андрій Іванович спалахнув.

— Тебе поб'є? Будь спокійна! Нехай тільки пальцем посміє зайняти!

Вирішили, що Олександра Михайлівна поїде за речами разом з Лестманом. Через півгодини вони привезли їх,— але, боже мій, у якому вигляді! Одяг і білизна були порізані на дрібні шматочки, від посуду залишилися самі черепки, у самовара був скручений кран і вдавнений бік.

Катерина Андріївна спалахнула, закусила губи і розридалася.

VII

Минуло два тижні. Була субота. Андрій Іванович повернувся після шабашу прямо додому і приніс Олександрі Михайлівні весь заробіток. Вже другий тиждень він приносить додому всі гроші, до останньої копійки.

Повечеряли і напилися чаю. Андрій Іванович сидів біля стола і похмуро дивився на світло лампи. Завжди, коли він переставав пити, його у вільний від роботи час охоплювала тупа, гнітюча нудьга. Щось піднімалося в душі, кудись тягло, але він не знав, куди, і життя здавалося безглуздим і нудним. Олександра Михайлівна і Зіна боялися такого настрою Андрія Івановича; в ці хвилини він сатанів і від нього не було життя.

Андрій Іванович послав дружину купити «Петербурзький листок», прочитав його від передніх до задніх об'яв. Потім почав переглядати взятий ним з майстерні збірник куплетів «Срібна струна»... Ні, все було нудне і заяложене.

Прийшла Катерина Андріївна.

Вона жила тепер на окремії квартирі, але Ляхов не давав їй спокою. Він очікував її при виході з майстерні, підстерігав на вулицях і вимагав, щоб вона знову йшла жити

до нього. Одного разу він навіть вдерся п'яний до її квартири і побив би Катерину Андріївну до смерті, коли б квартирний хазяїн не покликав двірника і не відправив Ляхова в участок. Катерина Андріївна з острахом залишала свою квартиру і до майстерні ходила кожного разу різними вулицями.

— Отакий острожник, га?! — обурювалась вона. — От вв'язалась на свою погибель! Це ж такий скажений, йому й зарізати людину нічого не варт.

Андрій Іванович похмуро слухав, його мучили смуток і нудьга.

Почувся дзвінок. Чоловічий голос спитав Єлизавету Олексіївну. Її не було дома. Гість сказав, що почекає, і пішов до її комірчини. Андрій Іванович пожвавішав: йому взагалі подобалися знайомі Єлизавети Олексіївни, а цей до того ж по голосу був начебто знайомий Андрію Івановичу. Він прислухався: гість сидів біля стола і, видимо, читав книгу. Андрію Івановичу не сиділося.

— Чого йому там самому сидіти? — звернувся він до Олександрі Михайлівни. — Підігрій лишень самовар та підізьми півпляшки рому. Нехай чаю поп'є у нас.

Андрій Іванович пішов до кімнати Єлизавети Олексіївни. Гість, справді, був знайомий. Це був Барсуков, токар по металу з великого приміського заводу; Андрій Іванович близько півроку тому кілька разів зустрічався з Барсуковим у Єлизавети Олексіївни і подовгу розмовляв з ним.

— Це ви, Дмитре Семеновичу! — вигукнув Андрій Іванович. — То ж бо я слухаю, — що це начебто голос знайомий?.. Здрастуйте! Що ж ви тут самі сидите? Заходьте до нас, випийте скляночку чаю!

— Та я вже, власне, пив, — відповів Барсуков і з по-смішкою перебив себе: — А втім... гаразд! Чого ж так сидіти?

Він пішов з Андрієм Івановичем до його кімнати. Андрій Іванович метушливо поправив на столі скатерть.

— Що це, як вас давно не було видно? Сідайте... Зараз дружина ромцю принесе, ми з вами вип'ємо по чарочці.

Барсуков підійшов до Катерини Андріївни, назвав себе і труснув її руку, потім сів до стола.

— Та ви, голубчику, облиште, не метушіться. Я пити однаково не буду.

Він побачив «Срібну струну», що лежала на столі, перегорнув її і, відклавши вбік, узяв з комода ще пару книг.

Андрій Іванович законфузився.

— Е, не дивіться: пусте! Я їх так собі, з нудьги, у майстерні взяв. Дурні ідеї, нічого читати: сама тільки критика, для сміху... Ну, а ось воно і підкріплення нам!

Олександра Михайлівна принесла ром.

Андрій Іванович відкупорив пляшку, витер шийку краєм скатерті і налив дві чарки.

— Будьте ласкаві, Дмитре Семеновичу!.. За ваше здоров'я!

— Ні, дякую, я не п'ю!

— Ну, ну, дурниці які! По маленькій нічого не значить.

— Щоразу у нас з вами одна й та сама морока повторюється. І по маленькій не п'ю, дякую!

— Ну, о-от!..— розчаровано протягнув Андрій Іванович.— Що ж мені, не самому ж пити! Маленька не шкодить,— що ви? Вип'ємо по одній. Ром добрий, рубльовий,— він просвітлює голову.

Барсуков з усмішкою знизав плечима, підвівся і незграбно почав ходити по кімнаті.

— Що ж це таке? Самому й пити якось неохота... Катерино Андріївно, вип'ємо з вами!

Вона засміялась і кокетливо покосилася на Барсукова.

— От іще! Що це ви, Андрію Івановичу, так мене конфузите!

— Та я ж вам не голий ром, я вам у чай піділлю.

— Ні, ні, вже будь ласка!

— Та ви стривайте, я вам зроблю жжонку. Весь спирт згорить, самий тільки букет залишиться.

Він помістив ложечку над чашкою Катерини Андріївни, поклав у ложечку цукор, щедро полив його ромом і запалив... Синє полум'я шипіло, стрибаючи по цукру.

— Ну, ось, спробуйте зараз! — самовдоволено сказав Андрій Іванович.— Самий дамський напій... Будьте здорові!

Він торкнувся чаркою до краєчка чашки, випив чарку і крякнув.

— Ні, Дмитре Семеновичу, дозвольте вам сказати відверто: я щодо цього з вашою думкою не згодний. Яка шкода від того, щоб випити інколи? Ми не хлопчики, нам неможливо обійтись без цього.

Барсуков стояв біля грубки, заклавши руки за спину.

— Чому? — стримано спитав він.

— Чому? Тому що життя таке! — Андрій Іванович зітхнув, поклав голову на руку, і обличчя його потьмарив.

лось.— Як ви скажете, чому люди п'ють? Від розбещеності? Це можуть думати тільки в аристократії, у вищих класах. Люди п'ють з горя, від дум... Працює чоловік цілий тиждень, потім почне думати; хочеться всяке питання розібрати по основних мотивах: що? як? навіщо?.. Куди від цих дум подітись? А вип'єш чарочку-другу, і легше стане на душі.

— Навіщо ж це тікати від дум? Не завадило б, навпаки, осмислити всякі явища, зрозуміти їх; чому це повинно бути привілеєм інтелігенції? Горілкою думи заливати,— далеко не зайдеш.

— Я не суперечу проти цього! — покwapно сказав Андрій Іванович.— Я сам завжди це саме кажу, що треба прагнути до світла, до знання, до цього... як сказати? — до просвітлення свого розуму. А що тільки випити не заважає,— коли-не-коли, звичайно: з нудьги! Якщо вже дуже на душі рве! Ті-ільки!.. А як сірий народ у нас, особливо фабричні по трактах,— їх я сам суворо засуджую: нап'ються так, що замість облич самі свинячі рила бачать всюди,— знаєте, як відомі гоголівські типи, ревізори... Навіщо це? Це — неподобство, сором! Справжня Азія! Я дуже навіть обурююсь за це на руську людину.

Барсуков помовчав.

— Та нині і по трактах — який народ іде до шинку, а який до школи,— заперечив він.— Азії цієї, може, все менше стає з кожним роком.

Андрій Іванович безнадійно махнув рукою.

— Ну, де там! Досить цієї Азії в нас, на тисячу років вистачить! Ви мені пробачте за вираз, тільки я про руську людину дуже погано розумію: вона груба, дика! Дай їй тільки пляшку горілки, більше їй нічого не треба. Про інше у неї дум нема.

Барсуков здивовано підвів брови.

— Як це так — нема? Мало ви, я бачу, знаєте. Придилися б, огляділися б навкруги,— може, й побачили б. Всюди життя починається, всюди починають ворухитися; кожен хоче жити своїм розумом, хоче розуміти, особливо з молодих. Стояча вода всім набридла. Що, дійсно,— старі це вважають зайвим, а молоді вже зовсім інших переконань.

Андрій Іванович скептично повів головою.

— Ні, не згоден! Звичайно, я не кажу: механіки, наборщики, ну, там конторники, наш брат — палітурник,— про цих я не кажу. Це — люди, можна навіть сказати, чудові,

освічені, із знаннями. Або ось, скажімо, ви чи Єлизавета Олексіївна. А я кажу про сирій народ,— про фабричних, про мужиків. Це страшенно дикий народ! Тупий народ, п'яний!

Барсуков слухав, крутив борідку і посміхався.

— Та ви, може, не там дивитесь? — насмішковано спитав він.— Звичайно, якщо по трактирах шукати, то важко знайти, або по шинках... А ви б в іншому якомусь місці пошукали,— в школу б, скажімо, пішли, на курси. Може, побачили б повчальне... «Дикі!», «тупі!» — різко вимовив він і перестав сміятися.— Попрацює хлопець дванадцять годин на заводі, вийде, як собака, стомлений, голова тріщить, а біжить на курси, іншим разом і перекусити не встигне. Це від дикості, чи що? Вночі тільки додому повернеться, а вранці рано вставай, знову на роботу. Від дикості це? Від дикості він на останній гріш газету випикує?

Барсуков своєю незграбною ходою почав ходити по кімнаті.

— То ж бо, певно, проти дикості і старики у нас бунтуються,— в посмішкою продовжував він.— Дуже незадоволені, що їх «освічених» понять більш не поважають! Почне стакий старик повчання читати: ось, мовляв, була в нас у Торжку дівчина, і вселились у неї чорти; відвезли її до якоїсь там святої бабусі, продержали рік,— як рукою зняло, вийшла на волю, поїла скоромного пиріжка, і знову в неї чорти вселились... А молодий сміється, питає: пиріжок ото, значить, чортами був начинений?.. Старик скаже: грім — тому, що Ілля-пророк по небу катається, а молодий йому: який-такий Ілля-пророк? Це — електрика!.. Яка дикість! «Електрика!» га? На курси здумав бігати, електрику вивчати, кисні всякі. Справді — Авія!

— У вас які ж на цих курсах лекції викладають? — спитав зацікавлений Андрій Іванович.

— Різне викладають,— неохоче відповів Барсуков.— Хімію, фізику, російську мову... алгебру, геометрію.

Він сів до стола і почав ліниво сьорбати чай.

— Корисні предмети,— сказав Андрій Іванович тоном знавця.

— Предмети необхідні... Знаєте, підемо коли-небудь разом на курси! — запропонував Барсуков і пожвавішав.— Варто спостереження. Я курси закінчив, а вдруге навмисне ходжу. Ви мало знаєте, тому й кажете... Які живі хлопці е, свідомі! Так і пориваються до знань, все хочуть знати до

кореня. Такого куди не кинь — не заіржавіє... І звідки сили бері! Вдень на роботі, увечері на курсах, прийде додому — відпочинку не знає, зараз за книгу, іншим разом всю ніч просидить... Це, батечку, не те, що в інтелігенції: ходить собі хлопчисько — в гімназію там, в університет; турботи ніякої нема у нього, всім татусь забезпечує: «Іваночку, любенький, тільки вчись, будь ласка!» Протягнуть отак по всіх науках, а там уже й місечко готове: будьте ласкаві, одержуйте жалування...

— Чорт забори! Йй-богу, треба б піти подивитись! — запалився Андрій Іванович.

— Багато повчального... Старики вже так скося поглядають! — посміхнувся Барсуков. — «Навчання! — кажуть, — курсанти! В студенти, чи що, записалися? Нічого цього не потрібно; грамоту та письмо знаєш, — і досить». Пояснювати їм, навіщо людині знання потрібні? Цього вони не розуміють, — ну, а між іншим самі помічають, що нині скрізь на заводах більше цінять молодого робітника, ніж який двадцять років працює, — особливо в нашому машинобудівному ділі; старик — той усе тільки «по навику» може: на двотисячну дюйма більше або менше треба, він уже й стоп! А для молодого це — дрібничка.

Барсуков пожавішав. Він розповідав багато й довго. Андрій Іванович слухав, і різні почуття піднімалися в ньому; він і пишався, і радів; і сумно йому було: десь осторонь від нього йшло особливе, невідоме життя, серйозне і трудівниче, воно не тікало від сумнівів і питань, не топило їх в п'яному чаду; воно само йшло їм назустріч і наполегливо домагалося розв'язання. І чим більше Андрій Іванович слухав Барсукова, тим ширше розсувалися перед ним просвіти, тим більше вірилося в життя і в майбутнє, — вірилося, що життя бадьоре й сильне, а майбутнє велике і ясне.

— Ні, в нинішній час багато про що починають думати, — сказав Барсуков. — Ніхто не хоче на чужому мотузку ходити. Хочуть зрозуміти умови свого життя, його смисл...

Він пройшовся по кімнаті, замислено зупинився біля грубки.

— Минулого року у нас на курсах один Сергій Олександрович читав російську літературу. Між іншим, розв'язував питання: яка різниця між науковою літературою і художньою? Наукова література, — якщо, наприклад,

дослідити житло робітника: скільки кубічного повітря, який процент дітей вмирає, скільки робітник за рік випиває горілки... А художня література те саме зображує чутливо: вмирає робітник,— діти голодні, дружина плаче, бруд навколо, вогкість, їсти нічого. І він думає: для чого він усе життя працював, вибивався з сил, для чого він жив? — Барсуков суворо зсунув брови.— Він жив, а життя не бачив, бачив тільки його привид крізь кіптяву фабричного диму... Яка ж була мета його існування?

Андрій Іванович рвучко підвівся і швидко заходив по кімнаті.

— Ні, їй-богу, на курси ваші вступлю! Дай тільки трохи поправлюсь, зараз же запишусь!

Два роки тому Андрій Іванович одного разу вже зробив спробу — записався до школи: але, походивши два рази по неділях, прохолов до неї; не все там було «чутливе»,— доводилося багато і важко працювати, а до цього у Андрія Івановича серце не лежало; та ще його коробило, що він сидить за партою, неначе хлопчак-школяр, що навколо нього — «сірий народ»; до сірого ж народу Андрій Іванович, як усі майстрові аристократичних цехів, ставився дуже високо. Але тепер Андрію Івановичу все це здавалося дуже привабливим.

— Цілком все це в моєму дусі!.. Їй-богу, от думаєш-думаєш так про життя... Який смисл?.. Навіщо?

Андрій Іванович підпав, йому хотілося тепер не слухати, а говорити самому. Випиваючи чарку за чаркою, він почав говорити про світло знання, про святість праці, про широке й дружне товариство.

Катерина Андріївна теж випила вже три чашки міцної жжонки. Очі її блищали, на щоках виступив рум'янець. Вона підсіла ближче до Барсукова, брала його за лікоть, гарячим поглядом дивилася у вічі і питала:

— А ви читали «Макарку-душогуба»? Правда, цікава книжка?

Пробило десяту годину. Єлизавета Олексіївна не поверталася. Барсуков підвівся, щоб уже йти. Підпилий Андрій Іванович цілував його і тиснув руки.

— Ви заходьте, Дмитре Семеновичу! Я такий вам радий!.. Голубчику! Знаєте, є в грудях питання, як то кажуть... (Андрій Іванович повів пальцями перед жилетом),— як то кажуть,— насущні... Накипіло в них від життя, хочеться з ким-небудь поділити свої думки... Так!

Ось ще! Я вас до речі хочу попросити: чи нема у вас зараз чого-небудь гарненького почитати? Ніколи було в цей час розжитись.

— Та ось, коли хочете, я Єлизаветі Олексіївні Гросса приніс, «Економічну систему Карла Маркса»? Корисна брошура. Тоді їй віддасте.

Барсуков пішов. Катерині Андріївні теж час був до дому, але вона боялася йти сама, щоб не зустрітися з Ляховим. Олександра Михайлівна взялася її провести, і вони пішли.

Андрій Іванович швидко ходив по кімнаті. Він відчував такий прилив енергії і бадьорості, якого давно вже у нього не було. Йому хотілося вчитися, думати, хотілося широких, великих знань. Він сів до стола і почав читати брошуру. В голові паморочилося, літери стрибали перед очима, але він старанно читав сторінку за сторінкою.

Олександра Михайлівна провела Катерину Андріївну до воріт її дому і почала прощатися.

— Ну, куди ви, Олександро Михайлівно? Зайдіть до мене хоч на чверть годинки! Подивитесь, як я живу. Ви ж ще не були в мене.

Вони пройшли через двір до дерев'яного флігеля і почали підніматися по крутих сходах. Було темно і тхнуло кішками. На площадці вони стикнулися з квартирною хазяйкою Катерини Андріївни.

— Це ви, Катерино Андріївно? Ідіть швидше, вас уже цілу годину жених чекає. Самовар я поставила.

І хазяйка пішла вниз. Олександра Михайлівна зупинилася і злякано спитала:

— Ляхов?

— Н-ні,— збентежено відповіла Катерина Андріївна.— Писар один, з лікарняної контори. Єлізаров.

— Писар?

— Еге ж... Він сказав, що поживе зо мною так три місяці, і якщо я поводитимуся пристойно, то одружиться зо мною.

— Трохи швидко у вас діло робиться! — Олександра Михайлівна кусала губи, щоб не зареготати.

Катерина Андріївна мрійно дивилася своїми великими очима в тьмяне вікно сходів.

— Ляхов так жив зо мною, а цей одружиться обіцяє. Тоді не треба буде на роботу ходити, можна буде дітей

мати, своє господарство вести... Ходімо, я вас познайомлю. Він гарний!

Вони ввійшли у квартиру. Біля стола сидів чоловік з чорними вусиками, подвійним підборіддям і чорними, схожими на гудзики очима. Держався він дивно,—прямо, ніби замість спинного хребта у нього була палиця. На столі стояла пляшка портвейну, виноград і кондитерські тістечка, на ліжку лежала гітара.

Катерина Андріївна швидко підійшла і весело заговорила:

— Це ти, Ваню!.. Здрастуй! От, коли б я знала, хто в мене сидить! Олександро Михайлівно, це мій жених... А це моя хороша подруга, Олександра Михайлівна Колосова.

Єлізаров галантно і солідно розшаркався, потиснув Олександрі Михайлівні руку.

— Сідайте! — продовжувала Катерина Андріївна.— Якраз і самовар поспів... Розумний хлопчик, що без мене чаю не пив!

Вона кинула на Єлізарова усміхнений, пестливий погляд. Єлізаров покручував великим пальцем і мізинцем гострий кінчик правого вуса.

— Я один без дам ніколи на це не зважусь! — Він звернувся до Олександри Михайлівни: — Погода сьогодні потана!

— Еге, холодно надворі.

— Холодно! Дощ — не дощ, сніг — не сніг іде. Як то кажуть,—неприємна погода... Чи не бажаєте винограджю? Будьте ласкаві! Катюшо, а ти що ж?

Олександра Михайлівна просиділа з півгодини. Катерина Андріївна балакала і сміялась, не зводячи з Єлізарова блискучих, принаджуючих до себе очей. Єлізаров солідно посміювався, крутив свої вусики і говорив люб'язності.

Олександра Михайлівна пішла об одинадцятій годині. Єлізаров залишився у Катерини Андріївни.

VIII

На першому тижні великого посту, в четвер, були іменини Андрія Івановича. Він зібрався святкувати їх, як завжди, дуже широко. Олександра Михайлівна плакала й умовляла його бути цього разу економнішим; Андрій Іва-

нович почав доводити, що й без того купується тільки найнеобхідніше, але втратив терпець, вилаяв Олександрю Михайлівну і звелів їй, без заперечень, іти й купити, що потрібно.

О восьмій годині вечора почали збиратися гості. Прийшло четверо товаришів Андрія Івановича по майстерні, Лестман, Арсентьев, один прикажчик, кілька заміжніх жінок і модисток. Прийшла і Катерина Андріївна.

— Я чув, ви помирилися з Ляховим? — спитав її Андрій Іванович. — Мені вчора Ляхов казав у майстерні.

— Де помирились, господи! Не знаю, куди сховатися від нього!.. Вчора підстеріг мене біля Митнінського мосту, не дає пройти: скажи, каже, що простиш мені!.. Що ж мені було робити? Коли на мене кричать, я можу опиратися, а коли просять, — що відповісти? Обіцяв увечері прийти до мене прощення просити. Я на весь вечір пішла до подруги і ночувати залишилася у неї... Вже й подумати боюсь, що буде, коли знову зустріну його. Справді, він мене вб'є!

Свято було в розпалі. Змінили вже третій самовар. На столі раз у раз з'являлися нові пляшки пива. Товарища Андрія Івановича, палітурного підмайстра Генріхсена, доброго гітариста, упросили піти додому і принести гітару. Почали танцювати кадрили.

За танцювальну залу правила кухня. Гладкий Генріхсен сидів, віддихуючись, на ліжку хазяйки, сьорбав пиво і грав кадрили на мотиви з «Прекрасної Єлени». Андрій Іванович диригував. Свого часу він був великим серцеїдом і франтом і почував себе тепер в ударі.

Граціозно розмахуючи руками, він дрібочучим кроком посувався вперед поруч своєї дами.

— Сільвупле! — командував він. — Оренбур!.. — При цьому всі робили шен і крутилися з дамами раз по десять. — Комансе! — вигукував Андрій Іванович.

Кожен танцював, не керуючись командою Андрія Івановича; та він і сам її не розумів. Але всім було приємно танцювати під французькі вигуки. Стояв жіночий сміх, ноги сухо човгали по підлозі.

Після кадрилі почали танцювати польку. Катерина Андріївна була царицею балу. Струнка і граціозна, з блискучими від жвавості й портвейну очима, вона була чарівна; її запрошували навперебій. Андрій Іванович через задишку не танцював польки. Він упадав коло дам, частував їх портвейном, а коли їх забирали танцювати, він, приховуючи

посмішку, стежив за Єлизаветою Олексіївною. Єлизавета Олексіївна весь час танцювала, і Андрію Івановичу було смішно дивитися, як у натовпі стрибало і мелькало її бліде обличчя, і зараз, як завжди, серйозне й суворе, з зсуненими бровами.

Полька скінчилась. Спітнілі танцюристи, обмахуючись хустками, пили й закусували в кімнаті Колосових. Раптом у дверях з'явився Ляхов.

Всі збентежились. Більшість знала про його історію з Катериною Андріївною. Ляхов увійшов блідий і сумний, наблизився до Андрія Івановича і привітав його з ангелом. Потім, наче не помічаючи Катерини Андріївни, мовчки сів у куток.

Катерина Андріївна була бліда і тремтіла. Вона повела плечима і звернулася до Олександри Михайлівни:

— Як у вас з вікна дме! Дайте мені, будь ласка, хустку: такий холод!

Потроху збентеження уляглося.

Знову залунали гомін, сміх, жарти. Пили, цокаючись склянками. Прикажчик з мануфактурного магазину Семикін, молодий чоловік з яскравочервоним галстуком, марно умовляв випити хоч чарку пива двох сестер, модисток Веревих. Вони сміялися і відмовлялись. Семикін випивав склянку пива і поновлював свої благання. Ляхов сидів, забившись у куток за комодом, і мовчки пив склянку за склянкою.

Олександра Михайлівна попросила сестер Веревих заспівати що-небудь. Вони зашарілись і замахали руками.

— Ох, що ви, що ви, Олександро Михайлівно! Нізащо! Їх почали упрошувати. Сестри довго відмовлялися, нарешті погодились. Сіли рядом і відкашлялись.

— А горлечко прочистили? — сказав Семикін, підсів до них і подав чарку з пивом.

Сестри засміялися, потім зробили серйозні обличчя, перезирнулися і заспівали циганську пісню. Голоси у них були слабкі, але звучали приємно; співали вони в один голос.

Чути в'ється спів циган,
Свій ховаючи обман,
П'ють за дзбаном знову дзбан,
В голові — туман...

— Туман! — басом сказав Семикін.
Молодша Вереева відказала:

— Звичайно, туман! Коли п'ють, тоді в голові стає туман.

— Хіба це неправда? — спитала старша.

— Цілком справедливо... Ну, туманцю чарочку! — І Семерикін простягнув чарочку з пивом. Сестри пирснули.

В кімнаті було жарко і душно. Олександра Михайлівна відчинила квартиру. Серпанкова завіска заколихалася, в кімнату подуло вогким, туманним холодом.

Після веселого романса сестри проспівали кілька сумних пісень. В головах крутилося від випитого пива, і на душі у всіх стало тихо, ніжно.

Згадуєш, люба, гаї над рікою,
В росянім лузі сліди?
Хвилі веселкою грали ясною,
Там ми гуляли завжди.

Місячним сяйвом ми любувались,
В зоряні ночі колись...
Згадуєш, люба, як зустрічались,
Палко в коханні клялись.

Слухачі були задумливі... У відчинену квартиру тягло гнилою вогкістю, в тісній кімнаті пахло пивом і тютюном, обличчя у всіх були недокрівні, виснажені довгою і нездоровою працею, — а пісня говорила про якесь світле, ясне життя і про світле кохання серед природи.

Лунко виспівував нам соловейко,
Я тебе ніжно обняв.

Раптом всі погляди звернулися в куток за комодом. Спів замовк. Ляхов, підперши голову руками і вп'явшись пальцями в волосся, ридав, низько схилившись над столом. Він ридав усе дужче. Мускулісті плечі судорожно тремтіли від ридань.

— Василю Васильовичу, що це з вами? Заспокойтесь! — сказала злякана Олександра Михайлівна. — Випийте води холодної!

Вона побігла в кухню і принесла з-під крана води.

Ляхов вийшов на середину кімнати, блідий, скуйовджений, з розпухлими очима.

— Скажи, Андрію, навіщо ти мене сюди допустив? Хіба мені тут місце?.. У вас тут хороше і благородно, совість у всіх спокійна, ви можете пісні співати, сміятись... А я — я бачу, який я... падлюка... і брудний негідник...

Ридання не дали йому говорити, Ляхов схопився за лоб і сперся на комод. Він рвав на собі галстук і маніжку, щоб дати волю диханню.

Андрій Іванович поклав йому руку на плече і страждаючим голосом сказав:

— Ну, Васю, годі, що ти? Заспокойся!

— Жінки, жінки! — ридючи, промовив Ляхов. — Тепер тільки я бачу, як багато вони дають нам хорошого і як жорстоко ми їх ображаємо...

Він раптом бухнувся в ноги Катерині Андріївні.

— Ой!!! — Вона істерично скрикнула і відхитнулася.

— Катю! Прости мене! Я повадився підло й погано... Але я не можу жити без тебе... Якщо ти мене не простиш, я повішусь або кинусь у Неву... Катенько!

З скуйовдженими вихорами волосся, з розірваним коміром, він, ридючи, повзав по підлозі і цілував поділ спідниці Катерини Андріївни. Схвильована Катерина Андріївна відсувалася від нього і боязко поправляла спідницю.

— Я для тебе, Катю, гірш за розбійника, гірш за гадину... Скажи, що мені робити, щоб ти простила? Все зроблю, що накажеш. Топчи, плюй на мене... Тільки прости, Катю!

Андрій Іванович, блідий і нахмурений, стояв, притулившись спиною до комода. Олександра Михайлівна і молодша Вереєва змигували сльози. Раптом Катерина Андріївна, блиснувши очима, поривчасто охопила шию Ляхова і гарче поцілувала його.

Ляхов зірвався на ноги, схопив її в обійми і обсипав поцілунками. Навкруги заворушилися і заговорили.

— Ну, от і слава богу! — з полегшеною посмішкою сказала Олександра Михайлівна, нишком витираючи сльози. — Давно б так!

Андрій Іванович проголосив:

— Чорт забори, треба випити для примирення! Тут уже всім потрібно коньяку, інакше не можна!.. Катерино Андріївно, дозвольте вашу чарку!

Катерина Андріївна, з щасливим, розчервонілим обличчям, простягнула чарку.

Усі почали цокатися з Катериною Андріївною і Ляховим. Вони стали на час головними особами вечора, неначе молоді на весіллі.

Почали знову танцювати. Знову Катерина Андріївна була царицею балу. Всі запрошували її наперебій, і більш за всіх Ляхов. І завжди гарненька, вона тепер, охоплена ща-

стям, була чарівна. Після вальса Ляхов протанцював тропака. Потім усі перейшли до кімнати і спробували співати хором; але вийшло дуже невлад і негарно. Упрохали знову співати сестер Верєєвих.

Ляхов усе пив склянку за склянкою, чарку за чаркою; він взагалі пив завжди дуже швидким темпом. Обличчя його ставало блідшим, очі блищали. Кілька раз він уже оглянув Катерину Андріївну загадковим поглядом. Сестри кінчили співати «Мой костер в тумане светит». Ляхов раптом підвів голову і голосно сказав:

— Катько! Ти у мене перстень за два з полтинником украла... Віддай назад!

Олександра Михайлівна розсміялася і кинулась до нього.

— Василю Васильовичу, що це! От тобі й маєш! Ви забули, адже ви помирилися, помирилися,— згадайте-но!

— Ти мій перстень украла, коли від мене пішла! Давай назад! — грубо крикнув Ляхов.

Катерина Андріївна спалахнула.

— Господи, та що ж це таке!

— Сором вам так говорити, Василю Васильовичу! — сказала Олександра Михайлівна.

— Ні, не сором! Ви не знаєте, яка вона. Вона вагітна була, коли я її взяв.

— Слухай, Васюк, нам це зовсім нецікаво знати! — гукнув Андрій Іванович.

— Вона мені повинна до гробу дякувати, що я її взяв: я її гріх покрив.

— Як же це ви покрили? Одружилися, чи що? — спитала Олександра Михайлівна.

— Я сказав, що дитина моя.

— Ото,— «покрили»! Однаково, до виховного її віддали.— Ляхов з презирством і ненавистю оглядав Катерину Андріївну.

— У неї таких, як я, стільки було, скільки в мене пальців на руках. Адже вона однаково, що перша з вулиці: перший-ліпший помани,— вона зараз піде до нього ночувати. Он на святах, коли ми на Звіринській жили...

І він безсоромно почав вивертати всю підноготну їхнього спільного життя. Катерина Андріївна, зацікавившись від несподіванки і обурення, сиділа і кутала обличчя в хустку.

Єлизавета Олексіївна скопилася з місця.

— Олександро Михайлівно, та як ви йому дозволяєте?!

— Якщо ви, Василю Васильовичу, не перестанете, то йдіть собі звідси! — сказала Олександра Михайлівна, збліднувши.

— Фью-фью-фью-фью! — Ляхов засвистів і насмішкувато оглянув обох. — Чуєш, Андрію, як твоя жінка виганяє твого друга?

— Я з нею цілком згоден! Це неподобство, конфуз! Зараз же проси прощення за свій вчинок, якщо хочеш тут залишатись!

— Так ти за жінку, проти друга?.. Ти повинен їй в зуби дати за те, що вона сміє виганяти твого гостя.

Андрій Іванович гаркнув:

— Іди геть!

— Не підуй! — спокійно відповів Ляхов, щільніше всівся на стільці і посміхнувся.

— І вам не соромно, Ляхов?! — вигукнула Олександра Михайлівна.

— Не соромно! — хвалькувато відповів Ляхов.

— Kurat (чорт)! Ти підес геть! — оскаженило крикнув Лестман, підвівся на весь зріст і стиснув кулаки. Важкий, лютий і зосереджений хміль чухонця охопив його. Інші чоловіки теж підвелися.

Ляхов оглянув усіх, засміявся і встав з стільця.

— На біса мені тут з вами залишатися! Набрали шлюх до себе, дивлюсь, — що це? Нема жодної чесноі жінки!.. Сволота вулична, барабанні шкури! Наплювати мені на вас на всіх!..

І він, заточуючись, вийшов.

IX

Другого дня Андрій Іванович прийшов до майстерні похмурий і злий: хоч він і похмелився, але в голові було важко, його нудило, і задишка стала сильнішою. Він дістав з своєї шалфатки незакінчену роботу і мляво взявся за неї.

Палітурна майстерня Семидалова, де працював Андрій Іванович, була великим zakładом з міцною репутацією і широкими оборотами; самих підмайстрів у ній було шістнадцять чоловік. Семидалов вів справу уміло, знав ходи і завжди був завалений великими замовленнями. З підмайстрами поводився по-дружньому, дуже цікавився їхніми

особистими справами і взагалі намагався бути з ними в близьких стосунках; але це чомусь ніяк йому не вдавалося, і підмайстри його не полюбляли.

Андрій Іванович ліниво скоблив скребачкою передок затисненого в прес псалтиря in-quarto. З-під скребачки здіймалась хмара дрібного паперового пороху, порох лоскотав ніс і горло. Андрій Іванович намагався стримуватися, але, нарешті, проривався важким кашлем; він кашляв довго, з натугою, харкаючи і відплювуючись, і, відкашлявшись, знову починав скребти. Поруч нього присадкуватий Картавцов, нахилившись, оббивав молотком фальці на корінці товстої «Божественної комедії». У довгій, низькій майстерні було душно і шумно. В кутку розмірено стукотів газомотор, під стелею крутилися колеса, передавальні паси слабо і жалібно співали; за спиною Андрія Івановича обрізна машина з шиплячим шумом різала товсті пачки книг; далі, біля позолотних пресів з мерехтливими синіми вогниками, хлопчики з стукотом рухали важелями. Підлога була вкрита обрізками паперу, тхнуло клейстером і газом.

Генріхсен, з пачкою книг під пахвою, неквапно пройшов до свого місця, поклав книги на верстат і сів, обережно підперши голову рукою. Його гладке, голе обличчя з короткими вусами було бліде й пом'яте, волосся стирчало в різні боки. Він не ворухився, застигши в дерев'яній задумливості. Андрій Іванович кивнув йому головою і запитально лягнув себе по шиї. Генріхсен нахмурився і сердито розвів руками: він не похмелявся, і похмелятися було ні на що. На жаль, у самого Андрія Івановича не було в кишені й копійки. Генріхсен поклав голову на другу руку і знову здерев'янів.

Ліворуч від Андрія Івановича, за широким столом, два підмайстри, Єрмолаєв і Новиков, підклеювали штрейфенами великі, з дев'яти шматків, карти Росії. Вони розглядали готову карту. Новиков, молодий хлопець, підібравши підборіддя і підморгуючи, говорив щось, а Єрмолаєв заливався густим, басистим реготом.

Андрій Іванович поклав скребачку, потягнувся і, засунивши руки в кишені, підійшов до стола.

— Чого це ви? — похмуро спитав він.

Новиков шанобливо відступив.

— Та ось, Андрію Івановичу, все за мандрівками сумуємо! — Він гумористично-засмучено показав на карту.—

Порозгубилися у нас тут деякі міста, от ми й сумуємо: купить мандрівник карту, а міста й нема, куди їхати. Як бути?

— Аркуші у літографії які вдовж друковані, які впоперек,— пояснив Єрмолаєв.— Там цього не розбирають, вогкими вони різними й виявляються... Місто Луга? К бісу, зрізати! Кому треба, той і без карти знайде!.. Казань? Поділася невідомо куди!.. От так карта, ха-ха-ха!..

Андрій Іванович мовчки дивився на роботу і крізь зуби спитав:

— Почому поклав хазяїн?

— Тринадцять копійок. Сам, каже, взяв по двадцять.

— По двадцять? Бреше! — упевнено сказав Андрій Іванович.

Єрмолаєв перестав сміятися і добродушно заперечив:

— Ну, бреше! Навіщо йому брехати? На копійку клею піде, на три коленкору, три копійки баришу; тридцять карбованців на замовлення. Чого ж йому? Досить!

— Гм! Чортодалову нашому досить?.. Вже й не знаю! — посміхнувся Новиков і поглядом звернувся до Андрія Івановича за схваленням.

Підійшов Генріхсен, постояв, тупо і сонно дивлячись на них, і підступив до Картавцова, який старанно працював.

— Послухайте! Що у вас двадцять копійок нема до роботи?

Картавцов розгублено поклав молоток і почав квапливо шарити по кишенях.

— Нема, Генріх Федорович!

Андрій Іванович похмуро стежив за Картавцовим.

— Чому ж у тебе нема? — різко спитав він.— Чи вже всі гроші до ошадної відніс?

Широке обличчя Картавцова зробилося ще більш розгубленим і жалюгідним. Андрій Іванович не терпів його скнарості і систематично переслідував за неї Картавцова то добродушно, то злобно, в залежності від настрою.

— Він почув, що ви вчора іменинник були.— втрутився Новиков.— Ні, каже, побержусь, і копійки не візьму з собою: що як хтось на похмілля двогривенник попросить! Даси, а він до суботи помре... Всього капіталу позбудешся, доведеться з торбами йти!

— У тебе, Генріхсен, застави нема? Під заставу він дасть! — зареготав Єрмолаєв.

Усі слідом за Андрієм Івановичем почали своїм звичаєм

цькувати Картавцова. Багато хто сам мав при собі гроші, але про це вони не пам'ятали.

Картавцов густо червонів і хмурився.

— Та нема ж у мене, господи! Ну, їй-богу, нема ось!

— Чому ж у тебе нема? — продовжував допитувати Андрій Іванович. — Ти грошей не пропиваєш, отже, повинні бути в тебе; а в кого є гроші, той з порожньою кишенею не піде з дому, бо це незручно.

Картавцов, по-страдницькому нахмурившись, мовчав і з перебільшеною старанністю оббивав на книзі фальці.

— Това-а-риш... — з презирством протягнув Андрій Іванович. — Хоч повиздихай усі навколо, йому тільки одна турбота — більше додому до себе натягати. Справжній муравей! Зате, дай десять років мине, сам хазяїном стане, майстерню відкриє... «Григорію Антоновичу, будьте ласкаві, чи не можна роботи роздобути у вас?..»

Увійшов майстер, Олександр Дмитрович Волков, чоловік з випещеними руськими вусами і пострижений під гребінець. Усі взялися до роботи. Він спитав:

— Ляхова знову нема? Чорт зна, що таке. От суб'єкт! Лобщицю у понеділок замовлення здавати, а він т'ягне. Візьміть, Колосов, ви його роботу, псалтирі потім закінчите.

В цей час увійшов Ляхов, з опухлим обличчям, п'яний.

— Ну, слава богу, з'явився, нарешті! — сердито сказав майстер. — Ви що ж, Ляхов, до майстерні тільки на прогулянку приходите, для моціону? Коли у вас замовлення Лобщиця буде готове?

— Коли строк настане, тоді й буде готове! — грубо відповів Ляхов, витягаючи з шалфатки пачку книг.

— Та ви знову п'яні! — вигукнув майстер.

— Чи не на ваші гроші пив?

Майстер почервонів від гніву і закусив вуса.

— Ну, ну, подивимось! Вам, певно, штрафуватися ще не набридло!.. Чудово!

І він швидко вийшов до контори.

Андрій Іванович чистив щіточкою вискоблений обріз. Ляхов кинув на верстат книги і великими кроками підійшов до нього.

— Ти у мене лежатимеш зараз під верстатом! — заявив він.

— Чого так? Чому? — спитав Андрій Іванович.

— Ти чого не в свою справу втручаєшся? Навіщо ти мене вчора з Катською посварив?

Ляхов грізно й очікувально дивився у вічі Андрію Івановичу.

— Я тебе посварив? — здивувався Андрій Іванович.

Раптом Ляхов з усього розмаху вдарив Андрія Івановича кулаком в обличчя.

Удар прийшовся прямо в ніс. В голові у Андрія Івановича задзвеніло, з очей бризнули сльози; він відсахнувся і стиснув долонями обличчя. Дужі руки схопили його за борти піджака і шпурнули на підлогу. Ляхов кинувся на лежачого Андрія Івановича і почав бити його по щоках.

Приголомшений несподіванкою і болем, не маючи сил підвестись, Андрій Іванович безпорадно простягав руки і намагався захиститись. В очах у нього помутніло. Як у тумані, мелькнуло перед ним широке обличчя Картавцова, від його удару голова Ляхова хитнулася вбік. Андрій Іванович бачив ще, як Ляхов оскаженіло кинувся на Картавцова і зчепився з ним, як з усіх боків товариші-підмайстри кинулися на Ляхова...

Коли Андрій Іванович опритомнів, Ляхова в майстерні вже не було; Генріхсен і майстер бризкали йому в обличчя холодною водою, хазяїн схвильовано походжав по вузькому проході між верстатами і пресами.

Андрій Іванович сидів на табуретці, прихилившись головою до рукава Єрмолаєва, який підтримував його, і ридав, як жінка.

— Хам такий, негідник! — повторював Єрмолаєв, задихаючись від обурення.

Картавцов, з блискучими очима, з широким садном на лівій вилиці, стояв, тяжко переводячи дихання.

— Зараз же на розрахунок його! — сказав хазяїн. — І десять карбованців штрафу за буйство!.. Подавайте, Колосов, до мирового, я сам буду свідком... Отака тварюка! Чорт знає, що таке!.. За що це він вас?

Андрій Іванович, не відповідаючи, ридав. Товариші співчутливо оточили його і навперербій намагалися услужити. Хлопчики й чорнороби з цікавістю товпилися навколо, у двері заглядали фальцювальниці, що збігли сюди згори.

Хазяїн сказав:

— Ось що, Колосов, їдьте краще додому, заспокойтесь. Чи варто ображатись на цього п'яного звіра! Даю слово, завтра ж його не буде у мене в майстерні.

Єрмолаєв одвіз Андрія Івановича додому на візнику.

Андрій Іванович пролежав хворий з тиждень. Йому заклало груди, в лівому боці з'явилися болі; при кашлі почала виділятися кров. День ішов за днем, а Андрій Іванович все не міг освоїтися з тим, що сталося: його, Андрія Івановича, при всій майстерні відхльостали по щоках, як хлопчиська,— і хто зробив це? Його давній друг, товариш! І цей друг знав, що він хворий і неспроможний захиститись! Андрій Іванович ладен був битися головою об стіну від люти та обурення на Ляхова.

Але поряд з цим йому довелося пережити тепер чимало і дуже солодких хвилин. Випадок з Андрієм Івановичем викликав у майстерні загальне гаряче співчуття до нього. Хазяїн прислав йому на лікування з лікарняної каси двадцять п'ять карбованців, товариші всі до одного побували в Андрія Івановича, приносили йому коньяку, апельсинів, лаяли Ляхова і бажали Андрію Івановичу якнайшвидше одужати. Андрія Івановича,— чутливого, справді готового для товаришів на все,— невимовно зворушував найменший вияв товариського почуття до нього; в простому слові співчуття його горю він був готовий бачити торжество якогось широкого братства. Після того, як гість виходив, він довго лежав, замислившись, з застиглою на обличчі ясною посмішкою, щасливий і гордий. Про Картавцова Андрій Іванович згадував не інакше, як розчулено: цього Картавцова він завжди так нещадно й жорстоко переслідував,— а той, забувши всі образи, перший кинувся йому на допомогу...

Через тиждень Андрій Іванович вийшов на роботу.

Він увійшов до майстерні, стараючись ні на кого не дивитися, соромлячись тієї образи, якої йому було завдано. Розпочаті ним псалтирі,— замовлення не термінове,— лежали в його верстаті незайманими. Андрій Іванович почав вставляти книги в лещата.

— Здрастуй, Колосов! — почувся за його спиною голос.

Андрій Іванович здригнувся, наче від удару батогом, і швидко обернувся. Перед ним стояв Ляхов, запобігливо посміхався і простягав руку. Ляхов був у своїй робочій блузі, у лівій руці тримав скребачку. Андрій Іванович, блідий, нерухомо дивився на Ляхова; він був тут, він як і раніш

працював у майстерні! Андрій Іванович повернувся до нього спиною і неквапно пішов до контори.

Хазяїн був у конторі. Побачивши Андрія Івановича, він збентежився.

— А-а, Колосов, здрастуйте! — ласкаво вимовив він. — Ну, як ви себе почуваєте?

Андрій Іванович, важко дихаючи, дивився на хазяїна.

— Ляхов залишається у вас? — насилу вимовив він.

— Ні! — рішуче відповів Семидалов. — Я йому сказав, що залишу його тільки в тому разі, якщо ви йому простите. Одверто кажучи, лишитися мені тепер без нього дуже не вигідно: ви знаєте, який він гарний золотообрізувач, а великдень незабаром, замовлень багато... Але в усякому разі все залежить від вас.

— Я його не прощаю! — роздільно вимовив Андрій Іванович.

Семидалов незадоволено знизав плечима.

— Ваша справа.. Правду кажучи, мені трохи дивно, що ви так ставитесь до вашого давнього товариша; ви повинні б знати, що в нього, справді, були великі неприємності; наречена його кинула, він весь час п'яний валяється по кутках, — збоку дивитись жаль; до того ж він сам собі тепер не може простити, що так образив вас. Все це не завадило б узяти до уваги.

— Вам теж не завадило б узяти до уваги, що він завтра ж може знову побити мене у вашій майстерні. А я, Вікторе Миколайовичу, людина хвора.

— Ну, знаєте, якщо про це говорити, то кінець кінцем він може вас побити і на вулиці, і у вас на квартирі. — Семидалов намагався не зустрітись з упертим, пильним поглядом Андрія Івановича.

— На вулиці проти цього є поліція, у квартирі це буде моя справа... Ну, та однаково! Дозвольте мені на розрахунок! — тремтячим голосом вимовив Андрій Іванович.

— Що ви, що ви, Колосов? Отакої! Я від свого слова ніколи не відмовляюсь. Я вам дав його і дотримаю. Якщо ви мені заявите, що не хочете працювати з Ляховим... А-а, Вільгельм Адольфович! — перебив він себе і підвівся, ласкаво посміхаючись.

До контори увійшов видавець дитячих книжок, Лобшиць, постійний замовник закладу.

— Ви, Колосов, зайдіть до мене в контору по обіді,—

скоромовкою сказав Семидалов.— Ми з вами ще поговоримо як слід.

Підмайстри й фальцювальниці розходилися обідати. Андрій Іванович спустився на вулицю. Минув Гребецьку, повернув ліворуч і вийшов до Ждановки. Був яскравий сонячний день, у повітрі відчувалася весна; за річкою, в деревах Петровського парку, кричали галки, пухкий сніг був усипаний гіллям; з дахів капало.

Андрій Іванович, сівши на низькі дерев'яні поручні набережної, нерухомо дивився вдалину... Ляхова хазяїн не прожене,— це Андрій Іванович зрозумів одразу; і його першим рішенням було — зараз же піти самому; тепер нова болісна думка промайнула у нього: *адже ж хазяїнові зовсім не страшно, якщо він залишить майстерню*, навпаки, хазяїн буде дуже радий позбутись його!.. Андрій Іванович згадав, як невдоволено морщився Семидалов, коли він просив у нього вперед грошей або пропускав через хворобу кілька днів: ще два тижні тому, коли Андрій Іванович попросив звільнитися на півдня, щоб піти до лікаря, хазяїн із зневажливою посмішкою відповів: «*Можете хоч зовсім звільнитись!..*» Дуже він покарає Семидалова своїм залишенням майстерні! Його й так тримають з ласки... Де ж йому мірятися силами з Ляховим, у якого робота так і кипить у руках?

І головне — Андрій Іванович бачив, що йому нікуди йти від Семидалова. Хто візьме його такого хворого і кволого? Доведеться вмерти з голоду. Саме по собі це ще не злякало б Андрія Івановича. Але як тільки він уявив собі, в якому він тоді стані опиниться вдома, Андрій Іванович відчув, що піти йому від Семидалова неможливо; без роботи, навіть без надії дістати її, як зможе він приборкувати Олександрю Михайлівну? Тоді доведеться працювати їй, а він... він житиме на її утриманні? Ні, краще що завгодно, тільки не це!

О третій годині Андрій Іванович повернувся до майстерні. Хазяїн, видимо, очікував його і зразу ж звелів покликати до себе. Андрій Іванович, з накипаючими риданнями образи і злоби, увійшов до контори.

Семидалов урочисто промовив:

— Ну, Колосов, вирішуйте, залишатися у мене Ляхову, чи ні! Я зараз довідався від нього, що він помирився з своєю нареченою і після великодня одружиться. Невже навіть заради цієї радості ви не погодитесь його простити?

Двері відкрились і увійшов Ляхов. Опустивши очі, він неквапно зробив два кроки до Андрія Івановича і тихо сказав:

— Чи можете ви мене, Колосов, простити?

Андрій Іванович, важко дихаючи, розгублено оглядав Ляхова.

— Чи можу я... простити?

Ляхов стояв, смиренно схиливши голову. Але Андрій Іванович бачив, як насмішкувато рухнулися його брови, — бачив, що Ляхов у душі регоче з нього і чудово розуміє свою цілковиту безпеку. Судорога стиснула Андрію Івановичу горло. Він кілька разів намагався заговорити, але не міг.

— Пам'ятаєш, Васю, — нарешті, сказав він, — пам'ятаєш, вісім років тому ми з тобою одного разу посварилися? Після цього ми обіцяли, що завжди будемо поступатися тому, хто з нас п'яніший... і ніколи пальцем не торкнемо один одного. Я цю обіцянку... дотримав...

Андрій Іванович замовк і відвернувся, судорожно схиляючи.

— Яке звірство! — продовжував він, весь тремтячи від ридань. — Ти, сильний, міцний, — ти наважився бити свого хворого товариша... За що?..

Ляхов швидко закліпав очима і потягнув у себе носом.

— Ну, Андрію... прости! — Його голос затремтів, і губи жалібно застрибали.

Андрій Іванович почув, як затремтів голос Ляхова. Щасливий жар обдав серце. Але раптом він згадав, що він же повинен простити Ляхова, що йому іншого вибору нема... Андрій Іванович зціпив зуби.

— Ну, що ж, Колосов, прощаєте ви свого товариша? — спитав Семидалов. — Він вас жорстоко скривдив, але ви бачите, як він розкаюється... Миріться, миріться, панове! — з усмішкою сказав він і підійшов до них. — Ну, потисніть один одному руки на знак примирення!

Він з'єднав руки Андрія Івановича і Ляхова. Вони потиснули один одному руки. Хазяїн весело вигукнув:

— От і чудово! За ті дні, які ви пролежали з вини Ляхова, ви одержите з його заробітку... Бажаю вам завжди жити в дружбі. Ось Ляхов скоро одружиться з своєю Катєю, — ви у нього будете на весіллі шафером.

— Жонаті шаферами не бувають! — відповів Андрій Іванович, з ненавистю оглянув Семидалова і вийшов з контори.

Для Андрія Івановича почалися жахливі дні. «Ти — жебрак, тебе тримають з ласки, і ти мусиш усе терпіти», — ця думка гризла його вдень і вночі. Його можуть бити, можуть ображати, — Семидалов за нього не заступиться; дякувати вже й за те, що дозволяє залишатись у майстерні; Семидалов розуміє так же добре, як і він сам, що піти йому нікуди.

І Андрій Іванович продовжував ходити до майстерні, де поруч нього працював його непокараний кривдник. Все йшло зовсім по-звичайному. Товариші як і раніш віталися, розмовляли і пили з Ляховим, і ніхто навіть не згадував про ту страшну образу, якої ні за що, ні про що завдав Ляхов їхньому хворому товаришеві. Андрій Іванович зробився мовчазним і зосередженим; протягом цілого дня роботи він іноді не перемовлявся ні з ким жодним словом. Ляхов пробував з ним заговорювати, всіляко упадав коло нього, але Андрій Іванович не удостоював його навіть поглядом.

Він міг би простити Ляхова, — о, він простив би його з радістю, гаряче і щиро, — але тільки, коли б це було наслідком його вільного вибору. Тепер же саме бажання Ляхова одержати прощення скидалося на милостиню, яку він по добрій волі давав скривдженому Андрію Івановичу. А для Андрія Івановича нічого не могло бути жахливішого за милостиню.

Здоров'я його після побоїв Ляхова не поправлялось. З кожним днем йому ставало гірше; ночами Андрія Івановича морозило, він потів липким потом; він з нудьгою лягав спати, бо в ліжку він кашляв без упину всю ніч — до блюоти, до крові; сну зовсім не було. Під час роботи почали з'являтися нестерпні болі в грудях і лівому боці; попрацювавши з годину, Андрій Іванович виходив у коридор, лягав на підлогу, підклавши під себе папку, і лежав десять-п'ятнадцять хвилин; віддихавшись, знову йшов до верстата. І часто він з розпачем думав про те, що його «хронічне запалення легенів», очевидно, переходить у сухоти.

Заробляв тепер Андрій Іванович дуже мало. Навіть не пропустивши протягом тижня жодного дня, — а це бувало рідко, — він приносив у суботу додому не більше чотирьох-п'яти карбованців. Справжні злидні були тепер

вдома, і Олександрі Михайлівні не треба було прикидатися, що не можна дістати в борг,— в борг їм, справді, перестали вірити. Платити за кімнату десять карбованців було тепер не по достатках; вони найняли за п'ять карбованців на кінці Малої Різничної малесеньку кімнатку в підвальному поверсі; у двох великих кімнатах підвалу жило п'ятнадцять ломових візників. Повітря було затхле, вогке, в кутках стояла пліснява, капітальна стіна була слизька й холодна на дотик. Зіна худла і скаржилась на ломоту в ногах, Андрій Іванович почав кашляти ще більше. І все-таки він не дозволяв Олександрі Михайлівні шукати роботу.

Життя Олександри Михайлівни і Зіни перетворилось на безпросвітне пекло. Вони не знали, як стати, як сісти, щоб не розсердити Андрія Івановича. Олександра Михайлівна постійно була в синяках, Андрій Іванович бив її всім, що потрапляло під руку; в найбезневиннішому її зауваженні він вбачав замаскований докір собі, що він не може їх утримувати. Думка про це примушувала Андрія Івановича страждати безмірно. Але в нього ще була одна надія, і він тримався за неї, як потопаючий за уламок дошки.

В Олександри Михайлівни був троюрідний брат по матері, дуже багатий горілчаний заводчик Тагер; він знав її дитиною. Років три тому Олександра Михайлівна наважилася зробити йому родинний візит і нагадати про себе. Тагер признав її і прийняв дуже ласкаво, розпитував про чоловіка, про родину і на прощання просив її, коли трапиться нужда, звертатися до нього. Рік тому Андрій Іванович почав кашляти, лікар радив йому змінити роботу. Андрій Іванович згадав про Тагера і через Олександру Михайлівну попросив у нього місця. Тагер дав Олександрі Михайлівні картку до свого приятеля, власника численних винних складів у Петербурзі. Той запропонував Андрію Івановичу місце в п'ятдесят карбованців, але в розмові назвав його «ти». Андрій Іванович спалахнув.

— Ви, здається, на вигляд начебто благородна людина, чорний сюртук носите,— сказав він.— Навіщо ж ця сіра мужицька повадка — «ти» людям казати? Ви не в селі, а в Петербурзі.

Зрозуміло, справа розладналася. Тепер Андрій Іванович знову послав Олександру Михайлівну до Тагера. Цього разу Тагер зустрів її дуже холодно і заявив, що, на жаль, «відповідного» місця не має для її чоловіка. Через тиждень Андрій Іванович послав Олександру Михайлівну знову.

Тагер прийняв її в передпокої, не простягаючи руки, і сказав, що матиме її чоловіка на увазі, і, коли щось трапиться підхоже, сповістить її. Олександра Михайлівна розповіла Андрію Івановичу, як її прийняв Тагер. Андрій Іванович вислухав, закусивши губи від обурення і ненависті... і через три дні знову послав її до Тагера.

— Андрюшо, та зрозумій же, ну, як я піду? — з сльозами почала заперечувати Олександра Михайлівна. — Він навіть розмовляти зо мною не хоче!

— Повинна ж ти для чоловіка хоч трохи постаратися, — сердито сказав Андрій Іванович. — Попроси його гарненько.

— Та ти б сам краще пішов.

— Чого я сам піду? Це твоя справа. Він родич тобі, а не мені.

Він-таки примусив її піти. У Тагера лакей впустив Олександру Михайлівну до передпокою, пішов доповісти і, повернувшись, сказав, що пана немає вдома.

Андрій Іванович, чекаючи Олександру Михайлівну, похмуро лежав на ліжку. Він уже й сам тепер не сподівався на успіх. Був похмурий березневий день, в кімнаті стояла півтемрява; по низькому небу безперервно сунули каламутні тіні, і важко було визначити, хмари то чи дим. Вогкий, тяжкий туман, здавалося, повз до кімнати крізь замкнене наглухо вікно, крізь стіни, звідусіль. Він давив груди і заважав дихати. Було тоскно.

Андрій Іванович відвернувся до стіни і спробував заснути. Але сон не приходив; і при заплющених очах сутінки гнітили душу, сповнювали її тугою і роздратуванням. Андрій Іванович лежав нерухомо п'ять хвилин, десять. Раптом десь дуже далеко пролунав дзвінкий, веселий голос Зіни. Вона із сміхом кричала: «Караул»...

Де вона кричить?.. Андрій Іванович продовжував нерухомо лежати і старався заснути. Але цей голос, що так недоречно весело звучав серед нудьги і темряви, дратував Андрія Івановича; йому здавалося, він саме через нього не може заснути.

— Караул! Караул! — задержувато й весело лунали здалека крики і ніби відбивалися якимсь склепінням.

Андрій Іванович рвучко встав, сунув босі ноги в калоші, накинув пальто і пішов на голос. Зіна й куховарчина дочка Полька сиділи в сінях, заховавшись за старі віконні

рами, тримали перед ротами долоні і кричали «Караул!» Кам'яні склепіння підвалу лунко відбивали крики.

— Що це ти тут робиш? Ану, вилітай! — уривчасто сказав Андрій Іванович.

Зіна, замазана порохом і павутинням, покvapно вилізла з-за рами.

— Чому ти кричала «караул»?

— Я навмисне! — відповіла Зіна побілілими губами. Андрій Іванович широко розкрив очі.

— Як це так — навмисне? Ти не знаєш, коли люди кричать «караул»?

Він притяг Зіну до кімнати і жорстоко побив.

— Сиди на стільці і мовчи! — люто гукнув він. — Щоб я твого голосу більше не чув!

Зіна, стримуючи схлипування, вилізла на стілець і завмерла. Гнів трохи облеглив Андрія Івановича. Він знову ліг на ліжку, прийняв морфію і задрімав.

Андрій Іванович спав близько години. Прокинувшись, він раптом відчув, що у нього на душі стало гарно і весело; і все навколо виглядало чомусь веселіше і привабливіше; Андрій Іванович не зразу збагнув, чому це.

Зіна радісно кричала на кухні:

— Сонечко! Сонечко!

За час сну Андрія Івановича небо очистилося, і яскраве проміння лилося у вікна. Конфорка самовара і мідна ручка від дверцят грубки грали жаром, шматок занавіски біля постелі просвічував своїми червоними рожами, в стовпі світла носилися золоті порошинки; чахла листя герані на вікні налилось яскравозеленим світлом.

Зіна, в своїх порваних черевичках, стояла в кухні перед вікном і заливалася сміхом.

— Ой, як жити на світі гарно, коли сонечко світить! — повторювала вона, жмурилася і плескала в долоні.

Андрій Іванович дивився на Зіну крізь відчинені двері; він дивився на її обтріпане плаття і черевички, що зовсім розпадалися, на бліде, прозоро-воскове обличчя і думав про те, що в неї теж є своє маленьке самостійне життя, свої радощі й прикрощі, незалежно від його горя.

Олександра Михайлівна повернулася від Тагера.

— Ну, що? — неуважливо спитав Андрій Іванович.

— Не прийняв мене.

Андрій Іванович помовчав

— Чорт з ним! Від'ївся, черево відпустив собі, де ж

тут ще про людей думати!.. Знаєш, Шурочко,— повагавшись, додав він: — поки що... Місце підхоже не зразу знайдеш... Доведеться й тобі теж якоїсь роботи пошукати собі.

Олександра Михайлівна просіяла.

— Та як же інакше? Господи! Про що ж я весь час говорила тобі? Хіба так можна жити? Все одно, що зебраки стали. Як же тобі тепер самому управитись!

— Ох, облиш, будь ласка! — роздратовано відповів Андрій Іванович.— Я прекрасно можу управитись! Дай, підлікуюсь або підходяще місце дістану, тоді твоя допомога буде зовсім зайва. А що, справді, зараз я мало заробляю... Он у Зіни черевиків нема, навіть надвір вийти не може,— ти б ось на черевики їй і заробила. Треба й тобі трохи попрацювати, не все ж на готовому жити.

Вони довго обмірковували, чим зайнятись Олександрі Михайлівні. Вибір був небагатий,— Олександра Михайлівна до пуття нічого не вмiла робити; на язик її кілька раз вертівся докір, що ось тепер би їй придалося, якби Андрій Іванович своєчасно дозволив їй учитись; але висловити докір вона не посміла. Вирішили, що Олександра Михайлівна піде пачечницею на ту ж фабрику, де працювала Єлизавета Олексіївна.

XII

У майстерні життя йшло звичайним ходом. Ляхов був як завжди незмінно веселий; і хазяїн, і товариші ставилися до нього добре; ніхто не згадував про його огидний вчинок з Андрієм Івановичем, мало хто навіть пам'ятав про це. Але, чим більш забували інші, тим міцніше пам'ятав Андрій Іванович.

Схилившись над верстатом, він похмуро слухав базикання і жарти товаришів з Ляховим. Минуло всього три тижні, як у цій самій майстерні Ляхов по-звірячому побив його,— і вони вже забули, як самі обурювалися цим, забули все... Адже їх самих ніхто не дасть скривдити,— вони добрі робітники; а вимагати, щоб був забезпечений спокій Андрія Івановича,— з якої речі? За це, либонь, можна ще поплатитися!

Тепер Андрій Іванович з презирством і насмішкою згадував про те світле почуття, яке в ньому раніш збуджувала

думка про товариство. Він дивився у вікно, як по туманному небу тягнувся дим з фабричних димарів, і думав: всюди навколо — заводи, фабрики, майстерні без ліку, в них працюють десятки тисяч людей; і всі ці люди живуть лише однією думкою, однією метою — побільше заробити собі, і нема у них турботи про всіх, хто навколо; боязкі і жадібні, нездатні до будь-якої сміливої справи, вони ось так само, як зараз навколо нього, жартуватимуть і сміятимуться, не бажаючи помічати образ і кривд, що чиняться навкруги. І завжди так буде.

І йому раптом спало на думку: він, Андрій Іванович, хворіє, товариші бачать, як він мало заробляє, і, одначе, жодного разу не зробили йому підписки. Ці жалюгідні люди навіть на таку дрібницю нездатні з власної охоти. Андрій Іванович добре знав, як звичайно робляться такі підписки: коли він, бувало, підходив з підписним листом, на якому сам перший вписував карбованець, то лише двоє-трое підписувались охоче, інші ж м'ялися і підписувались тільки під впливом докорів і насмішок Андрія Івановича. А тепер всі вони дуже раді, що нікому їх примусити. Не піде ж Андрій Іванович з підписним листом для себе!.. І він з ненавистю слухав басистий, безглуздий регіт Єрмолаєва на жарт Ляхова і згадував, що цьому самому Єрмолаєву, коли він минулого року лежав у лікарні з запаленням легенів, він, Андрій Іванович, зібрав по підписці дванадцять карбованців.

Це розчарування в товаришах мучило Андрія Івановича ще більше, ніж безсила ненависть до Ляхова, щасливого, здорового і сильного. Та і в Ляхові він ненавидів тепер не його самого: в ньому для Андрія Івановича зосередилось усе товариство, в яке Андрій Іванович вірив, якому був готовий служити і яке так жорстоко обмануло його.

Ляхов продовжував посилено запобігати перед Андрієм Івановичем. Але Андрій Іванович уперто й різко відштовхував усі його підходи. Ляхов спробував діяти через Катерину Андріївну. Вона прийшла в неділю до Колосових, сяюча, щаслива, і запросила їх на свої заручини.

— Ви все-таки виходите за Ляхова? — спитала Олександра Михайлівна.

— Так.

— А як же той, чорненький? — півголосом поцікавилася Олександра Михайлівна.

Катерина Андріївна поморщилась і повела плечима.

— Ну його,— нудний він! Вася краще... То ви вже, Андрію Івановичу, не відмовте нам, приходьте в неділю. Вася вас так просить!

— Нехай чекає! Тільки вже не знаю, чи дочекається! Андрій Іванович похмуро усміхнувся.

Катерина Андріївна помовчала.

— Простили б ви його, Андрію Івановичу! Ну чого сердитись! Що з п'яної людини візьмеш? Він так шкодує, що образив вас! Все, каже, ладен зробити, щоб знову повернути дружбу Андрія Івановича. Справді, помирилися б!

— Я не жінка, Катерино Андріївно! — суворо відповів Андрій Іванович.— Вас от можна як завгодно образити, а потім приголуб вас,— ви й забудете все. А я не можу простити, коли топчуть мої права, бо я не раб, не невільник! Він цього ніколи не діждеться, так і передайте йому, негіднику!

Наступної суботи, після получки, Андрій Іванович зайшов до «Сербії» випити чарку коньяку. В пошарпаному пальті, схудлий, з частим, хрипким диханням, він неквапно підійшов до буфета, не дивлячись по боках. Якраз біля буфета сиділи за столиком Ляхов, Єрмолаєв і ще троє підмайстрів.

— Андрій Іванович, сідай до нас,— сказав Генріхсен.— Чого так самому пити.

Андрій Іванович похмуро буркнув:

— Я поспішаю!

— Гордий став Колосов! — зауважив Єрмолаєв.— Гребу своїми товаришами.

Андрій Іванович оглянув його з ніг до голови.

— Гордий? О, ні, ти помиляєшся, я зовсім не гордий...

Ляхов раптом швидко підвівся і підійшов до нього.

— Андрію! Ну, годі!.. Бога ради! — благально вимовив він, простягаючи обійми.— Ну, прости мене! Я перед усіма товаришами прошу тебе: прости!

— Тобі й без мого прощення добре живеться,— з ненавистю відповів Андрій Іванович.

— Ну, ради бога! Андрюшо!.. Тобі моя палиця подобалась, дозволь мені її подарувати тобі на знак примирення! З чорного дерева палиця, сім карбованців заплачено... На! Прощу тебе, прийми!

Андрій Іванович хотів повернутися й піти, але раптом зупинився.

— Добре, я приймаю! — несподівано сказав він і взяв палицю. — Але пам'ятай, Васько! — Задихаючись, він постукав кінцем палиці по столу. — Пам'ятай: коли я нап'юся так само, як ти в той день, я всю цю палицю поламаю на твоїй голові!

В голосі і в обличчі Андрія Івановича було щось таке страшне, що Ляхов зблід; в його опуклих очах промайнув переляк. Андрій Іванович, важко спираючись на палицю, вийшов з трактиру.

На темній вулиці було безлюдно і тихо. Лець тануло. Андрій Іванович задумливо йшов. Він добре помітив, як Ляхов злякався його погрози. І йому було дивно, як це у нього досі не виникала думка про такий кінець. Звичайно, він так і зробить: нап'ється, приїде до майстерні, і на счах у всіх поб'є Ляхова мало не до смерті; коли ж хазяїн обуриться, то Андрій Іванович здивовано відповість йому: «Адже у вас в майстерні битись дозволяється!»

З цього часу думка про майбутню відплату заповнила всю душу Андрія Івановича; він з насолодою почав плекати і обмірковувати цю думку, радіючи і дивуючись, як він не прийшов до неї раніш.

Олександра Михайлівна, діставши від Андрія Івановича дозвіл працювати, ревно взялася за нову, незвичну справу. З природи вона була досить лінива; але в домі були такі злидні, що Олександра Михайлівна для зайвої копійки погодилася б на яку завгодно роботу.

Поступити на фабрику їй не пощастило, і вона брала роботу з фабрики додому. В цьому було багато незручного: пачечниці, що працювали на самій фабриці, могли весь час віддавати роботі, — тимчасом у Олександри Михайлівни багато часу йшло марно на ходіння за матеріалом, носіння та вивантаження товару тощо. Крім того, доводилося витрачатись на освітлення. Але найневигіднішим було те, що, незважаючи на все це, ті, що працювали вдома, одержували менше, ніж ті, що працювали на фабриці: другим платили за тисячу пачок двадцять копійок, першим же тільки вісімнадцять. Причина цього була незрозуміла, але так робилося на всіх фабриках. До того ж домашнім пачечницям видавався і клей нижчої якості, і бланки, які гірше клеїлися. Взагалі до них ставилися в фабричній конторі так, начебто вони були жебрачки, що приходили по милостинню.

Працюючи від п'ятої години ранку до півночі, Олександра Михайлівна могла виготовити три-чотири тисячі пачок.

Але рідко бувала можливість виробити стільки. Якщо вона приносила за день три тисячі пачок, конторник сердився: «Що це так хутко? На вас бланків не настачишся! Приходь завтра після обіду!» Іноді бланків не видавали по два, по три дні. Зате, коли у набивальників було мало пачок, конторник починав квапити Олександру Михайлівну: «Ти, люба, швидше роботу виготов, хоч п'ять тисяч принеси, все прийму; ніч уже не поспи, а постарайся, а то діло стане». І Олександра Михайлівна не спала ніч, готуючи пачки на строк.

Коли підраховували недільний заробіток, виявлялося, що Олександрі Михайлівні належить одержати два, два з полтиником.

Андрій Іванович не міг без роздратування дивитися на її роботу; ця метушлива, гарячкова робота за такі копійки обурювала його; він вимагав, щоб Олександра Михайлівна кинула фабрику і шукала іншої роботи, просто навіть забороняв їй працювати. Виникали сварки. Андрій Іванович бив Олександру Михайлівну, вона плакала. Всі розшуки більш вигідної роботи не вели ні до чого.

Олександра Михайлівна згадала, що Катерина Андріївна якось говорила їй, що у них в картонажній майстерні заробляють півтора карбованці на день. Вона потайки від Андрія Івановича пішла до Катерини Андріївни. Катерина Андріївна дуже збентежилась і відповіла, що зараз всі місця у них зайняті. Олександра Михайлівна пішла до її подруги, яку разів зо два зустрічала у Катерини Андріївни. Та зареготала і пояснила Олександрі Михайлівні, що майстри заробляють у них ті самі п'ятдесят-сімдесят копійок, як і всюди, а Катерина Андріївна, справді, одержує півтора карбованці; але вона їх одержує від хазяїна не тільки за роботу, а й... «за свою вроду...»

XIII

Було благовіщення. Андрій Іванович лежав на ліжку, дивився на стелю і думав про Ляхова. За перегородкою п'яні ломові візники ляялися і співали пісень. Олександра Михайлівна сиділа під вікном біля стола; перед нею лежала розпушена пачка коричневих бланків, краї їх були змащені клеєм. Олександра Михайлівна брала чотиригранну дерев'янку, швидко згинала та обклеювала на ній бланк і

кидала готову пачку в кошик, з другого боку стола сиділа Зіна і теж клеїла.

Андрій Іванович весь кипів роздратуванням.

— Чи довго ще ця морока буде тягтися? — сердито спитав він. — Здається, сьогодні свято, можна б і не працювати!

Олександра Михайлівна несміливо заперечила:

— Як же бути, Андрюшо? Конторник велів, щоб неодмінно на завтра було шість тисяч.

— «Конторник велів»... Мало чого тобі буде наказувати конторник!.. Кинь, будь ласка, ти йому не рабиня. Заснути не можна!.. «Велів»... А чого він цілих три дні всього по тисячі давав тобі?

— Тут уже не доводиться роздумувати.

Андрій Іванович широко розкрив очі і підвівся на постелі.

— Як це не доводиться роздумувати? Ти не тварина, а людина, тобі на те й розум дано, щоб роздумувати. Дурна!.. Кинь, я тобі кажу!.. Чуєш ти? — грізно крикнув він.

Олександра Михайлівна покійно відклала роботу. Тепер, коли Андрій Іванович багато бував дома, вона цілком підкорилася йому і не сміла слова сказати наперекір. Андрій Іванович лежав, злобно нахмуривши брови. Олександра Михайлівна пішла поставити самовар, потім повернулася і, мовчки сівши за стіл, почала читати «Петербурзьку газету».

Кожний рух, кожний жест Олександри Михайлівни збуджували в Андрія Івановича несамовиту ненависть. Він стримувався, щоб не закричати на неї, — йому було бридко, що в Олександри Михайлівни товстий живіт, що вона сякається голосно і що в неї на правому лікті латка.

— Що це ти читаєш?

— Ось тут надруковано: «Думки жінок про мужчин».

— Навіщо це тобі знати, скажи, будь ласка? Тобі таке читання зовсім не підходить, ти й так не розумна. Дай сюди газету!

Андрій Іванович вирвав у неї газету і почав читати. Через десять хвилин газета опустилася йому на груди. Він задрімав. Але кашель незабаром розбудив його. Андрій Іванович кашляв довго і ніяк не міг відкашлятися; на лобі набрякли жили, кімнату сповнив бридкий, кислуватий запах, яким завжди гхне від сухотних.

— А що ж, самовар у тебе на друге пришестя поспіє? — спитав Андрій Іванович, переставши, нарешті, кашляти.

— Самовар готовий. Я тебе тільки тривожити не хотіла, що ти спав.

Олександра Михайлівна подала самовар. Андрій Іванович, у пантофлях і в жилетці, скуйовджений, похмурий, пересів до стола.

— Піди купи горілки пеперментової,— уривчасто сказав він.— Випити охота.

— Андрюшо, адже знову жар у тебе буде, як учора,— прохаюче заперечила Олександра Михайлівна.

У Андрія Івановича загорілись очі.

— Це ти мені натякаєш, що я на твої гроші п'ю? — спитав він, зціпивши зуби — Негідь ти паршива! — закричав він і люто затупотів ногами.— Ніколи мені горілка не шкодить, вона мокротиння розбиває! Ти мені хочеш сказати, що я від тебе залежу... Не треба мені твоєї горілки, геть к бісу!

— Мені не шкода, Андрюшо, я піду.

— Не треба мені твоєї горілки, розумієш ти?.. Гадина! Нічого від тебе не буду приймати! З голоду здохну, а від тебе скоринки хліба не прийму!

Він, задихаючись, пішов до ліжка і ліг. Олександра Михайлівна нишком одягнулась, вийшла і принесла пеперментової горілки.

Андрій Іванович лежав на постелі і дивився палаючими очима в стелю. Олександра Михайлівна сказала:

— Готово, Андрюшо. Іди!

— Я тобі сказав, що мені не треба твоєї горілки,— з ненавистю відповів Андрій Іванович.— Зрозуміла ти це чи ні?

Він швидко підвівся з постелі, одягнувся і вийшов геть.

У нього спиралося дихання від злоби й люті: йому, Андрію Івановичу, як жебракові, доводиться чекати на милість Олександри Михайлівни! Захотілося чого,— поклоняйся спочатку, попроси, а вона ще подумає, чи дати. Як же, тепер вона заробляє гроші, їй і влада, і все... До чого йому довелося дожити! І до чого взагалі він опустився, в якій норі живе, як погано одягнений,— справжній нічліжник! А Ляхов, винуватець всього цього, щасливий і веселий, і товариші всі щасливі, і нікому до нього нема діла.

Андрій Іванович зупинився на дамбі Тучкова моста. Куди йти? Іти було ні до кого... Єдиною людиною, в при-

хильності якої він не мав сумніву, був чухонець Лестман, але Андрій Іванович не міг без роздратування думати про нього. Лестман за цей час кілька разів провідував Андрія Івановича. Прийде, сяде — і мовчить, і безглуздо зітхає, а йдучи, пропонує Андрію Івановичу позичити грошей. Йолоп! Дуже йому потрібні його гроші!.. Вечоріло; червоні плями зорі на заході тьмяніли, по набережній в синюватій імлі засвітилася низка вогників. Андрій Іванович стояв, закусивши губи, і похмуро дивився на вогники. Раптом він згадав про Барсукова. Чи не поїхати до нього? Андрій Іванович зневажливо посміхнувся, повернувся до роз'їзду і сів у проїжджаючу конку.

Барсуков з усіма його поглядами здавався тепер Андрію Івановичу дивно наївним і нерозумним. Їхав він до нього зовсім не для того, щоб розважити душу, — ні, йому хотілося висловити Барсукову в очі, що він — дитина і тишиться власними фантазіями, що життя жорстоке і безглузде, а люди злі й підлі, і вірити ні в що не можна.

З іронічною посмішкою він в думках звертався до Барсукова:

«Ви бажаєте знати, від чого виникає різна електрика і що таке чутлива література? Все це цілком зайве, і ніякої від цього не буде користі».

Поїзд приміської дороги, хитаючись, мчав по тракту. Безлюдні в будень вулиці кипіли п'яним, святковим життям; над трактом стояв гул від пісень, криків, лайки. Здоровенний ломовий візник, п'яний як ніч, хапався руками за чавунну ограду церкви і горлав щосили: «Го-о-оо! Ку-ку! Ку-ку!» Громовий голос котився по тракту і відлунював за Невою.

— Ванько, навіщо ограду ламаєш? — гучно крикнув хтось з імперіала.

— Злотий пропив? — спитав другий.

— Го-го-го-гооо! — відгукнувся ломовик, чимдуж трясучи ограду. — Ку-ку! Ку-ку! — знову розляглося над трактом.

По вулиці, серед екіпажів, ішли в ногу трое фабричних, а четвертий ішов перед ними задом, розмахував пляшкою і з серйозним обличчям командував: «Лівою! Лівою! Лівою!..» Біля трактиру гуділа і колихалась юрба, мелькали кулаки, хтось одчайдушно кричав: «Городови-и-ий!.. Городови-и-ий!..»

Барсуков займав від хазяйки досить велику кімнату разом з товаришем. Андрій Іванович застав обох вдома, —

вони сиділи за чаєм і читали газету. Товариш Барсукова, Щепотьєв, був стрункий хлопець з енергійним, суворим обличчям, з насмішкуватою складкою в куточках губ.

Барсуков зустрів Андрія Івановича дуже привітно. Він посадовив його пити чай і співчутливо почав розпитувати про здоров'я. Про його історію з Ляховим він чув від Єлизавети Олексіївни.

— Здоров'я нічого, дякую! — з похмурою усмішкою відповів Андрій Іванович. — Якщо до літа доживу, то відслужу подячний молебень... За друзів! За товариство! Та й за хазяїна до речі... Як же! Адже він до мене велику милість виявив: мене в його майстерні побили, а він нічого, не розсердився на мене, дозволив залишитись...

Андрій Іванович просидів у Барсукова дві години. Він сказав усе, що збирався сказати. Барсуков почав йому заперечувати; в суперечку втрутився Щепотьєв. Щепотьєв був розумніший і більш розвинений, ніж Барсуков, говорив різко і переконливо. Але Андрій Іванович не здавався; він мало навіть слухав заперечення, а з упертою, зосередженою злобою продовжував доводити, що всі люди падлюки і все дурниця.

Назад він їхав роздратований і сердитий. Його власні доводи переконали його ще більше у правильності його теперішніх переконань, і світлий погляд його співбесідників на життя і на майбутнє дратував його. Як вони не розуміють, що це дитинність, як можуть вони вважати випадок з ним недоказовим! О, для самого Андрія Івановича випадок був дуже доказовий: нікому ні до кого нема діла, крім як до себе... І раптом думка, якою Андрій Іванович досі тишився і заспокоював себе, виникла перед ним з цілковитою виразністю: звичайно, він поб'є Ляхова в майстерні, і він зробить це завтра ж!

XIV

Вранці Олександра Михайлівна понесла кошик з готовими пачками на фабрику. Андрій Іванович вислав Зіну в кухню і ножем відкрив замок комода; в правому кутку шухляди, під ганчір'ям, він розшукав гаманець і з півтора карбованця узяв вісімдесят копійок; потім Андрій Іванович прихопив палицю, яку йому подарував Ляхов, і вийшов з дому.

Він зайшов до «Сербії», сів у кутку до столика і спитав коньяку. Андрій Іванович добре знав, який він страшний напідпитку, і хотів раніше напитися. В трактирі відвідувачів було мало; скляр вставляв шибку в розбитих скляних дверях, буфетник сидів біля виручки і пив чай.

Андрій Іванович випив одну чарку, одразу ж за нею другу, і закусив м'ятною пастилкою. В голові злегка зашуміло. Він випив третю чарку. Обличчя блідло, в голові ставало все туманніше. Дивлячись палаючими очима у вікно, він гарячково курих цигарку за цигаркою і згадував про той переляк, який охопив Ляхова при його погрозі. Випив ще дві чарки. Дика нестямна лють росла в ньому, здіймалася й охоплювала душу. В цьому було щось захоплююче радісне. Гірка свідомість безпорадності й самотності зникла; Андрій Іванович відчував у собі силу, проти якої ніщо не встоїть і якій не потрібна нічия допомога.

Він не пам'ятав, як допив пляшку, як пройшов вулицею. В конторі хазяїн розмовляв з двома замовниками. Андрій Іванович зірвав з себе в конторі пальто, кинув його на підвіконня і з палицею в руках увійшов до майстерні.

Ляхов сидів біля верстата, обличчям до вікна, і, нахилившись, різав на подушечці золото. Серед руху людей і машин, серед тремтіння передавальних пасів Андрій Іванович бачив тільки схилену вихрясту голову Ляхова і його мускулісту потилицю над синьою блузою. Стискаючи в руці палицю, він підбіг до Ляхова.

— Одержуй боржок! — крикнув Андрій Іванович і з розмаху вдарив Ляхова по голові.

Ляхов втягнув голову в плечі, в гніві схопився і обернувся. Андрій Іванович, з скуповдженою головою, з палаючими на схудлому обличчі очима, кинувся на нього з палицею. Ляхов зблід і відсахнувся.

— Карау-у-ул! — раптом закричав він на всю майстерню, ще глибше втягнув голову в плечі і кинувся тікати.

Тупий, тваринний жах охопив його, — жах, при якому перестають міркувати. Розштовхуючи всіх ліктями з дороги, Ляхов стрілою пробіг довгу майстерню, вискочив на площадку і помчав по крутих кам'яних сходах нагору, в брошурвальне відділення. Андрій Іванович, задихаючись, біг за ним.

— Караул!.. Караул!.. — коротко вигукував Ляхов на бігу.

Вони побігли між верстатами, чіпляючи пачки аркушів. Аркуші дощем сипалися на землю, дівчата-фальцювальниці злякано і здивовано кидалися в різні боки.

Ляхов влетів до кімнати майстра, з жахом чуючи, що Андрій Іванович не відстає. Другого виходу з кімнати не було. Ляхов у відчаї повернувся і швидко кинувся назустріч Андрію Івановичу. Вони зіткнулися на порозі, Андрій Іванович полетів навзнік. Охоплений тим же тупим, нерозміркованим жахом, Ляхов кинувся на нього, вчепився рукою в горло і, схопивши в кулак кістяний фальцбейн, що ваявся на підлозі, почав бити ним Андрія Івановича по голові. З третього ж удару кістка зламалась, але збожеволілий від страху Ляхов нічого не помічав і продовжував бити уламком.

— Це що таке? — пролунав громовий голос хазяїна.

Ляхов опам'ятався і звівся на ноги, блідий і тремтячий. Андрій Іванович сидів, звисивши скривавлену голову, совав руками по підлозі і намагався схопитися.

— Знову скандали тут учиняти?! — оскраженіло кричав хазяїн.

Ляхов кинув кістку і, лаючись, пішов униз.

— Ні, брат... стривай! — хрипів Андрій Іванович. Він звівся на ноги і, хитаючись, побіг слідом за Ляховим.

— Затримати його, чого дивитесь? — гукнув хазяїн брошурантам. — В участок захотілося тобі, скандаліст отакій? Андрій Іванович зупинився.

— В участок?! — заревів він і кинувся на Семидалова. — Сучий ти син, ескулап!..

Брошуранти схопили Андрія Івановича.

Товариші-підмайстри умовили хазяїна не відправляти Андрія Івановича в участок. Він плюнув і дозволив їм забирати його, куди завгодно.

Андрія Івановича, п'яного і заюшеного кров'ю, відвезли додому. Він лаявся і намагався вирватись від Єрмолаєва та Генріхсена, які супроводжували його. Його привезли і поклали в ліжку, але Андрій Іванович не вгамовувався.

— Ви мене пустите чи ні? — люто кричав він, блискаючи очима. — Всіх вас, мерзотників, в одній помийній ямі треба втопити, — фараони ви, мазурики, арапи!.. Подати мені сюди Семидалова, — я йому покажу! Това-ариші!.. Ви раби, ви невільники проти моїх думок... Тьху-у!

Олександра Михайлівна, плачучи, пов'язала його скривавлену голову рушником, але Андрій Іванович одразу ж

зірвав пов'язку. Він бушував довго; але потроху став слабшати. Нарешті, уткнувшись заюшеним, кров'ю обличчям в подушку, замовк і незабаром заснув.

Андрій Іванович прокинувся надвечір. Він хотів підвестися й не міг: наче його тіло стало для нього чуже і він втратив владу над ним. Олександра Михайлівна, глянувши на Андрія Івановича, ахнула: його худе, з запалими щоками обличчя, було тепер товсте і кругле, під очима понадувалися величезні водяні мішки, вузькі щілини очей ледве виднілися крізь набрякле обличчя; дихав він важко і часто.

— Горілка пеперментова залишилась у тебе? — хрипло спитав Андрій Іванович.

— Так.

— Дай-но чарочку! Та піди принеси солоного огірочка.

Андрій Іванович витер мокрим рушником обличчя, випив, закусив солоним огірком і мовчки повернувся до стіни.

Всю ніч Андрій Іванович не спав. Він лежав і думав. Йому згадувалася, наче крізь туман, сутичка з Ляховим, і Андрій Іванович не міг простити собі своєї дурості: Ляхов сильний, як бик, він однією рукою може впоратися з ним; треба було діяти зовсім інакше,— просто підійти до Ляхова і загнати йому в живіт шурфувального ножа. Час ще є. Андрій Іванович так і вирішив зробити. Згадав він безмірний жах, з яким Ляхов побіг від нього,— і солодка радість наповнила душу. О, недарма Ляхов боїться його,— ще буде діло!

Але в теперішньому стані Андрій Іванович почував себе ні на що не здатним; при найменшому русі починала паморочитись голова, руки й ноги були непаچه набиті ватою, серце билосся в грудях так різко, що важко було дихати. Не слід поспішати; треба спочатку краще взятися за лікування і видужати, щоб іти напевно.

Вранці Андрій Іванович сказав Олександрі Михайлівні, що він вирішив лягти в лікарню і лікуватися як слід.

XV

Була десята година ранку. Дув холодний, вогкий вітер, танучий сніг з шурхотом падав на землю. У приймальній кімнаті N-ської лікарні було повно-повнісінько хворих. Мокрі й змерзлі, вони сиділи на лавах, стояли біля стін;

у великому каміні палав вогонь, але було холодно від дверей, які раз у раз відчинялися. Служителі в білих халатах підходили до новоприбулих хворих і совали їм під пахви градусники.

Олександра Михайлівна ввела під руку Андрія Івановича; на лаві біля вікна щойно звільнилося місце. Андрій Іванович сів, Олександра Михайлівна залишилася стояти. В Андрія Івановича був урочистий і рішучий настрій; він був готовий на все, аби тільки одужати; так він і збирався сказати лікареві: «Лікуйте мене, як хочете, що завгодно робіть зо мною, я все виконаю,— тільки поставте на ноги!»

Поруч Андрія Івановича сидів блідий, змарнілий дідок в подертому козушку. Далі напівлежав, спершись ліктем на ручку лави, хлопчик років дванадцяти, з гарячково палаючими, розумними й сумними очима; він був у мотузяних личаках і онучах, закручених віршовками, в подертій і брудній кацавейці. Біля нього стояла жінка середніх років з жвавим, чорнобровим обличчям.

— Твій хлопчина? — звернувся до неї дідок.

— Ні, так, жалючі, привезла його,— швидко відповіла жінка, що, видимо, не любила мовчати.— Іду по прищепту, бачу — хлопчик на тумбі сидить і плаче. «Чого ти?» Ганчірник він, третій день хворіє; почав хазяїну казати, той йому чуба нам'яв і вигнав на роботу. А де йому працювати! Іти сили нема! Сидить і плаче; а надворі сіверко, сніг іде, зовсім задубів... Що ж йому, пропадати, чи що?

Дідок співчутливо спитав хлопчика:

— Чи давно з села?

— Другий рік,— сипло відповів хлопчик.

— Матір, певно, в селі є?

— Є.

Дідок зітхнув.

— В інше б майстерство треба тобі! В ганчірниках нічого доброго не навчишся... Платить тобі що хазяїн?

— П'ятнадцять карбованців на рік.

З приймальної винесли на носилках хворого з пов'язаною головою. Служитель крикнув:

— Федір Гаврилов! До лікаря!

Жінка заметушилася й пішла з хлопчиком до приймальної. Надвірні двері раз у раз грюкали. Входили нові хворі. Дідок чухав під козушкою груди і зітхав.

— І малому погано, і старому погано,— сказав він,

звертаючись до Олександри Михайлівни.— Не дай боже хворіти робочій людині!

Олександра Михайлівна подивилася на його коряві, тремтячі руки.

— А ти що робиш?

— Я? Та ось здоровий був, дрова пиляв у Смольний інститут... А зараз яка робота? Нема сил, ослаб. Від їжі зовсім відбило. Двічі на день укушу хлібця, і годі. Головне діло — ослаб.

Лікар в золотих окулярах і в білому халаті, з сердитим обличчям, пройшов у приймальню до телефону.

— Трррр!..— задзвенів дзвінок телефону.— Олександрівська лікарня? — спитав лікар у телефон.— Колего, чи не можете ви прийняти до себе хлопчика дванадцяти років з невизначеною формою тифу? У нас зовсім нема місць.

Лікар замовк, слухаючи відповідь.

— Будь ласка, колего, я вас прошу! — промовив він роздратовано.— Дитині зовсім нікуди дітись, доводиться викидати на вулицю. Може, якось розшукаєте місечко.

— Трр!.. Трр!..— сердито задзвякав телефон, вимагаючи роз'єднання. Лікар повернувся до приймальні. За хвилину з неї вийшла жінка з хлопчиком. Вона кричала:

— Куди я його подіну? Пробачте, будьте ласкаві, таких правил нема! Хвора людина,— ви його мусите прийняти.

— Ти, тітко, не кричи! — суворо сказав служитель.

— Як же мені не кричати, коли ви отаке робите! Куди я з ним тепер? І так останній двоєривник на візника віддала.

— До іншої лікарні звернись.

— Ну, вже спасибі! Є в мене час! Робіть з ним, що хочете!

І вона швидко пішла до дверей. Служителі кинулися за нею і затримали.

— Ні, тітко, стривай!.. Забирай-но хлопчачка!

Жінка плакала, лаялась, погрожувала градоначальником, але кінець кінцем довелося упокоритись. Хлопчик стояв і байдуже дивився на мокру хуртовину, що бушувала за вікнами.

— У-у, осоружний! Зв'язалася на свою погибель!

Жінка сердито взяла його за руку і вийшла.

Дідок, сусіда Андрія Івановича, теж повернувся з приймальні. Він розгублено підійшов до місця, де лежав його козушок.

— Н-не знаю...— вимовив він і замовчав.

Андрій Іванович похмуро спитав:

— Не прийняли?

— Каже: можеш на прийом ходити. Або в іншу лікарню йди... Вже не знаю...

— «В іншу лікарню!» — різко вимовив худий водопровідник з темним, жовтяничним обличчям.— Вчора ось так посадовили нас у Барачній лікарні в карету, білетики дали, все як слід, повезли в Обухівську. А там і дивитись не схотіли: вилазь з карети, іди, куди хочеш! Нема місць!.. На Троїцький міст он великі мільйони знаходять грошей, а робочий чоловік здихай на вулиці, як собака! На лікарні грошей нема у них!

Дідок задумано стояв, поводив головою і запитально дивився на свій козушок.

— Головне діло,— ослаб, сил нема. З квартири жнуть.

Він зітхнув, надів козушок і вийшов.

А нові хворі все прибували. Заразних сортували і давали їм відмовні білетики у відповідні лікарні, дуже тяжких, вмираючих приймали, а решті відмовляли.

Покликали, нарешті, Андрія Івановича. Лікар, з стомленим і роздратованим обличчям, змучений безглуздістю своєї роботи, вистукав його, вислухав і взявся за пульс. Андрій Іванович дивився на лікаря, готовий до бою: він примусить себе прийняти,— він не жінка і не мужик і знає свої права. Лікарняний збір стягують щороку, а захворів — лікуйся, де хочеш?

Лікар довго мацав пульс Андрія Івановича і, вагаючись, дивився в вікно. Пульс був дуже малий і частий. Такі хворі з водяною небезпечні: відмовиш, а він, не доїхавши додому, вмере на візнику; газети здіймуть галас, і можуть вийти неприємності. Лікарня була переповнена, ліжка стояли навіть у коридорах, але хоч-не-хоч доводилося прийняти Андрія Івановича. Лікар написав листок, і Андрія Івановича вивели.

— Не прийняли? — ослабим голосом спитала Олександра Михайлівна.

Андрій Іванович з гордістю відповів:

— Прийняли!

Присутні з заздністю поглядали на нього.

Андрія Івановича відвели у ванну, а звідти до палати. Велика палата була густо заставлена ліжками, і на всіх

лежали хворі. Тільки одно, на якому вночі помер хворий, було вільне; на нього і поклали Андрія Івановича. Сестра-жалібниця, в білому халаті і в білій косинці, поставила йому під пахву градусник.

Незабаром прийшов на візитацію палатний лікар. Він вдруге вистукав і вислухав Андрія Івановича, наказав залишити його мокротиння для мікроскопічного дослідження і призначив лікування. Після того, як лікар пішов, Андрій Іванович уважно прочитав свій лікарняний лист.

Увечері Андрію Івановичу зробили ванну, і він відчув себе трохи краще. Тяжкі хворі легковірні: незначне поліпшення в своєму стані вони ладні вважати за початок одужання; Андрій Іванович вирішив, що тижнів за два-три видужає, і гірко пошкодував, що не ліг у лікарню раніш.

Ніч Андрій Іванович провів без сну і знову думав про Ляхова. Ляхов, звичайно, дуже скоро узнає, що Андрія Івановича відвезли до лікарні. От він зрадіє, от спокійно зітхне! Мовляв, потрапив до лікарні, то вже не повернеться. Але чи так це?.. Після великодня Андрій Іванович випишеться з лікарні здоровим і міцним; він увійде до майстерні, підійде до Ляхова: «Здрастуй, товаришу!..» Ляхов, почувши його голос, схопиться з тим самим тупим жахом, як і тоді, але вже тікати йому не доведеться: одним змахом Андрій Іванович встромить йому в живіт шерфувальний ніж... Зціпивши зуби, він робив під ковдрою швидкий, короткий рух стиснутим кулаком і уявляв собі в кулаці гострий, блискучий шерфувальний ніж.

У палаті, де було повнісінько хворих, стояла задуха і тяжкий сморід від газів, що виділялися у тих, хто спав. Чергова сиділка дрімала біля вікна. Старезний дідок-лакей з набряком легенів стогнав грубим, протяжним стогином, нічники тьмяно світилися, все виглядало похмуро і сумно. Але на душі в Андрія Івановича було радісно.

XVI

Другого дня після візитації лікаря Андрій Іванович узяв свій лікарняний лист, щоб подивитися, що в ньому вписав лікар. Він прочитав і зблід; прочитав удруге, втретє... В листі стояло: «Притуплення тону і бронхіальне дихання у верхній долі лівої легені; в обох легенях багато звучних вогких хрипів; у мокротинні кохівські палички».

Андрій Іванович відразу страшенно ослаб; зсередини голови щось з дзвоном підступило до очей і вух; він опустив листок і закрив очі. «Кохівські палички»... Андрій Іванович добре знав, що таке кохівські палички: це значить, що у нього — сухоти; значить, порятунку нема і попереду смерть.

Принесли обід. Сиділка поставила Андрію Івановичу миску з молочним супом.

— Обід принесено, геї! — сказала вона і торкнула його за рукав.

Андрій Іванович нетерпляче повів головою і продовжував лежати, закривши очі. Кохівські палички... Всього дві години тому Андрій Іванович почував себе у вирі життя, збирався боротися, мститися, радіти з перемоги... І раптом все урвалося і відійшло кудись далеко, а перед очима було одне: смерть — нещадна і неминуча.

О другій годині прийшла на побачення Олександра Михайлівна. Андрій Іванович байдуже сказав їй, що в нього сухоти і він скоро помре. Олександра Михайлівна широко розкрила очі і швидко спитала:

— Як? Що? Лікар сказав?

Андрій Іванович посміхнувся.

— Що лікар! Я сам знаю!.. У мене кохівські палички знайшли, — черв'ячків таких, від яких бувають сухоти.

Олександра Михайлівна заплакала. Андрій Іванович дивився на неї, і йому стало шкода себе, і одночасно чомусь згадалося байдуже, стомлене обличчя палатного лікаря і той байдужий вигляд, з яким він записував у листок його смертний вирок.

З кожним днем Андрій Іванович почував себе гірше. Він став дуже мовчазний і похмурий. На розпити Олександри Михайлівни про здоров'я Андрій Іванович відповідав неохоче і квапився перевести розмову на інше. Те, що йому розповідала Олександра Михайлівна, він слухав з погано прихованою нудьгою і роздратуванням. І часто Олександра Михайлівна помічала в його очах той похмурий, злобний вогник, який з'являвся у нього в останні тижні при нагадуванні про Ляхова.

А тимчасом до Ляхова Андрій Іванович ставився тепер без колишньої злоби. Коли Єрмолаєв прийшов його провідати і сказав, що Ляхов просить дозволу відвідати його, Андрій Іванович тільки знизав гидливо плечима і відповів,

що, коли хоче, нехай приходить. Ляхов прийшов раз і після цього почав ходити щонеділі. Приходив він завжди з кимнебудь з товаришів, тримався позаду, сконфужено м'яв у руках шапку. Андрій Іванович, неприродно посміхаючись, розмовляв з ним, і обом було незручно.

Не думка про історію з Ляховим мучила Андрія Івановича. Вся ця історія здавалася йому тепер безмежно дрібною і пошлою, мститися він більше не хотів, і Ляхов викликав у ньому тільки гидливе почуття. Андрій Іванович страждав значно сильніше, ніж раніш, він страждав зовсім від іншого — від тверезих дум, що наринули на нього.

О, ці тверезі думи!.. Андрій Іванович завжди боявся їх. Холодні, чіпкі й нещадні, вони захоплювали його і тягли в темні закутки, з яких не було виходу. Думати Андрій Іванович любив тільки напідпитку. Тоді думки текли легко і плавно, все навколо здавалося простим, радісним і зрозумілим. Але тепер дум не можна було втопити ні в горілці, ні в роботі; а тимчасом ця смерть, так безглуздо і несподівано з'явившись перед Андрієм Івановичем, поставила в ньому все догори дном.

І думи повзали одна за одною, злі і безрадісні, і Андрій Іванович не міг їх відігнати... Прожив він сорок років і все несвідомо чекав чогось. Це чадне, нудотне життя не могло тривати вічно. Він чекав — ось з'явиться щось таке, що високо підніме його над цим життям, прийде велике щастя, в якому буде кипуче життя, і боротьба, і простір. А тимчасом усьому кінець, попереду — лише смерть, а позаду — життя дике і п'яне, в якому справжню радість, справжнє щастя давала тільки горілка. Як він пив! І як всі вони пили! Коли невистачало грошей на горілку, вони пили в майстерні спиртовий лак. Щоб уберегти лак, хазяїн додавав у нього анілінову синьку, але вони пили і з синькою, ладні були пити з чим завгодно. Вони калічили і отруювали своє тіло, отруювали душу, і все йшло к бісу. А як було інакше жити? Навіщо було берегти душу? На те, щоб ходити на народні гуляння, пити там чай та гойдатися на гойдалках? Ото радість!..

Андрію Івановичу згадався Барсуков і та картина смерті, про яку він розповідав; вмирає робітник і думає: «Для чого він весь час працював, вибивався з сил, — для чого він жив? Він жив, а життя не бачив... Яка ж була мета його існування?»

І він теж, Андрій Іванович, він жив, а життя не бачив. А тимчасом йому здавалося, він здатний був би жити,— жити широким, сильним життям, повним смислу і радості; здавалося, для цього у нього були і сили душевні, і вогонь. І йому жагуче хотілося побачити Барсукова або Щепотьєва, поговорити з ними довго і серйозно, обговорити все «до найосновніших мотивів». Але Щепотьєв сидів у тюрмі, Барсукова було вислано з Петербурга.

Олександра Михайлівна відвідувала Андрія Івановича щодня. Вона приносила йому вина, фруктів, всього, чим намагався Андрій Іванович розпалити свій зниклий апетит. Зайнятий своїми думками, Андрій Іванович не ставив перед собою питання, як вона все це дістає. Він вередував, сердився, вимагав то того, то іншого. Але одного разу, коли Олександра Михайлівна, входячи до палати, зупинилася біля дверей і почала розмову з сестрою-жалібницею, Андрій Іванович, здалеку дивлячись на дружину, був вражений, як вона схудла і змарніла.

— Ти все ще на фабриці працюєш? — спитав Андрій Іванович, коли вона поставила йому на стіл пляшку елісеєвського лафіту. І гаряча ніжність ворухнулася в його душі.

— Поки що на фабриці,— стомлено відповіла Олександра Михайлівна.— Вже й не знаю, треба буде щось інше пошукати. Працюєш, а все марно... Семидалов до себе кличе, у фальцювальниці. Каже, завжди дасть мені місце за те, що ти у нього на роботі втратив здоров'я. Навчитися можна за два місяці фальцювати; все ж таки більш заробиш, ніж на пачках.

Андрій Іванович жахнувся. Умови життя і роботи фальцювальниць були йому надто добре відомі. До кінця побачення він був мовчазний і задумливий.

Коли Олександра Михайлівна прийшла другого дня, Андрій Іванович довго мовчав, не маючи сили заговорити від хвилювання, що охопило його. Нарешті, сказав:

— Знаєш, Шурочко... Я всю ніч про тебе думав... Я багато з тобою поведився неправильно... Як я тобі тепер допоможу? Я не знаю, що тобі робити. Тільки один мій заповіт тобі— не йди до нас у майстерню: там загибель для жінки...

— Що ж робити?

Андрій Іванович в тузі потер руки.

— Що? Я не знаю...

В кінці квітня Андрій Іванович помер. Ховали його на Смоленському кладовищі. Була неділя. Більшість товаришів була присутня на похороні, серед них і Ляхов. Вони на руках донесли труну Андрія Івановича до могили. Тут же, на свіжонасипаній могилі, Олександра Михайлівна поставила сулію горілки, і справлені були поминки.

Поховали Андрія Івановича на самому кінці кладовища, в одному з останніх розрядів. Був похмурий весняний день. В коліях на дорогах стояла вода, по укусах білів хрящуватий сніг, вкритий брудним нальотом, дерева були голі, мокра буро-жовта трава покривала схили могил, у проходах гнило торішнє листя.

Але не смертю і не сумом дихала природа. Від землі йшов теплий, м'який, живий запах. Крізь гниюче коричневе листя пробивалися яскравозелені стрілки, бруньки на деревах наливалися. В гушавині весело стрекотали дрозди й горобці. Всюди навкруги все рухалося, шурхотіло, і тихе повітря було наповнене цим невиразним шурхотом оживаючого, молодого, бадьорого життя.

2. Кінець Олександри Михайлівни

(Чесним шляхом)

I

Олександра Михайлівна закінчила фальцювати аркуші «Петербурзького вісника». Вона зрівняла з боків купку сфальцьованих аркушів і стомлено сперлася ліктем на неї.

За сусіднім верстатом Грунька Полякова, кремезна дівчина з яскравочервоними губами і низьким лобом, шила дефектні книги. Вона не поспішаючи шила і посвистувала крізь зуби, неначе не працювала, а тільки намагалася як-небудь згаяти час: за шиття дефектних книг платять не відрядно, а поденно. Олександра Михайлівна скоса стежила за Поляковою.

— Що це, яка вам завжди легка робота! — не стерпіла вона.

Полякова поволі повернула голову і зневажливо оглянула Олександрю Михайлівну.

— Я хвора, у мене ревматизм у руках.

— Хвора...— Олександра Михайлівна помовчала.— Ви, може, хвора, зате ви є сама. А в інших, може, дитина є, її треба поїти-годувати.

— Яка в кого доля.

— І зовсім доля тут ні до чого. Діло тут від майстра залежить, а не від долі.

— Від майстра? Що-о ви?.. Від якого такого майстра?

Полякова навмисне підвищила голос. Повз них саме проходив майстер Василь Матвеев. Він почув запитання Полякової і уважно глянув на них. Олександра Михайлівна покvapно відійшла.

На круглому годиннику над дверима майстерні пробило чотири. Біля бокового вікна працювала за верстатом приятелька Олександри Михайлівни, Таня Капітанова. Сонце світило у вікно, Таня раз у раз нахилилася і випростувалася. Коли вона нахилилася, її голова з пухнастим золотим волоссям потрапляла в смугу світла і ніби вся спалахувала сяйвом.

Олександра Михайлівна підійшла і сказала:

— Пора чай пити.

— Зараз закінчу! — покvapно відповіла Таня.

Стомлено понурившись, Олександра Михайлівна з задоволенням і задрістю дивилася на її роботу. Таня була кращою робітницею майстерні. Захопивши з купки великий друкований аркуш, вона згинала його на папці, з невловимою швидкістю глянувши на номери, і проводила по згину кісточкою. Аркуш наче сам собою згинався, як тільки до нього торкалися тонкі пальці Тані. При другому згині мелькав стовпчик цифр, при третьому — якась картинка, складений аркуш летів ліворуч, а в цей час з купки вже ковзав на папку новий.

Таня скинула з папки останній сфальцьований аркуш.

— Ну, ходімо!

— Щаслива ти, Таню! — зітхнула Олександра Михайлівна.

В роботі настала перерва. Дівчата сиділи купками по чотири-п'ять чоловік і пили чай. В розчинені вікна несло жаром червневого дня, запахом вапна та олійної фарби.

Олександра Михайлівна і Таня пили чай разом з двома іншими робітницями — вдовою палітурного підмайстра Фокіною і бідною літньою дівчиною Дарією Петрівною. Олександра Михайлівна, згорбившись, сиділа на табуретці, відчуючи приємність відпочинку. Вона вже третій місяць працювала в майстерні, але все ще в кожную перерву їй хотілося відпочивати довго-довго, без кінця.

— Що за історія така! — задумливо сказала вона. — Все мені Васька Матвеев важку роботу дає. Напоїла його кавою, почастивала, — думала, легше стає. Тиждень давав шиття в прорізку, фальцювання на кут, а потім знову пішло по-старому.

Фокіна посміхнулася.

— А ви як же гадали? Ви гадали, почастивали раз, і готова справа! У нього заведено: поставиш угощення, — буде тобі добра робота на тиждень.

— Оце так-так! — Олександра Михайлівна скорботно задумалася. — Що ж це таке? Четверо чоловік їх, майстрів. Вишнівка, кава, пірижки — карбованець шістдесят сім копійок мені коштувало. Чверть фунта кави випили, два фунти цукру з'їли: що з'їли, що по кишенях собі напхали... Невже мало їм?

— А ви їх одна нібито частуєте? — жовчно відказала Фокіна. — Раз, другий, кожна почастиє; кому ж вони важку роботу даватимуть?

— Але ж, господи, я не про те, що важка! Нехай і важку роботу дають, а щоб тільки правильно робили, не кривдили людей.

Таня гордо сказала:

— А я ось нікого жодного разу не частувала! І не буду частувати, без них упораюсь.

— А я тобі, Танечко, ось що скажу, — неквапно вимовила Дарія Петрівна: — не гордуй! Погордуєш, люба, — погордуєш, а потім пожалкуєш. Розорення тобі яке, чи що, майстра уважити? А сила в нього велика.

— Як же мені бути тепер? — сумно й розгублено спитала Олександра Михайлівна: — Дев'ять-десять карбованців заробиш на місяць, що ж це? Хіба на такі гроші проживеш з дитиною?

— Ви ось що: попросіть собі у Василя Матвеева приклею, — порадила Дарія Петрівна. — Ви вже третій місяць працюєте, вам давно час приклею давати. А це робота вигідна. Он Федька йде, може, він знає, спитайте, чи є зараз приклею.

У Дарії Петрівни було покірливе, жовто-блїде обличчя, і вона з непотрібною догідливістю зазірала в очі тому, а ким розмовляла.

Олександра Михайлівна зупинила брошуранта, який проходив мимо, і ласкаво спитала:

— Не знаєш, Федю, є зараз у майстра приклею?

— Скільки завгодно! «Російська поезія», з портретами. Десять тисяч примірників.

У двері зазирнув з коридору палітурний підмайстер Ляхов. Він швидко ввійшов до кімнати, схопив Федьку за плече і грізно спитав:

— Тобі чого тут треба?

— Чого... А вам чого? — здивовано пробурмотів Федька.

Ляхов підніс до його носа міцний кулак.

— Я тобі, негіднику, всі зуби твої повибиваю!.. Іди геть, не смій з Олександрою Михайлівною розмовляти!

— Ого! — Федька весело посміхнувся і, звівши брови, з цікавістю метнув погляд на Олександрю Михайлівну.

— Господи, що ж це таке! — вигукнула Олександра Михайлівна. — Василю Васильовичу, ви збожеволіли, чи що?

— Я ніякому мужчині не дозволю розмовляти з Олександрою Михайлівною! Ще раз побачу тебе, — скалічу! — гукнув Ляхов і люто вирячив очі.

— Та що ж це, господи! Василю Васильовичу, я до хазяїна піду! Як ви смієте мене ганьбити?

— Так от, пам'ятай!

Ляхов ще раз виразно потряс кулаком перед носом задкуючого Федьки і, не дивлячись на Олександрю Михайлівну, вийшов.

Федька, усміхаючись, з гумористичним жахом продовжував задкувати до верстатів.

Олександра Михайлівна сиділа червона і сконфужена.

— Ну що ж це таке, скажіть, будь ласка! Ось уже другий місяць не дає мені спокою. Чіпляється скрізь, ганьбить, просто проходу ніякого нема!.. І чого він до мене прив'язався!

— Всюди тільки про вас і говорить, такий безсоромний! — співчутливо-обурено сказала Дарія Петрівна. — Закоханий, каже, не можу жити без неї... Це жонатий чоловік! Який сором!

— Недавно прийшов до нас, — посміхнулась Фокіна, — розповідає про свою любов, плаче, — сп'яну, звичайно. Якщо, каже, Олександра Михайлівна мене не задовольнить, я, каже, тільки лист осиплеться, повішусь у Петровському парку. «Чого ж, — я кажу, — чекати? Це й зараз можна». — «Ні, — каже, — коли лист осиплеться».

— А ще був друг небіжчику Андрію Івановичу! —

докірливо зітхнула Олександра Михайлівна, і ледве помітна самовдоволена посмішка пробігла по її губах.

Дівчата скінчили пити чай і ставали до роботи. У величезній живій машині починали ворухитися її частини, і незабаром вона пішла в хід швидким, рівним темпом.

Олександра Михайлівна ввійшла до кімнати майстра. Василь Матвеев, високий, огрядний чоловік з м'ясистим обличчям, схилившись над верстатом, наколював аркуші. Він оглянув Олександрю Михайлівну своїми косуватими очима і мовчки продовжував працювати.

Олександра Михайлівна сказала:

— Василю Матвеев! Я роботу закінчила, дай мені приклеїку!

Майстер продовжував мовчки наколювати.

— Василю Матвеев!

— Та зачекай ти, бачиш, зайнятий я! — грубо огризнувся він.

Олександра Михайлівна, зціпивши зуби, дивилася на його червоне, спітніле обличчя. Три тижні тому Василь Матвеев ущипнув її в руку біля плеча, і вона суворо відштовхнула його. «Ач, недоторка яка знайшлась!» — відливо зауважив він і з того часу почав у всьому утискувати. Тільки той тиждень, коли Олександра Михайлівна напоїла його кавою, він був трохи ласкавіший.

Василь Матвеев, не кваплячись, продовжував працювати. Олександра Михайлівна сердито спитала:

— Чи скоро ж? Мені нема часу чекати.

— Приклеїку,— пробурчав майстер.— Тобі рано приклеїку, напсуєш.

— Ні, не рано. Приклеїка через півтора місяця дається, а я вже третій місяць працюю.

— Приклеїку... Майстрові поваги не виявляєш, а теж приклеїку їй давай... Про що нині з Грунькою говорила?

— Та що, Василю Матвеев, хіба не правду я сказала? Одним усе легку роботу дає, іншим усе важку. Але жити ж усім треба.

— Нема зараз приклеїки, іди! — обірвав Василь Матвеев.

Ліва щока Олександри Михайлівни засіпалась.

— Ні, є приклеїка, я знаю: «Російська поезія»... Я до хазяїна піду.

Майстер мовчав. Олександра Михайлівна рішуче пішла до виходу.

— Там, у кутку,— буркнув Василь Матвеев.

Вона повернулася.

— Оце ось?.. Яку картину взяти?

— Пушкіна портрет. Тисячу візьми, не більш.

— На яку сторінку приклеювати?

— Та відчепись ти, будь ласка, не заважай!.. П'ятдесят шоста сторінка.

Олександра Михайлівна вийшла. Всередині у неї кипіло від злості: десять хвилин пішло на переговори, а він добре знає, який дорогий час при відрядній роботі. Але їй було приємно, що вона все-таки домоглася свого. Олександра Михайлівна розпустила пачку портретів, змазала їх клеєм і взялася за роботу.

Навколо стояв безперервний шелест від згортуваних аркушів. Чути було, як під підлогою стукотів у палітурному відділі газомотор.

— Ач, відьма наша їхати збирається! — сказала поруч Манька, моторна дівчинка років шістнадцяти.

Гаврилівна, худа старуха, в брудній, обтріпаній спідниці, стояла біля грубки і з серйозним обличчям стукала об неї кісточкою.

— Стукає, щоб помело подавали! — засміялася друга дівчинка, Дунька.

— Тара-та-там! Тара-та-там!.. Тара-та-та-та-там! — хрипко наспівувала недоумкувата Гаврилівна, недоладно зігнувши руки, і крутилася біля грубки на одному місці.

Манька спитала:

— Ти чого, тіточко, крутишся?

— Я, люба, молода була, багато польку танцювала, все в один бік. Тепер розкручуюсь... Тара-та-там! Тара-та-там!..

— Що це за неподобство! — сердито гукнула Фокіна. — Працювати заважає... Іди на місце, чуєш ти!

— І справді, що це! — сказала Олександра Михайлівна. — Працювати треба, а вона розважає. Не можна ж, люди ділом зайняті!

Гаврилівна мовчки стала до верстата, вклонилася до пояса купці аркушів і заходилася фальцювати. Хвилин зо дві вона мовчки працювала, потім раптом повернулася до Фокіної і голосно крикнула:

— Чорт тебе прибий великою каменюкою! Білуга астраханська!

Дівчатка пирснули.

— Провались ти провалом, лусни твій живіт! Щоб до тебе вночі домовик у ліжко заліз!

— Хо-хо-хо! — засміялися брошуранти.

Брошурант Єгорка гукнув:

— До неї самої, братця, він щоночі лазить!

Гаврилівна накинулася на нього з лайкою. Брошуранти сміялися і вправлялися у лайці, дратуючи Гаврилівну. На кожну їхню сальність вона відповідала ще більшою сальністю. Це було змагання, і кожна сторона намагалася перевершити іншу. Дівчатка, радіючи перерві в роботі, слухали і сміялись.

До вечора Олександра Михайлівна вклеїла картини. Вона зробила роботу за дві години, за тисячу приклеюк двадцять копійок — добре!.. Задоволена, вона понесла роботу до майстра.

Василь Матвеев розкрив книжку, подивився і байдуже сказав:

— Не на те місце приклеїла.

Олександра Михайлівна злякано дивилася на нього.

— Як не на те? Ти ж мені сам сказав — на п'ятдесят шосту сторінку!

— Куди обличчям вклеїла, бачиш? Я тобі казав, що ти цього ще не вмієш. «Від Пушкіна до Некрасова», — на цей бік треба було, до заголовка.

І він насмішувато дивився косими очима, в яких не можна було ловити погляду. І Олександрі Михайлівні здавалося — він, можливо, тому й такий жорстокий, що його душа загороджена від людських очей.

— То ти б мені так і сказав — до п'ятдесят сьомої сторінки! — вимовила вона тремтячим голосом.

— Ну, ну, що я, дурніший за тебе, чи що? Казав, не можна тобі ще приклеюку давати... Іди, відклеюй.

Олександра Михайлівна, пригнічена, повернулася до верстата; хотілося схопити, порвати всю роботу, душили безсилі сльози: півдня піде тепер на те, щоб акуратно відклеїти картини і знову вклеїти їх на місце.

Вона мляво взяла в руки ніж і заходилася відклеювати.

II

Пробило восьму годину, майстерню відімкнули. Олександра Михайлівна сунула остогидлу роботу під верстат і попленталась додому.

Зіна, семирічна дочка Олександри Михайлівни, дрімала на ліжку.

— Вставай! — похмуро сказала Олександра Михайлівна.— Картоплю розігріла?

— Розігріла.

— Принеси.

Зіна принесла з кухні розігріту смажену картоплю, що лишилася від обіду. Присунула столик до ліжка, почали вечеряти. Поїли несмачну розігріту картоплю, потім стали пити чай. Зіні Олександра Михайлівна намазувала на хліб тонкий шар масла, сама їла хліб без масла.

— Що це? — суворо спитала Олександра Михайлівна і взяла Зіну за лікоть.— Що це? Господи! Де це ти порвала?

Вона смикнула Зіну до себе. Весь рукав її платтячка до самого плеча був розірваний.

— Та що ж це таке? Що ти, з собаками, чи що, гризлась?

Зіна запхикала.

— Це мені Васька хазяйчин зробив!

— Васька хазяйчин? Ти тут пустуєш, а мені всю ніч сиди, рукав тобі зашивай?

Вона схопила Зіну за волосся і смикнула. Зіна одчайдушно заверещала. Олександра Михайлівна трясла й тягала її за волосся, а другою рукою щосили біла по платтю і з радістю відчувала, що Зіні, справді, боляче, що її тіло здригається й вигинається від болю.

— Ой! Ой!.. Мамо!.. Мамо!.. Ой...— злякано вигукувала Зіна.

Олександра Михайлівна ще раз боляче смикнула її за волосся і пустила. Зіна зайшлася плачем.

— Що? Тепер пам'ятатимеш?

До кімнати сходилися пожильці. Дівчина-папіросниця, яка наймала від хазяйки ліжко вдвох з Олександрою Михайлівною, сіла до стола і сьорбала з горщика розігрітий борщ. Жінка ганчірника, худа, з бігаючими, палаючими очима, стелила на підлозі повстину для дітей. Дідок-кочегар сидів на своїй койці і маслянисто-чорними руками прикладав до сльозавих очей примочку.

Олександра Михайлівна злорадно говорила:

— Ти думала, помер батько, то на тебе й управи не буде? Мама, мовляв, добра, вона пожаліє... Ні, любя, я тебе теж зумію приборкати, ти в мене будеш знати! Ти бігаєш,

пустуєш, а мама твоя з ранку до вечора працює; прийде додому, хочеться відпочити, так ні: сиди, плаття тобі латай. Ось порви ще раз, їй-богу, не буду зашивати! Ходи гола, нехай усі дивляться. Що це, скажуть, яка безстыдниця йде!..

Зіна скинула і їла хліб з маслом.

Повечеряли швидко. Усі лягали спати. З сусідніх кімнат крізь тонкі перебірки лунав гомін, чулося дзвякання посуду, голосні позіхання. Папіросниця роздягнулася за занавіскою й лягла на постіль до стінки. Зіна витягла з-під ліжка матрацик, розіслала його біля столика і, згорнувшись клубком, заснула. Полягали і всі інші. Олександра Михайлівна похмуро присунула лампочку і почала зашивати розірваний рукав Зіниного плаття.

На душі було похмуро. Вона шила й думала, і від усього, про що думала, на душі ставало ще похмуріше. Шити їй було важко: руки задерев'яніли від роботи, очі боліли від постійного вдивляння в номери сторінок при фальцюванні; по чорному вона нічого не бачила, нитку їй всилали Зіна. І це в двадцять шість років! Що ж буде далі?.. І в голові раз у раз паморочиться, і серце болить, ранками тяжка, каламутна нудота...

У вухах усе чувся шелест згортуваних аркушів і мірний стукіт газомотора під підлогою. Думки зверталися на майстерню, і Олександрі Михайлівні уявлялося, як там усе швидко рухається, квапиться, старається, а над цією метушнею тяжко лежить щось холодно-жадібне і байдуже, і тільки воно одне має користь від цієї метушні; а що від неї їм усім? Стараєшся, вибиваєшся з сили, а заборговуєш усе більше, живеш, як жебрачка, совісно пройти повз крамничку, харчуватися доводиться самою картоплею. І навіть тоді вся робота, всі приниження, хвилювання? А піти нікуди. І далі попереду буде те ж саме. Потрапила вона до темної ями, і нема з неї виходу. Нема й друзів, котрі б простягли руку.

Постало перед Олександрою Михайлівною конфузливе білясте обличчя естонця-слюсаря Лестмана. Він був друг покійного Андрія Івановича і перший час підтримував її грішми. Але три тижні тому Лестман несподівано запропонував їй вийти за нього заміж; Олександра Михайлівна відмовила зразу, рішуче, з несподіваною для неї самої швидкістю, наче тіло її раптом збурилося і, не чекаючи розуму, поспішно відповіло: «ні! ні!» Досі вона нібито не помічала, що цей співчутливий, тьмяно-сірий чоловік — мужчина, але коли він заговорив про кохання, він раптом став їй огидно

чужий. Лестман перестав допомагати Олександрі Михайлівні, але щотижня, в суботу чи в неділю, приходив до неї і — скромний, соромливий — сидів, пив чай і нудно розмовляв. Очі його неначе закривалися, і він перестав помічати її злидні. І Олександрі Михайлівні було дивно, як це вона раніше приймала від нього гроші і не розуміла, що ні з того, ні з цього ніхто не даватиме їх.

Навкруги дихали, хропіли і бурмотіли уві сні люди. Кімната поступово наповнювалася задушливим, прілим смородом. Лампочка з надтріснутим склом тьмяно світила на нахилену голову Олександри Михайлівни. За останні місяці, після смерті Андрія Івановича, вона дуже схудла і погарнішала: зникла повнота, що розпирала її, на чистий по-дитячому лоб лягла дума, обличчя стало одухотвореним і серйозним.

Вона шила, і похмура туга все тяжче налягала на душу. Марно вона намагалася знайти що-небудь, від чого стрепенулася б душа, і з чеканням глянула вперед. На чому б не зупинялися думки, все було чорне і безнадійне... Завтра полудно. Що їй доведеться одержати? Карбованців з п'ять за два тижні. Видно, нема іншого виходу: доведеться упокоритися перед майстром, піти на поступки; треба буде частіше угощати його, щоб давав роботу кращу... Негідник підлий! Вона із злобою згадала, як він глузливо дивився на неї косими очима, в яких не можна було вловити погляду. Знає свою силу!.. І від завданої їй образи знову заніло в душі.

Олександра Михайлівна почала роздягатися. Ще дуже тхнуло задушливим смородом, від нього паморочилося в голові. Олександра Михайлівна відгорнула ковдру, обережно посунула до стіни витягнуту ногу папіросниці і лягла. Вона лежала і з тугою відчувала, що довго не засне. Від папіросниці тхнуло оселедцем і застарілим, брудним потом; по сверблячому тілу повзали блошиці, і в невиразній півдрімоті Олександрі Михайлівні здавалося — хтось важкий, липкий навалюється на неї, і тисне груди, і дихає в рот важким смородом.

III

Наступного дня після обіду Олександра Михайлівна, в накинутій на плечі великій хустці, ввійшла до кімнати майстра і причинила за собою двері. Василь Матвеев, з дерев'яним обличчям, мовчки стежив за нею.

Олександра Михайлівна весело і привітно заговорила:

— Ось, Василю Матвеев, у мене сьогодні велике свято, хочу тебе почастувати!

Вона дістала з-під хустки півпляшки портвейну і загорнуті в папір п'ять кондитерських тістечок.

Обличчя Василя Матвеева пом'якшало.

— Добре діло, добре діло! Не забуваєш майстра. Іншим разом і він тобі може здатись.

Він підвівся, поглянув скося на причинені двері і раптом швидко нахилив до Олександри Михайлівни обличчя з бігаючими очима.

— Приходь сьогодні після роботи, разом винце розіп'ємо.

І Олександра Михайлівна відчула, як його жирна рука взяла її під груди.

— Ах ти, негіднику! — Вона щосили вдарила його по руці. — Падлюка ти така, як ти смієш?!

Василь Матвеев відсахнувся.

— Що таке? В чому справа? — невинно і голосно спитав він. — Що тобі треба?

Дзвінким від сліз голосом Олександра Михайлівна кричала:

— Я чесна жінка, а ти смієш мене за перед хапати?

В косих очах Матвеева ще бігав блудливий вогник, але обличчя вже було суворе й холодне.

— Ти що, що ти тут скандалиш? — підвищив він голос, наступаючи на Олександру Михайлівну. — Що це ти таке принесли мені? Іди геть!

— Негідник! Подлюка! — Олександра Михайлівна вийшла з кімнати.

Червона, з блискучими очима, вона швидко підійшла до верстата, сховала пляшку і зупинилась, нерухомо дивлячись на свою роботу.

— Що це у вас там було? Чого це він? — з жадібною цікавістю запитувала Манька.

— Не твоє діло! — різко відповіла Олександра Михайлівна, не повертаючи голови. Вона кусала губи, щоб зробити собі боляче і не дати прорватися риданням.

Навкруги стояв безперервний шурхіт згортуваних аркушів, робота кипіла, мовчазна і напружена. З розкиданих по верстату портретів дивилися кучеряві Пушкіни, всі в пледах і з схрещеними руками, всі з жовчними, байдужими до того, що трапилося, обличчями.

— У-у, люба моя! — почулося збоку.

Гаврилівна пританцьовувала перед верстатом і палко притискувала до грудей щойно зшити велику веленьову книгу; потім вона поклала її на чотири інші, вже зшиті книги, відсунула пачку і низько, в пояс, вклонилася їй і щось бурмотіла.

До майстерні, в супроводі Василя Матвеева, ввійшов хазяїн, Віктор Миколайович Семидалов. Дівчата залишили роботу і з цікавістю стежили за ним: було великою рідкістю, коли хазяїн заглядав до брошуровальні.

Обидва пройшли прямо до верстата Олександри Михайлівни. Василь Матвеев розводив руками і говорив:

— Неможливо, Вікторе Миколайовичу, угледіти! Такий народ, просто мука! Ось, звольте самі подивитися!

Він поліз під верстат і витяг вино.

— Звольте бачити?

Хазяїн, темний, як хмара, дивився на Олександру Михайлівну.

— Скажіть, будь ласка, ви не знали, що спиртні напої забороняється вносити сюди? Я прийняв вас у пам'ять вашого чоловіка, допомагав вам, але це зовсім не означає, що ви у мене в майстерні можете робити, що вам завгодно.

Олександра Михайлівна, бліда, з стиснутими губами, мовчала, опустивши очі.

— Я й не знав, що ви випиваєте! — з посмішкою додав хазяїн. — Та ще які напої дорогі, — портвейн! А я гадав, ви бідуєте... Слухайте: вперше і востаннє я вас прощаю, але глядіть, якщо це повториться ще раз!

Він зневажливо оглянув її і вийшов. Спершись на сусідній верстат, стояв вихрястий, кирпатий майстер над дівчатами палітурного відділення, Сугробов.

— Ти давно тут працюєш? — спитав він, коли хазяїн і Матвеев вийшли.

— Третій місяць, — машинально відповіла Олександра Михайлівна.

— Ну, не витримати тобі, — з співчуттям вимовив він. — Тікай краще звідси, загубиш себе!

І він пішов до себе вниз; Олександра Михайлівна нерухомо стояла перед верстатом. Підійшли Дарія Петрівна і Фокіна. Дарія Петрівна спитала:

— Що це він на вас? Адже вино ви йому купили. Що таке трапилося?

— Так... Все одно...

— Мало, чи що, здалося йому?

Фокіна допитливо глянула на Олександрю Михайлівну і посміхнулася.

— Від такої вродливої дамочки йому не портвейну треба.

Дарія Петрівна високо підняла брови і нишком кинула на Олександрю Михайлівну швидкий погляд.

— От мерзотник! — співчутливо зітхнула вона.

В Олександрі Михайлівни застрибали губи.

— Піду я звідси!

Дарія Петрівна помовчала.

— А куди піти? Ви гадаєте, краще в інших? А я вам скажу, може, ще гірше. Тут хоч хазяїн добрий, не женеться за цим, а он у Коникова, — там прямо йди до нього дівчина в кабінет.

— Якого Коникова? Конюхов прізвище його, — поправила Фокіна. — На п'ятнадцятій лінії.

— Хіба Конюхов? Ну, Конюхов, чи що.

Дарія Петрівна знову помовчала, глянула на Олександрю Михайлівну і ще раз співчутливо зітхнула.

Олександра Михайлівна з дивним почуттям слухала їх. Те, що трапилось, було нечувано обурливе. Всі очі повинні були загорітися, всі душі спалахнути обуренням. Тимчасом співчуття було мляве, майже вдаване, і від нього було огидно.

Вона поверталася додому глибоко самотня. Була субота. Фальцювальниці та підмайстри, з получкою в кишені, весело й поквалливо розходилися від воріт у різні боки. Дівчат чекали біля воріт кавалери — писарі, літографи, наборщики. У всіх були чужі обличчя, всі були зайняті тільки собою, і Олександрі Михайлівні здавалося — обличчя ці так само мало здатні освітитись співчуттям до чужого горя, як байдужі обличчя паперових Пушкіних.

Голосно і весело розмовляючи, Олександрю Михайлівну випередила купка дівчаток-підлітків. Попереду, з задерикуватим обличчям, йшла Манька. Під накинutoю на плечі хусткою гнучко коливався її тонкий напівдитячий стан. Біля панелі, поруч з ломовими дрогами, на купці старих рейок спав ломовик. Манька голосно гукнула:

— Дядю, чого спиш?

Дівчатка зареготали.

Ломовик підвів скуйовджену голову, мовчки подивився вслід дівчині і знову опустив голову на рейки.

— От би йому бабу здорову підкласти під бік, було б йому тепло! — говорила Манька, швидко йдучи далі.— А-ачхи! — раптом голосно зробила вона, ніби чхаючи в обличчя двом хлопцям, що стояли біля панелі.

Хлопці пустили її вслід сальний дотеп. Дівчатка з сміхом звернули за ріг.

«Яка все помийна яма!» — з тупою огидою думала Олександра Михайлівна. І вона згадала, як добре і чисто жилося їй, коли був живий Андрій Іванович.

Спускалися білі сутінки. Біля ренського погребу, когось чекаючи, стояла Таня, жвава й весела, з своїм золотавим, пухнастим волоссям. З погребу вийшов вродливий, ставний гвардійський матрос. Таня взяла його під руку.

— Ось що: кильок не треба, буде оселедець. Краще винограду купимо.

Моряк вклонився Олександрі Михайлівні. Це був наречений Тані, Журавльов. Вони пішли під руку через вулицю до колоніального магазину. Олександра Михайлівна дивилася вслід, дивилася, як вони тісно пригорталися одне до одного, і ще дужче відчувала свою самотність.

IV

Назавтра, в неділю, Олександра Михайлівна лежала надвечір на ліжку. Їй тепер взагалі хотілося багато лежати, а вчора вона до того ж заснула, коли вже світало; в сусідній кімнаті п'яні водопровідники побилися з шевцем, били його довго і жорстоко; заюшеного кров'ю, з безтямною головою, що моталася з боку на бік, шевця відвезли до лікарні, а водопровідників відвели в участок. Потім повернувся додому ганчірник, теж п'яний, і почав бити свою жінку: вона лаялася і ніби навмисне задирала його, а він бив її ще жорстокіше.

В кімнаті нікого не було. Дорослі розійшлися, діти гралися надворі.

Гучний голос спитав у коридорі:

— Тут Колосова живе, Олександра Михайлівна?.. Гей, є тут хто-небудь?

Олександра Михайлівна поквапливо підвелася з ліжка, застібаючи на грудях кофточку. До кімнати ввійшов Ляхов, з паличкою в руці.

— Здрастуйте!.. Оце так квартира,— ніде нікого нема!

Олександра Михайлівна холодно відповіла:

— Здрастуйте!

— Чи моя дружина не у вас?

— Нема тут вашої дружини.

— Нема... Гм!

Ляхов сів на хисткий стілець і, граючись паличкою, уважно оглядав обстановку.

— Ваш покійний чоловік був дурний,— несподівано сказав він.

Олександра Михайлівна захвилювалася.

— Василю Васильовичу, якщо ви по-доброму прийшли, то так, а ні, то краще йдіть звідси!

— Він був дурний. Він вас не вмів цінити. Коли б він був трошки розумніший, він би вас леляв, на руках носив би. Він би зрозумів, яка в нього хороша дружина. А він вас тільки кривдив.

Ляхов дивними очима, які щось таїли в собі, оглядав Олександру Михайлівну, і вона, хвилюючись, сама того не помічаючи, поправляла спідницю і намащувала пальцями, чи всі гудзики застебнуті на грудях.

— Киньте майстерню, приходьте до мене жити,— продовжував Ляхов і присунувся з стільцем до ліжка.— Я вам платитиму щомісяця тридцять два карбованці. Катьку вижену, дам їй окремий паспорт. Я без вас не можу жити.

Олександра Михайлівна, все більш хвилюючись, встала і підійшла до вікна.

— Я не розумію, Василю Васильовичу, як вам не соромно це говорити! Адже ви були другом Андрію Івановичу, він вас любив...

— Він був падлюка, заздрісник! Він мене навмисне перед смертю одружив з Катькою, по злобі, щоб ви мені не дісталися.

Олександра Михайлівна засміялась.

— Невже? Скажіть, будь ласка!.. Ми її, здається, зовсім навпаки,— відмовляли йти за вас.

— Я для того тільки і в лікарню ходив до Колосова, щоб подивитися, чи скоро він здохне,— визивно сказав Ляхов.

— Василю Васильовичу, ідіть звідси геть! Я вас не хочу слухати!

— Чого ви до вікна пішли?

Ляхов важко дихав, з тим же страшним, до чогось готовим, обличчям. Він встав і підійшов. Від нього тхнуло коньяком. Олександра Михайлівна силкувалася вгамувати

дрож, який раптом охопив її. Ляхов, блідий і насторожений, з бігаючими очима, стояв, загороджуючи їй дорогу від вікна. Задихаючись, вона квапливо заговорила:

— Василю Васильовичу, що ж це буде? Раніш у майстерні і на вулиці не давали мені проходу, а тепер уже на квартиру до мене приходите? Самі подумайте, хіба ж так можна!

— Я вам сказав, що я вас люблю. А що я раз сказав, від того вже ніколи не відступлюсь. Однаково, ви мені дістанетесь, спокою вам не буде... Я свого доб'юсь...

Ляхов тепер теж задихався. Міцний, з мускулистою потилицею, він дивився в обличчя Олександрі Михайлівні каламутними, тупо-нещадними, як у звіра, очима. І Олександра Михайлівна зрозуміла, — від цієї тваринної, жорстокої сили їй не захиститись ні переконуваннями, ні благаннями.

В дверях з'явився високий, широкоплечий Лестман. Він зняв з голови котелок і соромливо пригладжував долонею біляве волосся.

— Іване Карловичу, здрастуйте! — голосно сказала Олександра Михайлівна і з неприродною жвавістю пішла йому назустріч повз Ляхова.

Ляхов обернувся. Очі його насмішкувато спалахнули.

— А-а, явлені моці! Чого так довго не з'являлися? Тебе вже тут заждалися. Зранку чекають, — що це милий не приходить?.. Місечко, значить, зайняте! Та-ак!..

Він засміявся, надів капелюх і, не прощаючись, вийшов...

Олександра Михайлівна привітно говорила:

— Сідайте, Іване Карловичу! Зараз будемо чай пити!

Вона все ще не могла вгамувати дрож, який бив її. Лестман здивовано стежив за нею.

— Такий нахаба цей Ляхов, просто я не розумію! — сказала вона. — З самого того часу, як Андрій Іванович помер, не дає мені ніде проходу. В майстерні чіпляється, на вулиці, на квартирі ось... І придумати не можу, як мені від нього відкараскатися!

Лестман похитав головою.

— Він завжди був нахаба. Це не було добре, що ваш чоловік вже давно його не проганяв.

Олександра Михайлівна пішла за окропом, заварила чай. Лестман мовчки почав пити. Від його пригладженого, наче полинялого волосся, від плоского обличчя з рідкою борідкою віяло безнадійно тверезою нудьгою.

— Що це у вас, Іване Карловичу, рука зав'язана? — спитала Олександра Михайлівна.

— Це я собі руку зарізав на роботі... Фельдшер посипав якимсь пульвером, і ще більше заболіла. Тільки я зрозумів, що фельдшер неправильно зробить. «Ні,— я думаю,— треба не так». Узяв спермацетної мазі, снапсу і вазеліну, зробив мазь, поклав на ганчірку, і все зробилося сдорове. Тепер уже можна працювати, а раніш цей весь тиждень я не працював.

— А у вас як, платять, коли захворієш?

— Якщо лікар записку дає, тоді платять сімдесят п'ять копійок за кожний день. У нас лікар дуже добрий, всім дає, та тільки я не хотів брати. Майстер завжди сердиться за це. Краще я вже не буду брати, тоді він мені буде давати добру роботу.

Олександра Михайлівна зітхнула.

— Видно, скрізь майстри кривдять робочу людину!

— А вам і тепер завжди дають погану роботу? — обережно спитав Лестман.

— Погану. Так утискує майстер, просто я не знаю. Вже думаю, чи не перейти до іншої майстерні.

Лестман повільно кліпнув, і в білястих очах проповзло щось. Олександра Михайлівна прикусила губу і замовчала. Їй стало зрозуміло: так, він чекає, щоб вона зовсім заплаталась і щоб тоді пішла до нього. І вона раптом уявила: десь у темній глибині моря сидить велика, вирлоока риба і роззявляє широкий рот, і чекає, коли підпливе дрібна рибка, щоб зжерти її.

— Ви скільки ж тепер саробляєте? — обережно випитував Лестман.

Олександра Михайлівна почала брехати.

— Та заробляю, власне, нічого. Двадцять карбованців, а коли постараєшся,— двадцять п'ять. Жити можна нічого, але все ж таки прикро,— чому вони неправильно роблять!

Вона низько схилилася над чашкою, щоб Лестман не бачив її обличчя, а сама думала: «усім, усім їм потрібне одне — жіноче м'ясо: душу чужу по дорозі з'їдять, тільки б добратися до нього»... Вона різко і неохоче почала відповідати на запитання Лестмана, але він цього не помічав. Помовчить, вип'є склянку чаю і розповість, як він в Тапсі збирав мурашині яйця для солов'їв.

— Треба взяти дві вільхові палички, здирати з них шкірку і в неділю вранці покласти хрестом на мурашину

купу. Всі мурашки розбіжаться. Можна ці яйця продавати, фунт коштує вісімдесят п'ять копійок.

І знову мовчить.

Нарешті, він підвівся, щоб іти. Олександра Михайлівна провела його до виходу, повернулася і сіла до вікна. Неясні думки тупо ворушилися в мозку. Вона не старалася їх впіймати, з похмурою, бездумною зосередженістю дивилася у вікно. Темніло. До кімнати сходилися пожилці, за перегородкою п'яні водопровідники грали на гармонії. Олександра Михайлівна наділа на голову хусточку і вийшла на вулицю.

В сутінках по панелі проспекту рухалася святкова юрба, конки, дзенькаючи і брязкаючи, чорними громадами котилися до моста. Проходили чоловіки — в картузах, кашкетах, капелюхах. У всіх були тваринні приховано-похитливі і нещадні в своїй похитливості обличчя. Натовп рухався, одні обличчя змінювалися іншими, і за всіма ними таїлася та сама думка про жіноче м'ясо, думка, що ховалася до нагоди і не знала пощади.

Олександра Михайлівна звернула на бокову вулицю. Тут було тихіше. Ще дужче, ніж завжди, вона відчувала в тілі щось тужливо-смокчуче; чогось хотілося, щось потрібно було, а що — Олександра Михайлівна не могла визначити. І вона думала, від чого це постійне почуття, — чи від голоду, від думок, що не давали спокою, чи від того, що жити так нудно і погано? На розі тьмяно світив ліхтар над вівіською трактиру.

Соромлячись самої себе, Олександра Михайлівна подумала:

«Зайти хіба, випити?»

Вона постояла, уважно оглянувшись навкруги і тихенько прослизнула в двері.

Народу в трактирчику було небагато. За середнім столом, під лампою «блискавкою», три хлопці-штукатури пили чай і горілку, біля вікна сиділа за пивом літня, огрядна жінка з чорними бровами. Олександра Михайлівна пробралася в куток і спитала горілки.

Молодий штукатур, з пухлим обличчям і великим, як у риби, ротом, обнімав свого сусіду і цілувався з ним.

— Нехай же про нас люди говорять, що ми негарно робимо!.. Нехай. Один істинний бог над нами! Альошо, вірно я сказав?.. Ярославце, ще пляшечку!

— Ваня! Досить, не треба!

- Ну, «досить»!
- Не треба!
- Гей, ще пляшечку!
- Ваня, не розраховуй!

Чорноброва жінка, тримаючи кухоль за ручку, з ворожою увагою слухала їх.

Половий поставив перед Олександрєю Михайлівною графинчик, вона налила чарку і випила. Горілка захопила горло, обпекла шлунок і приємним теплом розлилася по жилах. Начебто зразу в усьому тілі щось підправилося, понура спина випросталася, і почало зникати звичайне відчуття, що чогось невістачає.

— Ні, не буду більше пити! — рішуче вимовив Альошка. Він узяв з сусіднього стола «Петербурзький листок», хотів був почати читати і поклав знову на стіл. — Не варто братися! — сказав він.

Чорноброва жінка, так само вороже дивлячись на нього, голосно спитала:

— Чому не варто братися за літературу? Література видається для освіти! В ній пишуть співробітники, розумні люди! Як же це за неї не варто братися?

Штукатури оглянулися і продовжували розмовляти. Чорноброва жінка звернулася до Олександри Михайлівни:

— Ось який народ тут, у Петербурзькій губернії! Найдикіший народ, найгрубіший. Ідьте ви в Архангельську губернію або Ярославську. Ось там-то вже розвинений народ. І чим далі, тим краще. А в Смоленській губернії!.. Звідти такого листа тобі пришлють, що любо читати. А тут, звичайно, обломи всі, тільки що в людській шкірі. Як вони кажуть: «ова! нехай!..»

Через годину Олександра Михайлівна разом з чорнобровою жінкою виходила з трактиру. Олександра Михайлівна ридала і била себе кулаком у груди.

— Я чесна жінка, я не можу! — твердила вона. — Піду, піду, від усіх піду!.. Жити хочеш, то загуби себе... Все терпіти, терпіти!.. Куди ж піти мені, господи?

Волосся її вибивалося з-під хустки, вона хитала розтріпаною головою, а чорноброва жінка своїм гучним, упевненим голосом казала:

— Це єзуїтське правило — всякий спосіб виправдовує свій засіб!.. Єзуїтський нормальний стан...

У понеділок вранці розсильний поклав перед Олександром Михайлівною дві товсті пачки веленьових аркушів.

— Стривай, що це таке? Чому мені два аркуші? Всім по одному дано.

— Мені що до того, наказано! — і розсильний пішов далі.

— Я не візьму, неси назад до майстра, мені не треба!

За веленьові аркуші платять майже стільки ж, скільки за звичайні; тимчасом фальцювати веленьовий папір набагато важче: номерів сторінок не видно навіть на світло, доводиться відгинати ріжки, щоб номер прийшовся до номера; папір ламається, при згинанні утворюються складки.

Олександра Михайлівна пішла в контору до хазяїна. Там був і Василь Матвеев.

— Вікторе Миколайовичу, дозвольте узнати, чому мені дали два аркуші «Європейської флори»? Всім по одному дано фальцювати, Поляковій нічого, а мені два.

Семидалов запитально глянув на Василя Матвеева. Той розвів руками і метушливо нахилився до хазяїна.

— Так прийшлося, Вікторе Миколайовичу, нічого не поробиш. Треба ж комусь дати, порівну на всіх не поділиш.

— От Поляковій би ти й дав, — сказала Олександра Михайлівна.

Матвеев глянув скося на неї.

— У Полякової інша робота є.

— Та-ак, інша робота! Шиття в прорізку!

— Це однаково! — повчально промовив хазяїн. — Таку важку роботу треба всім ділити порівну, вона має рацію, робота на роботу не приходить; треба так розподіляти, щоб нікому не було кривдно. Я вам це скільки разів говорив. Ви знаєте, я люблю, щоб усе робилося справедливо.

Олександра Михайлівна з торжеством повернулася до майстерні. Слідом увійшов Василь Матвеев. Він повільно обійшов працюючих, потім зупинився біля Олександри Михайлівни.

— Ти хазяїнові скаржитись! Подивимось, чи багато ти вигидаєш. Хочеш вище майстра бути?.. Гаразд!..

Через два дні шити в проколку цю ж таки «Флору» припало знову Олександрі Михайлівні. Роздачею шиття завідував Соколов, один з помічників Василя Матвеева. Олек-

сандра Михайлівна пішла до нього поговорити. Соколов грубо крикнув:

— Що це тут за королева з'явилась?.. Ший, що дають, і не розумуй.

— Мені, любий мій, розумувати нічого, а я до хазяїна піду,— спокійно відказала Олександра Михайлівна і пішла в контору.

Хазяїн вислухав Олександрю Михайлівну і нахмурився.

— Знаєте, голубонько, не можна ж усе вже так порівну ділити. Робота різна буває, доводиться інколи і більш важку роботу зробити.

З цього часу Семидалов почав виходити з контори, коли бачив, що Олександра Михайлівна входила туди. Перший час після її вступу до майстерні він протегував їй «в пам'ять чоловіка», перед яким почував себе в душі дещо винним. І його дратувало, що через це вона ставить вимоги, яких жодна дівчина не ставила, і що до неї треба ставитись якось особливо, не так, як до інших.

Взагалі в конторі зовсім інакше ставилися до дівчат, ніж до палітурних підмайстрів. З підмайстрами рахувалися, їх вимоги бралися до уваги. Вимоги ж дівчат викликали лише обурене здивування, і вони перебували в цілковитій владі Василя Матвеева з помічниками. Підмайстри одержували розрахунок щотижня, дівчата — через два тижні. Підмайстри мали законні розрахункові книжки, дівчатам заробіток записували в звичайні зошити. Іноді, проглядаючи списки з платнею, хазяїн вважав, що така-то дівчина заробила надто багато, викреслював дев'ять карбованців і замість них ставив вісім.

— Спробував би він з нами отак, ми б йому показали! — сміялися підмайстри, коли дівчата розповідали їм про це.

І Олександра Михайлівна не могла зрозуміти, чи тому такі покірливі дівчата, що їм нема управи на контору, чи тому й нема управи, що вони такі покірливі. Вона подряпанними руками вколювала голку в твердий, наче шкіра, веленьовий папір і з глухою ненавистю стежила за Василем Матвеевим: жирний, червонопикий, надудлившись дармової кави з вишнівкою, він походжав між верстатами, віддихуючись і ригаючи. Начебто пан походжав серед своїх кріпаків. А дівчата, які лаяли його поза очі, в очі були запобігливі і ввічливі.

Майстерня ставала Олександрі Михайлівні все огиднішою. Огидна була й сама робота, і порох, що йшов від заляжаних аркушів, і запах клею, що варився внизу і яким тхнуло зі сходів. Огидні були люди навколо. Брошуранти, які працювали впереміжку з дівчатами, навмисне казали при них сальності і викликали їх на сальні відповіді. Та найогиднішим було, коли дівчата сварилися між собою. А сварилися вони часто, за кожну дрібницю. І тоді одна кидала в обличчя іншій брудні, смердючі образи і голосно звинувачувала її, що вона живе на утриманні у ретушера Образцова, а крім того бігає ночувати до Володьки-водопровідника. Безсоромно розповідалися неймовірні речі про підкинутих і задушених дітей, про продаж себе за пляшку пива. Майстри і брошуранти, засунувши руки за пояси блуз, товпилися навколо і, задоволені, аж качалися зо сміху; дівчатка-підлітки з жадібною цікавістю слухали, поблискуючи очима. А ті, що посварилися, наче п'яні, не відчували свого приниження і продовжували перекидатися смердючими словами.

Найбільше Олександрю Михайлівну вражало те, що серед дівчат не було аніяких товариських почуттів. Усі знали, що Грунька Полякова, полюбовниця Василя Матвеева, переказує йому все, що робиться і про що говорять у майстерні,— і все-таки всі розмовляли з нею, навіть підлещувались. І Олександра Михайлівна згадувала, як покійний Андрій Іванович з товаришами жорстоко, трохи не до смерті, побив одного разу, на свято ікони, підмайстра Гусева, який нашіптував на товаришів хазяїнові.

Взагалі Олександра Михайлівна часто згадувала тепер Андрія Івановича і дивувалася, що не помічала раніше, який він був розумний і добрий. В його думках, раніше чужих їй і далеких, як думки книги, вона тепер відчувала правду, живу і гарячу, як кров. Їй зрозумілим ставало його пристрасне схиляння перед товариством, туга за слабкість цього товариства в житті. Чому, наприклад, дівчата в глибині душі ставляться одна до одної, як вороги, коли всім їм було б краще, якби вони трималися дружно? І Олександра Михайлівна пробувала говорити їм це, переконувати, але, як тільки доходило до діла, вона відчувала, що й самій їй доведеться плюнути на все, якщо не хоче залишитися ні при чому.

Привезуть з друкарні нові аркуші. Всі дівчата насторожаться, очі неспокійно бігають. Не можна гавити, треба

довідатися, чи вигідна робота; якщо вигідна,— треба добути її або виканючити у майстра. Аркуші обгорнуті картузним синім папером і зв'язані мотузком. Дівчата товпляться навколо, неспокійно шушукуються, розпитують одна одну. Входить майстер.

— У кого робота кінчається? — питає він.

— У мене вся,— відгукується Олександра Михайлівна.

Таня злякано шепоче:

— Навіщо кажете? Мовчіть! Я дивилася: папір товстий-товстенний, і на світло номерів не видно!

Розсильний кладе перед Олександрою Михайлівною пачку, яка пахне друкарською фарбою.

— Навіщо кажете, не довідавшись? — з співчуттям повчає її Таня.— Ви так завжди будете з поганою роботою.

— Та як же довідаєшся? — роздратовано відказує Олександра Михайлівна і, ковтаючи сльози, дивиться на товсту пачку, за яку знову одержить копійки.

— А ви раніш спитайте дівчину, яка цензурні примірники фальцювала. Або ось, як ми зараз зробили: надірвали на ріжку картузний папір і підглянули. Розгорнути не можна, тоді вже не дозволять відмовитись, а так ніхто не помітить, що надірваний ріжок, а помітять — скажуть: мужик вносив, зачепив ріжком за одвірок. Тут, знаєте, якщо смирною бути, тільки самі недоїдки діставатимуться.

Таня подобалася Олександрі Михайлівні все більше. Завжди вона була послужлива, завжди готова допомогти. Вони тепер працювали за одним верстатом, і Таня навчала Олександрі Михайлівну прийомів роботи, показувала, якими способами добувати її. Візьме, наприклад, вигідну роботу у Василя Матвеева, потім іде нагору до Соколова. Соколов відмовляє: — «Тобі нехай Матвеев дає». — «У нього нема, він до тебе послав». Набере роботи собі і Олександрі Михайлівні і складе всю під верстатом. Коли ж загрожує невигідна робота або коли Василь Матвеев зволікає видачу, посилаючись на брак часу, вони дістають з-під верстата запасну роботу і роблять її.

— Як ти, Танечко, все дістати вмієш! — захоплювалася Олександра Михайлівна.

Таня гордо відповідала:

— Тут інакше не можна. Від косоогок справедливості хіба дочекаєшся? Всяку капость зробить, особливо нам з вами, що ми його зневажаємо, не поступаємось йому. Ви

знаєте, коли до нього в кімнату не зайдеш,— зараз починає: піди з ним на любов... З кабаном таким жирним! Такий дурень! Гадає, не обійдемося без нього. Як же!

Олександра Михайлівна зітхнула.

— Тобі от добре. Працюєш ти легко, на світі сама,— чи багато тобі треба? А ось як мені! Дівчинку треба годувати, працювати ніяк не пристосуюсь. Так уже іноді тяжко, просто я не знаю.

Таня мовчки м'яла і згинала ріжок бракованого аркуша. Повагавшись, вона заговорила:

— «Чи багато треба»... Я вам, Олександро Михайлівно, всю правду скажу: мені багато-багато грошей треба! Мені сто карбованців треба, ось скільки. Тому я так і стараюся. Ви знаєте, восени Петя кінчає службу, треба яку-небудь роботу шукати. Надумав він поступити в артільники, у біржову артіль. Діло добре, п'ятдесят карбованців платні, доходи є. Та тільки потрібна застава в двісті карбованців; для початку можна сто,— а ті сто з платні будуть вираховувати, от бачите, скільки мені потрібно! Вісімдесят карбованців я вже наскладала, ще двадцять залишилось. Бог дасть, за три місяці всі сто будуть готові і на весілля ще залишиться. Я б ще швидше набрала, так треба теж Петі допомагати; ви знаєте, як погано в солдатах жити без грошей... Вступить до артілі, і зразу ж одружимося; майстерню кину...

І, забуваючи про роботу, вона без кінця говорила про своє кохання і майбутнє життя.

VI

Була середина липня. Пора стояла глуха, замовлення до майстерні надходили мляво. Хазяїн розпустив усіх дівчат, які працювали в майстерні менше п'яти років; в тому числі були звільнені Олександра Михайлівна і Таня. Вони пішли на кондитерську фабрику Кримова і К^о, на Васильєвському Острові.

У великих підвалах сотні дівчат і жінок чистили агрус і вишні, перебирали полуниці, малину, абрикоси. Від ягід у підвалах стояв веселий літній запах, можна було на місці їсти ягід досхочу, і платили по шістдесят копійок на день. Але це була тимчасова робота, через два тижні вона припинилася.

Олександра Михайлівна почала шукати швейної роботи. Вона все сподівалася знайти роботу, з якої можна буде жити. В Старо-Олександрівському ринку їй дали на пробу пошити піздюжини сорочок з коміром на дві петлі, по гривенику за сорочку. Вона позичила у Тані швейну машину, шила два дні, витратила дві катушки ниток. В ринку з нею розплатилися по вісім копійок за сорочку.

— Ви ж по десять віддавали! — обурилась Олександра Михайлівна.

Хазяїн холодно відповів:

— Ні, це не підійде. Бажаєте по вісім копійок, — будь ласка, шийте. А по десять нам не підходить.

— Підходить, не підходить, а віддавали за десять, і повинні по десять заплатити!

— Василю, забори товар! — зітхнув хазяїн і взявся за більшаний чайник.

Олександра Михайлівна, прикусивши губу, прямо дивилася на веснянкувате худорляве обличчя хазяїна.

— Ну, прощай, розживайся з моїх дванадцяти копійок!

— Доброго здоров'я! — лїниво відгукнувся хазяїн, сьорбаючи з склянки жовтий чай.

Олександра Михайлівна поверталася додому по Невському. Було це на Іллю. Сонце сіло; в кінці проспекту в золотавому серпанку вечірньої заграви темнів адміралтейський шпиль. Олександра Михайлівна мляво йшла — принижена, роздратована. Вона підраховала: за два дні, якщо відкинути катушки, вона заробила тридцять шість копійок. Спускалися прозорі, душні сутінки. По панелях рухалися гуляючі, коляски і прольотки з гарно вбраними людьми проносилися на Острови. З розчинених дверей магазинів тягло прохолодою, запахом закусок і фруктів; за дзеркальними вітринами красувалися на блюдах величезні рибини в гарнірі, паштети, заливні. Олександра Михайлівна похмурими, вовчими очима дивилася на все, і в душі піднімалася злоба.

Назустріч неквапним кроком йшла дівчина, погойдуючи станом і поглядаючи на зустрічних чоловіків. В руках була рожева парасолька, рожева кофточка щільно облягала корсет. Олександра Михайлівна, в обтріпаній спідниці, з поношеною хусткою на голові, уважно оглядала її. Очі їх зустрілися. З-під наведених чорних брів погляд дівчини з презирливим викликом відкинув від себе повний огиди погляд Олександри Михайлівни. Олександра Михайлівна

зупинилася і довго, з пильною, гидливою цікавістю, дивилася вслід.

На розі Володимирської дівчину наздогнав високий пан в циліндрі. Він близько заглянув їй в обличчя і щось сказав. Вони сіли разом на візника і покотили по Литейному. Олександра Михайлівна поволі пішла далі.

«Просто все це робиться! — з обуреною посмішкою думала вона. — Огляділи, як корову, взяли й повезли, і вона спокійно їде і дозволить робити з собою, що завгодно. Тварюка безсоромна!..»

Олександра Михайлівна думала так, а сама крадькома поглядала на своє відображення в дзеркальних вітринах магазинів; у неї вродливе обличчя, з м'яким і густим русим волоссям, красива фігура. Коли б затягнутися в корсет, надіти чепурну рожеву кофточку, на неї задивлялися б чоловіки.

І одночасно два шари думок йшли через її голову, як, буває, по небу йдуть, не змішуючись, два шари хмар. Одні думки — виразні і малорухливі — говорили, як ганебно для жінки продавати першому зустрічному те, чого нікому не можна продавати. Інші думки, каламутні й важкі, швидко йшли низом, у них не було виразних обрисів, і вони говорили, що все це, навпаки, дуже просто; у жінки є щось, що тягне до себе чоловіка, за що вони щедріше і охочіше за все дають гроші; і треба з цього користатися, безглуздо терпіти, — навіть? Чому не продавати й це? І можна тоді кинути майстерню, де тхне порохом і вареним клеєм, де брошуранти говорять сальності і ходить, ригаючи, червонопокий Василь Матвеев... Олександра Михайлівна з таємним задоволенням прислухалася до цих думок і в той же час з гидливим презирством згадувала, як спокійно сиділа в прольотці дівчина, яку обнімав за талію той незнайомий чоловік, що віз її до себе.

Темніло. В повітрі томило, з півдня поволі піднімалися хмари. Легкий порох пробігав по широкій і білій Дворцовій площі, швидко проносились коляска, пружно стрибаючи на шинах. Олександра Михайлівна перейшла Дворцовий міст, Біржовий. По берегу Малої Неви пішли бульвари. Під густим листям пахло травою і лісом, від каналів тягло запахом стоячої води. В півтемряві чувся стриманий сміх, стояв невиразний шелест, почувались кохання і щастя.

На півдні спалахнула синя, безшумна блискавка. Вулиці ставали дивно-тихими, тільки білий порох коли-не-коли кру-

тився. Олександра Михайлівна присіла на лаву. Ніколи раніше так палко не хотілося їй щастя — нечувано-великого, вільного й бурхливого. Гульнути, розійтися так, щоб наскрізь пропекло гарячим вогнем і душу і тіло. Щоб вихорем винесло її з цього принизливого, брудного і нудного життя. Їй здавалося, тепер вона почала розуміти ті приступи болючої, пориваючої кудись нудьги, яка так часто охоплювала Андрія Івановича. Раніше вона тільки дивувалася з них: було б у домі тихо і мирно, вистачило б на життя грошей,— чого ж ще? Його ж оцей тихий мир і давив. І здавалося їй,— тепер і її б цей мир не задовольнив. Хотілося чогось іншого, чого — байдуже, але тільки щоб піднятися над цим життям.

Олександра Михайлівна повернулася додому. Була десята година вечора. Зіна спала. В душній кімнаті тьмяно горіла лампа. Дружина ганчірника, в драпій сорочці, сиділа на постелі і лаялася через перегородку з хазяйкою. Сьогодні свято; скоро повернеться ганчірник, безмірно п'яний; знову почне вона лаяти його, і він, як собаченя, зажене її під ліжко і битиме там кочергою, а коли він, нарешті, стомиться і засне, вона вивозе з-під ліжка і з стогоном буде відирати від побитого тіла сорочку, яка запеклась у крові... Піти б кудись! Олександра Михайлівна вирішила піти до Тані.

Таня жила в тому ж дворі, в іншому флігелі. Вона вибігла на дзвоник, сяюча, радісна. І раптом очі погасли, обличчя потемніло.

Олександра Михайлівна сконфужено спитала:

— Я невчасно?

— Ні... будь ласка...— відповіла Таня ослабленим голосом.

В маленькій горищній кімнаті, з похилою стелею і віконечком збоку, було чисто і по-дівочому затишно. По карнизах йшли красиво вирізані фестончики з білого паперу, на високій постелі лежали дві великі, обшиті мереживом, незім'яті подушки. Подушки ці клялися тільки на день для краси, а спала Таня на іншій подушці, маленькій і твердій.

За столом сиділа приятелька Тані, кравчиха Парасковія Федорівна. На столі муркотів затухаючий самовар, стояла пляшка горілки, кільки і ковбаса.

Таня, в чорній спідниці і сірій шовковій кофточці, була неприродно жвава, говірка, і очі її блищали.

— Давайте, вип'ємо! — запропонувала вона.— Для кого

приготовлено, той не прийшов,— і не треба! Без нього обійдемось.

Вони випили по чарці і почали закусувати.

— Ти Петра Івановича чекала? — спитала Олександра Михайлівна.

— Кого чекала, того нема! — засміялася Таня, вискрибаючи з слизької кільки коричневі нутрощі.

Потім раптом перестала сміятися і замовкла.

— Вдруге щось не приходить,— задумливо сказала вона.— І минулої неділі марно чекала. Що це — вже й не знаю. Нудно щось. Думається мені,— може, він так собі тільки, за дурницями гнався! Повозився, своє дістав — і геть...—Таня мовчала, розмазуючи виделкою нутрощі нез'їденої кільки.— Не повинно б цього бути, йому сто карбованців потрібні, щоб в артіль внести, а тепер хіба легко таку наречену знайти? А тільки бачила я недавно, йшов він з одного двору, каже — тітка хвора, а мені гадається, чи не від Феньки-папіросниці він ішов?.. Ну, вип'ємо ще! — жваво запропонувала вона і налила по другій чарці.

Парасковія Федорівна запротивилася.

— Ну, Танечко, що ти! Надто вже скоро!

— Нічого, а то з першої щось закуска в рот не йде. Чарочки маленькі.

— Ви коли ж відносно весілля гадаєте? — спитала Парасковія Федорівна.

— Гадали під пилипівку вінчатися.

Парасковія Федорівна зітхнула.

— І наше тоді ж буде.

— А ви теж заміж виходите? — спитала її Олександра Михайлівна.

— Еге ж.

— За кого?

— За кравця одного. За кого ж кравчиси виходити! — засміялася вона.

— Такий бридкий! — зауважила Таня.— Кульгавий, ніс набік, пика — ось!

Вона смішно скривила губи і підперла пальцем ніс на бік. Усі засміялися.

— Гарна людина?

— Не знаю, я його мало бачила,— байдуже відповіла Парасковія Федорівна.

Олександра Михайлівна помовчала.

— Чого ж вам поспішати? Почекали б, придивилися. Знаєте, іноді буває: поспішиш, а потім пошкодуєш.

— Працювати важко,— стомлено вимовила Парасковія Федорівна.— Майстерня у хазяйки темна, все очі болять. Професор Донберг вилікував, та тільки сказав, щоб більше не шити, а то ослінеш.

— А може, і в чоловіка доведеться шити?

Парасковія Федорівна пожвавішала.

— Та робота легка. Чоловічий одяг завжди вигідно шити. А дамська робота, ви знаєте, яка примхлива: щоб сукня і оздоблення під тон були, щоб жанру дотримати, щоб фасон підходив до лиця. Вчителька — вона вимагає, щоб фасон був серйозний. Душечці якій-небудь — їй шик потрібний.

— Трапляється так: вийдеш, не подумавши, а потім іншого покохаєш,— задумливо проговорила Олександра Михайлівна.

Парасковія Федорівна хитро посміхнулася, ковзнула поглядом вбік і, зашарівшись, скоса глянула на Олександру Михайлівну.

— Та я й зараз кохаю!

І далекий відблиск глибоко прихованого, соромливого почуття слабо освітив її обличчя.

— Чому ж за нього не йдете?

— Та він мене не любить.

— А він знає, що ви його кохаєте?

— Може й не знає... А чому до нас не ходить? Любив би, то ходив.

Її худе обличчя з великими чорними очима продовжувало світитися, на губах лягла дівочо-сором'язлива посмішка.

— Ні, моя порада — зачекали б,— повторила Олександра Михайлівна.

— Тепер уже не можна: обручки куплені... А тільки не дай боже, щоб той на заручини чи на весілля до мене потрапив,— ото вже мені буде соромно!

Парасковія Федорівна задумалася. Відблиск з її обличчя зник.

— Знаєте, які мені іноді дурниці спадають на думку? — поволі вимовила вона.

— Які?

Парасковія Федорівна помсвчала і здивовано розкрила очі.

— Навіщо жити!

— Та що ви?

— Йй-богу! — з посмішкою ствердила вона.

Таня, засунувши руки між колін, блискучими від хмелю очима дивилася вдалину.

— Ну, годі, що там!... Нудно! — раптом сказала вона.—
Давайте що-небудь веселе робити. Ех, музики нема, я б потанцювала! — Вона уперлася рукою в бік і затанцювала, весела й завзята, притупуючи каблуками.

— Ну, ну, співайте! — наполегливо наказувала Таня, намагаючись розвіяти хмару нудьги, що налягала на всіх.

Вона крутилася, притупувала ногами і смикала плечем, зовсім, як сільська дівка, і було смішно бачити це в ній, затягненій у корсет, з пухнастою, вишуканою зачіскою. Олександра Михайлівна і Парасковія Федорівна підспівували і плескали в такт долонями. У Олександри Михайлівни крутилося в голові. Від вільних, жвавих рухів Тані ставало на душі вільно, і виростали крила, і здавалося — все дурниці і жити на світі зовсім не так уже нудно.

— Хильнемо ще! — знову запропонувала Таня і швидко налила чарки.

Парасковія Федорівна відмовилася.

— Хильнемо! — хвацько відповіла Олександра Михайлівна, з вогкими губами, часто і дрібно сміючись.

В голові її крутилося дужче, ставало все веселіше і вільніше; вона підтупувала Тані, плескала в такт долонями і підспівувала: «ех!.. ех!..»

Задихавшись, Таня сіла на ліжко поруч Парасковії Федорівни і обняла її.

— Ну, Парашенько, ти нам тепер заспівай!

Парасковія Федорівна, задумливо дивлячись у вікно, посміхнулася.

Вона почала співати.

Співала вона циганські романси і на циганський манер. Голос у неї був звучний і сильний, здавалося — йому було тісно в кімнаті, він бився об стіни, мовби намагаючись розсунути їх.

Дай упитись,
намилуватись
Сонцем, весною
разом з тобою!...

Олександра Михайлівна сиділа біля вікна. У розчинене вікно рвався вітер і обвівав розпашіле обличчя. За березами

палісадника зараз майже безперервно спалахували безшумні блискавки. Парасковія Федорівна співала, задержуючи обривала одні слова і м'ясно розтягувала інші.

Цілуноків зрадливі звуки
У ти-иші луна-ають нічній...

Пісня пекла жагою пристрасті і ласки. І пісня ця, і шелест, що йшов з п'їтьми, і розігрїта хмелем кров — все томило душу, і хотїлося солодко плакати. Але тяжко лежала в душі каламутна нудьга і не давала піднятися світлим сльозам.

— Заспївай «Пару гнїдих»,— раптом попросила Таня. Парасковія Федорівна посміхнулася.

— Ну, Таню, що ти? Мені плакати не хочеться!

— Ну, заспївай! Парашо, заспївай! — наполегливо і нетерпляче повторила Таня.

— От яка... вперта. Ну, добре!

Парасковія Федорівна заспївала. Спївала вона про те, якими ранїш добрими кїньми були ці гнїдї. «Ваша хазяйка, бувало колись, теж полюбовників мала своїх... Юний корнет і старий генерал,— кожен із нею любив забавляться»... І ось вона постарїла і брудною жebraчкою вмирає у кутку. І та сама пара гнїдих, тепер охлялих і голодних, везе її на кладовище.

Тихий туманний ранок в столицї,
Ледве по вулицї дроги повзуть...

Голос спївачки раптом урвався, вона замовкла. Олександра Михайлівна низько схилила голову. Каламутна нудьга піднімалася з душевного дна, душила світлі сльози; і інші сльози, гїркі, як полин, підступали до горла.

— Що це, сльози виступають! От смїшно! — засміялася Парасковія Федорівна, швидко утерла очі і продовжувала:

В труні сосновї останки блудницї
Пара гнїдих ледве-ледве везуть..
Хто ж то на цвинтар її проводить?
В неї ні друзїв, ні рїдних нема...

І знову голос її урвався. Олександра Михайлівна схлипувала. Таня схилилася над столом, стиснувши руками скронї. І сидїли вони всі втрїох і, уткнувшись у руки, ревли, не соромлячись одна одної, і кожна думала про себе...

Олександра Михайлівна повернулася додому пізно, п'яна і сумна. В кімнаті було ще душніше, п'яний ганчірник спав, розкинувшись на ліжку, його ріденька борідка кумедно стирчала вгору, на обличчі була суміш добродушності і тупого звірства; дружина його, як тінь, сиділа на табуреті, розпатлана, майже гола і страшна; лівого ока не було видно під величезним розпухлим синяком, а праве горіло, як жарина. По даху тарабанив крупний дощ.

Олександра Михайлівна підняла сонну Зіну, і цілувала її, і плакала.

VII

Цього року Семидалов святкував на першу пречисту двадцятип'ятиріччя існування свого палітурно-брошурувального закладу.

Напередодні всіх дівчат примусили з обіду мити, чистити і прибирати майстерні. Вони бурчали і обурювалися, казали, що вони не підлоги мити наймалися, та й поломоїлки миють підлогу за гроші, а їх примушують працювати за дарма. Однак, усі мили, злі і похмурі від принизливої роботи і несправедливості.

Торжество почалося молебнем. Попереду стояв разом з дружиною Семидалов, у фрак, з привітним, готовим на ласку обличчям. Його оточували конторники і майстри, а за ними товпилися підмайстри і дівчата. Після молебня фотограф, надісланий на замовлення Семидалова з газетної редакції, зняв надворі загальну групу, з хазяїном і майстрами в центрі.

Дивно було бачити, як чемно і ввічливо розмовляв зараз Семидалов з фальцювальницями, — зовсім, як з дамами свого кола. Вони, причепурені, приємно посміхались і на його жарти також відповідали жартами. Олександра Михайлівна, з завитою гривкою на лобі, так само приємно посміхаючись, розмовляла з ним, як з добрим знайомим, і намагалася непомітно прикрити рукою заштопаний лікоть на своїй парадній кофточці.

— Ну, панове, прошу ласкаво закусити! — оголосив Семидалов.

Один стіл було накрито в конторі для хазяїна, майстрів і конторників, другий — внизу для підмайстрів, третій — в брошурувальній для дівчат. Фальцювальниці зійшли на-

гору і нерішуче штовхалися навколо стола. Серед пляшок стояли на великих блюдах два величезні нарізані пироги, навкруги на тарілках рясніли закуски.

— З чим пиріг?

— З визигою.

— Ач, на ікону завжди тільки горілку і пиво ставлять, а сьогодні і наливка, і вино... І сардинки теж.

— Це як же, сюди й дітей своїх можна приводити? — спитала Олександра Михайлівна Таню.

Біля стола невідомо звідки з'явилися діти всякого віку і горнулися до своїх матерів.

— Т-так... Не женуть,— відповіла Таня.

— Ех, Зіну я не привела, не знала! — зітхнула Олександра Михайлівна.

Натовп дівчат сколихнувся і підтягнувся. Увійшов Семидалов у супроводі конторника, Василя Матвеева і газетного репортера. Матвеев поквапливо налив у маленьку чарку горобинівки і подав на тарілці хазяїнові. Семидалов узяв чарку, підняв її на рівень з плечем і звернувся до дівчат з промовою. Василь Матвеев тимчасом наливав у чарки дівчат горілку і наливки. Хазяїн говорив щось чутливе про їх спільну працю на протязі двадцяти п'яти років, про те, що інтереси його робітниць завжди були йому такі ж дорогі, як і його власні; просив і надалі з усякою потребою просто і відверто звертатися до нього. Дівчата слухали і неспокойно косилися на стіл, наглядаючи закуску.

Хазяїн закінчив, перецокався з дівчатами і вийшов. Раптом наче вітром колихнуло дівчат і кинуло всіх до стола. Олександра Михайлівна дістала стусана в бік і відступилась; стіл зник за жадібно схиленими спинами і швидко працюючими ліктями. Фокіна із злим, рішучим обличчям проштовхувалася з натовпу, тримаючи в руках пляшку портвейну і тарілку з трьома великими шматками пирога. Гаврилівна хапала пляшку з англійською горілкою, Манька жадібно їла сардинки з великої бляшанки.

— Та легше ж, панове! Що це за неподобство! — обурювалися голоси.

Полякова сердито кричала Маньці:

— Ти що всі сардинки забрала? З'їла пару, і передавай далі, візьми чогось іншого!

Олександра Михайлівна, прихилившись до верстата, здивовано оглядалась. В дверях стояв старий конторник і реготав, спостерігаючи сутичку біля стола. Знизу, пережо-

вуючи закуску, піднялися підмайстри, заглядали в двері і посміювалися.

До Олександри Михайлівни підійшла Таня з двома шматками пирога на тарілці.

— Ви що ж не берете нічого?

— Я почекаю, поки вони візьмуть,— стримано відповіла Олександра Михайлівна.

Таня посміхнулася.

— Тоді вам нічого не дістанеться. Ось вам шматок, давайте разом їсти.

Стіл спустів. Фальцювальниці, спиною одна до одної, поїдали по кутках здобич і надіяли нею приведених дітей.

— Це у вас завжди так? — спитала здивована Олександра Михайлівна.

Таня, закусивши губу, з презирством оглядала дівчат, які ділили здобич, і підмайстрів, що сміялися в дверях.

— Тут, у дівчат, завжди. В палітурній, у підмайстрів, там усе як слід робиться: вип'ють, закусять, потім знову вип'ють. А тут — тільки моргни, все розхапають. Такі жадоги, бояться, як би кому більше не дісталось. Інша тут поїсть, ще вниз іде, до підмайстрів. Ті її, звичайно, женуть геть: «Чого тобі тут? Вам там, нагорі, накрило!..»

Закуски були з'їдені, напої випиті. Столи відсунули в бік, прийшли підмайстри. Почалися танці. Літні робітниці йшли з дітьми додому.

Олександра Михайлівна випила тільки маленьку чарку наливки, і їй хотілось веселитися. У великі вікна дивився туманний день і блідим світлом відбивався на підлозі. Олександра Михайлівна вдивлялася в давно знайомі обличчя дівчат, і в тьмяно-білому, тверезому світлі дня їхні зачмелі обличчя здавалися огидними. Вона бачила, як підмайстри розмовляли і жартували з дівчатами, як обхоплювали і притискували до тулуба, коли танцювали: ніколи б вони так не поводитися з дружинами й дочками своїх товаришів... Олександра Михайлівна згадала Андрія Івановича, згадала вислану з Петербурга Єлизавету Олексіївну і її знайомих, і здавалося їй: і вона, і всі навколо живуть і рухаються в якійсь глибокій, темній ямі; нагорі мерехтить світло, яскравими вогниками загоряються думка, честь і гордість, а вони копошаться тут, внизу, у вогкій п'їтмі, до всього байдужі, чужі світлу, як мокриці.

І перед Олександрою Михайлівною постала горда голова Андрія Івановича. Як добре було жити тоді, як добре було відчувати над собою його силу і упевнену в собі волю...

Темніло. Палітурний підмайстер Генріхсен, товстий і вусатий, віддихуючись, танцював з Поляковою руську. Навкруги дивились і сміялися. Знизу піднявся дуже п'яний Ляхов. Блідий, з падаючим на лоб волоссям, він похитувався на місці і виглядав когось у натовпі танцюючих.

Олександра Михайлівна покvapливо підійшла до Тані.

— Чого, Танечко, дивитись? Годі! Ходімо краще, проїдемося.

Вони вийшли на вулицю. Туман став ще густіший. Неначе величезний, товстий шар павутиння спустився на місто і облутав вулиці, будинки, ріку. Вогні ліхтарів світилися тьмяно-жовтими плямами, дихати було важко і вогко.

— Так, недарма небіжчик Андрій Іванович ставився з презирством до жінок,— задумливо сказала Олександра Михайлівна.— Дивлюсь я ось на наших дівчат і думаю: адже правильно він казав. Піде дівчина на роботу, безсоромною стане, горілку п'є. Андрій Іванович завжди казав: справа жінки — господарство, діти... І помирав, казав мені: «Один заповіт тобі, Шурочко: не йди до нас у майстерню!» Він знав, що казав, він дуже був розумний чоловік...

Вони перейшли Тучков міст і звернули на бульвар Середнього проспекту. Олександра Михайлівна мрійно розповідала:

— Бувало, коли живий був, добре все це так було, тихо, весело... В будні вдома сидиш, шиєш на дівчинку, на чоловіка. У свято пиріг спечеш, коньяку купиш; він побачить,— зрадіє.— «От, скаже, Шурочко, молдець! Дай, я тебе поцілую!» Коньяк він, можна сказати, дуже любив... Увечері разом у Зоологічний, бувало, поїдемо... Гарно, Танечко, замужем жити. Про гроші не думаєш, нікого не боїшся, один тобі хазяїн — чоловік. Нікому скривдити тебе не дасть... От би тобі скоріше вийти!

— Я скоро вийду.

— Та ну? — Олександра Михайлівна заглянула в усміхнене обличчя Тані.— З Петром Івановичем бачишся?

— Аякже! З того часу, як, пам'ятаєте, ви у мене були, тричі приходив. Дурна я така, бог знає, що тоді подумала. А в нього справді тітка хворіла, більш нічого. Нещодавно навіть померла, ховав у неділю. Сядемо тут!

Вони сіли на лаву бульвару біля Шостої Лінії. Вікна магазинів були темні, тільки в роздрібних крамничках світилися вогні. По бульвару рухався святковий натовп. Замерщав дрібний дощ. Туманне павутиння навідало на місто і робилося все густішим. Електричний ліхтар на перехресті, сяючи яскравим світлом, шищів і дзижчав, наче величезна голуба муха заплуталася в туманній павутині і билася, не маючи сили вирватися.

— Серпень місяць зараз,— сказала Таня.— У жовтні або в листопаді вінчатися будемо, він сам сказав. Відбуде службу і зразу ж в артільники, йому вже обіцяли. І сто карбованців на той час будуть готові.

— Ну, дай тобі боже!

Таня пожвавішала.

— А правда, Олександро Михайлівно, вродливий він? Кожний, хто не погляне, дивується. З усієї команди його наперед ставлять на оглядах. Усі дівчата на нього задивляються. А він каже: «Нікого мені не треба, тільки тебе, каже, одну я кохаю...» І, знаєте, я вам уже всю правду скажу: я вагітна від нього. Третій місяць... Дитинка буде у нас. Правда, смішно?

Вона не соромилася, горда своїм коханням. Вона радісно посміхалася і розповідала без кінця. На пухнастому золотому волоссі осіли дрібні крапельки дощу, від круглого обличчя віяло щастям. І здавалося, крізь холодний осінній туман світиться тепла, щаслива весна. Олександра Михайлівна розпитувала, давала поради, і на душі в неї теж ставало тепло й чисто.

Яскравосинє світло у ліхтарі шуміло і дзижчало, і безсило билосся, щільно охоплене каламутним туманом.

— Ну, Танечко, додому час. Ходімо!

Вони підвелися. Повз них з сміхом пройшла компанія з двох дівчат і трьох кавалерів. В темряві блиснули золоті літери на чорно-оранжовому околиці матроського кашкета.

Таня здригнулася і спинилась.

— Петька! — гукнула вона, швидко повернулася і пішла наздоганяти компанію.

Олександра Михайлівна стояла і чекала. Вдалині, в тумані, щось раптом колихнулось. Темні силуети заметалися, розмахуючи руками. Олександра Михайлівна поквапливо пішла туди.

Таня стояла, притулившись спиною до стіни будинку і опутивши голову, а висока дівчина в капелюсі з червоним

пером біла її по обличчю. Компанія стояла віддалік і дивилася. Дівчина хвацько повернулася і, гордо несучи голову, пішла до своїх.

— Стривай же ти, Петько,— схлипнула Таня.

— Що-о?!

Дівчина швидко вернулася до Тані і знову сильно, з розмаху, почала зверху бити її по обличчю. Прохожий хлопець весело гаркнув:

— Би-ий!

Збирався натовп.

— Баба бабу!.. Ловко! — сміялися в натовпі.

Дівчина голосно крикнула:

— Ще просиш? Просиш, чи що?

Таня стояла, затуливши обличчя руками.

— До-осить! — схлипнула вона, втягуючи носом кров, що лилася по обличчю.

Дівчина пішла до компанії, і вони з гучним сміхом зникли в тумані.

VIII

На початку вересня робота в майстерні кипіла. Настав книжковий і навчальний сезон, у величезній кількості йшли партії підручників. Тепер кінчали о десятій годині вечора, майстерню замикали на ключ і раніше нікого не випускали. Але траплялися вечори, коли робити було нічого, а дівчат все-таки тримали до десятої: майстри за надурочні години одержували по п'ятнадцять копійок за годину, і вони в цей час, потайки від хазяїв, робили свою приватну роботу,— замовлення паперового магазину на шкільні зошити.

Був такий вечір. Дівчата — злі, роздратовані — тинялися по майстерні без діла. Тільки Грунька Полякова, не поспішаючи, фальцювала на ріжок об'яви про санатоген,— робота легка і вигідна,— та шили книги дві дівчини, які днями почастивали Матвеева мадерою.

Олександра Михайлівна забула залишити вдома повечеряти Зіні; на душі в неї кипіло: дівчинка ляже спати, не ївши, а вона тут, не знати для чого, сидить, згорнувши руки. В кімнатах стояв гучний гомін. За верстатами хихикала Манька: її притиснув у куток підмайстер Новиков, що забрів знизу. Гаврилівна сварилася з двома молодими брошурантами; вони реготали на її безсоромні фрази і підохо-

чували її, Гаврилівна робила люте обличчя, а в зморшкуватих кутках чорних губ тремтіла самовдоволена посмішка.

Олександра Михайлівна увійшла до кімнати майстра і рішуче сказала:

— Василю Матвеев, давай роботу! А нема роботи, то відпусти: у мене дитина вдома чекає.

— Та зараз же, зараз привезуть аркуші, сказано вам! — нетерпляче-умовляючим голосом відказав Василь Матвеев.— Мужик уже годину тому до друкарні поїхав.

— І зовсім нікуди мужик не поїхав! А о десятій годині скажеш: «певно, затримали його, ідіть додому»... Відпусти... Василю Матвеев!

— Щось ти, Колосова, багато розмовляєш!

Він здивовано звів на неї тьмяні, косі очі. Був у них спокій, і впевнена свідомість сили, і нетерпляча нудьга, як від нікчемної причепливої мухи. І гидко, і моторошно стало Олександрі Михайлівні: скільки влади над ними дано цій людині! Закусивши губу, вона мовчки вийшла.

Біля вікна сиділа Таня і, спершись ліктями на підвіконня, задумливо дивилася крізь шибки на темну вулицю. Олександра Михайлівна підсіла до неї. Таня опам'яталася від задумливості і звичним рухом поправила пухнасте волосся.

— А Фокіна, відьма, додивилася, підла, що я вагітна. Зараз питає мене: «Що це ти, Танечко, неначе повнішаєш у талії?» Вже по всій майстерні роздзвонила.

— Е, дарма!

Таня гордо стрепенулася.

— Та, зрозуміла річ, дарма! Дуже треба!..— Вона замовкла і знову почала дивитись у вікно.— А до мене вчора Петя приходив, прощення просив.

— Довго збирався! Два тижні цілі! — посміхнулася Олександра Михайлівна.

— Йому соромно було, не смів... Казав, дуже йому тоді було жаль мене, та тільки совісно було перед товаришами заступитися... То Фенька-папіросниця була.

— Гарний молодець! Каже — кохає, а совісно заступитися!

— Ні, Олександро Михайлівно, ви так не кажіть. Він — хороший. Навіщо ви про нього так погано думаете? Звичайно, всім задрісно,— кожній приємно такого красеня відбити. А він тієї Феньки-шлюхи більше й бачити не може. Тільки, каже, складеш сто карбованців — і одружимося.

— А знаєш, Танечко, що я думаю? Не любить він тебе. Любив би, не говорив би все про гроші.

Таня сумно повела плечима.

— Олександро Михайлівно, та як же ви не розумієте? Йому ж, справді, гроші потрібні, без застави до артілі не приймають. Як же жити будемо?.. Добре ще, поки заставу беруть невелику; а скоро, кажуть, сімсот карбованців вимагатимуть. Дуже багато вже охочих...— Вона покvapно перебила себе: — Ой, лишенько, сьогодні ж субота! А лампадка не заправлена, не засвічена!..

Таня злізла на верстат, перехрестилася і почала заправляти лампадку. Мимо проходив брошурант Єгорка. Він простяг руку жменею в напрямку до Тані, що стояла навшпиньках, підморгнув і зробив непристойний жест. Брошуранти засміялися. Таня оглянулася і, почервонівши, швидко простягнула руку, щоб поправити спідницю. Рука зачепила за лампадку, лампадка перекинулася і дугою полетіла на верстат. Задзвеніло розбите скло, друзки посипалися на підлогу. Таня скочила з верстата.

— Ой, лишенько! — злякано скрикнула вона.

Зелена олія, змішана з нагаром, вилася на пачку яскраво розмальованих обкладинок. Від обгорілого гнота розплавилася пляма на дівчинку й собаку в зелені і на червоний заголовок: «Пригоди Амішки», ріжок з високої пачки поволі вбирив у себе брудну оливу.

Василь Матвеев вийшов з своєї кімнати.

— Що трапилося? — Він підійшов до верстата, глянув на залиту пачку і суворо нахмурився. — Хто це зробив?

Таня відповіла:

— Я.

— Та-ак...— Василь Матвеев почав перебирати пачку і зітхнув. — Доведеться передруковувати тобі! Ось, п'ятсот штук залила!

Таня обімліла.

— Скільки ж це коштуватиме?

— У вісім фарб друкована. Карбованців п'ятдесят заплатиш... Піти, хазяїнові показати.

Він лїниво пішов назад до своєї кімнати. Дарія Петрівна злякано зашепотіла:

— Піди, поговори з ним! Може, щось можна зробити, хазяїн не дізнається... А скаже — готове діло, доведеться тобі за свій рахунок друкувати.

— І справді, іди мершій,— сказала Фокїна.

Дарія Петрівна злякано хитала головою.

— П'ятдесят карбованців,— що ж це, господи!

Таня з переляканим, розгубленим обличчям пішла до майстра. Через дві хвилини вона повернулася. Бліда, з великими, одразу запаленими очима, вона припала до верстата і заридала.

— Що він тобі сказав? — спитала Олександра Михайлівна.

— Падлюка, негідник брудний!.. Негідник, негідник, негідник!..

— Та що він сказав тобі?

— Можу, каже, зробити, що хазяїн нічого не визнає!.. О-оо!.. Мерзотники підлі!..

Таня швидко підвела голову, очі блищали. Голосно і роздільно вона сказала:

— Ходімо, каже... в баню з тобою! — І, заридавши, вона припала грудьми до верстата.

— В баню, каже, ходімо! — передала Олександра Михайлівна присутнім. Люта злоба здавила їй дихання. Хотілося, щоб хто-небудь голосно, несамовито крикнув: «Дівчата, та доки ж ми будемо терпіти?!» — і щоб усім вбігти до Матвеева, повалити його і бити, бити цю погану тушу ногами, стільцями, топтати каблуками... Дарія Петрівна з жалем дивилася на Таню, очі Фокіної похмуро горіли.

Таня ридала, не дивлячись на присутніх. Гаврилівна цинічно посміхнулася і махнула рукою.

— Е, іди, чого там! Теж, подумаєш... Ачей, не калюжа, залишиться й для мужа.

Увійшов Василь Матвеев, червоний, із злими очима.

— Ти що тут на мене брешеш? — злобно звернувся він до Тані.

Таня, притискуючи руки до грудей, дивилася у вічі Матвеева.

— Падлюка ти, падлюка, Василю Матвеев!

— Вам чого тут треба, чого товчетесь? — гукнув Матвеев на дівчат.— Ідїть, берїться за роботу! Що за непорядок!

Фокіна грубо спитала:

— А за яку роботу братися?

— Чи досі нема ще? Ну, значить, не готові аркуші в друкарні. Можна шабашити.

Дівчата почали розходитись. Таня ридала, припавши

до верстата. Олександра Михайлівна поклала руку на її плече.

— Ну, Таню, годі! Чого вже там побиватись! Адже перебільшив, певно, майстер. Ну, двадцять п'ять, тридцять карбованців вирахують, працюєш ти добре, скоро надолужиш.

Таня в тузі заломила руки.

— Олександро Михайлівно, люба! Мені поспішати треба! Ще рік мине,— не одружиться зо мною Петя. Дитина у мене скоро буде, а він легкий серцем, закрутять його. Іншу наречену знайде з посагом. За такого кожна піде. Тепер не одружиться,— кине...

Вона замовкла, широко розкритими, червоними і опухлими очима дивилася перед собою.

— У-у, падлюка брудний! — з огидою схлипнула вона, і трепет пробіг по її тілу.

І вона продовжувала нерухомо дивитися перед собою. І раптом звела до Олександри Михайлівни своє розпухле, жалісне обличчя.

— Нудно мені, Олександро Михайлівно... люба!.. Так нудно!..— тремтячим від сліз голосом вигукнула вона і схопилася за руку Олександри Михайлівни — міцно, ніби намагаючись удержатись за неї.

Задихаючись, Олександра Михайлівна заговорила:

— Таню, слухай! Не бійся, я тобі все влаштую!.. Не бійся, іди додому, ось побачиш, все вийде на добре... Я до тебе сьогодні ж прийду, чекай мене, чуєш?.. Ось побачиш, як усе буде добре... Не бійся! — радісно повторювала вона.

Олександра Михайлівна вийшла до передньої і поквалливо одягнулася. Знизу чути було гомін дівчат, які спускалися по сходах. Олександра Михайлівна наздогнала їх.

— Дівчата, слухайте! — збуджено заговорила вона. — Давайте зберемо поміж себе гроші і допоможемо Тані!

Дарія Петрівна розгублено глянула на неї і зніяковіла.

— Справді, дівчата! — переконувала Олександра Михайлівна. — Ну, хіба це важко! По карбованцю, по два кож-на може дати. Не помремо з голоду через карбованець. А її допомога буде... Всі над Ваською Матвеевим посміємося.

Фокіна, покручуючи головою, мовчки дивилася у вічі Олександрі Михайлівні і раптом голосно зареготала.

— Гарно придумала!.. У мене ось п'ятеро дітей,— треба їх нагодувати, чи ні?.. Вигадала... Дуже треба!

Інша дівчина вороже заперечила:

— Карбованець! Для бідної людини карбованець багато важить, якщо він потрібний.

— Нічого, нехай поїде у баню, попариться з майстром! За баню не платити, все ж економія! — сказала Гаврилівна і хрипко засміялася.

IX

Олександра Михайлівна поверталася додому з Дарією Петрівною. Її вразило: не тільки ніхто не відгукнувся на її заклик, а навпаки, після першого вибуху обурення з'явилася навіть мовби ворожість до Тані. Ніхто навіть не обрізав Гаврилівну за її мерзотні слова. За що все це? Збудження Олександри Михайлівни змінилося втому, на душі була звичайна тупа огида до всього.

Дарія Петрівна догідливо заглядала Олександрі Михайлівні у вічі і своїм покірливим голосом казала:

— Знаєте, де ж у нас щось зібрати! Адже самі всі ніби як жебраки живуть. А в неї он, у Танечки, кажуть, не одна вже десятка припасена.

Олександра Михайлівна мовчала. Вони проходили по Великому проспекту повз трактир.

— Зайдемо, вип'ємо півпляшечки,— запропонувала Дарія Петрівна, ніби стараючись чим-небудь загладити свою відмову.

— Ні, мені час додому, дівчинка чекає! Вона сьогодні ще не вечеряла.

— Ви не соромтеся! У мене зараз гроші є, іншим разом ви мене почастиєте. А дівчинка однаково вже заснула.

Олександра Михайлівна вагалася: додому йти,— доведеться зайти до Тані. А що вона їй тепер скаже?.. Олександра Михайлівна погодилася.

Вони увійшли в трактир; Олександра Михайлівна пройшла до задньої кімнати, конфузливо опустивши обличчя. Подали горілку. Вони випили по чарці.

Нагорі ухав і гудів орган. Біля вікна сидів стрункий студент-медик і читав «Стрекозу». Повна, висока дівчина в пишному капелюсі пила за сусіднім столом пиво і гол сно перемовлялася через кімнату з іншою дівчиною, що сиділа біля грубки.

Дарія Петрівна налила чарки. Вони знову випили. Олександра Михайлівна зітхнула.

— Ех, шкода мені Тані!

Дарія Петрівна звела на неї очі і посміхнулася повільною, загадковою посмішкою.

— Нічого ви, Олександро Михайлівно, не знаєте, нічого не розумієте! Знаєте, я вам по секрету скажу: раніше чи пізніше, однаково не минути Танечці косоокого... Подивіться самі, хіба з нашої роботи можна чесно прожити? Не вона перша, не вона остання.

Олександра Михайлівна широко розкрила очі. Дарія Петрівна продовжувала:

— Я вам усю правду скажу: всі так роблять. Адже Василь Матвеев у нас однаково, що хазяїн: самі знаєте. Хоче — дасть жити, не хоче — замордує роботою, а одержиш копійки. І всюди так, всюди майстрові над дівчатами влада дана. А їсти ж кожній хочеться. Адже людина для того й живе, щоб їй легше було. Стане на роботу дівчина, — ну, спочатку, звичайно, опирається, поки сили вистачає, а потім і поступиться. Що ж робити, коли світ нині став такий поганий?

Дарія Петрівна знову налила чарки і випила свою. Олександра Михайлівна, не ворушачись, дивилася на неї.

— Добре ось, ви така горда, наполеглива, — підлесливо говорила Дарія Петрівна. — А чи багато у нас таких? Грунька Полякова, самі знаєте, і зараз живе з ним. Маньку двічі до себе возив. З Гаврилівною колись рік цілий жив. А Фокіна ось, — до чого вже непокірна, а скільки разів до нього ходила, коли молодшою була... Я вам правду скажу: яка дівчина заміжня або допомогу має з боку, ну, та може куражитися. А нема допомоги, що ж поробиш? Он у Фокіної п'ятеро дітей, всіх одягни, взуй; як тут куражитися?

— І ви, ви теж поступались йому?!

— Я... я? Я ні... Навіщо я йому буду поступатися?

— Господи, і як не соромно! — Олександра Михайлівна дивилася їй в очі і хитала головою.

Дарія Петрівна п'яніла. В її покірливих очах мелькнули ненависть і виклик.

— Що ж — «соромно»? З соромом, люба, ситою не будеш!.. Ще побачимо, як інші всякі себе вбережуть.

Нове щось, широкі і страшні, розкривалося перед Олександрою Михайлівною. Так ось воно як! Ось чому всі були такі дивно байдужі, коли вона сказала, що до неї чіпляється майстер, ось чому була неначе таємна радість, коли Таню спіткало лихо.

Вони замовкли. Олександра Михайлівна одним духом випила свою чарку. В голові шуміло, перед очима було покірливе, жовтоблїде, без ніякого виразу обличчя Дарії Петрівни. І моторошною була ця відсутність виразу після того, що вона зараз казала.

Нагорі все ухап і дзвенів орган. Повна дівчина в пишному капелюсі перемовлялася в нарум'яненою дівчиною, що сиділа біля грубки.

— Ти вчора іменинниця була? — питала нарум'янена дівчина.

— Ні, мене справді Матрьоною звати, а не Лизаветою. А це я студента одного обдурила, щоб подарунок мені зробив. Я дванадцять раз на рік іменинницею буваю: і на Віру — Надію — Любов, і на Катерину, і на Зінаїду, і на Наталію... Ось підв'язки подарував; каже, три карбованці віддав. Бреше, звичайно, не більше як півтора заплатив.

Повна дівчина, не соромлячись, підняла спідницю вище коліна і показала нові яскравочервоні підв'язки.

Вона говорила гучним, трохи сиплим голосом, з веселою посмішкою, і видно було, що говорить вона не для подруги, а для студента.

Студент опустив «Стрекозу» і поглянув на дівчину. Вона спитала його:

— Правда, яскраві?

Дарія Петрівна зашепотіла:

— Це Матрьошка Грушева, теж у нашій майстерні була. Хоч би не впізнала. Така безсоромна, нахабна. Заговорить при всіх, оконфузить перед людьми.

— От студенти-медики! Такий це народ — нічого не бояться! — сказала повна дівчина, звертаючись до подруги. — У неділю ночувала я в одного на Введенській вулиці; прокинулась вночі, хап — просто рукою за стелет зачепила! Кістки сухі висять, клацають, — такий страх! І сплять собі, не бояться нічого. Ото шкуродери!.. І жарти теж люблять виробляти. Нещодавно йдемо ми, три дівки, усі п'яні як ніч, «мама» сказати не можемо. Взяли нас студенти, повезли кудись. П'яна я була, нічого не пам'ятаю, не знаю, що вони з нами робили. Тільки прокинулася, бачу — холодний хтось поруч. Запалали сірника — мертвяк!.. До анатомічного завезли нас, негідники! Шкіра здерта, руки скарлючені. У мене весь хміль вискочив. Нам би три сходинки вгору піднятися, вони всі там були, а ми — вниз, та

мерщій додому. Не знаю, як дісталася, рукав весь у крові забруднений, карбовкою тхне.

Вона оглянула всіх, поволі посміхаючись. Дарія Петрівна поквапливо схилилася обличчям над скатеркою. Олександра Михайлівна слухала з уважною дитячою цікавістю, соромлячись і дивуючись, як вона все це може розповідати. Дівчина помітила вираз її погляду, побачила бідний, обтріпаний одяг сусідок і продовжувала, хизуючись своєю безсоромністю:

— А все-таки люблю студентів,— гарний народ, правильний! Не те, що купці,— ті всі шахраї. Нещодавно гуляю по прищепту, важний купець підійшов— у котелку, пальто шейотове. Приїхав зо мною до мене, півпляшки коньяку спитав на два карбованці, лимонаду. Ну, гадаю, не інакше, як він мені двадцять п'ять карбованців за ніч заплатить. Лягла спати. Бачу, гарний чоловік, підвалилася до нього під бочок і заснула. Він потихеньку встав, одягнувся і втік. Чую, двері грюкнули. Схопилася,— як бігти за ним? Я зовсім гола! Люблю, каже, щоб дівчина зо мною гола спала... Так і втік, нічого не заплативши. І за коньяк самій довелося віддати гроші... Ну, та я йому ще віддячу! Кислоти на двадцять копійок куплю, піду гуляти, зустрінуся,— я його одразу пізнаю,— та ззаду потихеньку все пальто йому і обіллю. П'ятдесят карбованців йому моя нічка коштуватиме.

Студент поклав газету на коліна і слухав, злегка посміхаючись. Він був вродливий і стрункий, з м'якою русавою борідкою.

Дівчина поправила яскравочервоний бантик на повній білій шії і зітхнула.

— І як я товстію! Запонка не сходиться, довелося на краєчок перешити гудзик... От Льолька — та суха, як кішка; іде гуляти, за корсет рушника пхає. А мені цього не треба, у мене все своє, натуральне.

Дівчина повільно глянула на студента.

— Ось у кого б я закохалася! Який гарненький,— краса!.. Мужчина, ходімо зо мною! — півголосом додала вона.

Студент сердито нахмурився і мовчки взявся за журнал. Вона пересіла за його стіл і переставила туди ж свою пляшку з пивом. Пляшка студента була вже порожня.

— Я тільки сьогодні в бані була, чистенька! — сказала дівчина і налила з своєї пляшки пиво в склянку студента. Студент обурився.

— Не треба, навіщо ви мені наливаєте?

— Це моя пляшка, я плачу,— заспокоїла його дівчина.

Студент випив і, щоб віддячити, спитав ще пляшку. Дівчина відмовилась.

— Ні, більше не питиму! Я вже з сьомої години по шинках. Ще багато доведеться, досить!.. Ну, ціпонько, вставай, підемо разом.

— Не піду я! — сердито відповів студент, сконфужено поглядаючи на всі боки.

Дівчина розрахувалася і повільно, непевною ногою вийшла, блиснувши в дверях яскравим капелюхом. Студент посидів, квапливо підвівся і теж вийшов.

— Шкура підла! — з ненавистю і огидою сказала Дарія Петрівна.

Олександра Михайлівна, вражена, мовчала. Ніколи вона раніш не думала, щоб усе це робилося так безсоромно і відверто. І саме в цій зухвалій, визивній безсоромності було щось дивно-привабливе. Вона дивилася на жовтобліде, висохла в роботі обличчя Дарії Петрівни і порівнювала його з повним, веселим обличчям дівчини, яка щойно вийшла. Дарія Петрівна зневажає її, а за віщо? Всі вони точнісінько так з розрахунку віддаються чоловікам, а хочуть здаватися чесними, зате сохнуть і надриваються в нудній майстерні, а та — смілива, нічого не боїться і не соромиться! Пішла з майстерні, і ось живе у безшабашно-веселому, яскравому світі, шикарною, вишукано одягнутою.

Олександра Михайлівна поверталася додому. В голові шуміло, і в цьому шумі підпливали до свідомості вже знайомі їй потворні думки, які її саму лякали. Можливо, тому, що молодий чоловік, з яким пішла дівчина, був вродливий, і в Олександрі Михайлівні прокинулася жінка, але на душі було сумно і самотньо. І вона думала: проходить її молодість, гине марно врода. Кому користь, що вона йде чесним шляхом?..

І раптом невиразні думки, що боязко торкалися свідомості, плавним поривом вдерлися в свідомість, злилися в яскраву, сміливу і радісну від своєї сміливості думку: так! на все наплювати, безглуздо бути чесною! Навіщо це потрібно дорожити собою, бачити в собі щось важливе, особливе, чому неначе й ціни нема? Адже все це так просто, так дивовижно просто і ясно! Не бачити осоружної майстерні, жити вільно і красиво, пити смачний і дорогий коньяк,

давати обнімати себе вродливим молодим студентам. І день увесь буде вільний, Зіна не буде бігати без догляду і лягати спати голодною... Що в цьому поганого?

Було пізно. По безлюдному проспекту коли-не-коли проходили нафарбовані, вичепурені жінки. Їхні темні постаті неквапно з'являлись із темряви. При відблиску газових ліхтарів грубі рум'яна здавалися веселим рум'янцем, самі жінки були прекрасні в своїй таємничості і в сміливому презирстві своєму до людської думки. Олександра Михайлівна з таємним завмиранням довго ходила по проспекту і широкими, по-дитячому цікавими очима проводжала кожну жінку: так, вони зрозуміли, що все це просто і природно, і не побоюлися піти на це. І тепер вони здавалися Олександрі Михайлівні близькими і рідними.

Х

У зв'язку з терміною роботою, в майстерні працювали і в неділю до першої години дня. У Олександри Михайлівни з похмілля боліла голова, її нудило, і все навколо здавалося ще сірішим, ще огиднішим, ніж завжди. Таня не прийшла. В Олександри Михайлівни щеміло на душі, що ї сьогодні вранці, до роботи, вона не провідала Таню: проспала, тріщала голова, і треба було поспішати до майстерні, поки не замкнули дверей. Олександра Михайлівна вирішила зайти до Тані по обіді.

Навкруги стояв звичайний шурхіт згортуваних аркушів, спина дівчат одноманітно згиналися і розгиналися. Василь Матвеев порався біля обрізної машини, обрізав якісь яскраві обкладинки і, обрізавши, пильно оглядав кожну. Олександра Михайлівна, вся повна спогадів про вчорашні признання Дарії Петрівни, з незвичайним почуттям, наче прозріла, оглядалася навкруги. Між схилених голів дівчат мелькали жирні плечі і коротка шия Василя Матвеева. І в нього, і в них були такі буденно-спокійні, без ніякого виразу обличчя!.. Начебто зовсім і не лежало між ними тієї жахливої, брудної таємниці, про яку вчора довідалася Олександра Михайлівна, або неначе ця таємниця була чимсь цілком звичайним, що не може ні давити, ні мучити.

Виходячи о першій годині з майстерні, Олександра Михайлівна чула, як хазяїн кричав у конторі на Василя Матвеева, а той метушився, розводив руками і щось пояснював Семидалову.

Надвечір Олександра Михайлівна сиділа у себе і шила. Увійшла Дарія Петрівна.

— А-а... Здрастуйте! — Олександра Михайлівна привітно підвелася.— Сідайте, будь ласка!.. Чайку вип'єте?

— Ні, ні, не турбуйтеся! Я до вас тільки на одну хвилинку, спитати хотіла: де ви бумажею купували до тієї он кофточки, в якій на святі були?

Олександра Михайлівна сказала.

— Дякую вам. Дуже мені малюнок сподобався. Ну, прощайте! Я поспішаю.— Дарія Петрівна помовчала.— А Танечка наша, чули?— зітхнула вона.

Олександра Михайлівна стрепенулася.

— Що?

— Пішла-таки... до Васьки Матвеева.

— Не може бути!

У Олександри Михайлівни опустилися руки, і вона повільно сіла на ліжко.

— Правда. Дівчата бачили... І як спритно він з обкладинками викрутився! Які по краях були залиті, обрізав коротше, і стали, наче нові; а які більше були залиті, пустив в обрізки, хазяїнові сказав, що з друкарні двох сотень не діслали. Хазяїн розкричався: «Як же ви не перелічили?»— «Я,— каже,— лічив, та ви мене покликали; а повернувся,— мужик, що з друкарні привозив, уже поїхав»... Шкода Танечку нашу, правда?

Вона зітхнула, а жовте, покірливе обличчя світилося таємною радістю.

— Господи, господи, що ж це таке! — сказала Олександра Михайлівна.— То ж то я сьогодні вранці йшла, дивлюсь, начебто по тім боці Таня йде, кутає обличчя хусткою, відвертається... Ні, думаю, не вона. А виходить, до нього йшла... І який зо мною гріх трапився! — почала вона виправдуватися перед собою.— Хотіла до неї вранці зайти, не встигла, дівчинка затримала. А після роботи зайшла, вже не було її вдома...

Дарія Петрівна пішла. Олександра Михайлівна сіла біля вікна і задумливо втупила очі в потемніле подвір'я.

«Шкода Танечку»,— думала вона. Але жалість була більше в думках. В душі з жалістю змішувалося гидливе презирство до Тані. Ні, вона, Олександра Михайлівна,— вона не пішла б не тільки за п'ятдесят карбованців, а й з голоду помирала б... Гидота яка! Вона — чесна, непродажна. І від цієї думки в неї було приємне відчуття чистоти, ніби

вона щойно повернулася з бані. Не легка це справа залишитися чесною, а вона ось зберегла себе, і завжди збереже.

Прийшов Лестман. Він пив чай і соромливо крутив рідку борідку, а Олександра Михайлівна, зітхаючи, розповідала йому про пригоду з Танею. Лаяла Василя Матвеева, жаліла Таню, і біля губ ледь помітно грала скромна горда посмішка.

XI

— Я... я знаю... Господи, що ж це?.. Пустіть!.. Я знаю! — задихаючись, твердила Олександра Михайлівна і з смертельно-блідим обличчям проштовхувалася крізь натовп. — Городовий, це дівчина одна... Я знаю!.. О, господи!..

Вона вже хвилини зо три стояла в натовпі, що тіснився на набережній. За краєм гранітного спуску поволі хлюпалися довгі зеленуваті хвилі, ранкове сонце глибоко освітлювало їх і робило прозорими, і на цьому зеленуватому, хлюпаючому фоні нерухомо малювалося тіло дівчини, що лежало на плитах. Мокро-важка чорна спідниця щільно облягала витягнуті ноги. Гострі кінці черевиків стирчали в боки. Олександра Михайлівна подалася вперед, щоб розгледіти обличчя, і з невиразно-жалісливою, жадібною цікавістю дивилася: широкий, чистий лоб; від куточка рота по синюватій щоці тяглася цівка пінисто-темної рідини. Раптом сіра шовкова кофточка на виступі грудей здалася дивно знайомою. Потім, викликаючи здивування, стали знайомими округлість щоки, намокле рудувате волосся. І загадково-невідоме, чуже обличчя утопленіці раптом перетворилося в знайоме обличчя Тані.

— Городовий, я знаю... Господи, господи! — повторювала Олександра Михайлівна. — Це дівчина одна, Капітанова прізвище... Тетяна... О боже, що ж це?

Городовий, вийнявши книжечку, записував ім'я утопленіці і адресу Олександри Михайлівни, натовп приставав до Олександри Михайлівни з розпитуваннями, а вона, схлипуючи, повторювала: «Господи, господи!» і, не відриваючись, дивилася на Таню. Все в ній було близько-знайоме і все — страшно, незвичайне, приховано-чуже. Вся вона була пройнята таємно прийнятою вчора ганьбою і одиночним жахом життя, що пішло на самознищення.

І вона лежала на бруку, нерухома, жалюгідна й забруднена. Мокра спідниця щільно облягала розсунуті ноги, в цьому було щось особливо жалісне і безпорадне. Хотілося нахилитися, поправити спідницю, схвати виставлені під чужі погляди ноги. А за гранітним спуском все хлюпалися прозоро-зеленуваті, довгі хвилі, і від них тхнуло сирим запахом водоростей.

Труп кудись повезли. Олександр Михайлівну запросили в участок, там ще раз записали все. Вона вийшла на вулицю. Давно час був іти до майстерні, але Олександра Михайлівна забула про неї. Вона йшла, і в її очах хлюпалися зеленуваті, пропахлі водоростями хвилі, і темно-піниста цівка тягнулася по круглій щоді.

Був яскравий вересневий ранок. Сонце золотим світлом заливало будинки, магазини і конки. На тіншовому боці вулиць вздовж високих будинків стояв туманно-синій серпанок. Двірники у фіолетових фуфайках замітали вулиці, по панелях йшли люди з байдужими обличчями, які не знали того, що трапилося, вони не тільки не знали про те, що трапилося, вони начебто не знали й того, яке страшне життя і які безпорадні проти нього люди.

І знову перед Олександрою Михайлівною хлюпалися прозоро-зеленуваті хвилі, і Таня лежала з плоским, злиплим на синюватому лобі волоссям. Олександра Михайлівна згадала, як місяць тому на цьому волоссі, тоді живому й пухнастому, тремтіли крапельки осіннього дощу і воно золотавим сьйвом оточувало кругле весняно-щасливе обличчя Тані. Вона була горда своїм коханням і визивною непохитністю,— прийшло життя, підстерегло і зламало непохитність, паскудно загидило кохання, загидило і зім'яло все. І так з усіма ними — з дівчатами, з жінками: за те, щоб жити, мало віддавати працю і здоров'я,— у них є ще те, до чого життя жорстоко жадібне, і воно не відступить, доки не візьме й цього, доки в його пахнучу кров'ю м'ясну краплицю упокорена жінка не принесе й свого м'яса. А не скориться, намагатиметься залишити своїй душі її дороге і своє, то не буде їй пощади, і навкруги стане пустеля, де поволі вмирають з голоду і крик одчаю завмирає без відповіді.

Олександра Михайлівна раптом відчула, що й сама вона давно вже перебуває в такій пустелі, що вона безпорадно блукає по ній, а життя неморгаючим, злим, як у індички, оком стежить за нею і чекає. Став перед нею Ляхов з тупо-нещадним, жадібним до неї обличчям, став Лестман з про-

повзаючим у білястих очах обережним чеканням, Василь Матвеев з косими очима, в яких не можна впіймати погляду... Все це зливалося в одне нещадно-похитливе око, і мимо проносилися дівчата-робітниці в потріпаних спідницях, жінки з нафарбованими обличчями, які випливали з імлі проспекту, Парасковія Федорівна, яка плаче над піснюю про гнідих, і Таня з синюватим обличчям, з ногами, щільно охопленими мокрою спідницею... І здавалося Олександрі Михайлівні: ось-ось підхопить її, і понесе, і замішає в цей потік зганьблених жіночих тіл, що продалися за право життя.

Вона вийшла до набережної. Широка синя ріка ліниво і байдуже хлюпалася під сонцем, забувши, що зробила сьогодні вночі. І так само байдуже дивилися ряди кам'яних громад, що виблискували за рікою в голубому тумані. Олександра Михайлівна сіла на лавку. Її охопила смертельна втома. Згорбившись, з опущеними плечима, вона тупо дивилася вдалину. На що їй сподіватися? Темно і порожньо було попереду, і безвихідний жах був у цій порожнечі.

«А навіщо було так погано згадувати і Лестмана?» — раптом промайнуло у неї в голові.

І обережно, стараючись не наштотхнутись в думках на заперечення, Олександра Михайлівна продовжувала думати: «Він не те, що інші; за поганим він не жепеться, все хоче зробити по-чесному».

ХІІ

В десятих числах листопада на Васильєвському острові, в одній з квартир величезного, брудного будинку за Малим проспектом, ішов весільний бенкет. Гармонія грала кадрили, стіл був заставлений пивними пляшками і бутербродами, в повітрі стояв російський, німецький і естонський говір. Олександра Михайлівна, з завитою гривкою на лобі і в корсеті, танцювала з своїм шафером, палітурним підмайстром Генріхсеном. За два місяці, як вона не працювала в майстерні, вона дуже розповніла, особливо в нижній частині обличчя, сині очі дивилися спокійно й задоволено.

Олександра Михайлівна казала Генріхсену:

— Він смирний, тверезий. Про дівчинку мою обіцяє піклуватися. А в майстерні залишатися було неможливо: майстер утискує, дівчата, самі знаєте, які. Життя нема жінці, яка чесна. Мені ще небіжчик Андрій Іванович казав, попереджу-

вав, щоб не йти туди. І, справді, сама побачила я: там працювати — значить загубити себе.

— Ну, так, зви-чайно! Ну, так! — погоджувався товстун Генріхсен і, схопивши Олександрю Михайлівну за талію, кидався назустріч візаві.

В голові у Олександри Михайлівни крутилося від випитого пива. Вона дивилася, як товстий Генріхсен, віддихуючи, витанцьовував соло, і згадала, як він, так само віддихуючи, танцював на святі ікони руську. Згадався їй бруд і ганьба майстерні, згадувалися думи про життя, що бурхливо, як у самоварі, кипіли в мозку, і пориви до боротьби з цим життям. Тихий спокій охопив душу і радість, що не треба більше дум і боротьби. Поставали обличчя дівчат-подруг, на серці ворушилося гидливе презирство до них, і Олександра Михайлівна з гордістю думала: «Хто захоче, у кого є в душі совість, та завжди лишиться чесною».

Кадриль скінчилась. До Олександри Михайлівни підсів Лестман, в білому галстуку й шершавому чорному сюртуці. Величезні руки стирчали з коротких рукавів. Він обнімав Олександрю Михайлівну за плечі, заглядав в обличчя.

— Сурочко, як я тебе люблю! — в п'яному захваті твердив він, і жмурився, і всоте ліз цілуватися.

ОПОВІДАННЯ ПРО ЯПОНСЬКУ ВІЙНУ

I

Здалека

З полудня війська відступали. В гарячому, липкому повітрі нерухомо стояла курява. Вона хрустіла на зубах, забивалася в очі. Сонце палало й пекло.

А справа, в голубуватім серпанку, безперервною низкою тяглися сопки. Здавалось, ніби на них знову рухаються зловісні точки, спалахують струмисті вогники. Так було дві години тому; раптом звідти, із неясної далини, на відступаючих полетіли шрапнелі і сипалися, і били в густі купи людей, коней і повозок; потік відступаючих, що повільно рухався, сколихнувся і ринув уперед, а шрапнелі все сипались і били вслід... І з лякливим чеканням усі тепер поглядали туди, на ці сопки, що загадково мовчали. Півголосом передавалася чутка, що за сопками поспішає вперед японська колона, щоб відрізати армію з півночі.

В густій жовтувато-сірій хмарі куряви йшла краєм дороги купка солдатів Пожарського полку. Вони йшли, як усі, ледве тягнучи ноги, з гвинтівками, що мляво теліпалися на плечах. То той, то інший забігав за кущ, озирався і поспішно скидав з себе скатку і речовий мішок. Потім радісно розправляв вільну, мокру від поту спину і наздоганяв товаришів.

Серед них шкандибав, спираючись на гвинтівку, рядовий Василь Лобанов. У нього було прострілене кулею стегно. Тонке, злегка гордовите обличчя було похмуре. Він зосереджено орудував гвинтівкою, тримаючи її обома руками і упираючись прикладом в землю.

Поруч перевалистою ходою йшов рябий, приземкуватий Альошка Семерухін. Гвинтівка на плечі ліниво їздила вправо і вліво, штик креслив у повітрі зигзаги. Посміхаючись своєю пінною широкою пикою, Альошка говорив, звертаючись у повітря, невідомо до кого:

— Знаєш, як у пісні арештанти співають: «Не плач, матінко рідна! Далі сонця менс не загонять, а Сибір — нашого царя!..» Ось те саме й ми. Далі сонця не загонять нас, а в Сибіру ми вже були... Раніше Сибіром лякали, а тепер ми там уже були!

Лобанов похмуро позирав скоса на Альошку і мовчав. У нього не було в душі сміху: була глуха, застигла ненависть до ворога, був сором за себе, а більш за все — гнітюче, болісне нерозуміння. Він з власної волі перевівся з Росії на війну, чекав бою з завзятим, трохи моторошним почуттям, — і ось бій відбувся. Але що ж таке було?

Що таке було?

Спочатку кілька днів вони сиділи в окопах, серед поля з нашвидку скошеним каоляном. Позаду на гірках чорніли хоботи наших батареї, а попереду і з боків було щось грізне й невідоме. І з цього невідомого, з невидимої далини, з ненайдених місць — звідусіль із свистом і ревом летіли снаряди. Вони були, немов живі, немов з височини самі вибирали, куди впасти, — і били в окопи, били в батареї, крушили і рвали на шматки людей, бліндажі і зарядні ящики. Навколо шипіло, палило і пахло. І нікого не було видно!.. Наші гармати серед диму й тріску вибухаючих снарядів, здавалося, безпомічно ворушили дулами, здивовано вишуквали і не знаходили ворога. І коли, блиснувши струмистими вогнями, батарея давала залп, і над окопами, люто завиваючи, немов проносилася вдалину зграя злобних духів, — здавалося, що стріляють так собі, навмання, і ні в кого там не влучать, у цій невідомій далині.

А вони все сиділи в окопі, бліді, серйозні і зосереджені. Найжахливіше було сидіти нічого не роблячи, під шрапнелями, що рвалися в повітрі. Коли з коротким стогоном падав поруч товариш, усі міцно стискували гвинтівки, і руки нервово хапалися за затвори. День змінювався ніччю, за ніччю приходив день, з окопу виносили нових пораниених. А вони все сиділи, нічого не роблячи. І нікого не було видно.

Вночі полк підняли і кудись повели в темряві. Всю ніч їх пересували з місця на місце. В долинах заклубочилися

тумани, небо за сопками зблідло, зійшло сонце. А їх все пересували, сонних, стомлених і голодних. Знову невідомо звідки летіли снаряди, від їх свисту неначе завивала завір'юха. Рота пожарців залягла між китайських могил і за межовим валом. На рівнині, освітленій скісним промінням сонця, з'явилися наступаючі японські цепи: вони йшли навскіс, у напрямі до ханшинного заводу, що сірів за деревами. Пожарці стрепенулися, командир роти повеселішав. Пожарці дали залп у фланг цепу, за ним — другий, третій... І враз на їхніх очах цепи зникли, немов пішли під землю. Тільки видно було, як земля ворушилася і злітала в повітря під швидко працюючими лопатками. А серед пожарців, блиснувши, раптом оглушливо вибухла шимоза, і на них посипалися снаряди. Снаряди прилітали з невідомої далини, ніби радіючи, що, нарешті, знайшли пожарців, які притаїлися тут, і з грізно-веселим аханням рвалися серед дерев, кущів і людей.

І скривавлені, обпалені люди корчилися на землі, схоплювалися на коліна і валилися назад. Від кущів пробіг, нахилившись, блідий ад'ютант і хрипко крикнув:

— Капітан! Відведіть людей назад, за фанзи!

І солдати поодинці почали перебігати назад.

Незабаром полк знову кудись рушив. У Лобанова була тільки одна думка: в яку хвилину прийде смерть? Соромно було, але часом охоплював дикий страх, що паморочив голову. І хотілося тікати, кинути все і тікати якнайдалі. А тимчасом ще заманливіше, ще радісніше було б бігти прямо вперед, з штиками наперевіс, з шаленим «ура!», не зупиняючись, не ховаючись за прикриття. О, тоді, здавалося, вони все б попереду рознесли і розбили. І не було б сили, котра б їх зупинила.

І одна така яскрава, моторошно-радісна мить розгорнулася перед ними сьогодні ранком. Широким, розтягнутим цепом вони наступали на китайський хутір, оточений окопами. Цей хутір відбив за ранок вже три російські атаки. Поле було всіяне нашими трупами. Навколо свистіли хмари куль, люди падали, але пожарці перейшли поле і почали змикатися.

Ротний вихопив шаблю, коротко й різко крикнув:

— Ура!!

Несамовитий, громовий крик вирвався із сотень глоток, і пожарці ураганом кинулися в штики. Альошка Семерухін біг поруч Лобанова і свистів пронизливим, розбійницьким

свистом. Навколо перекидалися і падали поранені, але всі бігли вперед у тому ж грізно виючому урагані. Це була мить шаленого, лютого захоплення. Всі були одне ціле й могутнє. Перед ними мчав жах... А за брустверами запанувала мертва тиша.

І от, стискаючи гвинтівки, вони підбігли до брустверів, готові крушити, колоти, бити прикладами...

Окопи були порожні. Зовсім-таки порожні, жодного японця там не було — ні живого, ні мертвого. А стояли калюжі крові, блищали розсіпані патрони, валялися чавунні стакани наших шрапнелей і кашкети з жовтими околишами.

Знову заgrimіло «ура», і пожарці кинулися вперед, до глиняних огорож з чорними, мовчазними бійницями.

І там усе було порожнє. Коло рокитового гаю за балкою рівномірно тріщали кулемети:

— Та-та-та!.. Та-та!.. Та-та-та-та!..

Неначе великі швейні машини зосереджено робили там свою роботу, що нікого не стосувалася. А навколо падали люди, і об стіни цюкали кулі. Гостро хлопнуло щось угорі, немов воронкоподібний дощ коротко вдарив звідти. І знову над пожарцями почали рватися шрапнелі.

Знялася метушня. Ззаду підходили резерви. Солдати, нахилившись, розбігалися по хутору, шукаючи прикриття. Лобанов спохвату не міг зрозуміти, чому так трудно знайти місце, куди залягти. І раптом зміркував, що всі стінки, звернені в японський бік, старанно зрито. Він кинувся за купу щєбеню, слідом за ним Альошка і ще двоє. І вони почали стріляти в гай по кулеметах.

Спереду і з боків на хутір сипалися кулі і снаряди. Скрізь у каоляні тріщали постріли. І нікого не було видно. Відчувалося, що зловісна, невидима стіна тісно облягає хутір. У цій невидимості було щось грізно-впевнене і зрадницьке. І виникали хвилюючі думки: чи не в пастці вони всі на цьому напівзруйнованому хуторі, з нахилом горба у бік японців, з полого зритими задніми стінками окопів? Чи те робить начальство, що треба?.. Заглушуючи тривожні думки, вони гарячково обстрілювали гай, стріляли в каолян і в перебігаючі вдалині темні фігурки.

По хутору неначе крутився кривавий вихор, повний гуркоту і виблискуючих спалахів. З-за рогу напівзнесеної фанзи почувся протяжний крик:

— Відступа-ати!..

Навколо його підхопили.

— Ві-ідступа-ати!..— скаржачись і зловісно лякаючи, понеслося дворами й городами.

Поодинокі пожарці стали вибігати з хутора. Але коли вибігли перші, раптом посхоплювалися всі й кинулися бігти. І як це сталося, Лобанов не знав. Одразу схопились на ноги Альошка і вцілілий їх товариш. Тоді, лякаючись, і Лобанов швидко схопився, немов від поштовхів. Другий їх товариш, притискуючи руку до скривавленого боку, мутніючими, скорботними очима стежив за ними. Безкровні губи без надії шептали якесь прохання. А вони, нахилившись, побігли щодуху, перескакуючи через трупи й повалені стінки.

І звідусіль юрбами вибігали солдати. Знову, як годину тому, немов загальним ураганом підхопило всіх. Але ураган був темний і безумний і паморочив голови безоглядним жахом. Дикими юрбами всі бігли полем. І земля дрижала від тупоту. Лобанов відчував, як ззаду в його ногу вдарила куля, бачив, що ліва штанина все більше чорніє від крові, але продовжував бігти з усіма...

У лощині за горбами схвильовані офіцери квапливо шикували поріділі роти. Перев'язавши прострілену ногу, Лобанов став у строй. Альошка, з блідим і серйозним обличчям, півголосом запитав його:

— Чув?

— Що таке?

— Обійшли. В тил зайшов японець.

— Та що-о ти?!

Лобанов стояв, широко розкривши очі; знову відчулося це невловиме, грізне й таємниче, чому в лютій злобі хотілося грозити кулаками.

— Наказ козак привіз — відступати.

І скрізь війська відступали. Тягнулися піхотні колони, обози. Проносилися батареї і артилерійські парки. Вперше тепер Лобанов бачив, як багато військ було в бою. Обличчя дивилися розгублено і здивовано. Ніхто не розумів, як це раптом сталося. А гармати гриміли ззаду, збоку і десь попереду. І відчувалося — те грізне й невидиме насувається на армію, заходить з боків і загрожує охопити кільцем.

І колони йшли в хмарах сіро-жовтої курави. Піднімалися на гори, спускалися в долини. Сонце палало. Гармати, що гриміли попереду, лишилися ззаду, вже не було відчуття, що кільце замикається. Але все почувалося наближення

чогось грізного. Все щось чекалося, несподіване і зрадницьке.

У Лобанова паморочилася голова. Не було чим дихати від спеки й куряви, хотілося пити. Боліла нога, і руки стомилися орудувати гвинтівкою. Йому здавалося, що він тупцюється весь час на місці, а повз нього повільно відходять назад кущі, фанзи, вершини сопок. І не було їм кінця. Всюди між здоровими шкандибали і тяглися поранені. Здавалося, ніхто про них не знав і не думав.

В лощині протікав струмочок. Побачивши його, солдати квапливими юрбами спускалися до нього. Як мухи обліплюють грудку цукру, так з усіх боків люди обліплювали тоненький струмочок, припадали до нього чорними, потрісканими губами і пили теплу, скаламучену колесами воду.

Напилися й пожарці. Обтираючи рукавами роти, вибралися схилом з яру і ввійшли в гайок. У затінку сонце не пекло. Лобанов коротко сказав:

— Покуримо.

Сіли на китайську могилку, густо порослу травою. Почали крутити з газетного паперу цигарки. Лобанов сидів, похнюпивши голову, і підтримував руками поранену ногу. Його обличчя, вкрите густим шаром жовтувато-сірого пороху, здавалося обличчям трупа.

Альошка, прищулившись, дивився на обози, що тяглися дорогою.

— Ач, казенне добро рятують!.. А солдати для них не казенне добро. Поранили тебе,— лягай під могилку і здихай, як собака!

У Лобанова все крутилося в голові. Він обережно ліг боком на могилку і заплющив очі. На сусідній могилці сидів єфрейтор Сергеев з двома артилеристами і тихо, охоплений подивом, розповідав:

— ...Вбігли ми в село, бачимо, в рові троє копошаться. Привалили їх ворітьми,— ну, прокляті, попалися, тепер не втечете! Підняли ворота,— що ж це? Братіку мій милий! Нікого нема...

Артилерист зітхнув і мовчав, думаючи свою думу. Інший артилерист сказав:

— Тому з окопів він ніяк не вилазить. Коли б виліз, враз би йому чосу завдали. А він окопи великі собі поробив і сидить. І окопів не видно, он як. А наші батареї на горах стояли. Він з раннього ранку як почав трощити,—

боже мій, що було! На піхоту й не дивиться. Все по нас — шрапнеллю, шимозою їхньою. Народу скільки побив, гармат! А самого не видно. Офіцери в бінокль всі очі видивили,— не видно, звідки стрілянина. А то б ми їм хіба так показали!

І інші всі почали розповідати. Розповідали, як він боїться штика. Як тікає, тільки-но дійде до діла. Несподівано з'являється там, де його ніхто не чекав, і, далекий, невловимий, засипає наших кулями, снарядами. І в голосі оповідачів звучало, ніби вони виправдувалися перед кимсь невидимим, хто слухав і глузуливо посміхався.

Альошка шумно зітхнув, звів брови і почухав потилицю.

— Ні, турка була куди придуркуватіша! А ця трапилася,— ніяким способом не візьмеш!

Лобанов похмуро дивився на дорогу. Без кінця тягнулися батареї, обози, колони піхоти. Крізь куряву виблискували під сонцем гострі голки штиків, в їх грізній щетині було тепер щось образливо-безсиле... Сергеев сказав:

— Диви, що це? Здається, полонені!..

Від струмка піднімалася до гаю купка невисоких людей у чорних куртках, в прямих, неначе дитячих, картузиках з жовтими околишами. Навколо йшов конвой.

Усі схопилися з могилок і поспішили до них.

Густим кільцем солдати тиснулися навколо полонених, Японці сиділи на траві — худі, маленькі, як хлопчики, з чорними від загару обличчями. Солдати напірали один на одного, витягали шиї і з жадібною, пожираючою цікавістю дивилися. П'ять днів вони билися з японцями — і бачили їх уперше!..

Полонені ніби не помічали поглядів і півголосом байдуже перекидалися незрозумілими словами. І ці грізні, таємничі вороги,— такі вони були маленькі, мізерні, з такими звичайними, без ніякого виразу обличчями! Неначе з темної безодні моря часто звучав загадковий, могутній спів, трепетом невиразного жаху він охоплював душі. І от витягли когось з глибини,— і були дивно-відчутні, незвичайні саме своєю звичайністю ці маленькі істоти, що зовсім не відповідали уявленню про них.

Альошка здивовано вигукнув:

— Та я б на таких один проти десятка вийшов!

Лобанов з зосередженою ненавистю оглядав японців. Він похмуро заперечив:

— Та хіба він валить? Куля валить. Віл семи четвертей,

а й того куля валить... Я б ось усіх цих одним прикладом перебив би. І штика не паскудив би.

І в усіх була одна думка: коли б тільки добратися до них, невловимих і далеких!..

Вони побрели далі.

Підйоми стали тепер вищими, спуски крутішими. З високих місць видно було, як зліва між горами блищало море. Як і раніше, хмари куряви стояли над дорогою. Як і раніше, було душно і хотілося пити. Сонце сідало. Лобанов і Альошка йшли тепер серед якихось чужих солдатів. Лобанов шкандибав, спираючись на гвинтівку, і в запамороченій голові йому знову уявлялося, що він тупцюється на місці, а гори і дерева повільно рухаються назад.

Край дороги, на пологому схилі гори, стояв великий гай. Вони ввійшли під густі, гіллясті дерева. Сонце сіло, на заході виблискував під вечірньою загравою краєчок моря. В гаю стояло безперервне невиразне шарудіння.

Лобанов зупинився.

— Ну, Альошка, ти... тее... Ти, брат, іди! А я тут посиджу, відпочину трошки.

Альошка здивувався.

— А чого ж і мені не посидіти? Сам залишишся — не дійдеш... Дивак! Ти думаєш, він з тобою розмовляти буде? Зараз кишки випустить, більш нічого.

— Думаю, чи не буде тобі кривди.

Альошка безтурботно знизав плечима.

— Ну, чого там! Яка кривда!

Лобанов повільно опустився на землю. Альошка сів поруч, глибоко зітхнув і почав крутити цигарку.

З моря повіяло легкою прохолодою. Невиразне, дивне шарудіння ворушилося і повзало в густому листі. Десь далеко бухали гармати. З півдня поволі піднімалася чорна хмара. По безлюдній дорозі, що йшла вбік, поривом пролетів вітер, курява весело і завзято знялася вгору. Гай зітхнув і похмуро загомонів.

Лобанов, сидючи, притулився спиною до пня, заплачав очі — і відразу глибоко заснув, неначе впав у темну і м'яку яму.

.

— Василю!.. Васю!

Альошка обережно смикав Лобанова за рукав. Голос його був дивно серйозний і зривався.

— Ва-асю!.. Вставай. Глянь...

— Що таке?!

Лобанов прокинувся і сів. Було темно. Те саме невиразне, трепетне шарудіння стояло в гаю, і діялося в ньому щось дивне: в темряві повільно повзали якісь голубуваті смуги, яскраві плями ковзали по листю, гасли і спалахували знову.

Лобанов заспокійливо сказав:

— Що це? Мабуть, блискавка.

Але й сам цьому не повірив. Ослаблیم голосом Альошка заперечив:

— Грому ж не чути.

Було тихо, моторошно. І раптом у гаю все погасло. Величезний голубий промінь беззвучно метнувся вгору, пробіг по низьких, кудлатих хмарах і опустився на далеку сопку.

Поміж дерев затупотіли коні. Із темряви, з хропінням, звилися чорні тіні. Одна перескочила через Альошку і шарахнула вбік. Стримуючи зляканого коня, козак сердито вилаявся:

— Чорти! На дорозі розляглися!

Лобанов гукнув:

— Земляки! Що це там?

— Світло оце? Проектор японський, з моря... Канонерки в бухту ввійшли.

Роз'їзд помчав далі. По дорозі суцільним потоком рухалися чорні обози. Чути було хриплі крики, лайку.

Знову по чорних, кудлатих хмарах пробіг промінь. І знову все навколо дивно освітілося. З темної зловісної далини по гаю нишпорив неначе чийсь загадковий, блискучий погляд. Він перекидався на сусідні сопки, на перевали. Повільно ковзав по дорогах. І знову нишпорив у гаю. По чорних обозах, що заважали один одному, проносився неспокійний трепет. Крики і лайка лунали все напруженіше і озлобленіше.

Лобанов і Альошка сиділи тісно один біля одного. В душах повільно нарастив гострий, зосереджений жах. Найжахливіше було те, що промінь нишпорив так зловісно-мовчазно, що не видно було, звідки він іде, а тимчасом почувалося, що десь там, у темній далині, хтось усе бачить — бачить усе і готує щось. Що? Про це думки не було. Було тільки невиразне, безмежно моторошне чекання. І зникли з пам'яті бачені сьогодні маленькі люди в ди-

тячих картузиках. В неприступній далині таївся хтось величезний, всевидячий і безмірно могутній.

Далеко за гаєм ледве чутно бухнув постріл. У темряві зародився і безперервно потягся свистячий звук. Неначе повільно розривалася якась повітряна завіса. Звук майже не посилювався, він тільки рівномірно ставав все вищим, вищим, вищим...

— Ба-а-ах!..

На відрозі сусідньої сопки яскраво блиснув вогонь і оглушливо тріснуло. Лобанов і Альошка схопилися й кинулись бігти. Вдалині між деревами яскраво і палюче теж блиснуло щось. Гаєм пронеслося:

— Ба-ах! — І гай ахнув у відповідь. В піднятих клубах вогненного диму з тріском валилося на землю віття дерев.

Лобанов і Альошка, охоплені сліпим жахом, мчали від гаю. Лобанов забув про свою рану і біг, як тільки хлопчиком бігав наввипередки. По дорозі шалено бився і крутився величезний чорний потік людей, коней і повозок. Люди з безумними обличчями нахльостували коней. Хури мчали, штовхались, чіплялися одна за одну. На козлах нахиленої повозки майнула постать солдата, він хапався руками за повітря. Пролунав розпачливий крик:

— Бра-аа...

І крик обірвався внизу — в чорній гушці коліс.

— Ба-ах!.. Бах! Бах!..

Розірвалася ще шимоза, за нею ще дві. Звідкись ззаду долетів протяжний зойк. Лобанов і Альошка в юрбі інших солдатів дерлися вздовж схилу над дорогою. Лобанов чіплявся за каміння і зі страхом відчував, що пов'язка на нозі стає все мокрішою і гарячішою..

Дорога звужувалася, притискуючись до схилу. По другий бік чорнів крутий обрив. По дорозі мчали одна за одною повозки, а збоку, намагаючись врзатися в їх ряд, неслись на трьох парах коней артилеристи з зарядним ящиком. На всьому скаку вони зіткнулися з повозкою. Зарядний ящик похитнувся. Коні спиналися на диби над краєм обриву, їздові злобно лаялись, і ящик, люди, коні — все посипалося з кручі.

Знизу з темряви чулися стогнучі крики:

— Братці!.. Рятуйте!

Альошка посміхнувся під ніс і пробурмотів:

— Пора там!.. А, ч-чорт! — Він із злістю відшпурнув свою гвинтівку, вона покотилася в темряву.

За укусом ішов спуск, порослий кущами, потім знову підйом. Лобанов видирався вздовж глибокої вимоїни і хапався слабючими руками за траву. Пів'язка на нозі зовсім промокла, по стегну безперервно бігла гаряча, липка цівка. На схилах сопок блискали і лопалися снаряди. В голові паморочилося, смертна туга охопила серце. Лобанов хотів крикнути Альошці: «Прощай, брат!» — але раптом дивно схлипнув, наче ікнув, і повалився на траву.

Він втратив свідомість. Тільки снаряди наче все продовжували лопатись, частіше, гучніше. Тепер це був безперервний гуркіт. Немов сопки навколо злітали в повітря, стикалися і розбивалися на шматки. А сам він ніби плив у холодній річці, страшенно хотілося пити, і ніяк не вдавалося захопити губами води.

Лобанов опритомнів і повільно підвів голову. Лив дощ, чорне небо краяли блискавки, грім гримів безперервно. По вимоїнах неслися в долину пінисті потоки.

Навколо було безлюдно. На дорозі при спалахах блискавки теж нікого вже не було видно. І зловісний промінь вдалині погас, неначе його залило дощем. Лобанов напився з потоку і оглянув свою рану; вона була міцно перев'язана ганчіркою, і кров уже не йшла. Одежа промокла наскрізь, його трясло. На душі було почуття самотності й повної байдужості. Спираючись на гвинтівку, Лобанов підвівся і побрів по дорозі.

З-під куща стирчала пола шинелі і дві скорчені ноги в стоптаних, намоклих чоботах. Лобанов торкнув ногу прикладом. Нога заворушилася і підтягнулася під шинель.

Лобанов похмуро крикнув:

— Гей! Земляче!

Відповіді не було. Він заглянув під куш. Спалахнула блискавка. Під гіллям, скрутившись калачиком, безтурботно спав Альошка.

— Альошка! Брат!

Лобанов радісно кинувся його розштовхувати.

Альошка потягнувся і, позіхаючи, сів. А Лобанов, радісно сміючись і плачучи, цілував його миле, рябе, мокре від дощу обличчя. Він зрозумів, хто перев'язав йому ногу, зрозумів, що під падаючими снарядами, охоплений жахом, Альошка все-таки не покинув його.

— Брат!.. Брат-ат!.. — схлипуючи, повторював Лобанов. І сльози текли по безкровному обличчю.

Альошка пощулився від холоду і звівся на ноги.

— Час іти,— похмуро сказав він.

Обличчя у нього було бліде, стомлене й пом'яте.

Вони піднялися на дорогу. Гроза минала, сів дрібний дощ. Небо на сході світлішало. Альошка зітхнув.

— Покурити раніше, чи що?

Вони сіли на камінь коло дороги. По дорозі ніхто вже не їхав. В грязі лежала перевернута важко навантажена хура: видно було голову солдата, придавленого вантажем: дощ сівся на його мертве, брудно-воскове обличчя. Далі, на повороті дороги, чорнів потворний, втоптаний у грязь, труп, посмугований колесами. З-під обриву, куди звалилися артилеристи, все ще долинав протяжний стогін.

По намоклій, грузькій дорозі поволі тягся роз'їзд козаків.

— Землячки, ви чого тут розсілися? Вставайте! Ми останні, за нами японець іде з кулеметами.

Тепер їх це зовсім не злякало. Було однаково. Хотілося тільки зігрітися і спати, спати... Вони мляво підвелися і побрели, волочачи ноги по в'язкій грязюці.

На сході ставало все світліше.

1905

II

На відпочинку

У фанзі офіцерів другого батальйону грали в макао, пили чай з ромом і шумно розмовляли. У темній даліні бухали гармати, і було чути свист снарядів.

Підпоручик Резцов теж пив і грав. Йому уперто не щастило, він уже програв більше шістдесяти карбованців, але старався здаватися байдужим; крутив витягнуті стрілкою вусики і наспівував собі під ніс:

Тебе, мій друг Коко,
Я довго не забуду,
Вік пам'ятати буду...
Кокол.. Кокол..

Банкував скарбник полку, поручик Леденев.

— Ви... карбованця? — недбало звернувся він до Резцова і, не дивлячись, кинув йому карту.

— Карбованця,— безтурботно відповів Резцов.

— Ви?

Поручик Волков, довгий і кістлявий, з маленькою головою, швидко зняв з запасної талії, глянув на карту, що відкрилася, і відповів:

— П'ять карбованців.

Леденев відкрив вісімку.

— Дев'ятка! У мене дев'ятка! — радісно вигукнув Волков.

Усі платили, і один тільки Волков, триумфуючи, взяв з банку п'ять карбованців. Поручик Гаврилов, сміючись очима, зітхнув і сказав:

— І щастить же тобі, Вовчок!

Волков лякливо глянув на нього, махнув рукою і поспішно, з іронічною посмішкою, відповів:

— «Щастить»!.. Та-ак, «щастить»!..

Навколо засміялися, а Волков ще раз злякано повторив, хитаючи головою:

— «Щасти-ить», нема що й казати!

Резцов усе програвав. Він недавно закінчив училище, цими днями приїхав до армії на поповнення складу і тільки в дорозі навчився грати; грав кілька разів і вигравав. А тепер — хоча б одна путня карта! Як дивно! Адже в грі все — випадковість, а випадковість повинна б бити в обидва боки.

Волков співчутливо запитав:

— Не щастить вам?

— «Тебе, мій друг Коко»... Ні, — коротко відповів Резцов.

— Ви пропустить чергу.

— Хіба не все одно? Була випадковість, і залишиться випадковість.

В маленьких бистрих очах Волкова промайнуло здивування.

— Як же все одно? Вам будуть іти інші карти!

Резцов знизав плечима, але все ж спробував, пропустив чергу. І знову його карту убили.

Волков весь час був у русі. Перед кожною ставкою він ворожив по колоді, то ставив полтиник, то п'ять карбованців, то пропускав чергу, то ставив одночасно на свою карту і на карту іншого. Сліпа випадковість стояла перед ним божеством, повним розумної таємниці, і, як провісник-жрець, він наче вірив, що можливо прозирнути в замисли цього темного божества.

Програш Резцова вже досягав ста карбованців. Він вирішив — дійде до ста і встане. На деякий час йому пощастило; але банк перейшов до Леденева, і Резцов знову почав програвати. Незабаром пішли всі сто карбованців.

Резцов покинув грати і вийшов на подвір'я фанзи. Було тихо і морозно. За глиняними огорожами солдати розклали вогнища, вогненний дим поволі зникав у голому вітті рокит. Денщик ставив надворі самовар, вогонь з шумом рвався з пом'ятої залізної труби. Вдалині неначе їхав тряский віз, рівномірно гуркочучи по мерзлій землі.

Денщик, посміхаючись, сказав:

— Пачками, ваше благородіє, почали стріляти!

Резцов зрозумів, що шум був не від воза, а від далекої рушничної стрілянини, і поспішно, авторитетним тоном, підтвердив:

— Так, так.

А сам, широко розкривши очі, почав прислухатися. Рушнична стрілянина перекочувалася, то посилюючись, то слабнучи. Бух! — пролунав гарматний постріл. Бух! Бух! Бух! — покотилося одне за одним. Жахливе діялося у темній далині; Резцову причувалися крики «ура», уявлялось, як у темряві падають на мерзлі каолянові грядки скривавлені тіла.

Крізь папір вікон було чути гучні голоси офіцерів у фанзі. Волков схвильовано кричав:

— Я ж знаю, що я сказав! Я карбованця ставив!

— Ні, ви сказали: п'ять карбованців! — грубо заперечував Леденев.

— Я сказав, що п'ять карбованців моїх за банком, у банку не було з десяти здачі. Можна пригадати всі ставки, ви побачите, що в банку іще моїх п'ять карбованців... Чорт зна що! Як ви смієте мені не вірити? Нате, ось вам десять карбованців! Я більше не граю.

Леденев холоднокровно відповів:

— Навіщо десять, ви винні тільки п'ять.

— Це чорт знає, чорт знає, що таке... Я з вами більше ніколи не граю!

Волков схвильовано вийшов з фанзи, натягаючи шинель на вузькі плечі.

— Хто тут? Це ви, Резцов? Чого це ви тут?

Волков зупинився і тремтячими руками почав закурювати цигарку. Він прислухався.

— Пачками японці стріляють. Ромоданівці пішли в

нічну атаку,— неуважливо сказав він.— Чули ви, яку зараз штуку утяв Леденєв! Ч-чорт знає, що таке!

Він почав обурено розповідати, Рєзцов слухав рушничну тріскотню, і йому дивним здавалося обурення Волкова поряд з тим важливим і грізним, що діялося там. Дивним здавалося— і сподобалось: так, ось саме так і треба! Хай там що завгодно,— сьогодні вони, завтра ми. Навіщо про це думати?

Рєзцову стало весело. Він розправив свої закручені вусики і по-молодецькому пішов назад до фанзи.

Вік пам'ятати буду...
Тебе, мій друг Коко.

Офіцери сиділи за столом і пили. В кутку кхана¹ на похідному ліжку хропів п'яний ротний командир Рєзцова, Катаранов. Гаврилов, похитуючись, смикав його за чобіт, що висунувся з-під шинелі.

— Ну, вставай, ти!.. В макашона грати!.. Гей, півень! Курячий муж!

Катаранов підтягнув ногу під шинель. На брудній подушці вирізнялася його коротко стрижена, лисіюча голова.

Рєзцов дивився і розчулено посміхався. Катаранов був гордістю полку; про його одчайдушно-відважні розвідки згадував у своїх донесеннях Куропаткін, він був представлений до Георгія.

— Та вставай же! Не чуєш, чи що?.. В ма-ка-шку гра-а-ти! — закричав Гаврилов йому в ухо.

Катаранов швидко сів на постелі і коротко запитав:

— Чай є?.. Гей, денщицька сила! Чаю склянку, та міцного!

— Ось тобі рому!

— Ні, я на похмілля тільки чай п'ю... Грій самовари, Микитко!.. Уу-ух! Сорок склянок вип'ю!

Він зіскочив з кхана і, потираючи руки, підійшов до столу.

Гра відразу пожвавішала. Катаранов ставив карбованців по двадцять, по тридцять, то зривав банки, то відразу збагачував їх. І всі інші почали потроху підвищувати ставки. Тільки дідок-батальйонний спокійно продовжував ставити по карбованцю.

¹ К х а н и — широкі, завдовжки з людський зріст, лежанки, що тягнуться вздовж стін китайської фанзи.

Черга метати перейшла до Леденева. Йому незмінно щастило, дуже скоро в банку було вже більше ста.

— Скільки ви? — звернувся Леденев до Катаранова.

Катаранов, з дрібними зморщечками навколо очей, мовчки дивився на нього; очі його засвітилися весело і лукаво.

— Ось у мене тут ганчірочка брудна завалаялася, на неї! — Він розгладив на столі зім'ятій сторублевий папірець і знову глянув на Леденева.

Леденев здригнувся і задержав у руці карту.

— Ні, краще зніму банк. Не хочу ризикувати.

— Як це так «не хочу»? — обурився Гаврилов.— Почав уже роздавати, а потім злякався і назад?

Леденев гордовито відповів:

— Я маю право зняти, коли хочу!

Гаряче засперечалися. Леденева змусили-таки продовжувати.

Катаранов з розмаху вдарив картою по столу; Леденев, триумфуючи, відкрив дев'ятку.

— Чорт забери! Ну, й щастить йому! Ні, мабуть, дружина моя дома не спить, усе програю!

Леденев складав у бумажник пачки грошей і крадькома перелічував їх.

— Нічого, сьогодні я добрі добові заробив,— самовдоволено сказав він.

Гаврилов презирливо стежив за ним.

— А все-таки граєш ти не як офіцер. Справжня повітова чиновниця: вперше побачила купу грошей і ожиждала, боїться, щоб не відібрали... От за що Федьку люблю,— левом грає, молодець!.. Федько, вип'ємо!

Резцову все більше подобався Катаранов. У нього надивовижу ординарний вигляд, але тепер його очі світилися м'яким світлом. Резцов потягнувся до нього із скляночкою рому.

— Федір Федорович, дозвольте з вами цокнутися!

Дідок-батальйонний стримано говорив:

— По-моєму, ви йдете на вірний програш. Ви один з усіх робите великі ставки; і ваш ризик не покривається ризиком інших.

Катаранов безтурботно махнув рукою.

— Ет!.. А нащо мені гроші? Тут з голоду не помру; живим залишусь, додому на казенний кошт повезуть. Я в сорочці родився, мені в усьому щастить. Цього року книжку про Китай прочитав і ось якраз у Китай потрапив.

— Коли нас сюди погнали,— він себе навіть по лобі вдарив: «Як це до речі! Якраз я книжку про Китай прочитав!» — сказав Гаврилов.— Почекай, брат, і в Японію ще попадеш.

— Токійським генерал-губернатором.

— Ні, голубчику... Будеш ти там працювати на полях зрошення, в самих штанах і солом'яному брилі. А тебе по голій спині битимуть китовим вусом.

Катаранов почухав потилицю.

— Власне, мені б тебе за це слід було викликати на дуель... Ну, та не варт! Приятелі ми з тобою старі, б'ємося за одну справу...

— За яку, обидва не знаємо,— в тон йому продовжував Гаврилов.

— Та-ак...— Катаранов помовчав і посміхнувся.— Сьогодні вранці солдати кажуть мені: «Ваше благородіє! Ось, у «Віснику Манчжурської армії» пишуть, що ми тут за віру воюємо, за царя і отечество. Чи це так? Адже віри нашої ніхто не чіпає, царя не кривдить. А отечество — китайське».

Всі засміялися, тільки Резцов вороже насторожився. Батальйонний запитав:

— Що ж ви?

— Ну, що! Почав їм щось про Тихий океан пояснювати, та й сам заплутався...

— Як ви їм дозволяєте про це розбалакувати? — здивувався Резцов.

— А не можна? — з цікавістю запитав Катаранов.

— Що ж це, коли кожний рядовий буде розмірковувати, що війна, як, через що!..

— Голів їм не зріжеш! — зітхнув Катаранов і відвернувся від Резцова.

Батальйонний сидів, поклавши голову на руки.

— О-о-хо-хо!.. Та, господи, всі ми звідси генералами виїдемо. Кінця війни не буде!

Катаранов скоромовкою заперечив:

— Ну!.. Дайте балтійська ескадра прийде, звільнить Артур, зразу справа зміниться.

— Їх тільки раз один розбити, тоді так і побіжать,— підтримав Гаврилов.

Але всі замовкли і задумалися. Стало тихо. Бу-хали гармати, снаряди з тонким завиванням летіли вдаль.

— Панове, що ж, ми більше грати не будемо? — втрачаючи терпіння, невдоволено запитав Леденев.

— Чия черга банкувати? — стрепенувся Катаранов.

Резцов налив собі в склянку рому, і один, ні з ким не цокаючись, випив. Він з викликом поглядав навколо. Теж, офіцери!.. Що його дратувало, він не зміг би ясно висловити, але почував він, що в душі у всіх є щось приховане і невисловлене. Було зовсім не те, що повинно бути, чого він чекав, коли їхав сюди.

Гра кипіла, гроші купами лежали на столі. Було дивно, як легко вони переходять від одного до другого. Резцов рішуче підсів до столу, поставив на карту і взяв; ще раз поставив — знову взяв.

Він почав вигравати. Як раніше карта дивно не йшла йому, так тепер раптом пішла. Великі ставки він брав, свої банки знімав. У голові шуміло, і було, як іноді буває уві сні: все відбувалося неймовірно вдало, але відчувалося, що інакше і не може бути. Неначе хвиля якась раптом винесла його наверх.

Ввійшов Волков.

— Панове, пам'ятаєте, вчора з нами тут грав один поручик Ромоданівського полку? Дотепник такий?.. Зараз провезли транспорт поранених ромоданівців, я питав про нього: убитий. Прямо в лоб.

— Та що-о ви?..— неуважливо запитав Катаранов.— Дивіться, знову всіх б'є! — з подивом перебив він себе.

— Знімаю банк,— оголосив Резцов і загриб зі столу награні гроші.

У голові паморочилося від рому, було весело від виграшу. А поручика вчорашнього — убито!.. У нього були блискучі очі, що уважно вдивлялися в співбесідника, у тонких губах ховалася весела насмішка, усі сміялися, коли він говорив,— і вбитий! Як це все так швидко змінюється?.. Бухали гармати, тонко співали снаряди. «А завтра ми!» — майнуло в голові Резцова.

Волков сів до столу, поворожив на талії і знову почав грати. Тепер усі ставили на карту десятки карбованців, смішно було згадати, що лише годину тому могли бути ставки по карбованцю. Резцов сипав дотепами, раз у раз задириливо йшов «по банку», то вигравав, то програвав.

І раптом грошей у нього більше не залишилось. Як це трапилось? Зник виграш, зникли всі його власні гроші... Резцов розгублено оглянувся.

Гра байдуже кипіла, неначе повним ходом працювала молотарка. Виграти було так дивно легко і просто, він це тільки що відчув; легко — і так безнадійно трудно! Над головами безтурботних людей нахиялося щось темне, загадкове і державне; важке воно робило казково легким, легке — нездоланно важким, і хотіння його були незрозумілі. Ось Леденев, — йому весь цей час незмінно щастить, він виграв уже більше двох тисяч.

Гроші безперервно рухалися по столу. Але це були не звичайні гроші, з певною, сталою цінністю. Це було щось примарне, текуче й мінливе; за хвилину воно могло зникнути, за хвилину могло розростися до величезних розмірів. Резцов дивився. Люди з червоними від вина обличчями грали, сипали дотепи, сміялися. Вчора за цим же столом поручик теж грав і сипав дотепи, — сьогодні він з пробитою головою валяється в темряві на мерзлих грядках, голодні собаки віддирають від щелепів губи, що вчора ще посміхалися. А куля легко могла пролетіти на два вершки правіше або лівіше, тоді він завтра знову сидів би тут, грав би і сміявся.

Катаранов, розправляючи ноги, встав. Він спустив вісімсот карбованців. Чи його всі були ці гроші, чи були тут і казенні?.. Очі його, як і раніше, дивилися весело і задиливо.

Денщик підскочив до Катаранова з одержною щиткою.

— Ти чого?

— Штани, ваше благородіє, почистити... Крейдою вимазали...

— Не треба... І так вичистили!

Навколо засміялися. І голосніше за всіх задоволеним, удачливим сміхом сміявся Леденев. А Резцов з ненавистю думав: у той час, коли товариші Леденева мерзнуть на позиціях і наражаються на небезпеку, він спокійно живе собі в обозі другого розряду і приїздить у полк раз на місяць для видачі жалування.

Банкував Леденев. Катаранов не грав. Він пив чай пополам з ромом і дивився.

Двері хитнулися й затріщали, хтось шарив у сінях по ґратчастій стіні, обклеєній папером. Хриплий голос грубо і грізно вилаяв денщика, і до кімнати ввалився капітан у потертій шинелі з тьмяними, вицвілими погонами. Він був дуже п'яний, біляве, скуйовджене волосся падало на

схилене обличчя, весь він був якийсь сірий і ввійшов, наче нікого не бачачи.

— Тут я, чи що... папаху забув? — пробурмотів він, немов питаючи самого себе.

Офіцер був чужий. Катаранов пригадав, що вдень багато пив з ним, признавався в коханні, що випили на «ти» і що звати його Женькою.

Капітан неслухняними руками перебирав звалені на кканах шинелі і папахи, і все здавалося, що він не підозріває присутності у фанзі людей.

Катаранов гукнув:

— Женька, сідай у макашку!

Капітан продовжував ритися в шинелях і щось бурмотів. Леденев ввічливо звернувся до нього:

— Вам дати карту?

Офіцер, не обертаючись, буркнув:

— Із-з... із вхідними!

Леденев глянув на нього і попередив:

— У банку чотириста з лишком карбованців.

Капітан ствердно кивнув сам собі головою і повторив:

— З вхідними!

Тримаючи в руках папаху, він важко сів на табуретку коло столу, похилив голову і мовчки, не відкриваючи, дивився на свою карту.

— Вам ще карточку дати?

Капітан подивився на свою карту, подумав.

— Своя!

Леденев роздав усім, прикупив собі... Капітан, не піднімаючи голови, відкрив дев'ятку. Леденев зблід.

Усі ставили в банк, і всю цю купу грошей потягнув до себе чужий офіцер.

Гра пішла далі. Капітан сидів згорбившись, з навислим на лоб волоссям, і дивився на стіл; так, не дивлячись на банківника, він називав і розмір своїх ставок. І все здавалося, що він нікого навколо не помічає, неначе грає з невидимими духами. Катаранов стрепенувся і повеселішав: він відкликав Леденева, позичив у нього двісті карбованців і знову сів грати.

Черга банкувати перейшла до зайшого капітана.

— В банку... п'ятсот карбованців,— про себе сказав він і, не викладаючи грошей, почав роздавати карти: наче само собою було зрозуміло, що платити йому з банку не доведеться. І карти він роздавав, навіть не питаючи про

ставку,— понтери називали їх, а він ніби навіть не слухав. Було в усьому цьому щось безтямно-впевнене і гнітуче, і всім здалося природним, коли він відкрив собі вісімку.

Гроші потекли в банк. Капітан непевною рукою перелічив їх і поморщився.

— Десяти карбованців, здається, невістачає... Ну, та нехай! Далі банкую.

Від його слів потягло темним кублом. Офіцери переглянулися.

— Вибачте! тоді, будь ласка, перевірте,— попросив його батальйонний.

Капітан пробурмотів:

— Нічого... я довіряю. Прошу пробачення!.. Вважаю інцидент вичерпаним... Банкую далі!

І знову він побив якраз найкрупніших понтерів.

— Панове... я не рахую!.. Я, панове, довіряю вам. Я довіряю!.. Далі!..

Леденев, сильно збліднувши, поставив триста карбованців. Капітан побив його карту. У банку горою лежали папірці і золоті.

— Знімаю,— коротко оголосив капітан.

Важко дихаючи, Леденев хрипло запитав:

— Скільки в банку?

Перелічили. Виявилось тисяча чотириста.

— Купую банк,— сказав Леденев.— Скільки йдете? — звернувся він до капітана.

Капітан, дивлячись у стіл, буркнув:

— Сімсот.

Зробилося тихо. Багато хто вже відстав від гри, тут відбувалося змагання щастя Леденева із щастям зайшого офіцера. Грали ще тільки Катаранов, Волков і Гаврилов.

Усе більш дивним і страшним здавався Резцову цей п'яний, скуйовджений офіцер. Ввалилося до них щось темне, тупо-безтямне, що не знало ні пристрасті, ні міркувань. З інших гравців одні гірко журилися в душі програшем, інші йшли на нього з зухвало-веселою посмішкою; а тут було щось стихійне, безконечно-байдуже до всього, без радості і без печалі. Так, без радості, без печалі. Велика, сліпа сила, від якої все залежить; можна їй погрожувати, можна кричати, благати — все одно!..

Волков, як і раніше, хвилювався, міняв місця, пропускав чергу і ворожив без кінця. Він був смішний і жалюгід-

ний. Неначе раб метався і корчився перед могутнім владарем.

Тьмянний погляд капітана упав на Волкова.

— Що ви там робите з талією?— підозріливо запитав він.

Катаранов нетерпляче сказав Волкову:

— Та годі вам, їй-богу! Покиньте!

Волков незадоволено насупився і відсунув від себе талію.

— П'ять очок у мене... У вас? — нетерпляче запитав Леденев.

— Шість,— повільно вимовив капітан і потягнув до себе гроші.

Леденев, болісно намагаючись зберегти на обличчі байдужий вираз, дав йому нову карту.

— Скільки йдете?

Капітан п'яно-насмішкуватим поглядом подивився спідлоба на блідого Леденева, помовчав і, звівши брови, коротко відповів:

— Карбованець!

В дальшу чергу він знову поставив карбованця, потім полтинника. Леденев усе дужче блід: купив він банк, звичайно, лише розраховуючи на великі ставки капітана.

Капітан поставив сто карбованців і програв.

— Далі! — гарячково говорив Леденев, оживаючи надією.

Він швидко простяг карту капітану.— Скільки?

Капітан, нахилившись над столом, пересторожливо погрожував собі пальцем.

— Гей, Женька, Женька!.. Зариваєшся, брат! Сто карбованців програв, ще, каналія, програєш!

Леденев нетерпляче перепитав:

— Скільки ставите?

Капітан спідлоба глянув на Леденева, і знову в його п'яних очах пробігла насмішка.

— По банку!

Леденев роздав карти.

— Вам ще треба?

— Дайте.

Капітан узяв одну карту, другу і покрутив головою.

— Тільки напсував собі!

Леденев тремтячими руками почав відкривати свої карти: дама, король, десятка,— формений «жир», жодного очка! Капітан взяв весь банк на два очка.

— Досить! Час їхати! — пробурмотів він і підвівся.

Він жменями брав з столу купи грошей і невірними руками пхав їх у кишені брюк і шинелі.

— До побачення! — Ні на кого не дивлячись, капітан насунув папаху і, хитаючись, із зібганими кредитками, що стирчали з кишені, вийшов.

Леденев сидів з пильно-сірим обличчям. Усі нишком поглядали на нього. І в усіх на душі було дивно від блискавичної появи незнайомого офіцера. Пройшло і зникло щось патлате, хитке, з тьмяно-невиразним поглядом, і ніхто навіть не міг собі уявити, яке в нього було обличчя.

Гра тривала далі, але капітан забрав з собою усе щастя Леденева. Ставки його билися, банки розхапувалися. І Резцов давно вже перестав бачити в цьому випадковість: непоборний фатум наклав на Леденева свою важку руку, і кожний міг тепер користатися випадком. І всі користалися. Навіть Волков майже перестав ворожити і впевнено робив великі ставки. Катаранов, сміючись, перекинув Леденеву через стіл позичені у нього і відіграні ним двісті карбованців.

А Леденев усе продовжував грати, і ясно було, що він ладен поставити останнє, тільки б відігратися. Він важко дихав і марно намагався проковтнути густу, в'язку слину.

Увійшли два артилерійські офіцери і теж почали копатися у наваленій одежі. Один сказав:

— Нема папахи моєї... Куди вона заподілася?

— Тут тільки що був один офіцер, теж шукав папаху, — чи не вашу він узяв? — озвався батальйонний.

Леденев, із злими очима, підвів голову.

— Панове, подивіться там, чи не пропала, чого доброго, і моя папаха? — Голос його був такий хриплий, що артилеристи здивовано оглянулися. — Навіщо ви талію чіпаете?! — раптом закричав він на Волкова, що потягнувся був поворожити на колоді.

— А вам яке діло?

— Талії попрошу не чіпати, нею банкують! Вас сьогодні раз уже спіймали на цьому!

Голос Леденева був з грізним рокотом, що рвався на образу, на скандал. Волков схопився.

— Що-о-о?

Товариші насилу заспокоїли їх.

Офіцери розійшлися о другій годині, а перед світанком у полк прийшла телефонограма з наказом негайно виступити на позиції, на підтримку ромоданівцям, яких тіснив ворог.

В передсвітанкових сутінках солдати мовчки і зосереджено крокували по дорозі; крізь глухе тупотіння ніг зрідка чулося покашлювання або штик дзвякав об штик. А вдаль безперервно тріщала рушнична стрілянина і спішно бухали гармати.

Резцов ішов коло своєї півроти, пильно вдивлявся у далечінь і гамував нервовий дроз, що бив його. Небо на сході світлішало, над рокитовим гаєм спалахували вогники шрапнелей, і полк ішов прямо туди.

Катаранов, що йшов попереду роти, зупинився і почекав Резцова.

— Василю Петровичу, сірники є у вас? Дайте закурити... Спасибічки!

Його очі знову горіли лукаво-задирливим, веселим вогником, як тоді, коли він програвав останні гроші, і знову все його сіре обличчя освітлювалося цим милим світлом. І Резцову пригадалося все, що було сьогодні вночі,— пригадалася загадкова поява темного офіцера без обличчя, загадкові шляхи випадковості...

Перед гаєм, сажнів за двісті від них, різко блиснув у повітрі вогник, долинув тріск розриву шрапнелі,— звук, гостро і тонко завиваючись, хлопнув і завмер. Унтер офіцер, що йшов поруч, сказав:

— Ач, підлі! Крізь ніч бачать, все одно, як коти!

Блиснув другий вогник, третій, усе ближче. Неначе хтось невидимий здалека намацував їх. Цепи мовчки розсипалися по полю.

Починалася інша гра, величезна і грізна.

1904

III

У мишоловці

Була глибока ніч. Яскраво і мовчазно блищали зірки. По широкій стежці, протоптаній поперек каолянових грядок, низкою ішли солдати. Вони йшли тихо, затаївши подих, а з усіх боків була густа темрява і тиша. Рота йшла на

зміну в передовий люнет. Підпоручик Резцов ішов поруч свого ротного командира Катаранова, і обидва мовчали. Резцов блискучими очима вдивлявся в темряву. Катаранов, проти звичаю, був похмурий і нервовий; він ішов, понуривши голову, кусав кінчики вусів і про щось думав.

Крок за кроком, усе далі позаду лишалися окопи, де навколо були свої, де відчувався зв'язок з усіма. Від світу й життя рота неначе відходила в самотню, смертно-тиху темряву. Стежці не було кінця, і, коли вони підійшли до люнета, здавалося, вони пройшли верст зо дві, хоч до люнета було тільки сімсот кроків.

Побачивши зміну, в окопі полегшено заворушилися. Командир вийшов із окопу і, розправляючи набряклі ноги, мовчки простягнув руку офіцерам. Він теж був похмурий і злий.

Катаранов пошепки запитав:

— Що хорошого?

— Стріляють... Направо, за могилкою, певно, японський секрет. Кроків з півтораєста.

Його солдати обережно вилізали з люнета. На носилках винесли щось витягнуте й нерухоме. Катаранов кивнув на носилки і запитав:

— Скільки?

— Один убитий, троє поранених... Тихше ви, чорти! — зашипів офіцер на солдата, який зачепив прикладом за котелок.

Новоприбула рота тихенько розміщувалася в окопі. Катаранов і Резцов теж спустилися вниз.

Позаду з глухим шурхотом відходила зміна. І здавалося — ось поривається останній зв'язок із світом. Хтось там, ззаду, здавлено розкашлявся. І зараз же десь збоку темряву пронизав струмистий вогник, по мовчазних полях прокотився постріл. Люди враз стрепенулися, гвинтівки в їх руках заворушилися.

— Без команди не стріляти! — грізно протягнув Катаранов.

Ще блиснули дві струминки. Дві кулі, ниючи, пролетіли повз окоп. І все замовкло. Кільцем зсунулася навколо жива, підстерігаюча тиша. Вона звідусіль дивилася з темряви, і всі напружено вдивлялися їй назустріч.

Люнет, який займала рота, був широко відомий в усьому корпусі. Офіцери називали його «Божевільним люнетом», бо, провартувавши у ньому добу, два офіцери збожеволіли

і прямо з позицій були відправлені в госпіталь; солдати прозвали люнет «Мишоловкою». Для чого він існував, яке було його призначення,— ніхто не міг зрозуміти. Люнет лежав зовсім самотньо в чистому полі, на півверсти вперед від наших позицій і лише за чотириста кроків від японських; з флангів японські позиції загиналися навколо нього, а справа і трохи ззаду сіріло вдалині грізно укріплене японцями село Ламатунь; крім того, люнет був під косим обстрілом одного з наших люнетів. І звідусіль в нього летіли кулі.

Начальник дивізії рапортом вказував корпусному командирові на повну непотрібність цього люнета, на те, що в перший-ліпший момент японці жартома можуть перебити всіх його захисників. Корпусний поклав на рапорті резолюцію: «Умерти в окопах — це значить здобути перемогу». І всі знали,— він дуже пишався тим, що в районі його корпусу лінія укріплень видається вперед більше, ніж у сусідніх корпусах; і всі знали також, що сам він ні разу не ризикував особисто побувати в цьому люнеті. Японці спокійно полишали, російському вождеві тішити своє честолюбство; наші двічі звільняли люнет, і японці його не займали; видимо, він був їм не потрібний і не страшний.

Морозило. Солдати, стискаючи гвинтівки, пильно вдивлялися в темряву. Було дуже тихо. І зорі — густі, часті — моргали на небі, як вони моргають, тільки коли на землі усі сплять. Здавалось, от-от прекрасною, прозорою тінню пролине мовчазна душа ночі,— спокійно пронесеться над самою землею, зачіпаючи за суху траву, не боячись потрапити під людські погляди. А в цій землі всюди ховалися насторожені люди і зірко вдивлялися в темряву.

Резцов глибше засовував руки в рукава кожуха. Попереду люнета невиразно ворухився сухий, незрізаний каолян, чувся шелест його листя. Чого воно шелестить? І всюди щось чорніло, обережно ворухилося і старалося сховатися в тишу. Раптом, безтурботно до цієї тиші, злісно і хрипло огризнувся в темряві собака; другий, молоденький, жалібно заскавчав. Там, у каоляні, вони гризуть неприбрані трупи. І знову стало тихо.

Всередині тіла дрібно і часто трепетав невидимий зовні дроз, повітря виходило з ніздрів переривистим струмком. І Резцов глибше засовував руки в хутро рукавів. Повзло

зрадницьке шарудіння, його обережно душила жива, підстерігаюча тиша. От зараз ця тиша здригне, розверзеться, і з несамовитим зойком із неї ринуть на людей темні юрби! Що тоді робити?

Резцов думав,— і на душі робилося визивно-весело і не страшно. Ну, підкрадуться японці і кинуться в штики. Ясно, підтримки зваду не пришлють. Ясно, доведеться вискочити з окопу і зчепитися в рукопашну. І ясно, кінець буде один — смерть. Усе було ясно і просто. Хотілося безтурботно посміхатися.

Із темної далини, з лівого флангу, слабо долинув рушничний постріл, відбившись в горах короткою луною: та-ах-та! Другий, третій,— і затріщала, зливаючись, часта стрілянина пачками. Тиша навколо ще більше насторожилася, зробилася ще більш моторошною. На темному небі, здавалося, спалахували слабкі відблиски. Стрілянина тріщала спішно і гарячково, потім почала слабшати. Долинуло ще кілька одиночних пострілів. Замовкло.

Знову ще сердитіше огризнувся в темряві хриплий собака, і ще жалібніше заскавчало молоде цуценя і скавчало довго, ображено. Було дивно: навколо — величезне, затамоване, загальне чекання, а тут же, чужі всьому, зосереджено копошаться свої окремі маленькі злості і образи.

— Оо-о!..— Хтось солодко позіхнув у темряві.— Холодно, морози почалися. Цікаво, яка буде матінка весна-красна?

Солдати давно вже перестали вдивлятися в темряву і стояли,— байдужі, безтурботні до того, що діялося навколо. Резцов став собі огидним, із своїми думками, що ляжливо тремтіли і копошилися в мозку. В цьому окопі збожеволіло два офіцери,— саме офіцери: так само вони стояли, так само запитували себе: «Що там?.. А що, коли?..» А ось навколо люди — байдуже-спокійні і бездумні, настане мить, і вони із свіжими, раптом спалахну-лими душами схопляться за гвинтівки.

Резцов пішов зробити обхід своєї частини люнета. Капітан Катаранов стояв всередині люнета. Поклавши голову в папасі на руку, він сперся ліктями на бруствер і про щось думав. За останні два тижні Катаранов став зовсім іншим, ніж раніше: був мовчазний і похмурий, багато пив; сп'янівши, лаяв начальство, вихваляв японських генералів Курокі, Ояму, Нодзу; оглядав усіх злими, визивними очима

і немов чекав заперечень; а то плакав, бив себе кулаками в груди і ліз цілуватися.

Він опам'ятався від задумливості і неухважливо глянув на Резцова.

— Ну, що? Не сплять у вас люди?

— Ні.

Катаранов знову мовчки сперся ліктями на бруствер. Резцов пішов до себе.

Повільно рухалися по небу вірки, одні заходили, зліва з-поза сопок з'являлися інші. Вдалині зрідка було чути поодинокі постріли. Солдати стояли, нерухомо спершись на гвинтівки. Часом то один, то другий тупав змерзлими ногами.

Небо над сопками ледь засвітилося. Катаранов пройшов окопом і дозволив охочим повзти в каолян за паливом і назад, до струмка, по воду.

Солдати пожвавішали і поповзли. Зробилося весело і моторошно. Було чути гострий хрускіт зрізуваного каоляну, шепіт і стриманий сміх.

Із темряви виринула постать солдата з величезною в'язкою каоляну за плечима. Солдат ішов до люнета, зігнувшись під тягарем, поволі і не поспішаючи, як двірник, що несе дрова. Резцов обурено слідував за ним; рухався він повільно і всією своєю величезною постаттю немов навмисне виставляв себе під постріли. І справді, в японських окопах заблискотіли вогники, і кулі задзижчали в повітрі.

— Хренов! Та біжи ж швидше, чого повзеш! — сердито прошипів Резцов.

Хренов, виконуючи наказ, незграбно пробіг десяток кроків і знову пішов не поспішаючи. Його бородата, нахилена під в'язкою голова показалася біля окопу.

— Та йди ти швидше, сучий сину! Стрибай в окоп!.. Підстрелять тебе!

— Аж ні-іяк! — Хренов повільно вліз в окоп. — Кулі їхні, ваше благородіє, добрі! — пояснив він Резцову і кинув в'язку. — Ну, хлопці, грійся тепер, скільки влізе.

Світлішало. Запізнілі покvapно сповзалися до люнета. Кулі дзижчали все частіше.

Солдати розпалювали в земляних пічурках каолян і кип'ятили в котелках воду. Білувато-сині димки вилися над окопом. І ззаду і попереду, у наших і в японців, скрізь закурилися димки. В повітрі запахло горілим, нагадуючи

про тепло і гарячий чай. Зсередини люнета долинув голос Катаранова:

— Хлоп'ята! Глибше в окопі сидіти. Крім вартових, не висовуватись!

На дні окопу, під лісом найжачених у всі боки багнетів, весело копошилися чорні папахи і некриті, загляньовілі від носіння кожушки. Каолянові стебла в пічурках потріскували.

— Матрьохін, де в тебе вода запасена?

— Он вона — на краю стоїть, у бляшанці.

Хренов підійшов до бляшаного ящика з-під патронів, наповненого водою; подивився на посудину, подумав:

— Ану, балтійська ескадра! Іди покоптися! — зітхнув він і бережно підняв посудину.

Сонце впливло з-за сопок, косе проміння крізь насичене димом повітря било по вкритих інеем билинках, по грядках полів. Солдати пили з кухлів чай, жартували і сміялися. Низенький і старкуватий Василь Матрьохін, з плоским, дурним лобом, відсърбував із кухля чай, заідав його мерзлим хлібом і невдоволено говорив:

— Як ото на дійсній службі служив я, то був ройовим, — та-ак!.. А тепер із запасу взяли, жодного рядового підо мною нема!

— Нічого, любий, не горюй! — втішав його стрункий і худорлявий Безпалов, з Георгієм на кожушку. — Ти людина одружена. Тільки знай, сиди тут. А дружина для тебе вже вдома постаріється, цілий підрозділ тимчасом народить. Приїдеш, буде ким командувати.

Безпалов говорив, і його красиве обличчя спалахувало бистрою, неначе осяйною посмішкою.

Резцов поблажливо посміхався у свої закручені вусики, на душі було трошки самотньо: хотілося, як рівному, замішатися в цю купу, щільно притиснених одне до одного тіл, сміятися з жартів, жартувати самому.

Катаранов прислав йому запрошення пити чай. Резцов пішов, пробираючись між солдатів, що тиснулися до стін. Вартовий жваво звернувся до нього:

— Ваше благородіє! Японець гармати перевозить з сопки в село. Близько, можна кулею дістати.

Резцов виглянув. Лише за тисячу кроків від них, за лінією окопів, помалу їхали дві важкі гармати; іздові спокійно сиділи на конях і навіть не оглядалися на їхній люнет.

Відчувалася цілковита зневага і презирство.

Повз вухо Резцова зикнула куля. Він швидко втягнув голову в плечі і поспішив до Катаранова. Катаранов, припавши до бруствера, дивився в бінокль.

— Федір Федорович, бачите гармати? — радісно запитав Резцов.

Катаранов відірвався від бінокля. Його очі дивилися похмуро.

— Бачу.

— Дати б по них пару залпів.

— Не дам жодного пострілу.— Обличчя в нього було дивне,— зосереджене і сіре.— Сідаймо чай пити! — рішуче промовив він.

Вони опустилися на дно окопу. Катаранов наливав з емальованого чайника чай.

— Горілки нема, здорово б я зараз випив! — раптом сказав він.

Резцов відсorbував із свого кухля і з осудженням мовчав. Потім не витримав, устав і подивився: гармати зникали за виступом рівнини. Він знову сів. Катаранов з цікавістю запитав:

— Слід було б їх обстріляти?

— Слід було б,— похмуро відповів Резцов.

Катаранов, із злими очима, посміхнувся і замовк.

— Падлюки, скільки сала напустили у воду. Нема того, щоб сполоснути котелок!..— Він сердито хмурився, заглядаючи в свій кухоль; потім продовжував про те ж саме, наче переконуючи самого себе: — Ну, а що б було? Підстріляли б ми пару коней, а вони б на відповідь в нашу мишоловку, як по клавішах, дюжину шимоз. І весь би люнетик з ротою полетів під три чорти. Відстань до вершків виміряно, терплять нас, поки сидимо спокійно... Ох, тяжко мені!..— Катаранов болісно покрутив головою.

Резцов пробирався назад до себе. Густо ворушилися солдати, до нього оберталися усміхнені обличчя. Пили чай із кухлів, гріли коло пічурок руки й ноги. Охоплювало безтурботними веселощами.

Резцов сів на своєму кінці. Солдати підводилися, розкладали на бруствері чайники, котелки, кожухи. І, як тільки висувався край папахи, над бруствером зараз же пролітало кілька куль.

— Ваше благородіє! Маю честь доповісти: мій башлик поранили... У трьох місцях!..

Безпалов, із своєю бистро пробігаючою по обличчю усмішкою, розгортав перед Резцовим пробитий кулями башлик.

— Іншим разом, ваше благородіє, треба більше лопат брати для хліба,— похмуро зауважив Хренов.

— Для хліба?

— Так точно! Ніяк ножем його не вріжеш, замерз.

— Лопатою вдариш, і то самі іскри сиплються,— додав Безпалов.

Було весело. Резцов думав: це справжні солдати. Всі вони теж чудово розуміють, що сидять у мишоловці, а не бурчать, не нарікають. Покірні і з усмішкою на обличчях вони копошаться на дні цього ровика, над яким повітря насичене підстерігаючою смертю. І їм нема діла, чому це, навіщо.

З заходу рівною смугою піднімалися густі білі хмари. Звідти подув вітер. Стало ще холодніше. Солдати куталися в кожухи. Матрьохін, з серйозними, дурними очима під плоским лобом, розповідав про вовчицю, у якої його дядько забрав вовченят. Він розповідав солідно, нестерпно-довго. Солдати посміювалися, потішаючись над тим, як він розповідав.

— Щенят цих забрав, потім, значить,— ходу! Дядько мій рідний, у нього я жив... Так... Щодоуху поскакав. Коли дивлюсь, аж вона, катає... Та-ак!.. Катає. А він, дядько мій рідний, додумався,— мостом не поїхав, а через воду поскакав. Я тільки забув, цілувальник який був... Ну, добре! Привіз до нашого до двору...

Недалеко від Резцова стояв на варті Безпалов. Він прислухався до розповіді Матрьохіна і злегка посміхався своїм вродливим, худорлявим обличчям.

— Аж тут вечір надійшов, сіли чай пити... А вона — репетує, диявол, та-ак!.. Зайшла з тину, значить, і давай тин ламати... Він хоче піти, сказати нашим, і боїться...

Хренов грубо запитав:

— А хто він?

Солдати зареготали.

— Та цілувальник, я ж сказав!.. Та-ак... Якраз вона, як підскакує, як приткнула,— неначе на дванадцять голосів заревла корова...

Безпалов раптом перестав посміхатися. Його обличчя зробилося суворим і серйозним. На внутрішньому боці

бруствера грудка мерзлої глини тріснула і розпалася; потім, по другий бік Безпалова, теж щось слабо хруснуло, грудочки глини посипалися в окоп.

Обличчя Безпалова робилося все блідішим і суворішим. Він переступав з ноги на ногу, трохи подався до бруствера і почав неухважно дивитися в другий бік. Резцов зрозумів: справа і трохи ззаду, із зайнятого японцями села, до вартового пристрілювалися. Нова куля з сердитим, переривистим дзижчанням рикошетом перелетіла через окоп.

— Безпалов, присядь! — схвильовано вигукнув Резцов.

Безпалов повільно опустився навпочіпки.

— Навіщо тобі весь час стояти? Виглянеш, обдивишся — і сідай назад.

— Слухаю!

З його обличчя поволі сходила суворо-серйозна тінь смерті, що зазирнула в очі. Матрьохін продовжував розповідати. Безпалов прислухався і знову стримно посміхався.

Біло-сірі хмари росли і здималися, з-під них дуло сухим, колючим холодом. Безпалов обережно підвівся і, зсунувши брови, почав обдивлятися.

Раптом, слабо задзвенівши багнетом, брязнула об землю падаюча гвинтівка. Безпалов сіпнувся, схопився за шию і важко сів на дно окопу.

Він коротко і важко харкав, у роті клекотіла кривава слина; груди з бистрим переляком розширилися і даремно намагались увібрати повітря.

— Гукніть швидше фельдшера! — наказав Резцов, намагаючись здаватися спокійним.

Горло було прострелене навиліт, у кривавих ранках свистіло повітря. Фельдшер безпорадно знизав плечима, наклав на шию пов'язку. Безпалов, з тугою в помутнілих очах, зараз же зірвав пов'язку; він показував руками, що невістачає повітря. І в ранках свистіло; кров, клекочучи, піднімалася пузирями над ранками і червоною піною стікала до потилиці.

Солдати мовчки дивилися. Безпалов кидався на землі, груди важко дихали, як туго працюючі міхи. Діялося дивне і страшне: вродливе, худорляве обличчя Безпалова на очах розпухало і роздувалося, розпухала і шия, і все тіло. Неначе хтось накачував його з середини повітрям. На дні окопу в тузі совалося тепер чуже, незграбно-товсте обличчя,

очі зникли, і тільки вузенькі щілинки темніли між білуватими пузирями здутих повік.

Підійшов Катаранов.

— Допоміг би ти йому як-небудь,— похмуро промовив він.

Фельдшер знову безпорадно знизав плечима.

— Ніяк, ваше благородіє, неможливо! Тільки від операції була б поміч. Якби в госпіталь його відвезти. А тут де ж?

Катаранов постояв, засунувши руки в кишені кожуха.

— Нема чого тут, хлопці, дивитися!.. Розходься! По місцях! — наказав він і, понуривши голову, пішов назад.

Безпалов кидався, перекладаючи голову з боку на бік, із ранок, здимаючись пузирями, із свистом виповзала кривава піна. Він розгорнув кожух, розстебнув мундир, розірвав на грудях сорочку. І всі тоді побачили його роздуті білі плечі, неначе плечі гладкої жінки. І він усе кидався, і на обличчі була смертна туга.

— За що страждає? Невідомо за що! — півголосом сказав Хренов, не зводячи очей з пораненого.

Матрьохін скоса глянув на Резцова і повчально заперечив:

— Бог, він знає, за що!

І зітхнув.

Біло-сірі хмари вкрили небо, навколо зробилося хмуρο; рвонув вітер, і з хмар посипалася дрібна, густа крупа. Крупинки металися в повітрі, плигали по брустверу, по плечах і папасі нового вартового. Сухе листя каолян у жалібно нило навколо стебел.

Резцов, скорчившись, сидів у кутку окопа і намагався не дивитись на Безпалова, якому не можна було допомогти. Солдати тепер мовчки сиділи, стиснувши зуби — змерзлі, похмурі і заглиблені в себе. І ніхто не дивився на Безпалова. А Безпалов, самотній у своїх муках, усе хрипів і кидався; білі крупинки плигали по здутому обличчю, і було це обличчя дивного, темно-прозорого кольору, як намоклий сніг.

Збоку, крізь розриви хмар, несподівано блиснуло сонце. Воно заглядало на землю в діру між хмарами і весело сміялося, неначе маленька, нерозуміюча дитина. Хмари сердито запнули діру, навколо знову похмуріло.

Крупа перестала падати; але зробилося ще холодніше. Стигли ноги, холод забирався в середину тіла. Неначе душа сама застигала, було в ній непорушно і похмуро.

Знову пройшов по окопу Катаранов. Він ішов, не пригинаючи голови, щось сказав солдатам. Солдати дружно зареготали; усміхнені, вилицюваті обличчя підводилися до нього, теж говорили щось смішне. Ще з залишком посмішки на губах, не дивлячись на хриплячого Безпалова, Катаранов підійшов до Резцова.

Губи посміхалися, але очі дивилися неуважно, і за ними відчувалась уперта дума. Уперта і важка. Було незручно і сумно дивитися на нього.

— Чого це ви такий? — неуважливо запитав Катаранов.

— Який?

— Голова, чи що, болить?

— Та починає боліти чогось.

— Лягли б, поспали. Я вам бурку пришлю... Хлопці, кому спати охота, спи, будь ласка, зараз! — звернувся він до солдатів.— А вночі, якщо хто спатиме, тут же всі зуби повибиваю... Дай посиджу з вами... Посунься ти, бовдур! — гаркнув він на Матрьохіна.— Мало, чи що, місця тобі?

Він підгорнув під себе кожух і сів тісно поруч з Резцовим. Перед ними була сіро-жовта стінка окопу. Обидва мовчали.

— Шкода Безпалова, хороший був солдат,— байдуже заговорив Катаранов.

І раптом губи його засіпались, скривилися, як у маленького хлоп'яти, і сльозинки заплигали по рідкій бороді. Він поспішно сперся ліктем на коліно і затулив рукою обличчя від солдатів.

— Нічого! «Умерти в окопах — це значить перемогти»... Уу-у, с-сучий син!..— Катаранов зморгував сльози, а його тонкі губи злісно кривились і розтягувались.— Ви ще мало бачили в бою нашого солдата. Які молодці! На смерть ідуть, як на роботу, спокійно і без дрижів... Руська людина вміє умирати і буде умирати, але,— панове! Дайте ж за що вмерти!..

Він ближче присунувся до Резцова, щоб не чули солдати, і з страждаючою ненавистю в голосі зашепотів:

— Знаєте ви про діла нашого полку на Шахе? Ішли ми на село без розвідок, без артилерійської підготовки. Пан полковник, Дениска наш, вбив собі в голову, що село порожнє стоїть. Проїжджий козачисько п'яний, бачите, сказав,

як не повірити? І йшли ми в атаку з незарядженими гвинтівками. Офіцери верхи... Япошки підпустили нас, та відразу і гахнули,— з гвинтівок, з кулеметів. Боже мій, що було!.. Вісімсот чоловік лягло. Дениска перш за всіх поскакав геть. Ми чекали, його віддадуть під суд,— де там! У корпусного в реляції це вийшло так чудово: «під час атаки лягло вісімсот чоловік»... І Дениска одержав золоту зброю!.. А командир Ромоданівського полку,— розумний, досвідчений,— майже без втрат здобув три укріплених села,— корпусний не подав йому руки! — «Чому у вас так мало втрат? Ви боягуз! Ось слюсарці вісімсот чоловік втратили!..» І ніхто в його полку не одержав нагороди... Знаєте ви все це?

— Знаю.— Резцов слабо посміхнувся і півголосом проспівав:

Один полковник розум мав,
Й того ніхто не поважав:
Убитих мало!
Убитих мало!

— І це знаєте...— Катаранов обхопив руками коліна і похмуро замислився.

Хмари відходили, виглянуло сонце, але вітер дув, і було холодно. Безпалов усе хрипів і кидався під накинутим на нього кожухом; його здуте обличчя було тепер майже чорне.

Катаранов глибоко зітхнув і покрутив головою.

— Важко мені! Ой, як важко!.. Пішли у мене останнім часом різні думки, нема від них ніде місця. Нічого мені тепер не треба, ні про що я не молюся, хай буде, що буде... Тижнів зо два тому розповів мені ад'ютант із штабу корпусу... Бачите, ось перед нами, за річкою, японська сопка; укріплена вона,— не підступишся, справжня фортеця. Так от Соболев, корпусний наш, з усіх сил пнувся на військовій раді, доводив, що конче потрібно взяти її в лоб.— «Це,— каже,— стратегічний ключ. Доведеться покласти десяток тисяч, але що ж робити? На те й війна!..» Десяток тисяч! А для чого йому це потрібно? Перед сопкою який корпус стоїть? Наш. Якщо сопку візьмемо, як її назвуть? Соболевською. Путилівська сопка є, буде ще Соболевська...

Резцов слухав насторожившись. Катаранов, перед яким він так ще недавно благоговів, тепер хитав у ньому те, що для Резцова було основою всієї їх справи: не критикувати, не копатися в розпорядженнях, а з бадьорою вірою

робити те, що наказано. Вороже дивлячись Катаранову в очі, він заперечив:

— А може, це справді необхідно. Як ми можемо розміркувати? Хіба ми знаємо їх плани?

— Ні, не знаємо. Може, й необхідно! Поїхав тоді ад'ютант, я це й сам подумав. З чого йому було вірити? Барончик, базіка і брехун... А я ось повірив. Стривай, чому? І насила на мене думки. І побачив я, що давно звідти не чекаю нічого,— тільки глупства і капостей. Може, випадково щось і хороше придумують, та нема вже віри... Голубчику, ви тільки подумайте своєю головою: ось сидимо ми у цій чортячій мишоловці, мерзнемо; ось солдат умирає,— золото-солдат, ціни йому не було... Що таке? Для чого? Який смисл? Адже й ви, і я, і солдат, кожний знає, що смислу нема. Що ж це таке? — Звівши брови, Катаранов здивовано озирався, немов тільки що прокинувся в незнайомому місці.— Адже це все навколо люди, не мішки з піском. Взяли, ткнули сюди, кажуть: «Не розміркувай!»... О, господи! Прийди зараз сюди Скобелев, скажи: «Капітан Катаранов! Підніміть роту і тихим кроком, зімкнутою колоною, йдіть вперед!» — і підняв би і повів би... Всю роту уклав до останньої людини, сам би умер,— з блаженством, з захопленням би вмер. Вірив би я, вірив, що це так треба, що наше діло не розміркувати, а вмирати. А тепер,— голубчику! Нема цієї віри. Ми, як барани, умираємо; наверху сидять, реляції пишуть. Для цих реляцій ми й умираємо...

Резцов холодно і вороже дивився на нього.

— Просто ви стомилися і знервувалися,— зневажливо сказав він.— Досі були невдачі, ви й занепали духом. І у Скобелева бували невдачі, і він робив помилки. Тільки тоді офіцери наші не нили, а робили своє діло, і все було добре. А ми тільки критикуємо і розміркуємо про те, чого не знаємо.

Катаранов з колючою, злою посмішкою слухав. І в цій посмішці Резцов відчув, що Катаранов з викликом рве усе своє минуле і що вони тепер вороги.

— І справді, чого тут розміркувати! — ущипливо протяг Катаранов.— Чи нашого розуму це діло? Розумець у нас поганенький, армійський. Зрозуміла річ, для кого стараємось,— «для отечества!»

Убитих мало...

Убитих мало...

фальшиво проспівав він, якимось дивно випинаючи нижню губу.— Вірте, хлопчику, в начальство, вірте, що й тут япошок розбіємо, і Порт-Артур удержимо, і балтійську ескадру доведемо...

— Перш за все, пане капітан, я вам не «хлопчик»! — вигукнув Резцов, раптово червоніючи і викочуючи очі.

Очі Катаранова спалахнули весело і задерикувато, але несподівано погасли. Неначе він був на якійсь серйозній, моторошно-тихій височині, з котрої все здавалося дрібницями. Він м'яко посміхнувся і поклав руку на рукав Резцова.

— Голубчику, не гнівайтесь! Справді,— ні до чого все це було говорити... Ну, прощайте, я піду. Спіть, поки видно. Я вам бурку пришлю. І не гнівайтесь... Хороший мій!

Катаранов підвівся і потупав змерзлими ногами.

Солдати, скорчившись на дні окопу, похмуро дрімали. Безпалов перестав хрипіти, його застиглий труп був з головою покритий кожухом. Бородатий солдат у башлику, втягнувши голову і дивно високо піднявши руки, похмуро і зосереджено установлював на бруствері свій котелок,— установлював і ніяк не міг установити.

— Андрєєв! — грізно крикнув Катаранов.

Солдат у башлику повернув на окрик своє змерзле, посиніле обличчя. Катаранов мовчки і виразно дивився йому в очі. Андрєєв теж мовчки дивився і зрідка кліпав. Резцов зрозумів, він навмисне виставляв руки над бруствером, щоб дістати в них кулю.

— На півпенсії захотілося? — запитав Катаранов, погрожуючи пальцем.

— Ні-і!

— Гляди мені! Поранять,— прямо під суд віддам!.. Сідай!

Андрєєв повільно опустився навпочіпки. Катаранов пішов на свій кінець. Навколо його папахи задзижчали кулі,— Резцов чув їх,— але Катаранов ішов, немов навмисне не пригинаючи голови. Резцов морщився і прикушував губи, і стежив за рухом папахи Катаранова, поки вона не зникла за вигином лонета.

Раптом усе йому зробилося огидним. Все навколо було сіре, нудне і безглузде. Погас вогник, що освітлював зсе-

редини душу. Холод усе глибше вбирався в тіло. І боліла голова. І мерзли нерухомі ноги.

Катаранов прислав бурку. Резцов підібрав ноги під кожух, укрився буркою і, насунувши на обличчя папаху, придувся до стіни окопу. Він сердився, що нема в душі колишньої ясності, він не хотів прийняти того, чим був сповнений Катаранов: з цим тут неможливо було жити й діяти, можна було лише тікати або вмирати у чорному, тупому відчаї.

І йому пригадалося, як місяць тому вони йшли в передсвітанкових сутінках у бій, як під розривами шрапнелей весело і задирливо світилися милі очі Катаранова. Їх рота сміливо пробралася майже в тил наступаючим, перехоплювало дух від моторошної радості, і раптом під несподіваними залпами одної їх роти побігли назад наступаючі батальйони. Тоді було хороше і ясно.

Коли Резцов прокинувся, був вечір. Справа, над гаєм, блищав тонкий серп молодого місяця, захід світився прозоро-зеленкуватим світлом. Загорялися зірки. Було тихо і морозно.

У сутінках темніли нерухомі постаті солдатів. Понурені голови в папахх прихилилися до холодних багнетів, обличчя були похмурі і заглиблені в себе, з прихованими, невідомими думами. Непорушно лежав труп Безпалова. За вигином люнета, невидно для Резцова, протяжно охав новий поранений.

Резцов кутався в кожух. У сонному мозку було відчуття тепла всередині тіла, і бажання спокою, і любов до себе; почувалося, що страшно, невимовно страшно сидіти у цьому самотньому рівчаку під чатуючим поглядом смерті. І була сумна любов до всіх, бо так хороше людині відчувати безпечність навколо і теплоту в собі, і так добре б усім солодко витягнутися під теплим хутром, розправити набряклі ноги і щоб сонний мозок знову поринув в тепле, бездумне забуття.

І зірки на зеленкуватому небі сяяли тихо, ясно. Людські життя, ясні зірки — все одно. Кожне нічим не можна замінити, кожному нема ціни. Коли тільки любити себе, то це так легко відчутти й зрозуміти! Навколо холодно, темно, людям треба б горнутися одне до одного. А вони всі, самі

задубівши від холоду, виглядають з-за насипів, як би загнати одне в одного кулю...

— Ваше благородіє! Ваше благородіє!

Тремтяча рука міцно трясла Резцова за плече.

— В чому справа?! — Він швидко схопився на ноги.

— Ротного убило!

Схвильовано рухалися спини і потилиці під папахами, солдати тіснилися до середини люнета, напірали один на одного і витягували голови. Новим, твердим і владним голосом начальника Резцов крикнув:

— Куди поперли?.. По місцях!

Солдати відхлинули. Резцов пробрався на середину люнета. Катаранов напівсидів на дні окопу, притулившись скронею до мерзлої стінки; в лобі над оком чорніла кругла дірка, кров струмила по щоці й бороді. Він уважно стежив, як підходив Резцов. Очі були ясні і тихо задумливі.

— Федір Федорович!.. — тремтячим голосом вигукнув Резцов.

— Вправо... за могилками... знову... японський... секрет...

Катаранов говорив вільно, але незвично повільно, рівномірно розтягуючи звуки. Сказав і замовк, і дивився, неначе все ще задумавшись. Але очі під пробитим лобом ставали скляними й мертвими.

Резцов з настійливим, моторошним запитанням вдивлявся в ці очі. Вони не дали відповіді.

ДО ЖИТТЯ

Повість

Частина перша

Олексія випустили.

Ми з ним оселилися на краю міста. Найняли у вдови дрібного крамаря Огорокової дві передні кімнати її старого будиночка. Альоша дуже змарнів, але від побоїв зовсім одужав. Він, як завжди, мовчазний, не дивиться в очі і соромливо приймає мої піклування про нього.

У мене багато біганини по району, рідко доводиться бувати дома. Олексій мене ні про що не розпитує, з смішним, шанобливим благоговінням ставиться до того таємничого, що я роблю; з метушливою запобігливістю зустрічає тих, хто приходить до мене. Щось є в ньому дивно-дитяче, хоч він мені одноліток. Коли я йду куди-небудь, де є маленький риск, він мовчки стежить за мною люблячими, неспокойними очима. Дуже ми різні люди, а страшенно я його люблю.

Випустили також багатьох товаришів. Випустили, кажуть, і Іринарха. Попався в сітку, наче жаба серед карасів, а просидів три місяці.

Завжди мені чудно й смішно буває, коли доводиться зайти до Катри. Щоразу в іншому платті, незвичайному, яких ніхто не носить, начебто в маскарадї, а тимчасом якось до лиця їй. І зачіска, і все. І думаєш: еге! Он ще яка у тебе краса! І думаєш: господи, скільки на це труда покладається! От теж — трудивниця!

У неї сидів за кавою Іринарх. Розцілувалися з ним. Він неуважливо поклав собі купку сухарів і говорив далі:

— Ну, так ось... Страшенно було інтересно в тюрмі. Я прямо жалкував, коли випустили. Ці мужички з нерішучою думкою в очах. Робітники, наче натягнені струни. Величезна книга життя. Євграфову бачив,— цікаво. Біда, з палаючими очима, справжня християнська мучениця, з величезним трагічним життям у душі. А заговорить,— боже мій! Любов до людей, звільнення їх від страждань, соціалістичний лад... І чим би вона жила в цій майбутній благоліпності?.. Дивно, як люди не вміють жити теперішнім! Такий яскравий, інтересний час, ніколи кращого не було. А вони все про якесь майбутнє. Добре в Ібсена сказано: «Ненавиджу я це мляве слово — майбутнє!..»

Щось в Іринархові було нове, якась знайдена ідея. Очі світилися твердою, впевненою відповіддю, а раніше вони дивилися вичікувально, з сміхотливим без віри запитанням.

Та я поспішав.

— Катерино Аркадіївно, можна вас попросити на кілька слів?

Ми ввійшли з нею до вітальні. Сам на сам обом було ніяково,— постало те дивне й моторошне, що недавно так тісно на хвилину з'єднало нас. Як тоді, її ледве чутно огортали весняно-ніжні, задумливі пахощі тих самих духів. І в спогаді пахощі ці змішувалися з запахом гасу й пилу.

— Можете ви нам дати післязавтра квартиру?

В її очах майнули втомлена нудота й насмішка.

— Знову сперечатиметься про «поточний» момент?..
Добре...

— Дякую вам.

Товариші розходилися. Недокурки стирчали в землі вазонів; у тонкому ароматі вітальні стояв запах дешевого тютюну. Лишалися тільки я з Олексієм, Турман та Дядя-Белій.

Раптом увійшла Катра,— ласкава, привітна. Вона привіталась і стала запрошувати нас вечеряти. Турман та Дядя-Белій здивовано оглянули її, стали відмовлятися. Катра наполягала. Вони всміхнулись, знизали плечима і пішли до ідальні.

Там знову сидів Іринарх. Як завжди, він зараз же оволодів розмовою. І в нього був, як звичайно, чудний його

вигляд: на губах посмішка якогось несвідомого юродства, в нахиленій наперед крутолобій голові щось бичаче і ніби придуркувате, а розумні очі спостережливо придивляються.

— В повітрі носиться це твердження — любов до життя. Ніцше, Гюйо, Беклін, Гріг, Гамсун, Толстой, Достоевський, — з різних кінців, думкою, художнім чуттям, — всі приходять до того самого: до розуміння величезної цінності життя, яке воно є. Особливо щодо цього чудовий Лассаль. Він увібрав у себе всі розрізнені елементи, що носилися в повітрі, і виріс у справжню людину. Ми наївно шукаємо добра в майбутньому, шукаємо в релігії віри в збереження цінності життя, — це правильно визначає Гефдінг. А цінність же життя, а добро ж це — довкола. Треба тільки простягти руку і брати повними пригорщами.

Турман мовчки сидів, заклавши руку за пояс блузи, безперервно курив і своїм темним поглядом дивився на Іринарха. Дядя-Белій уважно слухав.

Іринарх звернувся до них:

— Скажіть, будь ласка, ви от боретесь. Багато терпите в боротьбі. Прагнете чогось... За що ви боретесь? Чого прагнете?

Дядя-Белій звів брови і злегка всміхнувся.

— Чого? Вам би це повинно бути відомим.

— Пробачте, я цілком серйозно говорю: мені невідомо.

— Того, щоб усім було добре.

— А навіщо треба, щоб усім було добре?

Дядя-Белій здивовано глянув. Іринарх чекав з прихованою усмішкою, начебто він знав щось важливе, чого ніхто не знає.

— Не розумію вас.

— Що означає «добре»? Щоб була свобода, щоб люди були ситі, незалежні, могли б задовольняти всі потреби, щоб були «щасливі»?

— Ну, так!

— Гм! Щасливі!.. Ішов якимось я, студентом, по Невському. Морозний вітер, метелиця, — суха така, колюча. Змерзле хлоп'я червоним рученям простягає зім'ятий конверт. «Пане, купіть!» — «Що продаєш?» — «Ща-астя!» Само тремтить і плаче, лице роздулось від холоду. Ворожба якась, друкований аркуш з пророкуванням долі. — «Скільки твое щастя коштує?» — «П-п'ятачо-ок!..»

Іринарх чудово представив хлопчика, — так і задзвенів млячливий, застуджений дитячий голосок.

Турман ворухнувся на стільці і вороже оглянув Іринарха.

— Він на цей п'ятачок ситим став!

— Правильно. А все-таки ціна його щастю — «п'ятачок»! Ситий — хіба ж це щастя!.. А що дасть майбутнє, коли воно, боронь боже, прийде? Ось цей самий п'ятачок. Хіба ж за це можлива боротьба? Та й як взагалі можна жити для майбутнього, боротися за майбутнє? Адже це нісенітниця! Життя тисяч поколінь освячується тим, що якимсь там людям у прийдешньому буде «добре жити». Ніколи ніхто серйозно не жив для майбутнього, тільки обманював себе. Всі жили і живуть тільки для теперішнього, для блага в цьому теперішньому.

Я стримано спитав:

— В чому ж це благо?

— В чому!.. Воно ж таке ясне, таке очевидне, — його можна визначити строго-математично, як звук або світло. Чим визначається звук, світло? Числом і розмахом коливань на секунду. Цілком так само визначається й благо. Радість — чудово! Страждання — чудово! Радість — страждання! Радість — страждання! Бистріше, яскравіше, сильніше! Раз-раз-раз! А ми страждання боїмося, проклинаємо його. Втішаємось майбутнім, коли страждання не буде... Як слушно Шопенгауер сказав: «Після того, як людина всі страждання й муки перенесла до пекла, для раю лишилася сама нудьга».

Катра слухала і уважно спостерігала товаришів. Разів зо два вона скоса глянула на мене, ніби викликала: ану, заперечте!

Іринарх говорив, немов пророк, щойно осяяний вищою правдою, в безогляднім захваті осяяння. Так, це було в ньому нове. Раніше він дратував своїм допитливо-недовірливим копірванням геть у всьому. Настали великі дні радості і жаху. З сміхотливими чогось очима він встрявав усюди, дивився, все поглинав душею. Попав випадково до тюрми, просидів три місяці. І ось вийшов звідти з викінченим вченням про життя, і весь був сповнений бурхливою радістю.

Він продовжував:

— Ох-ох, це майбутнє!.. Слава богу, тепер самі всі в душі почувують, що воно ніколи не прийде. А як раніше було, в старі часи: *Liberte! Egalite! Fraternite!* Ситість загальна!.. Чекали: ось-ось усі зараз почнуть цілуватися обм'якими ротами, а по землі полетять смажені індички... Ні-і,

не так-то це легко робиться! Як і до того, пішла загальна буча. Скільки боротьби, радощів, страждань! Яке життя навколо прекрасне! Весело жити.

Турман знову ворухнувся на стільці. Він важко кинув на Іринарха свій темний погляд і злісно всміхнувся.

— Весело... Дуже весело! Спасибі вам, пане, за таку веселість! Не весело, а погано жити! Важко жити!

— Важко? Борітесь! Піднімайтесь вище!

Турман здивовано й обурено дивився на нього.

— Індички полетять?.. Полетять індички?.. П'ятачок буде?.. Кажете: боронь боже?

— Боронь боже! — твердо й рішуче відповів Іринарх.

— Не треба цього?

— Не треба.

— Треба! — крикнув Турман. Він, задихаючись, нахилився над столом і пильно дивився в очі Іринархові. — Ось що я вам заявляю: треба, щоб це прийшло через десять-п'ятнадцять років. Чуєте? — Турман грізно постукав долонею по столу. — *Через десять-п'ятнадцять років, не більш!*

Він підвівся і оглядав усіх, ніби раптом прокинувся і побачив навколо незнайомих людей.

— Ви, панове, — інтелігенція, ви розумієте соціологію. Ми її мало розуміємо. Може, за науковими там всякими законами ми людьми станемо через сотню літ... Так брешіть нам, а говоріть, що це близько. А то надто погано жити. Нам погано жити, неможливо жити, а не «весело»!

Дядя-Белий весь час зачудовано слухав Іринарха, — слухав, болісно наморщивши брови, намагаючись зрозуміти. Він роздумливо заговорив:

— Ви мало знаєте наше життя. Нічого в ньому веселого немає. Весь час від усіх залежиш, — раб якийсь. Сьогодні на роботі, а завтра скорочення, завтра не догодив майстру, шепнули з поліції, — і йди за ворота. А дома діти їсти просять... Принижують ці страждання, падлюкою роблять людину...

Іринарх засяяв торжеством.

— От, от це саме!.. Є страждання, які принижують, і з них поривається людина до інших страждань, до тих страждань, які...

Турман не слухав. Він схвильовано метався по кімнаті, відшукуючи свого картуза. Знайшов, спинився боком і тими ж збудженими очима оглянув багату сервіровку столу, елегантну Катру, яка уважно спостерігала його з крісла.

— Що буде! — перебив він Іринарха.— В морду всім можна буде затопити. Всім, хто того варт! От що буде!.. Сенька, ходімо! Ходімо, Сенька, не залишайся!

— Так, пора йти.— Дядя-Белый сумно підвівся.

Турман скоса кинув на мене вичікуючий погляд. Вони пішли.

Іринарх ходив по кімнаті і в захваті потирив руки.

— Але ж цей чорний — це чудовий хижий звір! Яка ненависть в очах!.. Зачекайте, він ще всім вам покаже свої кігтички! Ну, то що, що такому робити в час загального благополуччя? Адже ж саме ненависть ота й наповнює його життя величезним змістом! Страшенно він багато дав для моєї думки... І як характерно: люди прагнуть — і зовсім не розуміють: чого? Розгублюються, не можуть відповісти. Величезне прагнення, а попереду — тільки якийсь невиразно золотаве світло. Дивно, як це у вас немає пророків. Адже саме за таких-от умов вони й повинні б гриміти.

Ми з Альошею збиралися йти. Катра з прихованою на- смішкою стежила за мною. В передпокої вона спитала:

— Чому ви нічого не заперечували Іринарху Іллічу?

Я насупився.

— Хіба можна було відповісти краще, ніж відповів Турман?

— А я гадаю, вам просто нічого було заперечити,— пре- вирливо і втомлено сказала Катра.

Я знизав плечима.

Ми йшли додому. На душі було весело. Не люблю я Катри,— і як вона навісніє, що на всі її виклики я відпо- відаю ввічливим мовчанням!

Олексій усі суперечки слухав з дивно пильною, фіксу- ючою увагою. Ми йшли стежкою серед кучугур снігу. Він стримано спитав:

— А який же ти сенс бачиш у теперішньому? Воно має значення тільки з огляду на майбутнє?

— Та як це можна розмежовувати?! Майбутнє, тепе- рішнє... Це те ж саме, що намагатися ножем відділити в організмі життя від матерії. Життя радісне, прекрасне, бо освітлене майбутнім, і, звичайно, дай боже, щоб майбутнє якнайшвидше прийшло... Якась розпушта душевна копатися в цьому. Базікало! Чому ж він нічого не робить?

Олексій замовк і не заперечував.

Мов величезні струни, ще співали паси. Час від часу двигтіли стіни, і швидкі відсвіти бігали по сталевих важе-лях. Але люди товпились усередині, і підходили все нові з інших майстерень.

У засмальцьованій блузі робітника я говорив, стоячи на табуреті. Навколо бережним кільцем тиснулися свої. Почав я мляво і плоско, як накручена катеринка. Але це море голів піді мною, палаючі очі на блідих обличчях, тяжкі зітхань, увага в тиші. Чаклунська хвиля підхопила мене, і творилося чудо. Був навкруги начебто чарівний сад; я розкидав пригорщі сухого, мертвого насіння,— і на очах із них виростали пишні квіти братньої громадськості і молодії, творчої ненависті.

Коли приходиш додому,— з великого, яскравого світу раптом попадаєш у щось маленьке, вузеньке, смирне. Альоша сидить у своїй накурений кімнаті, згорбившись над столом. Моя кімната велика, а його — дуже маленька. Він її вибрав собі,— запевняв, що любить тепло. Але зробив він це з своєї звичайної упертої делікатності.

Сидить він за маленькою лампочкою з паперовим ковпаком і старанно пише. Красиво пише своїм акуратним почерком конспект прочитаної книжки. Коли щось треба викреслити, він вириває з зошита всю сторінку і переписує. Конспектує й найнезначніші брошури. Часто мені спадає на думку питання, — чим він живе? Соромливий, мовчазний, відлюдний. Ніколи він не дивиться в очі — навіть мені, двоюрідному своєму братові, а ми з дитинства росли вкупі. Нічим особливо не цікавиться. Читає мало, примушуючи себе, те, що я аж надто розхваляю. В кімнаті у нього так все акуратно розкладено, так чисто. Це завжди ознака бідного духовного життя.

П'ємо з ним чай. Своїм завжди неприродним голосом він говорить, не дивлячись у вічі:

— Ходив оце на всеношну до Спаса, слухав шесто-паловських півчих. От здорово співають! Особливо «Світе тихий». Чудесна в них нова октава. Шестопалов недавно привіз із Мценська... Після всеношної зайшов до Маші. Ні, вона справді ненормальна, це безперечно.

— Знову тьотя Юля ваша баламутить?

— Заявила, що Маша, коли встає, заважає їй спати зранку. І Маша з великої кімнати перебралась у перед-

покій. Там спить. Говорить, чудово. А від дверей дме чорт зна як!.. Прямо-таки сама себе кладе в могилу.

Альоша крадькома поглядає на мене й обережно запитує:

— Ти не зайдеш до неї?

Ох, ці родинні зобов'язання! Я морщусь.

— Та ніколи, справ багато.

Альоша хмуриться. В ньому взагалі дуже сильний родинний патріотизм, а сестру Машу він любить з палким замилюванням. Перемагаючи себе, соромлячись своєї наполегливості, він говорить коротко:

— Шостого її день народження.

— Ну, зайду тоді.

Альоша вдячно дивиться.

В освітлених, завішаних ганчір'ям віконцях флігелька металися тіні. Ми з Альошею стояли на ганку в дворі.

— Ти певно бачив: п'яний він?

— П'яний.

— Ну, значить, б'є.

Коли Гольтяков п'яний, його охоплює буйна одержимість, він по-звірячому лупцює Парасковію. Вона — худенька, струнка, як дівчинка, з дикими, величезними очима. Я і Альоша жалісливо закохані в неї. Мучать і хвилюють душу її прекрасні очі, що приховують страждання. Горда вона безмірно. Усі в дворі знають, що з нею робить чоловік, а вона дивиться з суворим подивом і різко обриває співчутливі запитання.

Ми розгублено стояли. Тіпав дроз. З флігелька чути було приглушений стогін, відчайдушно плакала дитина... І не можна нічого зробити, не можна кинутись на допомогу!

Так, життя вчить! Скільки разів за цей рік, у найрізноманітніших випадках, доводилось переживати ось це саме, — стій, стиснувши зуби, коли пориває кинутися вперед, — ганебно кипи і перекипай всередині себе.

Здіймаються хвилі все вище. Весело жити! Роботи страшенно багато, біганина з ранку до вечора. До циглеровців приєднуються все нові й нові заводи.

Вчора пристали староносовці, де Дядя-Білий. Дядя-

Белій запропонував приєднатися після получки. Знялися крики, докори:

— Боягуз! Зрадник... Зараз же всі кидай роботу!

І з піснями пішли з майстерень. А приєдналися тільки з співчуття.

Забіг до Катри, попросив викликати її. Покоївка сказала, що вийти вона не може, а просить до себе.

В «будуарі» — здається, так це зветься, — сиділи товстий адвокат Баянов і приїжджий із столиці юнак. Катра з радісною усмішкою підвелась назустріч. Якась особлива в неї усмішка, — повільна і яскрава: всю її ця усмішка освітлює зсередини.

Я сказав, що поспішаю. Вона ніби не чула, посадила мене. Чому вона не могла до мене вийти?

Юнак неприродно-співаючим голосом читав вірші. Гнучкі, співучі звуки заколисували увагу, важко було зрозуміти, про що мова.

Я пересидів вірші, підійшов до Катри. Сміючись очима, вона взяла мене за лікоть і сказала:

— Будь ласка, посидьте чверть години, — мені треба з вами поговорити.

Юнак ще читав вірші. Йшла мова про якісь нечувані «дерзання», про голі жіночі тіла, про громові розмови з «братом-сонцем»:

Брат мій сонце! Ясен, ярий,
З жару п'яний старший брат.

Тонка шия туго була стягнута високим крохмальним комірцем. Неврастенічне обличчя, довгі, вологі пальці. На що, крім пакості, здатні «дерзнути» оці драглі! Дівча розтлоти, звести й кинути з дитиною покоївку, — іншого ніяк я не міг собі уявити.

— Пробачте, я не розумію. Що то за дерзання?

Виникла суперечка. Я говорив про велич і красу держав, якими сповнене дійсне життя. Він неохоче заперечував, що так, звичайно, але далеко важливіше дерзання і самозвільнення духу. Говорив про безодні й провали душі, про божество і солодощі боротьби з ним. А Катра помітно уникала розмови наодинці. Її очі майже нахабно сміялися з мене. Мені стало прикро, — чого я чекаю? Підвівся і пішов геть.

Катра вийшла слідом. Я мовчки надівав пальто.

— Зачекайте, адже вам чогось було треба?

Я презирливо відповів:

— Вам, я бачу, це незручно. Тоді не треба... До побачення.

Катра спалахнула.

— Ви гадаєте, я боюсь... Чого вам треба?

Я сказав.

— Добре, я згодна.

— Так я пришлю Альошу.

Катра з ворожою й визивною насмішкою глянула на мене.

— Знайте, Костянтин Сергійовичу,— я згодна тільки тому, щоб ви не думали, нібито я боюсь... А все це до нудоти огидно, скучно й пошло. «Транспорт»... Навіщо цілий транспорт, коли всю вашу літературу можна принести в жилетній кишені? «Експлуатація», «класова боротьба», «організація», «зрадництво буржуазії»... Господи, та не вже хто-небудь читає це?

Багато лузги знялось у повітря з ураганом, грізно загуділо в нім — і безсило впало додолу, коли ураган ущух. Я гадав, Катра не з таких. Але й вона, як більшість. Її радісно й моторошно осліпив яскравий вогонь, що на хвилину вирвався з-під землі, і вона поклонилася йому. Тепер вогонь знову пішов темним підземним полум'ям,— і вона гідливо дивиться, позіхає і з викликом рве те, чим зв'язала себе з життям.

А була мить. Я її не забуду. Крізь мою ворожість до неї, крізь презирство до її перекинництва ця дивна мить світиться в споміні, наче зоря вечірня у вузькому просвіті між хмар.

Натовп дико побіг Великою Московською. Всі ворота й хвіртки були по-зрадницьки замкнені. Падали люди. Я вирвав Катру з топочучого, ринучого людського потоку, ми притислись до заглибини замкнених дверей.

Блідий хлопчик, притискаючи руку до боку, наскочив на нас.

— Ай-ай-ай!.. Справжні кулі!

— Хлопчику! Сюди йди, сюди!

Він нетямущими очима озирнув мене і побіг далі, і повторяв:

— Справжні кулі!

Навскоси через вулицю, нахилившись, біг під кулями

Іринарх і закривав голову піднятим ліктем, неначе над ним вився рій бджіл. Із Ломовського провулку, як шакали, ви- зирали молодці лабазника Судоплатова з дрюччям.

Підбіг студент з простреленою рукою. Ес-ер,— він не раз виступав проти мене на мітингах. Ухопившись за одві- рок, він безумно дивився, як судоплатовці з виттям і сви- стом ринулись навперейми втікачам, як замелькало в натовпі їх дрюччя.

Позад нас були залізні двері якогось підвалу. Висів замок. Я сіпнув,— він не був замкнений. Швидко я одкинув засув.

— Товариші! Сюди!

Ми з Катрою прослизнули в двері. Але студент стояв, мов зачарований, і все дивився.

— Та йдіть же, товаришу! Швидше, а то побачать!

Я втягнув його до підвалу, замкнув двері. Круті кам'яні східці йшли вниз. Громадились до стелі заповилені бочки, дерев'яна лавка пахла гасом. Дивно-тихо золотились поро- шинки у вузькому промені сонця. На вулиці тріщали ре- вольверні постріли, і блискавками прорізували повітря зойки битих.

По рукаву студента текла кров.

— Ви поранені. Сідайте, перев'яжемо.

Наче в гіпнозі, він сів. Катра закачала йому рукав, стала перев'язувати носовою хусточкою рану. В замерлім пориві студент безумними очима дивився на двері, і душа його була не тут.

Затупотіли ноги, з стогоном грякнувся хтось за две- рима.

— За що б'єте?.. Душогуби!.. ааа-аа!!

Студент рвонувся, ронячи додолу скривавлену хустку.

— Боже мій, а я тут сиджу!.. Пустіть мене!

— Сидіть, товаришу!

— Пустіть! Господи, які ми негідники! Ми їх кликали, ми разом з ними повинні й загинути!

— Ви збожеволіли! Який у цьому сенс?

Він з презирством відштовхнув мене і кинувся крутими східцями до дверей.

— Та ви ж без зброї! У вас запаморочилось у голові, опам'ятайтесь!

— Ми повинні з ними вмерти!

Я його удержував, але душу з тремтінням раптом охо- пив сором і гіркий захват. Брязкав під руками студента

одсовуваний іржавий засув. Смерть повільно накладала свою печать на його бліде обличчя. І раптом різючо змінилося це обличчя і спалахнуло живим, сяючим світлом. Він вибіг на вулицю.

Голосний, визивний крик, повний захвату й муки:

— Хай живе...

І тупіт ніг. Рев людських гієн. І глухі удари.

Я нерухомо стояв. Світ перетворився в безумстві муки і жаху. Весь він був тут, де золотий промінь тихо впинався в купу запорошених бочок, де пахла гасом замашена лавка. Кругом — криваве, реуче кільце, а далі нічого немає.

З півтемряви на мене дивилися величезні очі з блідого, прекрасного, екзальтованого обличчя. Охоплював душу безумний захват від якоїсь дивовижної, неприступної розумові правди. Я глянув на Катру.

Все було сказано без слів.

— Ходімо!

Величезні очі її все дивилися на мене. Груді здимались, немовби не могли вмістити того, що відкрилося душі.

— Так. Ходім... Заждіть. Прощайте, товаришу!

Вперше вона сказала це слово: «товаришу».

Руки розкрилися, ми обнялись і міцно поцілувались. В запаху пилу, гасу й кривавого жаху від свіжого обличчя повіяло весняними пахощами духів.

Вулиця була вже безлюдна. Її знову відкілясь обстрілювали. Валявся коло дверей аптекарського магазина запорошений труп у криваво-чорних обривках студентської тужурки.

Ми помалу йшли вздовж вулиці. Кулі дзижчали, з виском рикошетували від каміння.

— Товариші!.. О, боже мій... Товариші!..

Соваючи руками по мостовій, коло тумби лежав робітник з простріленою ногою.

— Товариші!.. Не кидайте мене!.. О, боже мій!.. Жінка в мене, четверо дітей...

Я схопив його попід пахви, приволік до найближчого ганку. Від соборної площі бігли з дрюччям п'яні молодці з холодних крамниць. Катра метнулась до дверей. Вони були старі, на старому блаженському замку.

— Дивіться! Можна видавити!

Я вдарив плечем, двері розчинились. Ми втягли пораненого. В кінці старенької галерейки чорніли оббиті клейонкою двері.

Поранений стогнав. Перебита нога теліпалась.

— Товаришу, тихше! Зберіть усі сили, мовчіть! Почують чорносотенці або з квартири вийдуть. А бозна, хто там живе.

— О-о-о... Зачекайте!.. Ну... Ну, от!

Він уп'явся зубами в полу пальта і завмер, тремтячи і схлипуючи. Та клейончасті двері вже розчинилися. Виглянув сивий, огрядний пан в тужурці відставного полковника.

— Це що таке?!

Він вийшов і, бліднучи, оглядав нас.

— Зараз же ідіть звідси! Чого вам тут треба?.. Ідіть, ідіть! Я не співчуваю революціонерам!

Катра випрямилась і дивилася на нього темними, презирливими очима.

— Тут, полковнику, не революціонер, а поранений, ви самі бачите. П'яні дикуни будуть його зараз добивати.

— Панове, панове... Це мене не стосується... Зараз же ідіть звідси, я не можу.

Полковник хвилювався і прислухався до галасу на вулиці. Катра дивилася йому в очі.

— Хоробра ви людина!.. Ми не підемо. Виштовхайте нас.

Гарна вона була в ту мить. Полковник зняковів.

— Але ж погодьтеся, панове... Ну, добре! Несіть його скоріше в квартиру!

Він метушливо запер надвірні двері на гак. Ми понесли пораненого в передпокій.

Грізно і владно задзвонив дзвоник. У двері почали грукати. Було чути крики. Полковник зблід, поправив тужурку і пішов по галереї.

Двері затріщали й розчинилися. Ми завмерли.

Чути було, як полковник кричав і тупав ногами:

— Не бачите, хто я?.. Щоб я в себе кого ховати став? Геть!.. Телефонем губернаторові... Всіх вас у тюрмі згною!

Задихаючись і відсапуючи, полковник вернувся до нас.

— Отакі негідники!.. Несімо його в спальню, там перев'яжемо.— Він з гордістю спинився перед Катрою й розвів руками.— Ну! Сподіваюсь, ви мені тепер нічого не зможете закинути!

Катра здивовано глянула на нього.

— Тадже ж ви були б негідником, якби зробили інакше!

Попав я до Маші на день народження тільки о десятій годині вечора. Альоша був там уже з обіду.

Маша радісно зустріла мене, поцілувала довгим, розчуленим поцілунком і вдячно прошепотіла:

— Спасибі, що прийшов!

Великі, лагідні очі, і, наче з прожекторів, з них ллються жмути світла. Альоша називає її «Мадонна».

Сиділа, нудотно всміхаючись, їх тітка Юлія Іполитівна. Вона звернулась до мене:

— Костю, скажіть ви, ну, хіба до лиця Маші оця голубенька кофточка?

— Дуже до лиця.

Юлія Іполитівна з поблажливою посмішкою знизала плечима.

— Не розумію її! Нарядилась, як шістнадцятилітня дівчина. Треба ж пам'ятати про свій вік! Тридцять шість років уже, сивина в волоссі — і світлі кофточки! Нагадує маскарад!

Маша добродушно всміхнулась і не відповіла. Вона частувала нас закусками, чаєм, швидко говорила своїми короткими, уривчастими фразами. Юлія Іполитівна гидливо ворушила виделкою шматочки нарізаної ковбаси.

— Маша, де ти брала цю ковбасу? Шпик дуже погано пахне.

Альоша похмуро й різко заперечив:

— Ніякого запаху нема.

— Ну, може, мені здається... Чому ти не береш у Рейнвальда? Тільки там ковбаси хороші.

Вона кінцями пальців одсунула тарілку і ображено стала пити чай. Мов задушлива хмара, її присутність висіла над усіма. Чекали, коли ж вона піде спати.

Пішла нарешті. Маша зашепотіла:

— Панове, персїдімо в передпокій, поставимо там столик. Ну, тісно буде, та зате так хороше! І тьоті не будемо заважати.

Ми перенесли в передпокій стіл, самовар. Я з докором спитав:

— Ти тут і спиш?

Маша поморщилась і швидко заговорила:

— Ну, панове, однаково... Не будемо про це говорити... Це моя справа... Однаково...

— Маша, але ж ти губиш себе. Сама нервова, хвороблива, весь день на уроках, — і навіть відпочити ніде в своїй

же квартирі! Смішно: дві кімнати на двох, а ти живеш у передпокої.

— Ну, однаково... Панове, не говоріть... Тьоті заважає вранці спати, коли я встаю, а мені однаково...

— «Заважає спати»!

— У неї весь час то мігрені, то невралгії. Трудно заснути, і потрібна тиша. А мені приємно, що я хоч що-небудь можу для неї зробити. Жаль тільки, що доводиться від вас жити окремо.

— Ну, нам би ще тут з цим золотцем жити! Я розумію, що вся найближча рідня одхрещується від неї... Яка безцеремонність! «Шпик пахне». Ніхто не просить, не їж!

Маша благально сказала:

— Лишім... Ну, нехай.. Треба або все прийняти, або зовсім уже відмовитися...— Вона почервоніла.— Власної сім'ї у мене немає. Ви вирости. А я почувую таку потребу любити, всю себе віддати... Мені здається, коли б тьотя мене біла, я б ще ніжніше ходила коло неї.

— Чорт зна, що таке! Якийсь садизм філантропії!.. І для кого! Маша, ну, хіба ж ти не бачиш кругом життя? Адже ж вище й потрібніше всю себе віддати йому, а не якійсь там Юлії Іполитівні!

Ми вже не раз сперечалися про це.

— Ну, лишім, однаково... Я до вас не можу піти. Ви надто назовні дивитесь. Під цим, глибше, у вас нічого немає. Тому все буде на ненависті. А треба всіх любити. І потім у вас — без бога.

— Цього б ще не вистачало!

І зараз же я в ній відчув той дивний, внутрішній трепет, який часто в ній помічав. Коли ми, ще гімназистами, починали сперечатися з нею про бога, Маша з очима, що злякано вслухалися в щось, швидко перебивала: не треба про це говорити. Про це не можна сперечатися.

Вона перевела розмову на інше.

Ми пили чай з міндальним печивом, розмовляли й сміялись тихенько, щоб не розбудити Юлію Іполитівну. По обоях, що повідставали від стін, тяглися зубчасті тріщини. Задумливо сиділи, несподівано з'явившись відкілься, чорні таргани.

Потроху зо мною сталося звичайне,— я не можу без нудьги й колючого роздратування думати про Машу, а побудеш з нею — і раптом м'яко починаєш сприймати її всю,

з її чужим, але великим і серйозним душевним життям. Бідно вдягнена, вбиває себе на уроках, щоб Юлія Іполітівна не могла їсти виноград і приймати лактобацилін. І якесь світлорадісне виправдання життя, з терпимою і любовною повагою до всього.

Ми ледве чутно співали втрьох пісень, яких співали з Машею давно, ще хлопчиками. Пригадували, сміялись, говорили тими домашніми словами, яких сторонній не зрозуміє. Було по-дитячому чисто на душі й затишно.

Альоша завжди відчуває себе у Маші тепло й вільно. Але сьогодні він був незвичайно веселий, говорив дотепи, сміявся. Нібито таємно радів чомусь своєму. А в Машиних очах, коли вона дивилась на Альошу, була гаряча любов і постійний прихований, хворобливий жаж,— якийсь раз назавжди завмерлий жаж чекання. Ось уже два роки вона дивиться так на Альошу. Це для мене загадка.

Коли ми йшли додому; я спитав Альошу:

— Відніс до Катри?

— Відніс, звичайно.

— Що вона, не фиркала?

— Та ні-і...— Альоша помовчав.— Страшенна чудачка! Раптом запитує мене: «Чому ви, Олексію Васильовичу, ніколи не дивитесь в очі?» І засміялась. Дуже весело і добродушно. Запрошувала чаю напитись.

Він говорив недбало, а весь сяв, пригадуючи. Катра і його причарувала своєю красою. Бідний, як йому мало треба.

І кілька раз іще Альоша повертався до свого візиту. Пояснивав мені, чому він одмовився напитись чаю, розповів, як вона потиснула йому руку.

У дворі, в білих сутінках ночі, коло флігелька видно було тонку постать. Ми придивились. В самому платті стояла змерзла Парасковія. Вона метнулась, хотіла схватися, та ніби щось пригадала. Зупинилась і недобрими очима дивилась на нас.

— Чого це ви на холоді стоїте, Парасковіє Воніфатівно?

Вона обірвала:

— Так.

Гольтяков п'є запоєм. Ясно,— п'яний, він вигнав її на мороз і запер двері.

Ми стали запрошувати її зайти до нас напитися чаю. Вона сердито відмовлялась, кидала лякливі погляди на

темні віконця флігеля. І раптом швидко пішла до нашого ганку, все не говорячи ні слова.

Поставили самовар. З півгодини він нагрівався. Парасковія сиділа на краечку стільця, худенька, тонка, і насторожено мовчала. Почувалось,— заговори з нею, вона зараз же скочить і втече.

Ми запропонували їй переночувати в Альошиній кімнаті, а він перейде до мене.

— Ні. Я в кухні посиджу.

Всю ніч вона просиділа на табуретці в нашій кухні. Іноді виходила, поглядала на вікна флігелька, що нещадно мовчали, і поверталася.

Мені погано спалось. Завтра — велика масовка за Гастеевським гаєм, мені говорити. Нервово відчувалася в кухні Парасковія з настороженими очима. Важкі передчуття непокоїли,— чи все буде гаразд завтра? Все старанніше стежать... Волею побороти думки, не думати! Але неясні чекання все бродили в душі. Від кожного стуку тіло здригалось. Стомився я, мабуть, і знервувався! — такий квац!

Не можу розповідати. Стискуються кулаки.

А коли повертався, я зіткнувся в хвіртці з Гольтяковим. Мутногрізними очима він оглянув мене, погрозив кулаком і побіг через вулицю. У дворі була метушня. В снігу напівсиділа Парасковія в розірваному платті. Голова безсило моталась, розпатлане волосся було перемішане з снігом. Із розбитого підбором перенісся капала кров на обвислі, худі мішки грудей. Хазяйка і Феня охали.

Я зупинивсь і дивився, безтямно і нерухомо. Була в душі тільки тупа огида і якась нудота. Дивно запам'ятались, витісняючи чудесні очі Парасковії, оті жалісні мішки її грудей, в страдницькій байдужості відкриті очам чужих.

Страшенно втомлений, я лежав на ліжку. В душу в'їдався оскомний присмак крові. Життя довкола хиталось, грубо-п'яне й нахабне. Спадали покрови. Смерть стала простою й банальною, щезло моторошне зачарування кров'ю. На муки людські хтось пошлий дивився і тупо сміявся. Непоправно зневажене життя людське,— в самому дорогім зневажене,— в таїнстві його страждань.

І завжди, завжди знічуйся, жди без кінця, поборюю бажання шалено кинутися назустріч!

Прийшов Мороз. Збуджений, із здутою кривавочерво-

ною смугою поперек обличчя. Він пив чай, жадібно жував булку. І, сміючись, розповідав:

— В'ється наді мною, все хоче дістати нагаєм. А я в ривчак втиснувся і лежу. Бачить, не виходить діло,— хоче конем затоптати. А жива тварина, кінь, не хоче ступати на живого. Почав він мене тоді з коня шаблею штирхати,— проколов бік. Пальто от усе порізав. Ну, та не жалко: старе.

— Що старе?

— Пальто.

— Пальто?.. Мороз, голубчику!

Я розсміявся, скочив і став цілувати його миле вилицювате обличчя.

— І дуже він вам пальто попсував? От негідник! Давайте, подивимось. Та до речі й бік.

Глибоко зсередини злетів сміх і світлими струмками побіг по тілу. Що це? Що це? Все, що сталося, було для нього не більш, як лише смішною бійкою! Що в цих дивних душах? Хвилі кошмарного жаху перекочуються через них і лишають по собі лише бадьорість і сміх!

На боці була подряпина. Мороз сів зашивати просічене пальто.

Прийшли Наташа, Дядя-Белый, інші. Декого невістачало. Пили чай. Розповідали про пережите. Щось міцне і молодо-бадьоре виростало з жаху. Те чорне, що було в душі моїй, тануло, розпливалось, дивуючись і соромлячись за себе.

Од реготу було тісно в кімнаті. Осетин Хетагуров розповідав своїм смішним східним говором, як він з гуцавини скочив на коня до стражника, викинув його з сідла в сніг і пустився вскач. Жовтуваті білки поблискували, ніздрі роздувались. Дивно було на його гнучкій, хижій постаті горця бачити студентську тужурку.

— Пачиму ви смейотесь?

Він здивовано оглядав нас, і очі при згадці загорялися диким, зеленкуватим огнем Милий Алі! Я пам'ятаю, як в жовтні він один з кутка площі вів перестрілку з цілою юрбою погромчиків. І всі які милі, світлі! В одне зливалися душі. Починало світитися життя.

Вийшов із своєї кімнати Альоша, сидів і з повагою слухав.

Я написав відозву. Наташа і Мороз пішли друкувати. Йдучи, Мороз посміхнувся і міцно труснув мою руку.

— А що, Сергійовичу! Скучно буде жити на світі, коли прийде оцеї самий наш соціалізм!

Приїхав доктор Розанов. Одразу всі пожвавішали. Відчулась владна, впевнена рука.

Його посилено розшукують, йому загрожує недобре. Але він приїхав. Тільки бороду збрив і пофарбував волосся. Це смішно; величезна голова на широких плечах, глибоко запалі зеленкуваті очі, давня кульгавість від копит козацького коня,— хто його в нас не пізнає? Він два тижні владав містом. Чорносотенці називали його: «іхній цар».

Раніше він мені мало подобався. Відчувалась безмірно деспотична людина, сектант, з головою заглиблений у фракційні кляузи. Але в ті дні він виріс враз у могутнього трибуна. Душа юрби була в його руках, як буйний кінь під молодецьким вершником. Стане на ящик, махне олівцем,— і бурхливе мітингове море завмирає, і мертва тиша. Брови зсунені, очі горять, наче жар, і гримить владне слово.

Я не міг вирішити, чи правильно він діє, я нічого не розумів у тому вируючому вихорі. Але його сталева воля підкорила мене, як і всіх, я сліпо йшов за ним. Спокійно і владно він міг усіх нас послати на смерть,— і ми б пішли, і вірили б, що так треба.

І ось він тепер приїхав.

— Іване Миколайовичу, це безумство!

— Скажіть-но краще, що у вас там у комітеті наєрундили? Зовсім меншовицькі звичаї. Це все вас Наташа каламутить.

З ночівлями у нас вийшла історія. Вирішили помістити його у Катри і доручили мені попросити її. Та чого лізти до людини, яка одбивається і руками і ногами? Я рішуче відмовився. Тоді пішов до неї Перевозчиков. Настирливістю і брехнею він багато дечого досягає,— тією фальшивою «пролетарською мораллю», яку культивують саме інтелігенти. В Ромодановську він сидів у тюрмі; після довгих турбот вдалось умовити одного адвоката внести за нього заставу; Перевозчиков зараз же зник: «у цих буржуїв грошей вистачить!» У квартирі, яку дає нам буржуї, він бруднить чобітьми дивани з презирства до буржуя.

Катра прийняла Перевозчикова гордовито, гордовито відмовила, а на закінчення додала:

— Нехай попросить Чердинцев,— тоді я подумаю.

З реготом Перевозчиков розповів це. Всі реготали, вітали мене з перемогою над серцем декадентки. Страшенно було безглуздо, і я розумів, що тут зовсім не «перемога».

Пересилив себе, пішов. Катра зустріла мене дуже люб'язно, здивовано знизувала плечима, сказала, що тут якийсь непорозуміння. А очима нахабно сміялась. І відмовила рішуче.

Ночує Розанов то тут, то там. Разів зо два навіть у Маші ночував, у передпокої.

Є люди, є чудні умови, за яких доля зводить з ними. Жива, на дотик відчутна людина, з яким-небудь найреальнішим шрамом на чолі, а враження, що це не людина, а примара, якийсь міф. Такий Турман. Темною, зловісною тінню він промайнув передо мною вперше, коли я його побачив. І з того часу щоразу, як він пройде передо мною, я запитую себе: хто це був,— жива людина чи чудні випари життя, що згустилися в людську фігуру з наївно-реальним шрамом на чолі?

Вперше я його побачив на мітингу, в червоному відблиску знамен, серед плеску й шуму нестримно наростаючої потреби діяти. Блідий поліцмейстер намагався говорити:

— Громадяни! Щоб уникнути марного кровопролиття...

— Геть! Не ми крові хочемо, а ви!..

— ...щоб марно не полилась людська кров, я благаю вас...

— Геть його!.. Геть!..

Поліцмейстер змучено махнув рукою і зійшов з ящика. Кипіли промови. Коло поліцмейстера стояла Наташа. Промайнула темна фігура,— це був Турман. Задихаючись, він зупинився перед поліцмейстером, потупцявся. Чудно нахилившись, ступив убік. Знову повернувся. Начебто снував зловісний нічний птах. Водночас поліцмейстер і Наташа раптом зрозуміли,— зрозумів раптом і Турман, що вони зрозуміли. І стояли всі троє, охоплені кривавим, смертним дрожем, і мовчки дивились одне на одного. Наташа заслонила поліцмейстера рукою і владно крикнула:

— Товаришу, ідіть звідси!

Турман міцно стиснутою рукою щось тримав у кишені пальта. Він тупцявся на місці, тремтів і впивався поглядом в Наташині очі.

— Іти?.. Наташа!

— Зараз же йдіть! Чуєте?

— Так іти?.. Ната... Наташа?..

Я рішуче обняв його за плечі.

— Ходімо, товаришу! Вам тут нічого робити!

Все ще тремтячи, він покійно, наче в гіпнозі, пішов зі мною в натовп... За хвилину, все забувши, Турман пожадливо слухав заклики, що неслися в натовп.

Сьогодні він знову темною примарою пройшов перед душею, і знову я запитую себе: жива це людина? Чи згустилась якась дика, темна енергія в фігуру людини з шрамом на лобі?

Спокійно дивлячись на нього, Розанов безпощадно говорив:

— У професіонали ви не годитесь. Ніякого діла ми вам доручити не можемо. Ви не вмієте стримувати себе, коли треба. Ви весь віддаєтесь пориву. Ви не ведете натовп, а самі несетеся з ним...

Турман тремтячими руками запалював цигарку і ніяк не міг запалити.

— Як же це не може мені діло знайтись? Я ні від чого не відмовлюсь. Давайте, що знаєте. Що ж мені, згорнувши руки сидіти? І знову ж таки: з голоду здихати? Самі знаєте, я тепер безробітний. За загальну справу постраждав, нікуди не приймають.

— Жаль вас, але партія не богадільня.

— Та я у вас не милостині прошу, а діла... Гм! Ну, партія! Скаржаться, людей немає, а людей проганяють. Скаржаться, грошей немає, кругом усі добувають гроші — на пияцтво, на дебош... А вони на діло не можуть.

Розанов швидко підвів голову.

— Як це гроші добувають?

— Як! Самі знаєте!

Вони мовчки дивились один одному в очі.

— Ви говорите про експропріації. Запам'ятайте, Турман, добре: партія забороняє їх.

— Я вам під чужим флагом влаштую. Наберу молодців. Ніхто не визнає.

— Що таке? — Розанов підвівся. — Нам з вами розмовляти більше нема про що.

— Та-ак... — Турман взявся за шапку. Він задихався. — Значить, остаточно за хвіст і через паркан? Дякуємо!.. Промови базікати, кликати на діло, а потім: «Стій! Зачекай! Ти тільки, знай, організуйся...» Спасибі вам за ласку, панове хороші!

Зібрання відбувалося в народному театрі. На естраді урочисто сидів увесь їхній комітет,— голова земської управи Будиновський, помічник директора слюсарсько-томілінського банку Токарев та інші. Приїжджий із столиці професор мав читати про праві партії.

Ходили чутки, що на зібрання з'явиться з своїми молодчиками лабазник Судоплатов,— місцевий «Мінін» і кулачний боєць. Обличчя дивилися схвильовано й тривожно.

У першому ряді сиділа дружина Будиновського, Марія Михайлівна, поряд з Катрою. Марія Михайлівна поманила мене.

— Скажіть, ви чули, що будуть судоплатовці?

— Чув.

— Невже ваші будуть такі безтактні, що виступлять?

— Обов'язково!

— Це так! Ви хочете зірвати зібрання... Господи, я нічого сінько не розумію. Самі бойкотуйте вибори,— навіщо ж іншим заважати? Адже ж бозна-що може статися. Катерино Аркадійовно, чи не піти нам за куліси? Чоловік мені радив краще там сісти,— коли що вийде, легше буде піти.

— Звичайно, підіть,— воно безпечніше.

Катра спалахнула, гордовито оглянула мене і відвернула. Марія Михайлівна схвильовано впала на стільці.

— Боже мій! Дивіться,— справді!.. Він!

В публіці зчинився рух. Від входу помалу йшов між стільцями лабазник Судоплатов у високих, блискучих чоботях і світлосірій піддъовці, наче обсіпаній борошном. Сухий, мускулистий, з довгою сивою бородою. З-під густих брів маленькі очі дивилися звично-грізно.

Кажуть, у нього дружина з ста чоловік, озброєних револьверами. Він заходить до губернатора без повідомлення. Досить йому кивнути головою, щоб поліція заарештувала першого-ліпшого. Він одверто хвалиться скрізь, що в дні свободи власноручно рішив п'ять забастовщиків.

Пройшов він і сів у другому ряді. І завмер, прямо дивлячись перед собою. Наче удав проповз і ліг. Моторошний, гидливий трепет пронісся по рядах. Чутки ставали загрозливою дійсністю.

Наші зайняли праву сторону амфітеатру. Мороз шепнув мені на вухо:

— Ну, значить, буде бій!

Весело поблискуючи примруженими очима, він вийняв з кишені кастет і показав мені з-під поли.

Вийшов доповідач-професор. Оглянув натовп короткозорими очима в окулярах і почав.

Говорив він м'яко, красиво і задушевно. Праві партії оголошують себе опорою Росії: при кожній нагоді торочать про свою готовність усім пожертвувати для царя і батьківщини. Цими днями ще це говорив у Дворянському зібранні глава істинно-руської партії, граф фон-Ведер-Нох. Дослідімо ж їх програму, подивимось, чим же вони готові жертвувати. Ось, приміром, аграрне питання. Беру програму, шукаю і знаходжу: перш за все рекомендується переселення. Нема чого казати, це діло небезкорисне, хоч статистикою доведено, що вільних земель для заселення в нас занадто мало. Але я питаю: де ж тут жертва?.. Робітниче питання. Рекомендується державне страхування робітників. Знову ж проти цього нічого не можна заперечити. Але жертва, панове, жертва ж де?..

Професор усміхався короткозорими очима і розводив руками.

Яскраво викрив він вузьку своєкорисливість розглядуваної партії, широко й красиво накладав власну програму і закінчив нагадуванням, що на нас дивиться історія.

— У ваших руках, громадяни, дальша доля Росії, і строго допитайте свою совість перше, ніж піти до виборчих урн!..

Заплескали — гучно й наполегливо, але не густо. Більшість загадково мовчала.

Голова оголосив перерву.

Настрій ставав усе тривожніший. Дами з острахом дивилися скоса на Судоплатова. Він сидів на підвіконні і сонно-байдужими, загадковими очима дивився перед собою.

Я пішов на естраду записатися. Будиновський розгублено глянув на мене. Став переконувати не виступати.

— Юрба дуже ненадійна, — прикажчики, дрібні крамари, міщани. А ми маємо певні відомості, що серед публіки з півсотні переодягнених судоплатовців. Ви ж знаєте спеціальне призначення цих молодчиків — у потрібні моменти вдавати «обурений народ». Ваш виступ дасть їм можливість штовхнути натовп на найнесподіваніші вихватки.

— Ну, а все-таки, будь ласка, запишіть мене.

Я повернувся на місце. Дихання злегка спирало, серце здригалось від чекання. Море голів рухалося вниз. Вели-

чезна душа, чужа і темна. Хто вона? Ворог? Друг?.. Довкола були свої, з схвильованими, рішучими обличчями. О, милі!

Задзвенів дзвоник голови. Почали розсаджуватися. Частина наших стала коло естради, щоб, в разі чого, бути ближче.

Будиновський підвівся з-за стола, схвильовано подивився в мій бік.

— Слово належить п. Чердинцеву. П. Чердинцев, будь ласка, на естраду!

Альоша люблячим неспокійним поглядом стежив за мною.

Голови, голови перед очима. Уважні, по-чужому насторожені обличчя. Піднялася з глибини душі гаряча хвиля. Я був у собі не я, а нібито хтось інший ввійшов у мене,— спокійний і холоднокровний, з твердим, далеко лунаючим голосом.

— Панове! Столичний професор дуже жорстоко напав тут на праві партії. Дозвольте заявити прямо й одверто: я належу до найправішої партії. Я — чорносотенець. Одначе я від душі вітаю доповідь п. професора, вітаю ті основні думки, на яких він будує свою критику. Для різних соціал-демократів і забастовщиків програми їх партії визначаються тим, чого вони *вимагають*. озброєній наукою професор довів нам: достоїнство серйозної політичної партії визначається не тим, чого вона вимагає, а тим, чим вона жертвує. Чим жертвуємо ми, кого ви називаєте чорносотенцями,— це я потім скажу. А раніше запитаю вас, п. професор,— чим же жертвуєте ви і ваша партія?

Розібравши їх програму, визначивши склад партії, я став доводити, що всілякі свободи і конституції їм вигідні, скорочення робочого дня байдуже, наділення селян землею «по справедливій оцінці» диктується дуже розумним і вигідним інстинктом класового самозбереження.

— Чим же, панове, ви жертвуєте? Всякі революціонери,— вони принаймні життям своїм жертвували, а ви тоді сиділи у ваших нірках і базікали на різних з'їздах. Але ви запитуєте: чим жертвуємо ми? Будь ласка, я скажу. Ви все говорили про графів і багатіїв,— правильно,— їм жертвувати нічим. Та ось тут ми сидимо, бідняки і не графи. Мужики, робітники, ремісники, прикажчики. Та ми всім жертвуємо для порядку вітчизни! Ми жінок і дітей готові закласти, як великий наш патріот Мінін!.. (Я з пафосом

підвищив голос). І закладемо, і всім пожертвуємо... Життя віддамо за могутність і славу матінки Росії!..

Залунали оплески, крики «ура!». Судоплатов, піднявши бороду, весь час пильно дивився на мене, але тут теж заплескав. Тоді в різних кінцях заплескали ще настійніше. Соби, які шмигають тільки в темряві, вітали сову, що сміливо вилетіла на сонце,

— Чим ми жертвуємо! І ви можете це питати! Та що ж ви гадаєте, мужик нашої партії сліпий, чи що? Не бачить він, що поряд з його курячим клаптиком тягнуться тисячі десятин графських і монастирських земель? Адже куди приємніше поділити між собою ці землі, ніж їхати на край світу і колупати мерзлу глину, де посієш жито, а родить клюква. А мужик нашої партії каже: ну, що ж! І поїдемо! Або тут будемо землю гризти! Зате смирно сидимо, начальство радуємо, порядку не порушуємо... Хіба ж це не жертва?!

Пронеслося здивоване ремство. Почулися смішки. Судоплатов ще вище підняв бороду і пильно дивився на мене, а очі його все більше загорялися.

— Про недоторканність особи ви говорили... На мені ось, п. професор, зношена блуза, а на вас тонкий сюртук. Якщо я попаду в буцегарню, мені там пропишуть таку недоторканність, якої вам ніколи не бачити. Всякий околочний або урядник надо мною однаково, що цар. А повірте, п. професор, я теж людина, я теж хотів би, щоб мене ніхто не смів хапати за комір. Але я кажу: це потрібно для вищого порядку. Не з моїм розумом лізти в політику. Панові поліцейстерові видніше... Та невже ж і це не жертва?

Мене перебив вибух оплесків і регіт. Судоплатов схопився і знову сів. Перекочувався регіт, кричали «браво», всюди мелькали в оплесках руки, навіть на естраді і в перших рядах.

Я вихваляв робітників, які в ім'я порядку голодували і працювали без кінця. Серед реготу і плеску Судоплатов підвівся помалу, ні на кого не дивлячись, пішов геть.

Потім говорили Мороз, Перевозчиков. Знову я говорив, уже без маскараду. Мене зустріла буря овацій.

І говорив я, як ніколи. Горді за мене обличчя наших. Жадібно хапаюча увага сірих слухачів. Як морський приплив, співчуття сотень душ піднімало душу, гойдало її на

хвилях натхнення й радості. Здивовано слухав я сам себе, як бурхливо й яскраво лилась моя мова, як впевнено і владно.

Говорили, звичайно, і з естради,— професор, Будиновський, Токарев. Але було в них, як звичайно тепер: їм завадали ударів зліва, вони соромливо ледь-ледь захищались, а свої удари скеровували вправо, в пустоту.

Зворушливо було, коли зібрання кінчилось. Тісною, турботливою юрбою мене оточили товариші робітники, і я вийшов в густому кільці захисників.

Стояла в проході Катра і нудьгуючи слухала пані Будиновську. Мигцем Катра глянула на мене, і в її погляді промайнула на мить сиротлива заздрість і гаряча ніжність. А може, це мені здалось.

— Чув, чув, як ви відзначились! Скрізь тільки про вас і говорять! — Доктор Розанов сміявся зеленкуватими очима і з гордовитою ніжністю дивився на мене.— От що: чи знаєте ви такого собі чоловіка, якого звуть Іринарх?

Я зневажливо відповів:

— Знаю.

Розповів про його розмову з Турманом і Дядею-Белим. Я чекав, що очі Розанова спалахнуть презирством. Але він вислухав уважно і дуже спокійно, з тим поглядом очей, який я знаю в нього,— який дивиться вище людей, де кожна людина — лише матеріал.

— Він може нам стати в пригоді.

— Маю сумнів. Це одиночка до самих кісток і гастроном життя.

— Ми йому скільки завгодно піднесемо пікантних страв.

Мені хотілося знати, як ставиться Розанов до його розмови з Турманом.

Розанов ухильно відповів:

— По суті, він багато де в чому прав. Тільки помилка його, що він мислить не діалектично. В процесі своїм життя виробило з людини тип, для якого боротьба стала фетишем. Але не можна ж, приміром, агітаторові говорити такі речі перед юрбою!.. Знайшов, кого просвіщати,— Турмана! Такий йолоп!

Учора ввечері Олексій напав грук, в низькій кімнаті було жарко й душно, я довго не міг заснути. Прокинувся

пізно, о дванадцятій годині. Поставив у кухні самовар і почав чистити свої черевики.

В зовнішні двері постукали.

— Хто там?

Відповів голос Катри. *Що це значить? Я взув черевики і надів піджак, відімкнув двері.*

Вона ввійшла, рум'яна з холоду, трохи ніяковіючи.

— Здрастуйте! Прийшла до вас у гості,— сказала вона недомашнім, соромливо-тихим голосом і усміхнулась.

Усмішкою, як повільною зірницею, освітілось її лице, і освітілося все кругом.

— Чудесно! Зараз закипить самовар, будемо чай пити.

Як звичайно, я вороже насторожився, намагаючись не піддатися її красі і світлу її усмішки.

Катра, нахилившись, знімала з ноги сірий хутряний ботик і з цікавістю оглядала вбогу, обмазану глиною кухню.

— Як до вас важко пройти! Замети горами і вузькі-вузькі стежечки... *Що це там на підлозі лежить, лист? Здається, нерозпечатаний.*

Коло моїх дверей лежав великий сірий конверт. Я підняв його.

— Мабуть, у щілину ваших дверей був засунутий, ви одчинили двері, він випав.

На конверті рукою Олексія було чітко написано: «Його Високоблагородію Костянтину Сергійовичу Чердинцеву. *Вельми потрібний*». У конверті виявився другий конверт, трохи менший, білий, і на ньому стояло:

«Костю! Будь ласка, *ради всього тобі дорогого*, перше ніж вживати якихсь заходів, прочитай *всього* мого листа по зможі спокійніше, щоб не зробити невірного кроку».

Я тремтячими руками розірвав конверт. Було написано багато, на двох вирваних з зошита чвертках лінійного паперу. Перед зляканими очима замигтіли уривки фраз: «Коли ти прочитаєш цього листа, мене вже не буде в живих... Відчини двері при Фені... Скажи їй, що я самовбивця... погодиться дати свідчення. Вчора повернувся дуже п'яний і, мабуть, закрити трубу, коли ще був чад».

З неясного туману швидко виплило нараз поблідле обличчя Катри. Наче в дзеркалі, в нім відбився жах, що охопив мене. Я кинувся мимо неї до дверей Олексія.

Двері були замкнені зсередини,— міцні, в міцних одвірках. Я шалено сіпнув за ручку. *Щось затріщало і пода-*

лось, я сіпнув ще раз, радісно й здивовано відчуваючи, що сили вистачить. Правий одвірок подався, двері з вивернутим замком розчинились, і штукатурка в хмарах білої куряви посипалася згори. Охопило душним, гарячим чадом.

З ліжка, присунутого узголів'ям до відчиненої грубки, напівсидячи і чудно скорчившись, Олексій нерухомо дивився в просвіт зламаних дверей.

Я кинувся до нього.

— Альшо!.. Голубчику!..

Блідий, він перевів на мене, не пізнаючи, величезні, чужі, смертно-серйозні очі. Дивився і безтямно мурмотів:

— Що таке?.. Що таке?..

Я відчинив квартиру, вийняв з труби гарячу затулку. В мутних очах Олексія мелькнула свідомість. Він помалу спустив ноги з ліжка і зітхнув.

— Рідний мій, Альшо!..

Задихаючись, з тремтячими губами, я сів поряд з ним, обняв його плечі. Він сидів у самій білизні, витріщивши очі і поволі оглядався — з пильною, допитливою цікавістю.

— Як нерозумно! Як безглуздо!

Він з огидою пересмикував плечима і продовжував нишком оглядатися, ніби вишукував, чому саме не вдалася спроба.

Я щось говорив, а він байдужно мовчав. У дверях з'явилася Катра і, побачивши його роздягненим, відійшла. Олексій байдуже провів її очима. Біле, похмуро-тверезе світло наповняло кімнату. Коло ліжка стояв таз, повний коричневої блювоти, на підлозі було натоптане вапно, вздовж порога купою лежала брудна білизна, якою Олексій затулював щілину під дверима.

І він сидів похнюпившись, з міцним, мускулистим тілом, що вирисовувалося під білизнаю, склавши на колінах великі, начебто робочі руки.

— Що таке в мене з язиком?.. Поглянь, будь ласка, в мене відчуття, ніби кінчика немає.— Ще більше ніж звичайно його голос звучав неприродно й роблено.

Він показав розпухлий, товстий язик. На язиці темніли глибокі відбитки зубів, мов на тісті. Я відповів:

— Розпух язик. Ти його собі прикусив.

Не дивлячись на мене, він ліг у постіль і укрився одіялом. Я обережно й любовно спитав:

— Як ти себе почуваш?

Олексій байдуже відповів:

— Нічого. Голова тільки страшенно болить... Спробую заснути.— Він помовчав.— От що, Костю: будь ласка, нікому не кажи. Так безглуздо!

Він одвернувся до стіни і закутався з головою. Я вийшов. Катра стояла в моїй кімнаті біля вікна. Вона квапливо стала питати:

— Ну, що? Як він?

— Очевидно, нічого, все гаразд. Мабуть, пізно грубку закрив, мало було чаду, а організм здоровий... Будь ласка, Катерино Аркадіївно, нікому не розповідайте.

— Ну, та звичайно ж!.. Скажіть, адже при чаді допомагає нашатирний спирт? Вам треба тут лишитися, я сходжу до аптеки.

Вона хапаючись одяглась і пішла. Я підняв з підлоги листа, став читати:

15 лютого, 2 г. ночі.

«Коли ти прочитаєш цього листа, мене вже не буде в живих. Будь ласка, зроби так: відчини двері при Фені (ключ під дверима на порозі), скажи, що я самовбивця, що я горітиму у вічному вогні і що допомогти мені можуть тільки панахида. Вона дівчина добра і погодиться дати таке свідчення: «Олексій Васильович часто топив грубу на ніч; учора ввечері він повернувся дуже п'яний і, мабуть, закрив трубу, коли ще був чад»... Тільки б Маша не довідалась про справжню причину! Голубчику, дорогий, вживи до цього всіх заходів!.. Я більше місяця мучився, намагався перебороти себе, але не можу, і навіть думка про Машу не може мене спинити. Бідна, бідна Мадонна! Я любив її більше всіх у світі.

А причини? Чому ж я не пишу про причини моєї смерті? Я почуваю себе надто вже «маленькою людиною». Я гадаю, більше нічого про це писати, ти мене зрозумієш. Прощай, мій хороший, сміливий, розумний. Коли я на що йшов, то тільки тому, що ти вів мене. Завтра ви будете пити чай, ходити вулицями, а мене зовсім не буде... Чудно!»

8 год. ранку.

«Прокинувся,— голова болить, проте живий; пішов і взяв назад цього листа. Як безглуздо! Видно, п'ятьох полін мало. Поскупився, жаль було тратити багато дров. Все моя дурна делікатність. Сьогодні покладу в грубу десять».

«Вчора вночі я плакав, хвилювався, виходив з дому, а тепер почуваю такий спокій і рішучість! Груба натоплена жарко, вугілля багато, і жар валить у кімнату. Тепер мені такими маленькими-маленькими здаються всі людські страждання і печалі. І знаєш? Такою маленькою здається мені і твоя радість життя, освітлена майбутнім. Невже ти справді віриш у неї? Ну, не сердься, прости мені. Ти, розуміється, віриш, інакше як би ти міг жити? Але це віра, і не більше. А я до свого висновку дійшов розумом, незаперечною логікою: життя людське є від'ємна величина, а смерть — нуль; нуль же більше від будь-якої від'ємної величини, це говорить математика. І якщо навіть має рацію Іринарх відносно розмаху в додатний і від'ємний бік, то й тут я так само строго математично добуваю середнє і дістаю той самий мовчазно-виразний нуль... Прощай!»

Він пробував, значить, дві ночі підряд! Я дивився на рівні, чіткі рядки, на ці два сіруваті аркушики з шкільними голубими лінійками... А вчора ввечері він зі мною співав, пустував. Це — маючи позаду одну ніч і чекаючи другої! У мене похололо в душі.

Я вийшов на кухню, заглянув до його кімнати. Олексій лежав обличчям до стіни і — прикидаючись? — рівно й голосно дихав, нібито міцно спав. Я сів до нього на постіль, обняв крізь одіяло і припав до нього.

Олексій здригнувся, відкрив очі, і, труснувши головою, став озиратися, наче людина, розбуджена після міцного сну. І не можна було розібрати, прикидається він чи ні. Я сказав уриваним голосом:

— Альшо, Альшо, що ти хотів зробити!

Він намагався не зустрітися зі мною очима. Погляд його був чужий і далекий; на блідому, страшно змарнілому обличчі темніли глибоко запалі, обведені синцями очі. Він нібито дивився з іншого світу, нерухомо прислухаючись до чогось всередині себе. Я казав далі:

— І чому? Які причини? Те, що ти пишеш, — хіба це підстава? «Маленька людина»... А хіба ми всі не маленькі? Невже право на життя мають тільки Лассалі та Гарібальді? Та й не в цьому вся справа, — ти просто знервувався в тюрмі, ослаб.

Олексій слухав, закривши руки за голову, і дивився в стелю. На губах його промайнула усмішка. Він здивовано сказав:

— Чудний ти! От я не думав, що ти будеш так триматися! Що тюрма? Глянь, який я міцний. Справа зовсім не в цьому. Ти чудово повинен би все зрозуміти.

— А потім — Маша. Як можна було б це затаїти від неї? Звичайно, Феня роздзвонила б, та й взагалі те, що ти вигадав, падто неймовірно... А що б з нею тоді сталося?

— По-твоему, це, значить, головна причина? А коли б Маші не існувало? — з дивною цікавістю запитав Олексій. Він підвів голову і сперся ліктем на подушку. — Навіщо мені, власне, далі жити? Нерозумний. За що не візьмусь, виходить ерунда. От два рази підряд навіть убити себе не зумів. І ти чудово знаєш мою долю: повернусь до університету, закінчу, — сіренький, акуратний; вступлю на службу... А страждання мене зовсім не приваблюють... Навіщо ж усе?

Він тепер прямо дивився мені в очі, і глибоко в його зіницях світилась добродушна, пробачлива усмішка.

Я розгублено мовчав. Цей погляд, що дивився на мене з іншого світу, прийняв би саму тільки глибоку правду. І все, що я міг би сказати, було б непотрібним, фальшивим, усе безсило спадало, обвисало і зморщувалося. Радість життя, радість боротьби, — але він їх не відчував. Життя для інших, — але нібито про це можна випадково забути і при нагадуванні переконатися... А тимчасом душа голосно, настирливо кричала, всім еством кричала, що повинно бути щось, — величезне, повне, могутнє своєю незаперечною переконливістю. Але що?

Я мовчки пройшовся по кімнаті, сів до стола. Біля склянки з чорним акуратною купкою були складені всі конспекти, записна книжка, потертий шкіряний портсигар. Паспорт був розкритий. В рубриці: «Зміни, що сталися в службовому, громадському або сімейному стані власника книжки», рукою Альоші чітко було вписано:

«З волі космічного розуму обернувся в ніщо 16 лютого 1906 року, о 6 годині ранку».

Олексій побачив, що я читаю, і поморщився.

— Е, це я так, дурів.

Я перегорнув сторінку. Всі рубрики були заповнені його старанним, акуратним почерком.

«Прикмети: зріст: — Так собі. Колір волосся: — Невирозумний. Особливі прикмети: — Звичайно, нема».

Олексій неприродним голосом сказав:

— Слухай, Коська, я спати хочу. Голова болить.

— Я піду. Тільки от що... Голубчику! — Я нерішуче підійшов. — Дай мені слово, що більше не будеш пробувати.

— Не буду. Не зумів, — сам винен. Тепер би це було свинством.

— Правду тільки кажеш, Альошо?

Любов і гіркий жаль були в мені. Я обняв його і цілував — ніжно, наче маленького, беззахисного брата. Олексій раптом схлипнув, обняв шию і теж міцно поцілував мене. І я почував, як страшенно порожньо і як страшенно холодно в його душі.

— Альошка, Альошка, тяжко тобі! Треба, брат, розворушитися, треба перебудувати життя... Ми пошукаєм...

Він усміхнувся.

— Тепер тільки й лишається. Одмовився від смерті, доводиться чого-небудь пошукати в житті.

— Знайдемо, брат, знайдемо!.. Йй-богу, знайдемо!

Стало легко й близько, руйнувалась перепона. Ми деякий час сиділи мовчки. Я співчутливо спитав:

— Голова болить?

— Жахливо! — поморщився він.

— Зараз Катерина Аркадіївна принесе нашатирного спирту. Ти його нюхай, легше буде.

— Слухай, чого вона тут?

— Випадково зайшла, і якраз попала.

— Ну, гаразд, буду спати...

Я пішов у свою кімнату, підійшов до вікна. На вулиці сіріли кучугури хрящуватого снігу. Гілля верб над парканом тяглось, наче скам'янілі чорні змії. Було мокро й похмуро. Баба з насунутою на лоб хусткою йшла з відром брудною, слизькою стежкою. Все мало вигляд спокійний і звичайний, але було те і не те, у всьому почувався прихований жах.

Сьогодні вранці так само ледве танули хрящуваті кучугури, так само проходили стежкою жінки до обледенілого колодязя. А в цей час він, із смертю й безнадією в душі і з страшною рішучістю, валявся головою до груби в гарячому отруйному чаді, з судорожно-прикушеним язиком.

І мені згадалося: в першу з цих ночей я довго чув крізь сон, як він рухався в своїй кімнаті, чув скрип зовнішніх две-

рей і кроки за вікном. А вчора ввечері ми співали вдвох, боролись, і він сміявся. Потім, уночі, я читав Макса Штірнера, а там, за тонкою стіною, діялось у людській душі найстрашніше, що є в світі. Страшне — і самотнє, глибоко, незбагненно самотнє. І коли б він тоді ввійшов до мене і сказав: — відкиньмо всі умовності, поговоримо щиро, не ховаючись один від одного, — скажи по совісті, для чого мені далі жити? — то я однаково нічого не міг би йому відповісти. І він, стоячи обома ногами в могилі, дивився б на мою розгубленість з тією самою добродушною насмішкою...

Візник під'їхав до воріт. Поспішно ввійшла Катра з нашатирним спиртом. Я пішов із склянкою до Олексія. Знову він стріпнувся і здивовано розкрив очі, і знову не можна було зрозуміти, чи спав він, чи прикидався і думав про щось.

Начебто для мого вдоволення, він понюхав разів зо два з пляшечки і загорнувся з головою в одяло. Я тихенько вийшов. Катра задумливо ходила по моїй кімнаті.

— Костянтинне Сергійовичу, може, можна йому щонебудь зробити, допомогти йому... Чому це він, чому?

Я втомлено сів на постіль. Подив і розгубленість були в душі, і щось, ніби всупереч свідомості, напружено думало все над однією мислю.

— От впритул підійде до вас людина, підійде й питає: не хочу я жити, — чому мені не вмерти? І дай відповідь їй так, щоб це не було фразою. На що ж ми взагалі можемо відповісти, коли не можемо відповісти на це? А, здавалося б, відповісти треба так, щоб ясна переконливість відповіді підкоряла легко й відразу, треба відповісти із здивованим сміхом, — як можна було про це навіть питати...

Катра, наморщивши брови, дивилася мимо мене в вікно, нібито умисним нерозумінням одгороджувалась від моїх запитань. Вона сказала:

— Може, це тимчасове? Треба відвернути його від його думок і настроїв, розважити...

Сиділа вона, спершись ліктем на стіл, і була це не замкнута в собі красуня, яка леліє свою вроду, а колишня Катра, з гладеньким волоссям, проста і чутлива. Стало близько, як з товаришем. Ми довго сиділи і розмовляли напівголосно.

Я поставив давно загаслий і захололий самовар. Вирішили, що Олексієві добре б випити чаю з коньяком. Катра

лишилась чергувати, а я пішов в місто за вином і тихенько прихопив свого годинника, щоб заставити.

Спадали присмерки. Дрібний, сухий сніг метушливо падав з неба. Я лишився наодинці з собою, і в душі знову заворушивсь притихлий у розмовах жак. На Великій Московській сяяла електрика, юрми рухались мимо освітлених магазинів. Люди для чогось гуляли, купували в магазинах, мчали кудись в гудучих трамваях. Патлатий годинникар, з лупою в оці, сидів, схилившись над столиком. Навіщо все?

Таке величезне було те, перед чим сьогодні вночі стояв Олексій. Така нікчемна була метушня довкола. І не тільки вона. Рум'яне личко дівчини, що промайнуло в темряві, перебите підбором перенісся Парасковії, страйк циглеровців, питання про майбутнє, шукання мислі і творчість генія — все однаково було нікчемне і дрібне.

І знову мені все пригадувалось, як з темною безнадією в душі він валявся з прикушеним язиком у жаркому отруйному чаді. І губи починали здригатись, і в темряві сльози лилися з очей.

Ідуть дні. Знову все звичайне. Знову ми розмовляємо, жартуємо, ніби нічого не трапилось. Але він дивиться на мене з іншого світу, і тільки приховує це. Коли я обережно пробую заговорити про те, що у нього в душі, він морщиться й відповідає:

— Ну, облиш, будь ласка! Я дав тобі слово, що більше не буду повторювати, — чого ж тобі ще?

Щось глухо огородило його душу. Хочеться розірвати, розкидати руками перепону, впритул підійти до його душі, гаряче припасти до неї й сказати...

Але що сказати?!

В душі моїй жак. І не тому, що Альоша стоїть перед смертю. На моїх очах його били городіві кийками й рукоятками револьверів, залита кров'ю голова безтямно моталася. Я йшов мимо, одягнений сільським хлопцем, з гірляндю револьверів під козушкою. І тоді було не те. Я йшов — і не мозком, а всім еством у гарячковому збентеженні відчував одне: Альоша, Розанов, я, інші, — все це зовсім ніщо, є щось величезне і загальне, а це дрібниці. Тепер б'ють Альошу, — нехай! Завтра мене самого, пораненого, топтатимуть конем, — нехай! І це думалось без покори і без гордого виклику, а просто, як щось природне і саме собою зрозуміле.

Тоді було зовсім не те.

Топиться груба. В її паці — купа розжареного блимаючого вугілля, по ньому колихаються сині вогники. Олексія нема дома. Я сиджу з кочергою перед грубою в його кімнаті. Мені здається, в повітрі слабо ще пахне чадом, і неясний жах в'ється в темряві.

Перед тією нічцю, ввечері, ми співали дуетом: «Не шуми ты, рожь...» Він одноманітно й розмірено гув своїм басом, і я обурювався, диригував, уповільнював темп. Там є слова:

Тяжелей горы, темней полночи,
Легла на сердце дума лютая...

Я морщився й зупиняв його.

— Ну, Альоша, адже дума лютая, — ти зрозумій, уяви собі!.. Туги більше, суму безнадійного... Давай ще раз!

Він ніяковів, і ми починали знову. І він марно намагався вкласти безнадійну тугу в «думу лютую».. А у самого в той час — яка люта-люта дума була в душі!

Від груби гаряче. Темні нальоти, блимаючи, проносяться по розжареному вугіллю. Сині вогники колихаються повільніше. Їх лиховісна, знищуюча правда — брехня, я це відчуваю серцем, але вона глибока, життєва і серйозна. А мені все треба починати спочатку, все, чим я жив. У мене, — о, у мене «дума лютая» звучала такою захоплюючою, безнадійною тугою! Самому було приємно слухати. І тепер мені соромно за це. І так само соромно за всі дрібні, без коренів у душі, відповіді, якими я досі жив.

Все треба починати спочатку.

Життя мчало, ніби летів удалину гострокінцевий снаряд, із свистом розрізаючи замутніле повітря. Так мчало життя, і ми в нім. Голова йшла обертом, ніколи було думати. І враз, наче клубок гадів, заворушилися тепер питання. Заворушилися, підводять свої плескаті хиткі голови.

І я читаю, читаю. І я думаю, думаю. І самому смішно — мені скоріш, поки Альоша не вбив себе, треба взяти знову, і уже всерйоз, — навіщо жити.

Навіщо жити?

Я дивлюсь на ці два написані слова. Чогось соромно. Вони мають вигляд такий наївно-банальний, такий гімназичний. І це особливо страшно. Смішний мають вигляд

вони не тому, що тільки гімназист не знає відповіді на дивно-просте питання, а тому, що тільки, ще гімназист може чекати на можливість відповіді.

Відповіді нема ніде. А люди живуть.

Гольтяков усе п'є. Пропив інструмент, пропив тальму Парасковії. Учора ввечері прийшов, рвонув себе зубами за руку, відірвав клопоть шкіри.

— От! Себе не жалію!.. Чи ж те з тобою зроблю!

Вночі по нас прибіг Гаврик, братік Парасковії. Гольтяков накинувся на побиту до безпам'яті Парасковію і став її душити. Ми відтягли його й зв'язали. Він клацав зубами, качався по ліжку і хрипів:

— Доберусь до тебе, шлюхо проклята, стривай!.. До студентів бігаєш ночувати,— думаєш, не знаю!.. Знайшла заступників... Зачекай!..

Мерзота, мерзота!

Зайшов Іринарх, передав мені просьбу Катри прийти до неї. І, наче маніяк, знову заговорив про радість життя в теперішньому, про безглуздість життя для майбутнього. Заперечуєш йому,— він дивиться з прихованою усмішкою, начебо потай глузує в душі з нетямущості людей.

Я розпитував, підходив з різних боків. Я хотів довідатись, чи можна хоч що-небудь видобути з його осяяння для того, що мені було тепер таким важливим. Та, захоплений власним, Іринарх не помічав кривавої життєвості моїх запитань. Дивлячись з-під крутого лоба, в захватом розмовував клубок своїх думок:

— Всі похмуро вовтузяться в осоружному житті, і собі огидні, і один одному. Час назрів, і предтеч було багато. Прийде пророк з могутнім словом і крикне на весь світ: — Люди! Прокиньтесь ж, огляньтесь навколо! Адже життя хороше! Як Іезекііль на мертвому полі: — Кості сухі! Слухайте слово господне!

Я з ненавистю розреготався.

— «Життя хороше!»... Сотні віків люди морочать собі голову, як умудритись прийняти це загадкове життя. Обдурюють себе, створюють релігії, філософські системи, божеволіють, убивають себе. А справа зовсім проста,— життя виявляється хороше! Як же люди цього не помітили?

— Тому не помітили, що, хотять «щастя», що задушені

мертвим утилітаризмом. Що не теперішнім живуть, а чекають усього від майбутнього — або в цьому, або в тому світі...

Я виходив з ним. На ганочку під лютневим сонечком сиділа дрябло-гладка Пелагія Федорівна і годувала манною кашею любимого внучка. Ситий хлопчисько над силу ковтав кашу.

— Їж, золотце моє!.. Он Гаврюшка дивиться... Ні-і! Ми тобі не дамо, ми самі хочемо! Ну, їж, розкрий ротик! Ач, який Гаврюшка! Дивиться!.. А ось дяді підійшли, кажуть: «дай нам!» — Ні-і, не дамо, ач які ловкі! Ви підіть, у себе поїжте, а це мені!

Іринарх усміхненими очима дивився і жадібно милувався. Хлоп'я холодним поглядом вороже дивилося скося на нас і крізь набитий кашею рот повторяло:

— Це мені!

Пройшла Парасковія з нерухомими, суворо-страдницькими очима. Пелагія жалісно спитала:

— Ну що, мила? Де лиходій твій?

Парасковія злегка почервоніла і з похмурим викликом відповіла:

— Де? На роботу пішов!

Іринарх, вражений, дивився їй вслід.

— Хто це? Які очі чудесні!

Ми йшли до воріт. Я розповідав йому про Парасковію, про недавню ніч. Він неуважливо слухав і раптом сказав:

— От, коли б не було страждань у неї, коли б чоловік її добре заробляв, не бив би її, пестив... Була б вона, як ось ця хазяйка твоя,— гладка, заплалила, з свинячим поглядом.

Я, задихаючись, спинився.

— Іди! Іди геть від мене!.. Я не хочу з тобою йти, іди сам!

Іринарх опам'ятався від своїх думок і здивовано глянув на мене.

— Що таке?

— Геть!! Викидень засохлий!

Я люто грюкнув на нього хвірткою, вона викинула його на вулицю, і я засунув засувку.

Негарно й нерозумно. Але надто вже нерви розтріпались за останні дні. Згадаєш,— і знову стискаються кулаки, і охоплює кипуча злість.

Та не тільки за Парасковію. Я вслухався в себе,— так, давно вже в проповідях Іринарча щось викликало в мені

розгублену досаду, я не міг заперечити в нього якогось невлучного пункту і розгубленість свою прикривав розпалюваним презирством до Іринарха.

Годі викручуватись перед собою. В однім, найістотнішим і найважливішим, Іринарх має рацію,— життя виправдується тільки теперішнім, а не майбутнім. А тепер, і тепер особливо,— я не знаю і не розумію, як це можливо.

Прийшла Катра. Боязка, соромлива. Крадькома придивляється до мене. Своім тихим, недомашнім голосом сказала з докором:

— Чому ви за цей час ні разу не зайшли до мене? Адже ж ви розумієте, мені хочеться знати, як Олексій Васильович.

— Нічого. Зовсім як і раніше. Ходить на урок.

— Я тільки-но з ним зустрілась на вулиці, розмовляла. Ви знаєте, у нього в очах ніби якась темна, мертва вода. І він боїться чужих очей. Він однаково скоро уб'є себе.

Теплим співчуттям звучав її голос. Але враз щось у мені здригнулося,— глибоко в зіницях її прекрасних очей, мов довгий і холодний слизняк, проповзла вичікувальна, обережно-жадібна увага.

Що таке було, я не знаю. Але не вірю я тепер її співчутливому ставленню до Альоші. І коли вона пішла, я зісно погрозив їй вслід кулаком.

Погані наші справи. Настрій невпинно спадає. Нічого не добившись, завод за заводом стають до роботи. І зовсім інше тепер, коли перед тобою те саме море голів. Не чарівний сад, а безплідна пустиня. Живе насіння, що поривається до життя, безсило стукається об холодне каміння.

Староносівці ледве вчора не побили Дядю-Белого.

— Три дні до полочки лишалось,— що було почекаати? Ні,— «приєднаймося, хлопці!..» А жерти нам теж треба, не снігом годуватися!

Дядя-Белый дивився, остовпівши з несподіванки.

— Товариші, згадайте: я саме вас стримував. Саме я говорив: почекаймо до полочки. Ви ж мене тоді вилаяли боягузом і зрадником.

— За інших влізли в кашу!.. Ми від хазяїв кривди не знали!

Зігнулися спини, погасли очі. В темряві сонно і сумовито, як невиспані раби, ниють гудки. І йдуть в холоді похмурі низки сірих людей. А Мороз та інші в тюрмі.

Жадібно я вдивляюся в зустрічні обличчя. Мене пізнають. Очі одних з соромом одвертаються, очі інших запалюються ворожістю.

Щось у мене в душі перебудовується, і наче півка сходить з очей. Я вдивляюся в цих згорблених, сірих людей. Як міг я бачити в них носіїв якоїсь правди життя? Як міг думати, що душі їх живуть красою величезної, трагічної боротьби з старим світом?

Світіяться у вогкій соломі окремі люди-вогники, краса людей по непримиренності й відвазі. А я по них судив про всіх. Налетить вітер, висушить солому, роздмухає вогники,— і на мить спалахне все навкруги яскравим полум'ям, як спалахує закручена лампа. А потім знову те саме.

Пам'ятаю я незабутній час. Сотні тисяч людей злилися в одно, і все трепетало небувало-повним, швидким життям. Само на себе було несхоже життя — нове, велике, що палило душу живущим вогнем. І ніхто не був схожий на себе. Весь цілком жив кожний, до нігтя ноги, до кінчика волоса,— і жив у загальному. Окреме життя стало ніщо, людина віддавала його радісно і просто, як бджола чи мурашка.

Та впад вітер, полив дощ,— і де вони, сотні тисяч? Мокра солома. А Мороз, Дядя-Белій — незмінно ті самі.

Не теперішня наша дрібна невдача наділа на мене темні окуляри. Давно вже мені починає здаватися, що ми обдурюємо себе і не бачимо довкола того, що є. Повторюємо грізні фрази про свою силу і непримиренність, а хвили спадають, спадають, і скоро ми будем на міліні.

О, я вірю і знаю, повернуться хвили, шугнуть ще вище, і впадуть нарешті прокляті твердині світу. Я не про це. Але я ясно бачу тепер — не тим живуть ці люди, чим живуть Мороз, Розанов, Дядя-Белій. Тоді інакшим було б усе, і більше було б перемог. Не в боротьбі їх життя і не в процесі досягнення, не в широкому розмаху напружених сил.

А в чому?

Мені не цікаві десятки. Ось оці сотні тисяч мені важливі — стихія, тільки моментами здатна до життя. Чим вони можуть жити в теперішньому?.. А подумаєш про майбутнє, уявиш їх собі — осілих духом, з задоволеними очима. Никне розум, гасне запал. Тупо стає на душі, ситно й огидно, наче зібралось багато родичів і всі їдять млинці.

У Катри постійно приїжджі гості. Особлива атмосфера там — пряна й злегка п'янлива. Почувається загальна таємна закоханість у Катру. Я кілька разів був у неї. Там говорять про те, що мені тепер таке важливе.

Але мало дає.

Кажуть, що світ поганий, треба його в своїй голові створити іншим, заслонити життя вигаданою красою. Що смисл життя відкриється людям у якихось вакхічних танках. Про мистецтво говорять так, як ми говоримо про боротьбу. Багато про бога говорять, дуже розумно й красиво. Але не чувається того бентежного трепету, який я чую в Маші. І розумію я, що, раз побувши тут, Маша зажурено пішла і більш не бувала. Не бог у них, а «бо-ог». Не вогонь душі, а гімнастика для розуму. Величний на вигляд, але дивно покладливий і невимогливий.

А сьогодні читав свою чудну драму Івашкевич.

Я сміявся сам собі з незвичайних образів і зворотів, незрозумілих розмов, нібито записаних у божевільні. Чи не морочить він усіх нас пародією?.. І раптом, повільно і впевнено, в незвичних формах заворушилося щось чисте, глибоке, несподівано-світле. Воно ширилося і вільно розгорталося, божественно-блаженне від свого виникнення. Світла задума була в душі і смуток, — скільки в світі краси, і як небагатьом вона розкриває себе...

Він скінчив, схвилювано чекав міркувань. Швидко виїшов без цілі в їдальню, знову вернувся і безперервно курив. Приховуючи самолюбство, впився в промовляючого очима, приготувавшись до заперечливої оцінки.

І дитячо-суєтною радістю загорілись насторожені очі від похвал. Губи нестримно закручувались у самовдоволену усмішку, обличчя одразу стало дурним. Я вдивлявся, — дрібна, марнолюбна людина, а глибоко всередині, там строго світиться у нього щось велике, серйозне, широко живе собою — таке байдуже до того, що скажуть. Таємниче, принадно-велике життя. Жах світу і зло, нудьга і пошлість — усе перетворюється і втілюється в красу.

Яка помилка! Я шукав відповіді на своє питання у мислителів, у творців. Що я міг у них знайти?

Благоуханні квіти людства шукають смислу життя і роблять відкриття, — смисл у тому, щоб благоухати. А кропива,

реп'ях, бур'ян повчаються, зітхають і повторюють: «Так, наше покликання — благоухати!» Орли рвуть ураган ставленими крилами і кричать згори: «Життя в тому, щоб боротися з грозами!» А комашки чіпляються за листя, що б'ється під вітром, і пищать: «Так, життя в боротьбі з грозами!»

Мені нема діла до орлів і квітів людства. Борці, подвижники, творці, вони завжди жили й житимуть — в шуканнях і муках, у захваті перемог і трагізмі поразок. А оці ось, сіренькі, маленькі? Оцеї бур'ян людський? Адже ж тут саме й треба знати, для чого життя. Всі люди живуть. І для всіх повинно бути щось спільне. Не може смисл життя різних людей бути непорівнянний.

Оці, ось оці,— сірі, безбарвні. З якого боку до них підійти? Якщо вони живуть і вдоволені з життя, мене звість бере і обурення. Хочеться штовхати їх, трясти, щоб вони опам'ятались і глянули довкола,— ви не живете, ви обдурюєте себе життям! А опам'ятаються, глянуть,— ось Альоша. І охопить жах. І кричить душа, що є, є і повинно бути щось для всіх.

Але що,— я не знаю. Строго, пильно вдивляюсь я в себе. Чим я живу? І чесна відповідь тільки одна — не хочу бути і ніколи не стану людським бур'яном. Стану Розановим, Лассалем. Інакше не розумію життя... Зібрання ворогів хвилюється й бушує, голова говорить: «Панове, дайте ж п. Чердинцеву можливість виправдатися!» І з гордим подивом орла серед галок я відповідаю, як Лассаль: «Виправдатися?.. Я прийшов сюди вчити вас, а не виправдуватися!»

Царствена, впевнена в собі сила, неминуче скоряюча людей і життя. Трепет ворогів при самім імені моїм. Очі дівчат, з сяючим захватом спрямовані на мене.

І може... Я все більше починаю підозрівати,— може, нічого цього не буде. Я теж бур'ян. Коли Івашкевич читав свою драму, і я, всією душею опираючись, мимоволі скорявся посталій красі,— я відчув себе перед ним таким дрібним і нікчемним. А вчора,— ну, вже розповім і це,— вчора у Будиновських мене зрізали ганебно, наче хлопчика.

Була суперечка про недавні події. Я навів слова Маркса, що в червневі дні в Парижі був розбитий не пролетаріат, а була розбита його віра в буржуазію. І Шевельов — кадет! — з ввічливою усмішкою, навіть бережно якимось, заперечив, що не пам'ятає таких слів у Маркса; якщо ж вони

й є, то погодитися з ними важко,— в кращому разі, тоді були розбиті і пролетаріат, і його віра в буржуазію. Я відчув, що червонію,— я не міг, я не міг впевнено сказати, чи говорив щось подібне Маркс, чи це я зараз сам вигадав, розраховуючи на незнайомство супротивника з Марксом. І на заперечення його я не вмів відповісти. А Шевельов не визнав за потрібне закріпляти свою перемогу і з тою самою ввічливою, бережною усмішкою вправно затушував мою розгубленість.

Сидів я на ганочку у дворі. По обледенілій стежечці, під вірьовками з розвішаною білизною, катався на однім ковзані Гаврик, братік Парасковії. Феня нам'яла йому чуприну,— всі поворозки на білизні він позав'язував вузлами, і так вони замерзли. Він катався — худий, з гостреньким, винохуючим носом, і лукаві очі позирали, де б ще наколобродити.

З-під ганочка Гольтякових виліз на скалічених ногах худий, облізлий цуцик Вовчок. З місяць тому п'яний Гольтяков, коли Парасковія втекла від нього, із злості викрутив щеняті всі чотири ноги і закинув його в сніг на дах сарая.

Вовчок шкутильгав і повискував, сіра шерсть вихрами стирчала на запалих ребрах. Але очі дивилися весело і подитячому довірливо. Він крутив хвостом. Підійшов до замету біля смітника, став розривати носом сніг. Відкопав папірця, задерикувато кинувся на нього, почав смикати. Відскочить, дивиться з приглядливою усмішкою, підвівши звищаюче вухо, загавкає і знову накинеться на папірець.

— Вовчок!

Він обернувся до мене, а лапою притискав до снігу папірець. Задерикувато-приглядливі очі дивились на мене, і в них читалося, що життя — це дуже весела й прекумедна штука.

З вулиці діловито забіг у двір великий похмурий пес і став обнюхувати замет коло воріт. Вовчок, шкутильгаючи й махаючи хвостом, кинувся до нього, хотів жартівливо куснути його. Пес хрипко огризнувся й швидко хапнув його зубами. Вовчок заскавучав і покотився у сніг.

Я крикнув на пса, він утік. Гаврик дивився — і враз з усієї сили штовхнув ковзаном скавучаче цуценя.

— Гаврику, ну як же тобі не соромно! Собака його кусив, а ти на нього ж!

Вовчок тікав до себе під ганок. Гаврик обурений дивився йому вслід.

— Нехай не резониться, що я, отакий, кусаюсь. Кузька така!..

За десять хвилин знову виліз Вовчок з-під ганку. І знову в його приглядливих очах була та сама весела усмішка.

Я прийшов по Дядю-Белого. Він живе в Собачій слобідці. Кособокі будиночки туляться один до одного без вулиць, слобідка здається кладовищем з розритими могилами. Мляво бігають діти з прозорими обличчями. В повітрі висить кам'яновугільний дим від фабрик.

Дяді-Белого ще не було. В тісній комірчині поралася коло пічки його вагітна жінка Марія Єгорівна. Трое діток всі лежали в кору. Нічим було дихати. Крізь одинарні двері тягло знадвору холодом.

Ми сиділи з Марією Єгорівною біля столика. Щоки її осунулись, натяглась шкіра на вилицях, але очі, прислухаючись, питали про щось незнане. Так дивляться очі у дівчат-курсисток, у молодих робітниць.

Вона розповідала:

— Це ж уже четверте дитя буде, що ж це? Наче ланцюг який тягнеться. Я, коли вчула, всю ніч проплакала. Вранці зважилась, кажу йому... А він... Раптом бачу,— вся його пика так і засяяла! Є з чого, подумаєш! Ви тільки уявіть собі,— сяє, начебто я йому не знати який подарунок об'явила. Потирає руки, всміхається. Подивилась я на його пику дурну — і собі засміялась. Сидимо, наче дурні, дивимось одне на одного і сміємось...

Вона всміхнулась спогадові, зашарілась. Зсередини йдуча радість засвітилась в очах.

— Ну, добре. А все-таки...— Марія Єгорівна замислилась.— Четверте народиться, що ж потім? Потім — п'яте...

Очі широко розкрились, обтягнені вилиці випнулися сильніш.

— А потім... Що ж це? Потім — що-о-сте?..

Прийшов Дядя-Белый.

— Спізвився я. Ідемо?

— Так, треба поспішати.

— То ходімо. Єгорко, прощай!

Він поплескав схудлого хлопчика з великими червоними очима по щоці, яка луцилася після кору.

— От, наче в котлі всі киплять... З хвороби в хворобу. Тільки-но коклюш перенесли, кір напав...— З своєю неквапливою усмішкою він додав:— Зате, які виживуть, загартовані будуть люди.

Ми вийшли. Зголоднілі легені жадібно вдихали свіже повітря.

— Дуже мало ви тепер заробляєте?

— Мало... Розцінки знижують. Що восени у хазяїв одвоювали, все тепер відбирають назад. Щотижня людей звільняють.

— Тяжко жити?

З блідою усмішкою він відповів:

— Тяжко.

Дививсь я на нього: і ніколи ж то він не горить — завжди спокійний, ясний; уперто і без пориву дивиться в майбутнє. Треба,— з холодною відвагою кинеться в огонь. Не треба,— з вірою чекатиме роки.

Ми мовчки йшли. Я крадькома придивлявся до нього.

— Так, в майбутньому всім буде добре. А все-таки... Семене Івановичу! Тепер-от,— навіщо тепер жити?

Дядя-Белій здивовано глянув на мене.

Я вперто говорив:

— Ну, що кому до того, що в майбутньому буде добре? Адже ж кругом від цього не легше. А живуть для чогось... Навіщо? — Я повів рукою.

Дядя-Белій звів брови. Лукаве щось і хитре промайнуло в його наївно-чистих очах.

— Так, нори собачі...— Він глянув довкола, всміхнувся.— Тяжко, неможливо жити. А ми все-таки живі!.. От. Може, за місяць усі з голоду поздыхаємо. На ниточці висимо, от-от зараз обірвемось, а ми живі! У вонючих своїх кутках, під брудними одялами ситцьовими,— а ми живі!

Я зупинився і мовчки дививсь на нього. Він все усміхався.

Крутиться Вовчок на скалічених ногах. Дивляться з безкровного обличчя дико-злякані, болісні очі Парасковії. Радісно червоніє змарніле обличчя Марії Єгорівни, Дядя-Белій лукаво всміхається. І один крик несеться,— визивний, містично-незрозумілий:

— А ми живі! А ми живі!

Сплітається все в один сірий клубок, втягується в нього все життя кругом. В'ється, крутиться,— все неприйнятне,

незрозуміле,— і, сміючись над чимсь, викрикує на різні голоси:

— А ми живі! А ми живі!

Яксь в цьому самозневага життя. Сліпота якась, залишок вмираючого непорозуміння.

І все-таки уперто і тріумфуюче звучить голос Іринарха: «Людина живе для теперішнього»...

Як усе це зрозуміти, як узгодити!

Я жив. Я оп'янявся підбадьорливими, поверховими розгадками. Тепер мені зовсім ясно,— я міг так жити тільки тому, що глибоко внизу лежала інша, всевичерпна розгадка. Так, безсумнівно, вона завжди була в мене, і ось вона: а все-таки кращий вихід — взяти всім людям та вмерти. Справжнє розв'язання всієї життєвої нісенітниці — смерть, і тільки смерть...

І ніколи я не міг зрозуміти, як люди можуть боятися смерті, як можуть проклинати її. Завжди жах безсмертя був мені більш зрозумілий, ніж жах смерті. Мені здавалося,— в муках і нудоті життя люди здатні жити тільки тому, що у всіх в запасі є милосердна визвольниця — смерть. Чого ж поспішати, коли конечне розв'язання завжди під рукою? І кожний носить в душі це радісне знання, та ніхто не висловлює ні собі, ні іншим, бо є в душі поклади, яких не називають словами.

А от Альоша взяв та й назвав. І тоді мене охопив жах. Олексій вирвав з мороку те таємниче, чого не можна називати. Назвав, зірвав з нього покрови. І лежить воно на світлі — оголене, просте, жакливе в своїй простоті й небаченій потворності. І я не можу прийняти його.

Не можу прийняти цього,— не можу прийняти і протилежного. Альоша стоїть з темними очима. Дядя-Белій лукаво всміхається.

Розанов побачив у мене на столі «Походження трагедії» Ніцше. Він звів брови і з прихованою усмішкою протягнув:

— От ви чим починаєте цікавитися!

Мені раптом спало на думку спитати його. І я спитав.

У відповідь звучали мертві, чужі мені тепер слова, а зеленкуваті очі з вивчаючою увагою дивилися на мене. І все більше в них проступало жорстке презирство. Нібито йшла людина до спішної, потрібної мети, а інша пристає до неї: як це люди ходять? Чому? Чому ми ось ідемо на двох ногах і не падаємо?

І мені дивно стало, навіщо я його спитав. У нього тільки одне: «Хто не за нас, той проти нас». І нема над чим замислюватись, можна тільки з насміхом і презирством відкинути мої запитання вбік.

Але я раптом згадав, що Розанов — лікар, і саме психіатр. Може, він щось порадить відносно Альоші. І я все розповів йому про Альошу.

Розанов одразу змінився. З гарячим співчуттям став розпитувати, довідувався про всі подробиці.

— Так, так. Це дуже важливо. Так. Дома він? Я піду, поговорю з ним.

Розанов просидів з Олексієм понад годину. Його голос звучав м'яко й задушевно. Альоша, як звичайно, не дивився в очі, був схвилюваний і соромливий, тримався з дивною, запобігливою шанобливістю підпоручика до генерала.

Вони вийшли пити чай. Маленькі, зеленкуваті очі Розанова ніжно й підбадьорливо сміялись до Альоші, владно-впевненим голосом він говорив:

— Ви потримайтеся з півроку, самі тоді побачите, яка це все ерунда! А бром приймайте акуратно, чуєте? І отбійрайтесь холодною водою.

— Обов'язково, звичайно! — поспішно відповідав Альоша, ніяковіючи.

Розанов був задоволений з себе. З запобігливої ніяковості Альоші він зробив висновок про силу свого впливу на нього. А я бачив, що Альоша тільки ще глибше сховався в себе.

Я проводжав Розанова. З серйозним обличчям він шкандибав, спираючись на палицю, і говорив:

— Штука, загалом, препогана. Важливе тут не те, що він тепер нудиться. А взагалі на всій їх сім'ї типова печать виродження: старший брат — п'яниця; Марія Василівна — з безглуздо-несамовитим намаганням розпинати себе; другий брат, приват-доцент оцей, отруївся...

— Як отруївся?! Євген Васильович?

— А ви не знали? А втім, це приховують. Та в літературних колах всім відомо, і Марії Василівні теж. Отруївся ціаністим калієм... Ось оця гнилизна в крові й небезпечна.

Я жадібно розпитував, і в душі у мене холоділо.

Приречений...

Всередині його — влада сильніша від розуму, від неї по-

рятунку нема! Незнане відмітило його душу своїм знаком, він раб і з безтямною по корою йде, куди призначено. А в записці своїй він писав:

«До свого висновку я дійшов розумом, незаперечною логікою...»

І я пам'ятаю його брата Євгена. Блискучим молодим ученим він приїздив до Маші; його книга «Світ в аспекті трагічної краси» наробила великого шуму; в ній через край була напружено-радісна любов до життя. Сам він тримався самовпевнено-важно й зарозуміло, а в очі його було важко дивитись,— малорухливі, дивно-ясні, неначе порожні— холодною, важкою порожнечою. Два роки тому він раптово помер... Отруївся, виявляється.

Невідомі науці зміни в мозковій речовині, в нервах. Звідти зміни вповзли в душу, чіпкими своїми лапами охопили «свобідний дух». Олексій і не підозріває зради. Сприймає життя скаліченим від народження духом і на цьому будує своє ставлення до життя, його оцінку.

«Гнилизна в крові...» А в інших, у мене,— що там в крові, що в нервах, що під розумом? Як воно змінює моє сприймання й оцінку життя, як морочить розум?

А я теж довірливо шукав «розумом» — для себе і для Альоші. І сподівався знайти що-небудь не нікчемне.

Вранці я сидів над книгою. Потім перестав читати і замислювався — без думок в голові, як завжди, коли замислишся. За стіною в хазяйки квапливо пробив годинник... Скільки? Я опам'ятався, годинник скінчив бити. Було прикро,— не встиг полічити, а свого годинника нема.

Не ворушачись, я обережно притримував свідомість, притримував пам'ять, прислухався до себе. І трапилось дивне. Десь глибоко-глибоко в мені розмірено й чітко повторювався бій:

— Тум-тум-тум-тум-тум-тум-тум-тум!

Вісім ударів.

— Пелагея Федорівно, котра година?

— Тільки що вісім пробило.

Я повернувся і схвильовано зупинився біля вікна. Глибоко всередині все чувся цей окремий, незалежний від мене бій:

— Тум-тум-тум...

Там, глибоко під свідомістю, є щось, окреме від мене.

Воно згадує, зневажливо відкидаючи мою пам'ять... Я тільки що читав книгу, думав над нею, все розумів. А тепер відчув, що весь час внизу, під свідомістю, важко думалось щось своє, незалежне від книги, думалось не словами і навіть не мислями, а так якось. І потім, коли я замислився без думок, там усе тривала та сама зосереджена робота.

— Тум-тум-тум-тум...— звучало в душі щось сліпе й живе.

Начебто в рівній підлозі освітленого залу відкрився люк, і східці йшли вниз,— тум-тум-тум! і я спускався все глибше і розгублено вдивлявся в простору темряву, сповнену живої таємниці.

Альоша в своїй кімнаті обливався холодною водою, потім вніс до мене самовар. Ми сіли пити чай. Не дивлячись мені в очі, роблено-веселим голосом він розповідав щось про хазяйку і Феню. А я крадькома вдивлявся в його змарніле лице, в низьке, полого чоло...

— Він до висновку свого прийшов *«розумом, розумом»*...

Зайшла Маша. Лагідними своїми очима, в яких глибоко був прихований болісний жах, вона радісно дивилась на Альошу і говорила швидко-швидко, сиплючи і уриваючи слова. Знаю тепер, через що цей жах...

Я для розмови спитав Машу:

— Мені казали, ти відмовилась від уроку у Саюкіних?

Вона раптом урвала себе, змовкла і стала дивитися в куток.

— Та... однаково...

— Чого ти відмовилась?

— Ну, однаково... Так... це не важливо...— Вона почервоніла і страдницьки наморщилась.— Я взагалі уроків музики більше не даватиму.

— Чому?

На її чистому лобі з'явилась жалісна, вперта зморшка.

— Панове, це марно... Це, однаково, марно... Ви будете сперечатись, а однаково, мене не переконаєте... Я... не маю права давати уроків музики...

Ми здивовано слухали: цими днями вона при Катрі грала Шопена, і Катра побіжно сказала, що в її музиці нема душі. Маша два дні мучилась, думала і вирішила: якщо це так, то вона не має права обманювати тих, хто не розуміє, і брати гроші за викладання музики.

Маша доводила це, хвилюючись і поспішаючи, і мимо-

волі в її голосі зазвучали сльози відчаю,— вона втрачала майже всі свої заробітки.

Альоша сперечався, обурювався.

— Це ерунда, а коли це навіть так?.. Подумаєш! Адже цим купецьким донькам тільки й треба навчитися грати па-д'еспань і матчиш... При чім тут душа!

— Ну, однаково... Альошо, облиш, не треба... Я не знайду, що відповісти, мені це буде тяжко, і все ж я залишусь при своїм...

Я мовчав і дивився. До чого б вона не підійшла, вона з усього видобуває для себе страждання. Залишається тільки наморщитись, прикусити губу і дивитися на її променисті очі, що живуть стражданням, і зрозуміти, що інакше для неї не може бути.

Вони сперечалися. Слова крутились, стикались і безсило падали. Я пильно дивився на їх обличчя. Нехай сперечаються, про що хочуть, нехай сперечаються про найважливіше. Нехай говорять одне одному про життя, про бога — вона, що відривається від землі, і він, що входить у землю. До чого тут слова і суперечки?

І нехай ще прийдуть люди, і нехай усі сперечаються — Розанов, Катра, Окорокова. Мені уявлялося: Розанов переконав Машу, і її очі засвітилися хижим полум'ям, вона пізнала смисл життя в боротьбі, вона радіє, завдаючи і дістаючи удари. І мені уявлялося: Маша переконала Розанова, він у молитовному екстазі впав на коліна, простяг руки до неба і своїм свобідним духом узрів невидиме, таємничо-яскраве світло надчуттєвого...

Так, так! Чому ж це неможливо? Хотілося сміятись. Чому це неможливо? Адже ж одними й тими самими законами живе розум — строгий, безпристрасний, сам себе скеровуючий...

— Тум-тум-тум...— ішли звучачі східці в темну глибину.

Сперечаються. А в глибині душі у кожного лежить, клубком згорнувшись у темряві, безформний господар, ніби спить і не чує слів і думок, що стукотять зовні.

Іринарха дома не було, були тільки старі. Славно у них завжди — бідно, але затишно й життєрадісно, хочеться до чогось усміхатися. В куточку сидить мовчазний Ілля Ілліч і курить. Шумить старенький, яскраво начищений самовар,

Ганна Іванівна сипле словами, і обличчя в неї таке, ніби вона зараз радісно ахне чомусь. І ясні голубенькі шпалери в білу квіточку.

Сиділа в гостях Юлія Іполитівна, завжди хвора Машина тітка. На губи вона начепила усмішку, а холодно-злі очі дивились, як завжди, ображено. Ганна Іванівна розповідала про якусь знайому.

— Два тижні цілих мучиться. Кричить без угаву. Морфій впорскують, нічого не допомагає. У мене й досі в ушах стоїть її крик... Як мучиться людина!.. Вчора йду від неї,— вона поманила, я нахилилась, шепче мені в ухо: Ганно Іванівно, мила! Попросіть лікаря,— нехай він мене отруїть. Нема вже сили терпіти!..

Її голос затремтів, і легко виступаючі сльозинки заблищали на очах. Юлія Іполитівна думала про себе, вона забула тримати на губах усмішку і змучено сказала:

— Господи, господи, навіщо стільки страждань дано людині? Нехай би вмрети,— я завжди кажу: що в смерті страшного? Та тільки б без страждань.

Ганна Іванівна на секунду замислилась, ніби спіткнулась, і з запалом заговорила:

— Ні, ні, Юліє Іполитівно! Ні! А по-моєму, вже краще нехай страждання. Які завгодно страждання, тільки б жити! Тільки б жити! Помреш,— господи, нічого не будеш бачити. Хоч усе життя ладна кричати з болю, тільки б жити! — Вона засміялась.— Ні, і думати не хочу про смерть! Так неприємно!

Ілля Ілліч курив осторонь, слухав і грав бровами. Беззвучно сміючись, він нахилився до мене.

— А мені це все байдуже, зовсім спокійно слухаю! Мене це діло не стосується!

— Що не стосується?

— От, про смерть оці розмови. Я не вірю, що вмру.

Юлія Іполитівна подивилась на нього з своєю зовнішньою усмішкою.

— Тобто, як не вірите?

— Так, не вірю! Як це може бути? Що всі інші вмруть,— я розумію, а що я? Не може того бути... Знаю, що помру, а не вірю.

Прийшов Іринарх з братами-гімназистами. Вони бігали на пожежу.

— Ну, що? Ну, що?

— Та нічого не було! Просто з димаря викинуло.

Іринарх сміявся і тер змерзлі руки.

— Повне, загальне розчарування!.. Біжать усі, товпляться, напірають. Вже й людиці якісь появилися, насіння продають, збитень... Жадібно всі пнуться наперед, крутять головами.— Де, де горить? — Городаш стоїть, збиває назад публіку. Пре якийсь у широких штанях.— Куди, гей! — Та я ось тільки сюди.— А в морду не хочеш дістати? — В морду? — Подумав, почухав потилицю.— Ні, щось зараз не хочеться... — Та де ж воно горить? Двоє пожежників по даху ходять... Чекала, чекала публіка. Уже й пожежники поїхали. Все стоять, дочікуються: а може бути!..

Юлія Іполитівна поблажливо зауважила:

— Юрба страшенно охоча до таких видовищ.

— Я й сам охочий! Мені здається, з мене міг би виробитися професіональний зівака. Як цікаво! Ух, люблю пожежі! Полум'я шипить, люди борються, публіка лупає очима!

Ганна Іванівна замахала на нього руками.

— Ану тебе! Є що любити! Я страшенно боюсь... Мартинко, та що ж це я? Ви всі побігли, а наверху, мабуть, світло лишилося... Захарчику, піди подивись, що там наверху горить?

Захар пішов, повернувся і урочисто доповів:

— Дві лампи і одна штора.

Ганна Іванівна кинулась наверх. Усі зареготали.

— Дурню! Як ти смієш? Я тобі мати, а ти з мене жартуєш?

— «Мати»... Ти до ста літ житимеш, а все будеш мати?

Ганна Іванівна хотіла ще більш розсердитися, але розсміялась.

— Ви знаєте, це тут рядом у богадільні дві бабусі, мати й дочка. Одній дев'яносто років, другій сімдесят. Дочка почне матір лаяти, та їй: ти б посоромилась, адже я мати тобі.— Еге ж, мати! Ви до ста років будете жити, а все будете мати?

Іринарх, не слухаючи, пив чай і говорив:

— Ця потреба збудження, збудження! Гірчиці, перцю, щоб рот обпалювало... цими днями якось взяла мене нудьга, пішов я пройтись. Балаганчик, напис: «Визориум из Парижа». Зайшов. Воскові фігури у фронт з виряченими очима — Бісмарк, президент Крюгер, Момзен... «Разбойница Милла, наводившая панеку (через ять) не только на людей, но и

на правительство»... І як поліція дозволила... «Штейн, для личної выгоды убивший адскою машиною двести человек»... І тут же ця пекельна машина — ящикок якийсь з-під стеаринових свічок, скобочки ні до чого не потрібні, гвинти, гайки,— справжня! І зовсім ціленька! «Любимая жена мароккского султана»,— очі відкриваються й закриваються, груди дихають: турр-турр!.. турр-турр!.. Підходить рябий чоловік з двома іншими.— «А де тут хворості показують?» — «Не знаю. Та немає тут».— «Є-є! Як це нема? Повинні бути!» Поліз під якусь рогожу, його звідти турнули... Вже потрібні гостріші відчуття! Розбійниця Мілла і жінка марокканського султана обридли!.. Вийшов я, всю дорогу реготав.

В жестах Іринарха, у ворочанні очей, в інтонаціях голосу живцем вставало те, про що він розповідав, і всі бачили життя крізь спостерігаюче-сміхотливу, все поглинаючу душу Іринарха.

Стояв сміх. Гімназисти кидали дотепи. Була та затишна, життєрадісна, поверхова веселість, якою сповнені всі вони. Ганна Іванівна знову й знову наливала Іринархові чай. Іринарх жадібно пив і жадібно говорив:

— Після обіду сьогодні вештався я по місту. Лампадки в воротах Кремля. Вузькі вулиці, пахне м'ятою й пильованками, мужики біля лабазів. Муровані купецькі будинки, білі, з маленькими вікнами, наче бійниці. І собор. Здається, Гете сказав, що архітектура є окам'яніла музика. В такому разі наш собор є окам'яніле виття; так рівно, прямо,— ууу!.. (він поволі повів долонями вгору). І враз— стій: куполи! Широкі луковиці— і коротенькі, вузенькі хвостики до неба. Мовляв, там, нагорі, багато нема чого робити. Не те, що в готиці. Скільки там пориву до неба! Дмухни на міланський собор, він полетить у повітря. А в наших куполах скільки важкої маси, скільки землі! Вити— вий, а все-таки чіпляйся за землю. І цей собор наш прекрасний, завжди скажу! Чому? Тому, що він на своїм місці, виявляє свою суть. А в світі все прекрасне, якщо воно проявляється з себе, якщо не поглядає скоса на всі боки...

Саша серйозно спитав:

— Іра, ти вже сто склянок випив?

— Сто, сто,— неуважно відповів Іринарх.

— Що ти брешеш? — заперечив Захар.— Двісті п'ятдесят, я ж лічив... Іра, адже двісті п'ятдесят?..

— Двісті п'ятдесят, так.

Усі реготали. Іринарх лагідно оглядівся.

— Я не чув, про що ви мене питали.— І далі казав.— Кругом одна величезна, суцільна симфонія життя. Могутні перекоти змінюються ледве чутним биттям, великі розмахи переходять у маленькі, благословення обриваються прокльонами, але, поки є життя, є і музика життя. А вона прекрасна і в гармонії, і в дисонансах, крізь те й друге однаково пролягає радісна первооснова життя...

Іринарх помовчав і задумливо додав:

— Тепло стає в голові, коли думки ці прихлинуть.

Кипів самовар. Весело всміхались голубенькі шпалери в білу квіточку. Ганна Іванівна зворушено слухала, хоч мало розуміла, і в її повному, круглому обличчі дивна була схожість з бородатим, довгастим обличчям Іринарха. На мене найшов чудний настрій. Я дивився, і мені здавалось: одна й та сама істота то раптом розпливається в круглу жіночу постать, то худне, витягується, обростає бородою і говорить про симфонію життя... Потім враз обернеться стареньким, яскраво начищеним самоваром і весело бурлить про якусь бездумну радість. Мовчазно сковзне голубим світлом по стінах. І ось знову сидить з бородою, з крутим, навислим чолом, у тихому захваті вслухається в себе і говорить розумні слова про життя.

Еге ж! Адже в цьому вся й справа. Що думки Іринарха самі по собі? справа ось у цьому невлотимому, що тут розлите довкола, що у всіх у них в душах. Іринарх ненароком пізнав самого себе, намацав розумом точку, з якої вони тут приймають життя. От чому він живе в такому безперервному, збоку незрозумілому захваті. Це захват від знайденої істини. І він справді відкрив істину — для себе, для цього ось дому на З'їждженській вулиці в місті Томілінську. Відкрив свою істину. І свою істину, можливо, відкрив не повністю, — не може ж навіть його істина бути такою сміхотливою. А він радий і думає, що знайшов істину взагалі, для всіх людей, — певен, що навіть Юлія Іполітівна, з її гидливими до життя очима, повинна б тільки постаратися зрозуміти...

І так для всіх. Еге ж, так для всіх. Кожний спустися в глиб своєї душі і шукай там свою істину. І тільки для тебе вона й придатна. Але що ж це? Шукати й вирішувати, який паралакс Сіріуса, які електричні властивості нерва — це ми можемо всі разом. А навіщо життя, в чому воно — це вирішуй кожний, замкнувшись у собі?

Якщо я стану самостійно шукати розумом — це будуть побудови, придатні для книги, для кабінету, для суперечки, але не для життя. Якщо я пізнаю те, що в мені,— це придасться тільки для мене. І там нема нічого для Альоші. Ми, що живемо разом, чужі один одному і самотні. Спільне у нас — тільки паралакс Сіріуса і подібна ж нісенітниця.

Але що ж там у мене? Там, у цій таємничій, неприступній мені глибині? Я не знаю, не бачу в темряві, я тільки почуваю — там влада наді мною, там істина для мого життя. Все інше наносне, безсиле наді мною і брехливе. Як та «дума лютая»,— я співав про неї, вкладаючи в неї стільки щирої туги, а самої ж думи лютої ніякої в мені і не було.

Що ж там у мене?

Я відчуваю трепет, я бачу крізь темряву — в глибині моєї душі лежить невідомий мені господар. Він весь час там лежав, та тільки тепер я в збентеженні починаю відчувати його. Що він там у моїй душі робить, я не знаю... І не хочу я його! Я раніше подивлюсь, чи приймаю я ту істину, яку він у мене вложив. Але на що ж мені опертися проти нього?

— Костю, що з Альошою? Він так страшенно змінився! У нього якась темрява в очах... Що з ним?

Маша жалібно дивилась на мене, в її очах завмер жах. Душею своєю вона бачила, як неминуче насувається щось, чого інші не бачать. Я зоспокоював її. У неї лились сльози, вона швидко мурмотіла, начебто молилась про себе:

— Коли б він повірив!.. Коли б він повірив!..

— Маша, Маша! Хіба це так просто? Що для цього потрібне?

— Це так легко,— якби ви знали!.. Треба тільки в себе слухати... В себе дивитись... Ви надто дивитесь назовні, від цього і все...

Так мені це тепер чудно! Як усі легко власне переносять на інших...

Маша говорила:

— Я це тільки йому розповіла. І тобі розповім, ти не сміятимешся... Адже ти знаєш, яка я була раніше. Цілими ночами плакала з нудьги, ніяке лікування не допомагало... Раз я читала життя Франціска Ассізьського. Як він радісно й сонячно жив Христом і всім світом. Я лягла, замислилась. Чому я така черства і темна душею? Чому мені

жахливий світ? І я так ніколи не відчувала,— я вся стислась в одну молитву. І раптом до кімнати ввійшов Христос. Я не бачила його обличчя, нічого не бачила. Але все в мені затрепетало. Він поволі наблизився, поволі ввійшов у мене, і я відчула, що все в мені тихе, світле й тверде і що тепер усі страхиття назавжди скінчилися... Потім мені розповідала тьотя Юля. Вона ввійшла до кімнати, подумала,— я вмираю. Кинулась до мене. Я вся сяяла.— Що з тобою, Машо? — Я підвелась, обняла її і заплакала.

Було це глухої ночі, перед світанком. Я стояв на безлюдній вулиці перед високим, мовчазним триповерховим будинком. Раптом з його фасаду безшумно піднялось до самого даху величезне суцільне жалюзі. Яскраво блиснули ряди освітлених вікон, в будинку гомоніли й кричали. З вікна горішнього поверху вниз головою полетіла на брук людина, слідом за нею впав важкий письмовий стіл. З вікна нижнього поверху теж вилетіло людське тіло і важко вдарилося в брук. У вікнах появилися п'яні офіцери в розстебнутих сюртуках і загрозово крикнули:

— Ми зараз будемо стріляти!

Жалюзі швидко й безшумно спустились, в будинку все змовкло, погасло, і з-за жалюзі затріщали часті постріли. Всі побігли, а я приліг за рогом і виглядав на безлюдну вулицю, по якій свистіли кулі.

Потім щось я робив дома разом з людьми, яких не можна було розпізнати. У вікна залітали кулі. Було дуже жарко, здається, кругом усе горіло. На кахлях груби, в пазухах комода й стола тремтіли якісь світлі, жаркі нальоти, і чудно було: дмухнеш,— наліт злетить, але зараз же знову починає світитися й тремтіти. Альоша з прикушеним розпухлим язиком тиснувся в темний куток і вдавав, що не бачить мене.

І я вийшов на перехрестя, де стояли візники, став наймати сани, але візники тільки сміялися з мене. Тоді, вже не збираючись їхати, я сів у сани самого заднього візника, він мені щось сказав, я коротко відповів, і раптом він, не торгуючись, поїхав. Нас обганяли на тройках п'яні офіцери з будинку з завішаним фасадом. Я боявся,— що як вони помітять мене з темним візником і зарубають шаблями.

Краще вже прокинутись!

Та я їхав не сам. Поряд сиділа Катра. Скорботна, вона дивилась на мене величезними очима і, благально шептала щось, і мене охоплювала безмежна туга. І раптом виявилось, що вона напівроздягнена, ми кутаємось разом в пухнасту, теплу шубу, до мене невинно притискаються дівочі груди під тонкою сорочкою. Я знаю, тепер їй не втекти, і таємна, жорстока радість закипає в душі. Ніхто про це не довідається, і вона боїться офіцерів. Ховаючись від себе, я пригортаю її; під безсоромною рукою — гаряче голе тіло. Вона вигинається, червоні, ніби залиті кров'ю губи осяють обличчя чудною усмішкою, і безсоромні очі пильно дивляться в мої зіниці... О, я давно знав, що вона безсоромна! І тільки б не прокинутись тепер, тільки б не прокинутись!

Та я незручно повернувся. Вона була ще тут, але й не тут. Її не було. В пустій, високій комірчині з побіленими стінами я чіплявся за карниз під стелею, а в комірчину навпочіпки встрибнув студент, і на голові він тримав здоровенний чотирикутний бухан ситнього хліба. Жахливішого нічого не могло бути. Студент, як тушканчик, стрибав з буханом по комірчині і щось мурмотів, не бачачи мене; і коли б він мене побачив,— кінець!.. Збоку чорніла в підлозі чотирикутна ямка, завглибшки з аршин: студент вскакував у неї і намагався зсередини закрити отвір своїм буханом, як каменем, потім вискакував і знову стрибав, як тушканчик. Я чіплявся за карниз, підбирав поли пальта, щоб студент мене не зачепив. А він раптом зупинився, зняв з голови бухан і, все сидячи навпочіпки, поволі став підводити голову. Він підводив, усе підводив. Я побачив напружене, м'ясисте обличчя з борідкою клинцем. Маленькі каламутні очі глянули спідлоба вгору і зупинились прямо на мені...

Переляк шмигнув у душу. Пора прокинутись! Я швидко розбудив себе і розплющив очі. Лець світало. Серце билось повільними сильними ударами. Я сів на постелі і вслухався в туманний жах у своїм тілі.

В чому жах? В чому жах?

П'яні офіцери і постріли, Альоша і світлі нальоти,— все це було так собі. А ситний бухан на голові студента і його стрибки,— це був жах безмірний... В чому ж він?

Я вдивлявся, як виходив з тіла каламутний жах і очищав душу. Хотілось оглядатися, шукати його, як щось чуже,— звідки він проповз у мене? Куди знову поповзе? Зда-

валось мені, я відчуваю в своїм тілі таємне життя кожної клітинки-владарки, відчуваю, як вони втягли в себе мою душу і тепер повільно випускають назад.

Вже було смішно згадувати стрибаючого студента з безглуздим буханом. Смішно було, що і в житті ж, наяву, він стрибає, так само нікчемний і умовно жахливий. Треба тільки розбудити себе, треба зрозуміти, що жах не в ньому, а в мені. Жах, нудьга, радість ясна,— нічого нема в світі, все тільки в мені.

І що це у мене тільки що було з Катрою? В душі темно хлюпались безсоромні, жорстоко-солодкі спогади і жага. І каламутний жах, слабіючи, ще ворушився там. А свідомість начебто вибралась на якийсь камінець, високо над хлюпаючою темрявою, і, підбгавши ноги, з тупою цікавістю дивилася вниз.

Ні, боятися за Олексія нема чого. Він, не вдаючися в тугу, лікується. Робить гімнастику, гуляє, обливається холодною водою. Стіни будиночка здригаються від його стрибків: за стіною — плескіт води, пирхання, тупіт, наче бегемот бореться там з якимсь ворогом.

Але я вже не можу заспокоєно повернутися до колишнього. Щось у мені зірвалося, вискочив якийсь затримувальний гвинтик. Так у мене було раз з годинником,— тріснуло щось, і раптом весь механізм запрацював з невимовною швидкістю...

Я загубив себе. Зовсім загубив себе, як голку в густій траві. Де я? Що я? Я відчуваю, моя душа кудись пішла. Вона відірвалася від свідомості, пішла в глибину, невидимими щупальцями охоплює з темряви мій мозок — мій убогий, безсилий мозок, нездатний ні на що живе. І тіло мое стало для мене чужим, не моїм.

Де я, я сам? Вільний, самопричинний? В тому, що думає, усвідомлює себе,— в моєму «розумі»? Але чому ж усі самостійні думки його такі мізерні й безживні, чому народжувані ним слова такі сухі й обмежені? Тільки коли його захоплять із темної глибини ці дивні щупальці, він раптом оживає. І чим тісніше охоплені щупальцями, тим більше оживає і поглиблюється. Думки стають яскравими, творчо сильними, слова світяться хвилюючим змістом.

Отже, там я, в цій глибині, звідки мені таємниче лунав бій годинника? Але ж там лежить темний раб, я це тепер ясно відчуваю. Могутній Господар моєї свідомості, він раб

незнаних мені сил. Невідступно сили ці стоять над ним — над ним, над людством, над усім життям. І скільки цих сил — не перелічити і не облічити! Я можу обурюватись, чинити опір, проклинати — все одно: мої думки, мої шукання були б зовсім іншими, коли б тільки мені було зараз не двадцять чотири роки, а п'ятдесят. Все було б іншим, коли б я був робітником, коли б я був китайцем, коли б моїми батьками були батьки Іринарха. Навіть коли б сонце у нас світило яскравіше і довше, я б, можливо, шукав і знайшов інше!.. Покірно плентаюсь я, куди веде мене мій темний Господар-раб; найвище, до чого може піднятися мій розум, — це усвідомити залежність себе, вільного і безсильного.

Але я не хочу, я цього не можу прийняти!

В капцях на босу ногу і в мокрому піджаку, накинутому на плечі, Гольтяков стояв на розі Кривоноговського провулку. Тверезий, жалюгідний, тремтячий.

— Чотири дні не жерши тиняюсь, сам не знаю, де... Всяка сволота пальцем показує, кажуть: він п'яниця, ледар... Жінку б'є... А хіба я дурніший їх, дурнів? Мене он хазяїн в Серпухов кличе, чайник робити на виставку. Ніхто не може, а я ось узявся... І в Москві теж, на Покровці... А між іншим — що ж я тут?.. Го-осподи!..

Сіяла мла з мокрого неба, сіяла на жовтувате, опухле обличчя, на відкриту голову з вихрастим чубом. І текли слюзи з жалісних, добрих очей.

— Ось він, пінжак. На цьому пінжаку нещасному весь день я проспав он там, біля колодязя. Підвів голову — на пінжаці собака лягава лежить. Ліса. А такої собаки у нас у всій окрузі немає. Що ж це? Всі дивляться, сміються... Ач, кажуть, собаку вкрав! Звідки собака взялася? Глянув, — нема нічого!.. Он яку кару терплю через горілку!..

І слюзи лилися, і посинілою рукою він витирив склипуючий ніс. Що це — та людина, чи інша? Він прийде додому, слізьми обіллє коліна Парасковії. Працюватиме по двадцять годин — ласкавий, винувато-тихий, прояснений. Я дивився на нього, дивився. Тіні не було того Гольтякова. А взяти склянку горілки, — відчутну на дотик чайну склянку, з відчутною рідиною, яку можна купити за п'ятнадцять копійок, — створиться в людині інша душа. Безумством захлинистої злоби спалахнуть добрі, плачучі очі, тиха душа

закрутиться в кривавій жадобі катувань, і буде інша людина.

Гольтяков схлипував і бурмотів:

— Піду до Параші... Дасть вона мені чайку, негіднику проклятому?.. Параша, ангел мій!.. Ластівка!..

На товкучці топчуться люди. Кричать, божаться, обдурюють. Очі неспокійно бігають, визираючи копіюку. В різноманітності одноманітні, з очами гієн, з жорстким і закликалим богом у душі, який цикає на все, що рветься із теперішнього. Як з іншого світу, проїжджають на санях загорілі селяни в подертих кожушках, і похмуро світиться в їхніх очах спільна таємниця, тиха і міцна таємниця землі. Серед них ходжу я, з мозком, що обріс книжними думками.

А коли задрижать у повітрі гудки, по містках тягнуться низки ще нових людей. На масляно-сірих обличчях невловимий відсвіт благородства, що дається працею, в очах — вільна від пут, пробуджена сила. Чим, ким вона розбуджена? Вогнем ненависті, який рветься зі стиснутого життя? Ось цими цегляними будовами з високими трубами?.. Ідуть низками, стукають по містках. Коли б вони сиділи в тих холодних крамничках на товкучці, то і їхні обличчя горіли б блудливими вогниками гієн. Майбутнє вони несуть? А що з ними, творцями майбутнього, зробіть майбутнє?

В присмерку йшов я вгору по Остроженській вулиці. Тануло навкруги, хиталися під ногами дошки через каламутні калюжі. Під світлим іще небом чорною і тихою здавалася мокра вулиця; тільки звернені на захід стіни будівель дивно білили, наче світились якимсь тихим світлом. Ліхтарі ще не горіли. Стояла тиша, яка спускається в присмерках на найгомінкіше місто. Нечутно проїхали візницькі сани. Як тіні, йшли перехожі.

І раптом ясно, очевидно мені стало, що це зовсім не люди йдуть,— це повільно рухаються мовчазні силуети-маріонетки. І це була правда. Що думалось досі думкою, тепер раптом відкрилося душі. Світ на мить розкрився і показав своє таємне, заховане життя.

І страшно мовчазно проходили люди-силуети, придалені великою тишею, що ніби вслуховується в себе.

Маріонетки, раби Невідомого, тіні темного... Ходять, сліпо живуть своєю маленькою свідомістю і не бачать величезної темноти, що клубочиться внізу. І до них звертається з питаннями!..

Спуститися в темряву, звідки встають тіні. Там щось усіх повинно об'єднати. Там, де хаос — мінливий, примхливий, граючий темною райдугою і непереборний в сталості своєї дії на нас. Туди спуститися до людей, там вигукнути своє питання про життя. Коли б звідти пролунала відповідь, — о, це була б підкоряюча, все розв'язуюча розгадка. Як блискавкою, широко й радісно освітілося б життя. Але там мовчання. Ні звуку, ні відгуку. Лише тривожно копошаться вічно німі, темні Господарі.

Розмірене, слабке потріскування ззаду. І, поривчасто смикаючись, швидко рухаються постаті по екрану кінематографа. Сплескують руками, кидаються у вікна. Патер благочестиво слухає іспанку, що лукаво посміхається, зводить очі до неба і, жуючи губами, пожадливо коситься на півголені груди. Мчить по вулиці автомобіль, перекидаючи все зустрічне.

Ось де — голо виявлена суть життя! Люди дивляться і безтурботно сміються, а позаду розмірено потріскує механізм. Прийдеш на завтра. Знову зовсім так само, не міняючи ні жеста, кидається у вікно людина перед привидом забитої жінки, патер жадібними очима заглядає у виріз на грудях іспанки. І так само, зовсім так само мчить очманілий автомобіль, перекидаючи бебе в колясочці, столи з посудом і лоток з гіпсовими фігурами. А позаду ледве чутно потріскує механізм.

Потім виходиш на вулицю. Біжать візницькі коні. Гімназист з криво сидячим ранцем купує у грека халву, схожу на замазку. Іде пан, виблискуючи новим циліндром. І здається, всі вони теж трошечки смикаються: всі чужі для душі, мертві і плоскі. І невимовно смішна їхня серйозна самовпевненість, їхнє невідання про безвольну свою участь у світовому кінематографі.

Сльота, вогкість. Люди забули, чи є на світі сонце. Тихо тоне всередині заметів.

А сьогодні зранку раптом повалив молодий, осінне-пахучий сніг, і настала м'яка зима.

Від Катри одержав дивну записку, де наполегливо вона кликала мене прийти ввечері. Прийшов я пізно. Було багато людей. Кінчили вечеряти, пили шампанське. Як звичайно, прямио відчувалася таємна закоханість усіх в Катру. Катра була задирливо весела, сміялася заразливим сміхом, очі гаряче блищали. Щоразу вона інша.

Сидів Крахт, що приїхав з Москви, маленька людина з величезним лобом і м'ясистим носом. Всі шанобливо його слухали. Говорив він якраз про якусь вищу свободу. Я люто зчепився з ним.

Він поблажливо заперечував. Усвідомлення рабства, про яке я кажу,— це звичайна стадія. Безперечно, з часом і я переступлю її. Емпірична необхідність зовсім не суперечить вищій, трансцендентальній свободі.

Я ж казав: нікого до цього часу я не знаю, хто б чесно «переступив» цю стадію. З таємним страхом її оббігають обхідними шляхами,— так зробили і Кант, і Фіхте. Мабуть, занадто нестерпно для людського духа відчуття великого свого рабства.

Катра уважно слухала. Дзенькали біля ганку бубонці тройок. Крахт почав заперечувати серйозніше. Говорив він дуже розумно і вчено. Я ж замовк; раптом я ясно побачив його Господаря, що сидів у ньому.

І мені стало смішно: так, велика сила Невідомого, якщо найвище рабство воно здатне перетворювати в свідомості людей у найвищу свободу!

Я попивав шампанське. Мовчазні золоті іскорки крутилися за кришталевими стінками. Дзвінки іскорки зі сміхом крутилися в голові. Крахт говорив. Його тьмяні очі повільно кліпали, губи ворушилися. Я ховав під долонею усмішку... Потихеньку підійти ззаду до великорозумної цієї людини, непомітно запуснути в неї руку, нащупати в глибині її Господаря. Добре притиснути Господаря, потім струсонуту і повалити на спину. Відійти і подивитись, що станеться з свободним духом п. Крахта? З сміхом дивитись, як з тою ж ерудицією, з тою ж небезпечною логікою дух його затанцює зовсім інше.

І нехай би почався загальний танець. Танцювали б усі струнки світогляди, всі незаперечні логіки, всі пояснення сенсу життя. Танцювали б, крутилися й стикалися, як золоті іскорки в бокалі, сходилися б і розходилися. А я б дивився і сміявся...

Товстий адвокат Баянов розливав в бокали шампанське. Катра скопилася.

— Панове, кінчайте! Ідьмо!

Стояли біля під'їзду трое троечних саней і легкі санки для двох без козлів. Катра швидко сіла в санки і крикнула мені:

— Костянтин Сергійовичу, сідайте зі мною!

Санки мчали безлюдними вулицями. Дзенькаючи бубонцями, слідом неслися тройки. Тьмяно світились коло будиноків поодинокі ліхтарі, а небо повне було зірок.

— Весна, весна скоро!.. Костянтин Сергійовичу, бачите небо? Завтра сонце буде... Сонце! Господи, яка мутна була темрява! Як люди можуть жити в ній і не збожеволіти від туги і злості! Я зовсім залякла душею... Весь час мені одного хотілося: щоб прийшов до мене хто-небудь тихий, сів, поклав мені руки на очі і все б говорив одне слово: Сонце! Сонце! Сонце!.. І нікого не було! Хотіла сьогодні закрутитись, загуляти на всю шир, щоб забути про нього, а ось воно йде. Буде завтра. Любите ви сонце?

Гарячі очі заглядали мені в лице і захоплено сміялись.

— Але ж ви, ви!.. Костянтин Сергійовичу, що ви таке зараз говорили? Завжди я в душі відчувала, що ви не такий, яким здається. Ось ви сперечалися з Крахтом про рабство, про ваші невідомі сили,— і мені здавалось, ви говорите з моєї душі, відливаєте в слова те, що в ній. Так було дивно!

Я з цікавістю оглянув її.

— Ви теж відчуваєте ці сили?

Катра задушевно спитала:

— А скажіть, вам страшно? Страшно від того, що вони над вами?

Раптом вона стала милою мені, хотілося говорити щиро.

— Перш за все прикро дуже, Катерино Аркадіївно. І порожньо... Так! І страшно.

— А скажіть ще...— Вона лукаво вдивлялася в мене.— Паморочиться голова у вас зараз? Від шампанського?

Не розуміючи, я відповів:

— Так, трошки.

Катра сильно вдарила віжкою коня. Санки помчали. Вона розсміялась.

— Погляньте, як дивно! Десь у Франції люди спіймали золотистого, іскрометного духа, закупорили його в пляшку, переслали нам. І ось він танцює в нас і мчить кудись.

Говорить за нас і робить те, в чому, можливо, ми завтра будемо розкаюватись. Хіба зараз це ми з вами? Це він. А яка воля, який простір у душі! Моторошно, яка воля. А це не ми, а він.

Я наморщив брови і міркував.

— І скільки над душею стоїть інших духів — могутніх, темних, спокусливих. Куди до них французькому чортеняті! І всім їм — влада. І вам тільки страшно, більше нічого?

Вона нахилилась, заглядала мені в обличчя очима, що дивно сміялись.

— І Олексія Васильовича вам тільки жаль, більше нічого? Тільки жаль?

Дикі очі були. Тріпотіло і билосся в них зухвале, радісно-шаленіюче полум'я. І в полум'ї цьому раптом мені вчулася якась особлива, моторошно захоплююча правда.

Катра пустотливо розсміялась, близько нахилилась до мого вуха і прошептала:

— І будете, як я.

Гарячою змією шурхнув в мене її шепіт. З золотистим дзвоном все закружляло в голові.

М'яке повітря обвівало лице. Місто було позаду. У сніжній млі темніли голі ліси. Мчали ми, як у повітрі на крилах, тройки дзвеніли позаду.

Щось ми говорили безладне, але розмова йшла без слів. Мовчазно сплітались душі в весело-безумному вихорі, що радів з себе і з своєї волі.

Я щось хотів сказати, Катра нетерпляче перебила:

— Не говоріть. Дайте руку... Та зніміть ваші рукавиці! Не доладні. Бачите, я зняла рукавичку...

В Гастеевськiм гаю зробили привал. На тихій білій поляні, під яскравими зірками, голосно говорили, сміялись, пили вино.

Іринарх захоплено сперечався з Крахтом. Катра, не соромлячись, стояла зі мною під руку і злегка притискувалась до моєї руки. Лукаво сміючись, вона нахилилась і прошептала:

— Ви знаєте, ось ці двоє. Зовсім різні люди. А відняти у них слова — обидва вони стали б зовсім порожні. Обидва мислять думками, що передаються словами.

Підійшов Іринарх. Він посміхався, але очі дивилися сумно і ревниво.

— Бачили, панове, зорі які? Іхав,— весь час очей не зводив. Люблю на зорі дивитися,— скільки життя запасено

у всесвіті! Ми помремо, всі помруть, земля розіб'ється
вщент, а життя все залишиться. Весело подумати!

— А зорі — це все сонця! Величезні, гарячі! Андрію
Андрійовичу, налийте мені ще! — Катра простягнула Бая-
нову склянку. — Панове, тост: за величезні яскраві сонця
і за... ще за... Ні, більше нічого!

Ми їхали назад. Катра нетерпляче твердила:

— Поганяйте швидше! Швидше! Ух, наче в повітрі лежиш!

Вона крикнула на весь голос. Луна покотилася за бір.

— За сонце пили... Хотіла я ще сказати — знаєте що?
«За рабство!» Та вони б не зрозуміли. Ви знаєте, я ко-
лись... Та киньте віжки, він сам бігтиме... Дайте руку...

Кінь рівно побіг. Гаряча рука говорила в моїй руці.
Очі мерехтіли і блукали.

— Ви знаєте, я колись була східною царівною. Цар-
сонце взяв мене в полон і зробив рабинею. Я зазнала бла-
женної муки насильницьких пестошів і бича... Який він
жорстокий був, мій цар! Який жорстокий, який могутній!
Я плазувала біля східців його ложа і цілувала його ноги.
А він глумився з мене, хльоскав бичем по тілу. Болісно го-
лубив і потім відштовхував ногою. І євнухи виводили мене,
зганьблену і блаженну. З того часу я полюбила сонце...
і рабство.

Я слухав, розкриваючи очі. Де це вже було? Де була
ця дивна, блукаюча посмішка, ці безсоромні очі? Так. І сан-
ки навіть були тоді.

— Я часто вас ненавиджу, Костянтинне Сергійовичу.
Але було між нами щось, і ми таємно зв'язані. Пам'ятаєте,
в підвалі... Пахло гасом...

Я різко обірвав:

— Не кажіть про це!

— Пам'ятаєте, ви тоді мене вирвали з натовпу, що біг...
Ух, яку я в вас тоді відчула силу. Як хвиля, вона обвила
мене і винесла...

— Та замовкніть ви! Чуєте?! — грубо крикнув я.

Катра осіклась і глянула мені в обличчя, впиваючись
очима. І раптом в них мелькнула ненависть. Вона швидко
відвернулась.

З холодним подивом, як лунатик, що прокинувся, я
оглядав те, що створилося між нами. Французьке чортеня.
Красиве тіло людської самки. Зрадницькі інстинкти влас-
ного тіла, — і ось дивіться: «правда» якась відкривається!
А ця слизька болотна гадючка в'ється в темній воді і на

всьому залишає свою отруйну слину — на найчистіших білих ліліях... Бррр!..

— Вибачте, що я так крикнув. Але я занадто інакше ставлюсь до того, що нам тоді довелося разом пережити.

Катра безжурно розсміялась, взяла віжки і погнала коня.

Холодно, холодно в нашому будиночку. Я після обіду читав біля стола, кутаючись в пальто. Ноги мерзли, холод тремтячим трепетом проносився по шкірі, глибоко всередині все захололо. Я підходив до теплої грубки, грівся, жар ішов через спину всередину. Сідав до столу, і холод охоплював нагріту спину, м'яве тепло безсилно виходило з тіла, і ставало ще холодніше.

Олексій, скоцюрбившись під пальтом, лежав у себе на ліжку.

Я взяв лопату і пішов у сад чистити сніг. На дворі мене побачила Жучка і радісно побігла вперед. Вона обнюхувала замети, з чеканням поглядала на мене. Я поцькував її в гушавину саду. Жучка з готовністю загавкала, кинулась до паркана, хвилясто стрибаючи по снігу, який провалювався. Погавкала, потім повернулася і заглянула мені в очі.

— Бачиш? Я зробила, що треба!

Боязко почала лащитись. Я погладив її. Вона зраділа і кинулась лапами на пальто.

— Ну, досить!.. Геть!

Жучка відійшла.

Я довго чистив сніг. Прозоро сіріла хаща голого віття й лозин. Над березами кружляли галки і ворони. Вдалині дзвонили до вечерні. Сонце сіло.

Раптом я помітив, що я давно вже без рукавиць, згадав, що вже півгодини тому скинув пальто. Зсередини тіла йшло міцне, захищаюче тепло. Було дивно і незрозуміло — як я міг мерзнути на цьому м'якому, пестливому повітрі. Пригадалось огидне, зовнішнє тепло, яке я вбирав у себе з грубки, і як це чуже тепло зараз же виходило з мене, і ставало ще холодніше. А Альошка, дурень, лежить там, кутається, присунувши ліжко до грубки...

Темніло. До вечерні перестали дзвонити. У хвіртці показалась Феня і тихим, ласкаючим голосом гукнула:

— Стьопочко!

Впізнала мене, ахнула і зникла. Гілля тихо шуміло під вітерцем, порипував стовбур ялини. На самій її верхівці

крякала стара ворона, ніби заходилась плачем охрипла новонароджена дитина. Жучка ткнула мордою в мою руку.

— Ти що?

Смішно було, як вона говорить очима. Я знову поцькував їй на паркан. Вона знову з готовністю загавкала. Гавкала і поглядала на мене, і говорила поглядом:

— Ось, я роблю, що тобі треба. І навіть не питаю себе, чи є в цьому смисл.

Я підкликав її і пильно заглянув в очі. Жучка покірно вигнулась, боязко замахала хвостом. Я посміхнувся і продовжував дивитись. Вона радісно засміялась очима, хотіла було кинутися лащитись, але не кинулась, а повільно опустила на задні лапи.

І ми дивились одне одному в очі.

Довго дивились. І раптом я відчув,— ми з нею розмовляємо! Не словами, а тим, що лежить у темряві під словами і думками. Так, це є в ній так само, як у мені. Таке саме глибоке, таке саме важливе. Тільки у мене над цим ще бліді слова-натяки, несамостійна думка, що росте з тієї ж темряви. Але суть одна.

І крізь темряву, в якій відбувалась наша розмова, раптом мені привиділось якесь тихе світло.

Ніжно і ласкаво я погладив Жучку по голові. Вона притислась мордою до мого коліна, і я любовно гладив її, як дитину. Все навколо непомітно зливалось у щось ціле: Я дивився прозріваючими, новими очима. Ці дерева, галки і ворони на голих гілках, у сіріючому небі... В них теж є це? Це — неусвідомлюване, невимовне ні словом, ні думкою? Її головне — спільне, єдине?

Птахи притихли на гілках, охоплені присмерковим небом. Небо вбирало в себе і їх, і дерева... Мені здалося, що я до чогось підходжу. Тільки проникнути поглядом крізь темний кокон, що огортає душу. Ще трошки — і я щось зрозумію. Чи це облудна примара, чи відкривається велика правда?

Или только кажется? Или все узнается?

Але все загубилось. Щось важливе і вирішальне зникло.

Я повернувся додому. Альоша, заспаний і змерзлий, ніс з сіней оберемок дров. Він похмуро сказав:

— Хочу ще раз грубу протопити... Як холодно.

Було чудно дивитися на нього. Холодно!..

— Та піди краще, Альшко, попрацюй у саду. Я весь горю жаром!

Він мляво відповів:

— Ну, не хочеться.

В кухні на остигаючій плиті лежала і муркотіла сіра хазяйська кішка. З незнайомою раніш цікавістю я підійшов до неї з свічкою і теж заглянув в очі.

— Кс-кс-кс!

Вона глянула прямо в мої зіниці, потім примружилась. Всередині її очей наче щось закрилось, і вона знову почала муркотіти. Тепер вузькі щілини зіниць в прозоро-зеленуватих очах дивились на мене, але дивились повз мою душу. І я жадібно вдивлявся в ці очі — ніби сліпі і одночасно безмірно-видющі. Я засміявся. Вона не прийняла мого сміху і продовжувала дивитись тими ж серйозно-невидючими очима. Щось у них було від мене закрите, але було закрито — в них не було порожнечі. Було щось важливе, і я відчував — це можливо було б зрозуміти.

Що таке діється?

Від Дяді-Белого вийшла молода жінка. Вродлива, одягнена підкреслено-пишно, як одягаються жінки, що раптом дістали можливість наряджатися.

З страждальницькою насмішкою Дядя-Белий спитав мене:

— Бачили, яка графиня пройшла?

— Хто це?

— Ви її зустрічали. Сестра моя. Вона з Турманом живе.

Він схвильовано смикав кучеряву борідку.

— Гуляють з Турманом. Гроші розтринькують, як купці. Звідки в них гроші? Чули ви, на тому тижні артільника пограбували за вокзалом, на п'ять тисяч? Думаю, не без Турмана ця справа.

— Костянтинне, дай-но мені опію, — другий день живіт болить.

— Ось, на!.. Та дай, я тобі накапаю.

— Я сам. — Олексій нетерпляче тягнув до себе пляшечку і не дивився мені в очі. — Адже кілька разів доведеться приймати, що ж кожного разу до тебе ходити!

Наші очі зустрілись. Я зблід і, задихаючись, скопив його за руку.

— Альшо!

— Та що ти? Що з тобою?

Ми мовчки дивилися один одному в очі. Олексій здивовано знизав плечима і пустив пляшечку.

— Ну, бери, накапай сам!

Дурниця! Мені це тільки здалося! Він так старанно лікується! Спочатку повинна б щезнути віра в лікування, він повинен би кинути свою гімнастику і обливання.

Але вночі я раптом прокинувся, ніби в мене ввійшло щось чуже. З кімнати Олексія крізь тонку перегородку щось тяглося і припадало до душі.

Ясно, все ясно! Як я міг сумніватися?.. Недавно до нас зайшла Катра, і мене тоді вразило, Олексій байдуже розмовляв з нею, і звідкись зсередини на його обличчі відбилась задоволена, ласкава поблажливість. Наче він був задоволений, що може дивитись на неї з високої висоти, до якої її чарам не дістати; і з Машею він такий ніжний-ніжний, і такий він весь ясний, тихий, хоч і не дивиться в очі.

Та, звичайно, так! Він, як і раніше, носить свою думку, міцно зжився з нею і затих у ній. Але сили пішли на ті дві ночі, він збирає нові сили, і ось чому лікується. Адже неможливо людині через кожний тиждень присуджувати себе до смертної кари.

Крізь перегородку все йшло в душу щось напружене і гнітюче. Ніби невпинно лилась якась чорна електрика. Вся кімната заповнювалась тупою, владною силою, вона життєво відчувалась у темряві. Нерухомо і скорботно вставало Невідоме, нікуди було подітися від нього.

Я підвівся на руках, роздивився. Зникла перегородка. І я побачив: Альшоа лежить на спині, з порожніми, застиглими очима. А Господар його, як гад, що вивалився з гнізда, борсається на підлозі коло ліжка; охоплений жахом, борсається, в'ється і мечеться, чуючи над собою нерухому силу Невідомого. Заражаючись, затремтів і мій Господар. І я відчував: в судорогах своїх він зараз теж викинетесь на підлогу, а я з порожніми очима повалююсь навзнік.

Я схопився, розриваючи очарування. Прислухався. За перегородкою було тихо, якимось по-особливому тихо. Я запалив свічку і пішов до Олексія. Двері не були замкнені. Олексій швидко підвів з подушки чуже обличчя. І знову не можна було узнати, спав він чи думав.

- Чого ти? — спитав він.
— Мені не спиться, а всі папіроси вийшли... Можна у тебе взяти?
— Візьми, звичайно...
Я пильно дивився на нього:
— Ти спав?
Він незадоволено нахмурився:
— Спав, звичайно.
-

Ніколи я цього раніше не уявляв собі: душа однієї людини може ввійти в душу іншої і змішатися з нею. Я тепер не знаю, де Олексій, де я. Він вселився в мене і думає, б'ється, мучиться моєю душею; шукаючи для себе, я наче шукаю для нього. А сам він, уже мертвий, непорушно лежить в мені і розкладається, і нерухомим, мутним поглядом дивиться мені в душу.

Охоплює моторошний дроз і дратівливе нетерпіння. Я дивлюсь на його змарніле обличчя з очима, в яких зупинилась думка. Ну, ну!.. Чого ж ти ждеш?

Я довго сьогодні блукав за містом. Небо сяяло. Гарячі промені гризли почорнілі, хрящуваті горби снігу в вибалках лощин, і невловимий зелений відблиск лежав на бляклих лугах. Я ходив, дихав, перестрибував через вируючі струмки. Вільне повітря обвівало обличчя. Промені крізь пригрітий одяг пробиралися до шкіри, все тіло насичувалося тріумфуючим, дзвінким світлом... Як хороше! Як хороше!

Небо безмірне від блискотливого світла. Сонце сміється і чаклує. Зачаровано мелькають біля кущів яскравозелені метелики. Сорока спурхне, прямо, як стріла, летить в голу гущавину лісу і безглуздо-весело стрекоче. Чужі липкі питання, які ткав із себе зморщений, затемнений Господар. Де вони? Тануть, як випари цієї землі, завмерлої від невідомого щастя. Чому в душі така широка, така чиста радість?

Чому... Я не можу не підкорятися, але мене світлий чаклун не обдурить. О, я знаю: весняне сонце торкнулось крові, повітря чистого простору влилося в легені; в корі мозкових півкуль розширилися артерії, до неї прихлинуло багато гарячої крові, багато кисню,— і от усі безвихідні питання

стали смішно-легкими і нестрашними. Хороше життя, хороший я, дорогі і любі брати-люди.

Ну, ось воно і рішення! Як просто,— наче справжнє!
Потягло в місто, де метушаться брати-люди.

І я ходив по виблискуючих вулицях з співаючими струмками, залитими золотим сонцем. Що це? Звідки ці нові, зовсім інші люди? Чи я інший? Чи вони інші? Звідки стільки милих, вродливих жінок? Ласкаво дивились блискучі очі, золотились ніжні завитки волосся над м'якими вигинами ший. Ішли гімназистки і гімназисти, світяться молодістю. І вона — Катра. Ось вийшла з магазину, мружиться від сонця і рукою в світлій рукавичці притримує спідницю... Царівна! Рабиня сонця! Тепер твоє свято!

Мускулісті теслярі з золотими бородами тесали блискучі колоди. Старик-жебрак, мружачись від сонця, сидів на сухій приступці зачиненого лабазу, лагідно посміхався і розмовляв з візниками.

— Тютюню понюхав, та й пішов у казенку... Бабка підгляне: «Ач, старий чорт, знов у шинок? Ходім додому!..» — Ну, добре, ходім!.. Ха-ха-ха!

— А чи жива в тебе бабка? — лїново спитав візник.

Старик радісно відповів:

— Жива, жива, милий!.. Жива, слава тобі, господи!

Він зняв облізлу шапку і почав хреститись. І голова його була благообразна, сувора.

Дзвеніли дитячі голоси. Поспішали люди, сміялися, розмовляли, наспівували. Ніхто не обдурював себе життям, всі жили. І раділи пронизані світлом прекрасні тіла в радісному, золотисто-блакитному повітрі.

Через два дні.

У Кремлі дзвонили до всеношної. Туманна муть стояла в повітрі. Струмки мляво, ніби засинаючи, повзли серед брудного льоду. І проходили мимо темні, похмурі люди. Мені не хотілося повертатись додому до своєї туги, але і тут вона була повсюди. Тупо ворушилися в голові уривки думок, груди боліли від тютюну і все-таки я курив безперервно; і здавалось, легені наскрізь просякають тією огидною коричневою рідиною, яка залишається від тютюну в дуже прокурених мундштуках.

З-під воріт текли на вулицю смердючі струмки. Всі запахи, що назбиралися за зиму, відтанули і мутним туманом

стояли в повітрі. В гнилих випарах вулиці, коло білої, облупленої стіни жіночого монастиря, сидів у багні патлатий жебрак і дивився спідлоба. Чорна монашка смиренно кланялась.

— В ім'я скорої послушниці цариці небесної пожертвуйте, благодійники!

І йшли болотом сумні люди з сірими обличчями, повні темряви і смердючого туману.

Блищали жовті вогники за ґратчастими вікнами церков. У двері, що відчинялися, доносився спів. Тягнулись до притворів чорні постаті. Туди вони йшли, в кам'яні будівлі з придавленими куполами, щоб добути там виправдання незрозумілого життя і смисл для безсмисленого.

В калюжах відбивались освітлені вікна низького трактиру. Я подумав і ввійшов. У дверях зіткнувся з Турманом. Він виходив з молодою чорнявою жінкою. Турман прямо мені в лице глянув своїм темним поглядом, визивно глянув, не бажаючи впізнавати, і пройшов мимо.

Я сів до столика і спитав горілки. Огидні були люди навколо, огидно ухав орган. Чоловіки з розв'язними землистими обличчями кричали і мляво розмахували руками; худі, некрасиві жінки сміялись зеленувато-блідими губами. Начебто всі надовго були складені купою в вогкому підвалі, і ось вилізли з нього — пом'яті, скоцюрблені, запліснявілі... Якими шматками своїх скуйовджених душ можуть вони ще прийняти життя?

Скрізь пили, курили. Ковтали їдку вологу, втягали в легені отруйний дим... Ну, так. Адже свято! Треба ж радіти! А хіба це легко?

Блідий хлопець, заломивши шапку на потилицю, швидким говорком співав під гармонію:

Стояв милий край воріт
Посміхався мені вслід...

Половий поставив переді мною півпляшку. Я дивився в зеленувато-ясну рідину, дивився навколо на людей і думав:

— Почекайте ви всі,— ви, огидні! І ти, мутне, рабське життя! Ось зараз я всіх вас любитиму. У відповідь огидним звукам органу задзвенять у душі принадні звуки, дорогими стануть брати-люди, радісно усміхнеться життя,— усміхнеться і засвітиться власним, ні від чого не залежним смислом!

Я вийшов з трактиру з двома фабричними хлопцями. Вони любовно-шанобливо слухали мене і кивали головами,

а я з п'яним, фальшиво-щирим запалом говорив про завоювання щастя, про світле майбутнє.

Голова шуміла, в душі був сміх. Люди горлали пісень, блаженно усміхались, смішно цілувались слинявими ротами. Мужик у козушку стояв рачки біля ліхтарного стовпа і ніяк не міг встати. З ганку хтось гукнув:

— Ванька!

Мужик зосереджено відповів:

— Був Ванька, та поїхав!

Підвів до мене лахмате обличчя, лукаво підморгнув і засміявся. Хтось пробіг мимо в темряву.

— Ванька-а-а!!

— Був Ванька, та поїхав!

Лахмате обличчя підморгувало мені і радісно сміялось. Звідусіль лунали пісні. В безмірному подиві, з новим, зовсім не знайомим мені почуттям я йшов і дивився навкруги. В цьому п'яному житті була велика мудрість. О, вони всі зрозуміли, що життя приймається не розумінням його, не находженнями розуму, а таємничою настроєністю душі. І вони настроювали свої душі, робили їх здатними прийняти життя з радістю і блаженством!.. Мудрі, мудрі!..

Я дзвонив до Катри.

— Вдома Катерина Аркадіївна?

Покоївка здивовано оглянула мене.

— Зараз доповім.— Сходила і повернулась.— Будь ласка!

Катра вийшла з свічкою в темну вітальню. Обличчя у неї було дивне і гидливо-вороже.

— Ви одна... Я боявся, що у вас люди будуть! Хочете, ходімо, погуляємо?.. Чудова погода!

Катра пильно вдивлялася в мене. Раптом вона розсміялась, як дівчинка.

— Знаєте, котра година?

— Ні.

— Дванадцята!.. І надворі вогко, туман... Ха-ха-ха!.. Ходімо... Тільки за місто підемо, там туман чистий...

Вона сміялась і не могла зупинитись і, сміючись, квапливо одягалась.

— Тільки ви мені багато-багато говоріть і не дивіться на мене. Чуєте, не дивіться! Я зараз усіх вигнала від себе. Боже мій, які скучні люди!.. І яка нудьга!.. Ви багато будете говорити?

— А вам хіба словами треба багато говорити? Ми весь

час багато розмовляємо, тільки не словами,— раптом сказав я.

Вона перестала сміятись, швидко глянула на мене.

— Та-ак?..— І широко відкрила очі.— Ходімо!

Мутний туман затягував поля, але на шосе було сухо. Над містом тьмяно біліла мертва заграва від електричних ліхтарів. Низом від лісу, слабо тягнуло запахом бруньок, що вже розпускались.

І я говорив, говорив...

— ...Олексія я нітрохи тепер не жалію, його я майже не відчуваю. Але я весь охоплений запахом трупного розкладу, я нікуди не можу піти від нього. І не можу піти від сил, які постали навкруги. Невідомі, вони всюди навколо — в промені сонця, в гнилі туману, в моєму тілі. В душі темрява, наверху безсилою змієюю крутиться свідомість, і я з презирством сміюся з неї. Але зараз,— ось перед тим, як прийти до вас,— раптом в цій темряві запалахотіло дивне, мерехтливе світло. З завмиранням я згадав про вас і пішов до вас... Катра! Є життя і для знедолених — для вас, для Альоші, для мене! Вашою мутною душею ви вчули путь. Хай свідомість спиняється на диби і кидається назад, нехай гидливо тремтить, зневажає і жахається... Вперед, holla! Під ногами круча і чорна ніч? Ну що ж! Вперед з зажмуреною душею. Там радощі, яких не знають сидячі душі. І мить польоту варта десятка років.

Я не помічав, що називаю її Катра.

Великі очі всміхалися ніжно й радісно. П'яно-веселим вихором все крутилося в мені, і я відчував — цьому вихору звучить у відповідь дивно насторожена душа.

— Я скажу, Катра. Ми дуже мало з вами розмовляємо, ми весь час на ножах. Але що це таке? Вже давно я відчуваю, що ви в мені, і я... так, і я в вас. І ми граємо в хованки.

Що ще говорилося? Не пам'ятаю. Безладне марення в нерухомому тумані, де низом ішов пестливий запах весняних бруньок, і мертво стояла вдалині біла заграва. Неважно, що говорилося,— розмова знову йшла без слів. І не тільки я відчував, як у відповідь мені звучала її душа. Була дивна влада над нею,— покірливо і беззахисно вона втягувалась в шалений вихор.

Я, задихаючись, сказав:

— Темно. Дайте вашу руку.

І ми йшли.

— Все ще не можна дивитися вам в обличчя? А я буду.
Я глянув в її величезні насторожені очі. І темрява не заважала. В них мерехтіла радість покірної, що віддається, очарованості. Немовби я ніс її на руках, а вона, притиснувшись до мене щокою, блаженно заплаушила очі.

Я близько нахилився до неї. Раптом Катра здригнулася і швидко висмикнула руку.

— Послухайте, ви п'яні! Від вас тхне горілкою!..— Вона з огидою відсахнулася.— Яка гидота!

Я дивився на неї. Вона повторювала:

— Яка гидота!

Злість і гидлива відраза раптом охопили мене. Я пильно все дивився на неї.

— І ви раніш не знали, що я п'яний? Неправда! Ви знали вже тоді, коли пішли зі мною! — Я злорадно додав:— Ви навіть були цьому дуже раді, ви саме тому й пішли!

— Гидота, гидота яка!

Мені здавалось,— всім напруженням волі Катра збудоражує в собі надзвичайну огиду. Вона відкинула поглядом мій презирливий погляд і гордовито сказала:

— Проведіть мене додому!

І повернула назад.

Ми йшли і мовчали.

Було глухо. Було дуже тихо від туману. Катра швидко йшла, нахиливши голову. В гущавині лісу щось коротко ухнуло, рвонулось болісно і обірвалось, задушене туманом. Здригнувшись, Катра лякливо оглянулася і пішла ще швидше.

Враз голосом, сповненим скарги, вона сказала:

— Я не можу так швидко йти!

Ніби це я її примушував.

Пішли повільніше. Катра боязко вдивлялася в туман. Жалібним, дитячим голосом вона промовила:

— Дайте вашу руку. Мені страшно!

Сперлася на мою руку і все з більшим страхом оглядалась.

— Тут вздовж шосе трактири, тут часто ріжуть людей... Скрізь безробітні, грабіжництво... У нас вночі по всій вулиці зняли мідні дощечки з дверей і дверні ручки... Вчора знову була експропріація на механічному заводі...

Я злився. Катра здригалась, лякливо притискувалася до мене і робленим голосом повторювала:

— Мені стра-ашно!

Було неприродно. І все-таки робилося моторошно. Тепер щось з її душі заражало мене. Мертво висувалися з туману приміські кущі, білясті від далекої заграви.

Здрігалися скривлені губи, бігали очі.

— Мені стра-ашно!

Комедіантка! Все в ній роблене і перебільшене,— і голос, що боїться, і здрігання. Вона навмисне здрігається, щоб міцніше притулитись до мене. Це все вона мстить мені за тодішню поїздку на тройках.

— Що це?.. Аа... Аааа!!

З криком Катра метнулася вбік. Спіткнулася на купу шосейного щебеню і впала. Я кинувся до неї. Корчачись в зусиллях волі, вона глушила зойк, впиналась пальцями в каміння, що осипалося.

Раптом голова неприродно зігнулася. Підборіддя вп'ялося в груди. Тіло повільно вигнулось дугою вбік, скарлючені руки смикнулися й завмерли. Оце так історія! Вона була непритомна.

Я намагався підняти її. Тіло було на диво негнучке, очі заплющені.

— Катерино Аркадієвно! Катерино Аркадієвно!

Вона нерухомо лежала з заплющеними очима і раптом тихо схлипнула. Сильніше, ще сильніше. Груді дихали з хриплим свистом, як туго працюючі міхи. Катра розплющила очі, в тузі сіла.

— Боже мій, у мене все тіло розпухає!.. Нема повітря, нічим дихати!.. Хто тут? Розстебніть мені плаття!

Я невміло спробував. Крючечки якісь, кнопки... Вона нетерпляче відштовхнула мою руку, схопила комір і шарпнула його, обриваючи.

— Куди повітря поділось?.. Боже мій! О боже мій! Першим стрічним візником я довів її до дому.

Квола, розбита і безпорадна, вона сиділа мовчки.

Прольотка зупинилась коло ганку. Катра з ненавистю глянула на мене і з колючо-холодним викликом промовила:

— Ви думали, я чогось злякалась? Зовсім ні. Нічого я не боялась.

І, не попросившись, пішла до ганку.

Авжеж! Адже я чекав, давно чекав цього! Я чекав — і нема чого жаяхатися! Вже два місяці тому я поховав його. О господи!..

Ремонтні робітники рано-вранці підібрали на рейках за цукровим заводом його роздавлений труп. Голова неушкоджена, тільки з одним садном на лобі, в рідкій борідці пісок і кров. І на блідому, змарнілому обличчі все був цей чудний вираз, наче він прикидається. Хотілося розштовхати його, сказати:

— Ну, годі ж, Альоша! Облиш! Адже це надто бо-лісно!

І він швидко поверне голову і, вдаючи, нібито справді був мертвий, з робленим подивом розкриє очі.

Але серед лахміття пальта, в чорно-кривавій масі легонь, білили і випинались зламани ребра, із зрізаних навскіс стегон сочилась яскравочервона, уже мертва кров, і пахло сирим м'ясом.

Увечері, повернувшись від Маші, я сидів у темряві біля вікна. Тихо було на вулиці і душно. Над парканом саду, як окам'янілі чорні змії, темніли в серпанку молодого листя звивисті гілки верб. По небу посувалися чорні хмари чудних обрисів, а над ними світилися від невидимого місяця інші хмари, бліді й легкі. Хмари весь час ворушилися, перевертались, кудись рухались, а на землі було мертво й тихо, як у глибокій могилі. І тиша особливо відчувалась від того, що хмари нагорі безперервно рухались.

Знову все довкола було незвичайне, знову давно знайоме мало вигляд нового й чудного. Від поля повільно йшла вулицею темна постать, невиразні тіні линули по землі, в теплому повітрі пахло березовими листочками, що розпускалися... Ось,— ця людина йде, охоплена думами, і не питає себе, чи її це думи в її голові? І тіні зосереджено повзуть і не підозрюють, що вони — тільки безвольне відображення хмар. Скромно-гордовито стоять берези, оповиті свіжим і чистим ароматом молодості. Чого гордувати?.. І тільки в тиші довкола почувалося усвідомлене світом безмірне, нескиненне рабство своє.

— Костянтин Сергійовичу, ви? — нерішуче спитав із тиші жіночий голос.

Я здригнувся. Серед вулиці непорушно стояла Катра.

— Як ви тут? Катерина Аркадіївно!

Вона повільно підійшла до вікна. Обличчя під широкими крисами капелюшка здавалося блідим.

— Це від поля ви тільки що йшли?

— Так, я в полі гуляла... За архієрейською дачею...

Катра сперлася ліктем на підвіконня, підперла щоку

рукою в світлій рукавичці. Вона була зосереджено-задумлива, очі світились.

Я пильно дивився на неї.

— Вам чудно? — Вона байдуже помовчала. — Я хотіла після тодішнього перевірити, боягузка я чи ні... Нічого. Тільки заблудилась... Ох, не люблю боягузів!.. Ями якісь пішли, звалені колоди. У мене револьвер з собою. Дивно, тиша яка. Моторошно, чути, як тиша дзвенить у вухах. Іду я за козачими казармами, — в долину хтось слабо і глухо гарчить, хтось пищить жалібно. Зупинилась. У темряві через дорогу проповзло щось чорне, пухнасте, довге, і все гарчить, і зникло в кропиві. І там довго ще гарчало і жалібно пищало. Що це?

Вона нервово повела плечима.

— Тхір, мабуть. Мишу піймав.

— Коли вже правду казати, я страшенно злякалась! — Вона довірливо усміхнулась і з дитячою гордістю додала: — А все-таки оволоділа собою, навіть ходи не прискорила...

— Ви знаєте, Альошу поїзд роздавив.

— Що-о?

Катра швидко підвела голову. Вона мовчки дивилась на мене великими, запитливими очима, і мої очі відповіли їй поглядомі.

— Так ось що...

Катра похнюпилась і стала ворухити кінцем парасольки уламок цеглини. Раптом вона рішуче і схвильовано сказала:

— Костянтинне Сергійовичу, відчиніть мені двері, я заїду.

Я відімкнув хвіртку. Освітлюючи сіңці сірниками, ввів Катру до кімнати. Вона нетерпляче дивилась, як я засвічував лампу.

— Розкажіть, як трапилось... Найдокладніше!..

— Що розказувати? Я нічого не знаю. Покликали до куска розшматованого м'яса, спитали: — Пізнаєте? — Пізнаю... Сказав: — Він поїхав з пасажирським № 8, любив стояти на площадці, мабуть, упав... І зійшлися з ним брехнею, — в жилетній кишені в нього знайшли квиток. Маші він ще позавчора сказав, що їде в Пильськ.

Катра, нахилившись вперед, з жахом слухала.

Я сів на ліжку і стиснув голову руками.

— О господи, нехай, нехай! Слава богу, нарешті, скінчилось!.. Яка мука!..

Я замовк. Катра не ворушилась і все начебто слухала.
— Ви знали його старшого брата? — спитав я. — Він теж убив себе, отруївся ціаністим калієм. Проповідував світову душу, трагічну радість пізнання цієї душі, велику красу людського існування. Але очі його були водянисто-світлі, рухались повільно і були наче порожні. І в них була та сама життєва порожнеча. І він умер, — повинен був умерти. Доктор Розанов каже — на всій їх сім'ї типова печать виродження... Встало Невідоме і веде людей, куди хоче!.. Страшно, страшно!

Наче в якомусь сні, Катра глухо обізвалась:

— Страшно!

Вона підійшла до вікна. По сріблясто-світлому небу так само повзли чорні хмари, і дивне було це зосереджене життя на небі над повитою глухим мовчанням землею.

— Забута небом земля, — сказала Катра.

Ми довго мовчали. Катра обернулася спиною до вікна. Від крисів капелюшка падала тінь на її обличчя, але мені здавалось, я бачу його з широко відкритими, блискучими очима. Наче вона, насторожившись, жадібно прислухалась до чогось усередині себе, чого не могла розслухати. Мені раптом стало чудно, — чого вона тут і чого мовчить?

Катра несвідомо застогнала слабим, протяжним стогоном — невиразним і тужливим, як стогнуть сплячі люди. Вона здригнулася від свого стогону, опам'яталась і пререзливо повела плечима.

— Ходімо в його кімнату... Я хочу подивитись, — коротко сказала вона.

Ми ввійшли. Катра з гострою цікавістю повільно оглядала ліжку Олексія, грубу з напіввідкритою заслінкою, за якою виднілися сміття і папір. На цвяшку біля дверей висів старий піджак Олексія, тепер сирітливо-непотрібний. Катра дивилась на двері.

— А навколо одвірків уся штукатурка обсипалась... Так усе й лишилось, як ви тоді двері виламали. Стояв синій чад...

Вона говорила, наче в маренні. Вона немовби тяглася душею в це повітря, насичене смертю, — тяглася жадібно, звивисто-пристрасно. І замовкла.

І я замовк. За вікнами була та сама тиша. До мене долетів дивно тихий шепіт:

— Вам не здається, що тепер усе довкола вмерло?

Серце стукало, в грудях був дрож. Я нахмурився і різко відповів:

— Не розумію, що ви кажете.

Катра повільно підійшла до вікна і стала дивитись на вулицю.

— Як тихо! Як тихо! І жодного вогника ніде... Смерть розлилась на все і все охопила, і тільки ми самі. Це дивно... Можна кричати, галасувати, стріляти,— ніхто не почує... І вмерти...

Вона щасливо зітхнула. У мене серце стукало все сильніше. Я дивився на неї. На сріблястому фоні вікна вимальовувалися плечі, світло лампи грало іскрами на срібному поясі, і чорна спідниця облягала стегна. В смерть і тишу мутно вліталосся молоде, струнке тіло. Воно дише життям, а кожної хвилини може перейти в смерть. І це огорнуте смертю життя сяяло, як жива білість тіла в темному підземеллі.

Ми мовчали. Ми довго мовчали, дуже довго. І не було дивно. Ми весь час перемовлялися, тільки не словами, а невиразними, лякаючими душу відчуттями, від яких захоплювався дух. Довкола ставало все тихше й пустинніше. Чудно було подумати, що де-небудь є або коли-небудь будуть ще люди. Біля блідого вікна стоїть красуня-смерть. Перед нею падають усі звичайні людські розуміння. Нема перепон. Усе розв'язуюча, вона несе шалене, небувале в житті щастя...

Задушливий туман піднімався і п'янив голову. Щось у відчай гинуло, і з відчаю звивалася зухвала радість. Так, нехай. Якщо нема порятунку від темних, незрозумілих сил душі, то вихід — кинутися їм назустріч, звитися, злитися з ними цілком,— і в цій новій, небувало повній цільності закрутитися в шаленому вихорі.

Уривчасто дихаючи, я підійшов до вікна. Я близько підійшов до неї і важко, рішуче сказав:

— Катро! Зараз же ідіть звідси! Чуєте?

Катра обернулася до мене. Вона беззвучно сміялась, щасливо дивилась і хитала головою. В затінку капелюшка очі блимали неясними, далекими вогниками, як світляки в лісовій балці.

Я швидко охопив її плечі і міцним поцілунок припав до щоки. Катра слабо скрикнула і рвонулась.

— Костянтин Сергійовичу, що це ви?

Я хижо цілував її, я ламав її руки і відводив їх від тіла.

— Костянтин Сергійовичу!.. Боже мій!.. Костян...

Була німа боротьба. Гнучке, сильне тіло звивалося, гудзики і застібки тріщали. Раптом Катра перестала битися. Вона слабо застогнала — тим самим тужливим стогоном марячої людини. Жорстоким поцілунком я припав до голого плеча.

Катра рвонулась.

Вихорем звилась гостра, безумна радість. Ніколи ніде нічого не було, було тільки зухвале, недозволенне, нечуване в людському житті щастя.

— Стривай, що це... Ах, так!

Катра вийняла з кишені револьвер. Вона обняла мою шию рукою, міцно притиснула до себе. Другою рукою накрила плоский, блискучий револьвер. Грізно-веселе світло шалено лилося з її очей у мої.

— А коли я сьогодні ж уб'ю тебе і себе?

— Нехай!

У кімнаті ще відчувається весняно-ніжний запах її дувів. Спогад про безумну ніч плутається з думкою про розшматований труп Альоші... Ну, що ж! Ну, і нехай!

Біля одвірка з обваленою штукатуркою висить на цвяху старий піджак Альоші. Заношений, з обтріпанними рукавами. Ридання гіркого жалю скоплюють груди.

Тут стояла і вона — прекрасна, охоплена невиразним маренням смерті. Але вона не згадала про револьвер. Пішла і навіть забула його на столику. Лежить він, тьмяно поблискуючи, грізний і нешкідливий. Обманом була вкрадена радість, скінчилася дрібно й неповно.

А Альоша вчора вранці стояв у куцах за цукровим заводом. Ледве займалася зеленувата зоря. Блискучі струмені рейок тікали в сутінок. З запалими, рішучими очима він стояв і вслухався, як рейки тихо рокотали від далекого поїзда, що ніс йому смерть.

Старанно і палко вони обговорювали зміст завтрашніх промов. Наташа всю ніч з дружиною Дяді-Белого вишивала травневі прапори. Її безкровне обличчя посіріло, але очі світилися ще яскравіше. Я рішуче відмовився виступати завтра, — дуже вражений смертю Олексія, в голові все переплуталось, не зумію зв'язати двох слів. І було мені бай-

дуже, що Перевозчиков іронічно всміхався і ясно виявляв підозріння, чи не звичайне це боягузтво.

З невиразною заздрістю я прислухався. Щось важливе для них, величезне і серйозне. А у мене в душі все зсохлось, і життя відлетіло від того, про що вони говорили. Були тільки потріпані слова, які викликали нудотну скуку.

Я побачив під свідомістю непроглядну темряву і побачив мої думки — примари, породжені випарами темряви. Нема куди втекти від неї. І примари мене не одурять — темні вони чи світлі. Не обдурять, і тепер уже не злякають.

Нехай мутний сутінок душі, нехай нічні страхіття і денна туга. Зате в напівмертвому сутінку — сліпучо яскраві, спопеляючі душу спалахи. Перенасичена мука, недозволене щастя. Зникають час і світ. І відлітають заслоняючі примари. Смійся з них і весело кидайся в темряву. Тільки там правда, невідома і державна.

Частина друга

За обідом, за чаєм, за вечерею, — весь час Ганна Петрівна безперервно гримає на вилицювату Аксютку. Це тут неодмінна приправа до їжі.

— Та де вона знову, ця руда дурепа?.. Аксютко! Іди сюди! Де ти була, — у клуні, на скотному, що не чуєш, як кличуть?

— Я в кухні була.

— А я тобі десять тисяч раз казала: коли ми за столом, щоб ти тут була... Де виделки?

— Ось, на столі лежать.

— Де виделки?.. Чим у тебе голова напхана, — гноєм? Іди сюди, лічи, скільки нас? Тепер подумай, скільки виделок треба?

Федір Федорович крекче і п'є багато квасу.

Обоє вони раз у раз допікають Борі тим, що йому призначена переекзаменовка, — малий у п'ятому класі, а ось довелося взяти репетитора.

Ганна Петрівна приправляє салат і повчально каже:

— Ти повинен добре вчитися. Бачиш, як господарство йде. Все повзе, все розвалюється. Ми з батьком нічого в господарстві не розуміємо...

Федір Федорович широко розкрив очі.

— Хто не розуміє?.. Парле пур ву!.. Нащо ви мене сюди приплутали? Я чудово розумію.

— «Чудово»... Чому ж у нас ніякі машини не йдуть?

— Які машини не йдуть?

— Всі, які є. Сівалка, косарка, молотарка. Свидерський каже, сівалка в нас дуже хороша, тільки управляти не вміють.

— Дурниці каже Свидерський.

— Чому ж у нас, як посіють овес просто, без сівалки...

— Чому... чому... Е... е... Чому в оленя в роті не ростуть лимони?

Федір Федорович сопе і наливається кров'ю, рачачі очі дивляться злісно. Ганна Петрівна презирливо знизує плечем.

— Що це значить?

— Чому ця склянка скляна, а не дерев'яна? Чому зараз дощ іде? Це безглузді запитання, на них не можна відповісти. Чому не вродилось? Урожаю не було!

— Чому ж у нас урожай буває там, де сіють без сівалки?

— Го-го!.. Д-дивно!

— Дуже дивно. Посіють просто, з руки — і росте собі прекрасно. А вийдуть з сівалкою — стукає, тріскотить, дзвенить, а пуття нема?

— Ди-ивно! Хе-хе-хе-хе!.. Суперфлю! Суперфлю!..

— І в усьому так. Все погано йде, абияк.

Курсистка Наталія Федорівна, з темним, хворобливим обличчям, страдницьки морщитьється.

— Ну, мамо, годі!

Але Ганна Петрівна без упину сипле:

— Ось скотар Петро. Три тижні коней не розпутував, коні всі ноги собі протерли. Худобу додому жене за дві години до заходу сонця, батогом періщить. Отара мчить, як з пожежі, половина овець кульгава, — коні подавили. А прогнати скотаря не можна, — «де я іншого знайду?»

— Авжеж, — де я іншого знайду? Нема людей!

— Не тільки світу, що у вікні. Можна поки що поденно взяти.

Федір Федорович наливається темною кров'ю, на лобі спухають сині жиля.

— Поденно!.. Розумне слово почув!.. Поденно!

Він, хитаючись, підводиться і швидко йде в кабінет. Ганна Петрівна йому вслід:

— От коли правду кажуть, зараз же тікає!

— Та годі тобі, мамо! Ну, що це? Огідно слухати.

— Не слухай, будь ласка!

— Адже знову у нього кров прилила до голови.

Ганна Петрівна осікається. Вона сидить мовчки, знижує плечима, без потреби пересуває тарілки. Потім говорить:

— Піди, Борю, подивись, чи не треба чого батькові... Та ось сирники віднеси йому — пішов від третього.

— Сказав, — не хоче.

День у день так. Про що не заговорять, раптом з розмови висуваються гострі гачечки, чіпляються, колються. Суперечки, чвари, докори. Мій учень Боря — славний хлопчик, наодинці з ним приємно бути. Та коли вони разом — усе звучить в один роздратовано злий, осиний тон.

Весна в розпалі. Повітря співає, скрекоче, дзижчить. Цвіте бузок. І дежавтопливе над землею сонце.

Але душа на все дивиться, як із глибокої чорної діри. Далеко десь дзвенять ластівки. Байдушно відцвітають квіти — розпускаються, гублять убори... І бузок уже закоричневів, зморщився. А я все збирався відчутти його. Ну, однаково.

Я нічого не читаю і не хочу думати. Годі грати м'ячиками-думками. Другорядне мене тепер зовсім не цікавить — усі ці паралакси Сіріусів і тактика кадетів. А в найважливішому, що таке потрібне для життя, — тут ціну шукання мислі я знаю. М'ячки, які підсовує Господар. Не хочу.

І чудно мені дивитися на Наталію Федорівну. Сутула, з жовтуватим-темним обличчям. Крізь бігаючі очі з глибини дивиться розгублений, зщулений сум, який не відає своїх джерел. І завжди під пахвою в неї величезна книга: «Критика абстрактних начал» Володимира Соловйова. Сидить у себе до другої, до третьої години ночі; зігнувшись крючком, впивається в книгу. Часто лежить з мігренями. Віддишеться — і знову в книгу. Смокче, смокче, і думає — що-небудь висмокче.

Живе тут ще дружина старшого їх сина-чиновника, Агріппіна Олексіївна. Молода, дуже повна, завжди в тугому корсеті; дуже нудьгує в селі. У неї хлопчик Воля. Завжди він ние і капризує; з воскового, змарнілого личка

дивляться злі очі. Якийсь кишковий катар у нього. Агріпіна Олексіївна ставить йому клізмочки і готує кашки.

Довкола все руйнується. Амбари покосились, дах клуні провис. Старенький дідок Степан Ритов веде на повіді сліпого коня, запряженого в бочку, і шамкаючим голосом повторює:

— Тпру!.. Тпру!..

По занедбаному саду ходить, ледве пересуваючи ноги, старезний жеребець. Навколо очей великі сиві кола, неначе окуляри. На ніч його часто лишають у саду. Він непорушно стоїть, широко розставивши ноги, з безсило відвислою губою. І в місячні ночі здається, — ось привид умираючого тут життя.

А інколи інший з'являється привид. Приходить із села п'яний Гаврило Мохначов. Величезний, кудлатий і обірваний, він бродить по саду, переступаючи через кущі і грядки, бродить під балконом. Погрожує кулаком на вікна і злобісно трясє головою.

— У-у, дармоїди прокляті! Набудували хором... Стривайте, підождіть-но!..

Зате сьогодні ввечері побачу Катру.

Маєток її матері за п'ять верст від Сеянова, де я. Мати — суха, енергійна дама з хижими, гендлярськими очима. Вона сама управляє маетками, носить в хусточці по амбарах і скотних дворах. Збирає, збирає для Катри і зовсім не цікавиться, як і чим вона живе.

Катра владарює. Її три кімнати — гарна казка, перенесена в старовинний поміщицький будинок. Під вікнами величезні квітники, неначе ескадрони квітів раптом зупинились у швидкому бігу і спалахнули кольоровими, запашними вогнями. Бельведер на даху як башта — з гвинтовими сходами. Там ми заховані від усього світу.

Серед ароматів і квітів — вона, прекрасна, хижка. І вона моя. Буйно-грішний сон кохання і краси, вічної боротьби і торжествуючого підкорення. Весь час ми одне проти одного, як насторожені вороги. Мені здається, ми більш одне одного зневажаємо й ненавидимо, ніж любимо. Смішно уявити собі, щоб сісти з нею поряд, як з подругою, взяти її руку і легко говорити про те, що в душі. Я дивлюсь — і переможно-хижо горять очі:

— Так! Ти — горда, неприступна, всім бажана, ти моя, з твоїми презирливими очима і руками Діани.

А вона дивиться:

— Ти, з твоїми дзвінками словами про широке і велике, ти побачив у цьому порожнечу. Я буду при тобі сміятися з усього, ти можеш шаленіти, а я знаю: встану, підніму з широких рукавів голі руки, потягнусь до тебе,— і хай ти не говориш, а п'янка таємниця моїх обіймів для тебе глибша й прекрасніша від нудних справ світу.

Авжеж: глибша й прекрасніша. Вона торжествує. А я злорадно сміюся в душі. Із зрадницьки-уважним поглядом вона підносить мені п'янкій трунок, здається, вся пристрасть і гостра радість її в тому, що я хапаюсь за нього. А мені його саме й треба.

Голова йде обертом. Як темно, як жарко! Гнучка змія в'ється в темряві. Отрута сочиться з прихованих зубів, і дивляться в душу мигтючі, зелені очі. Темрява розсіюється, глибоко внизу блимає таємниче світло. Все довкола змінюється в моторошнім перевтіленні. Грізна веселість загоряється в її очах, як першого разу, коли вона пестила рукою сталь револьвера. І раптом ми стаємо несподівано близькими. І відбувається німа розмова.

— Ти пам'ятаєш,— пам'ятаєш, що смерть нас вінчала?
І безумні очі відповідають:

— Пам'ятаю!

Ворушиться волосся від близького дихання божественної вінчальниці. Ось вона. Яка велика влада у нас! Тільки крок ступити — і ух! Обірватися й полетіти, і забитися в шалено-солодких судорогах. Світлий сміх над темним життям. І блискавка. І світлий, торжествуючий кінець.

Це писалося всього кілька годин тому? Читаю, перечитую,— неначе писано незнайомою мовою. Світло якесь, п'янка таємниця обіймів... Якого тут біса «таємниця»?.. Бррр...

В душі сморід. Огідні спомини. Все таке плоске і убоге. Наче вийшов я із спальні проститутки. «Безодня»? Брудне болото в ній, а не безодня... До всього вона спускається зверху, з голови, з холодом ставить досліди там, де чекаєш всеспалюючого вогню. І ніякої нема над нами «вінчальниці». Не жах між нами, а розпусно-холодна забава.

Господар сліпими очима дивиться на мене з моєї глибини. І я тверджу собі:

— Пам'ятай, пам'ятай, що ти тепер відчуваєш!

Але із злістю я чую: захоче він, сліпий мій володар, і знову затремтить душа пристрасно-гарячою жагою, і знову побачу я освітлюючу світ таємницю' в тому, від чого зараз у душі тільки гидливий трепет.

Ідуть дні, як повільні краплі падають. З тупою огидою я спостерігаю мого Господаря. Він,—цей сліпий і переконливий тупиця,—він повинен розв'язувати для мене загадку життя! Яке приниження! І яка дурість сподіватися чогонебудь!

Звичайно, я хворий. Надто багато всього довелось пережити за цей рік. Потріпалися нерви, захиталися настрої, душа наповнилася тремтячою сірою муттю. Але цьому я радий. Саме текуча мінливість настроїв і відкрила мені мого Господаря. Як неспокійний кліщ, він ворочається в душі, повзає, то там уп'ється, то тут,—і його весь час відчуваєш. А довкола ходять люди. Господарі-кліщі впилися в них нерухомою, мертвою хваткою, а люди їх не помічають; впевнено ходять — думають, що самі вони собі причина.

А сьогодні я посміявся.

Лежав після обіду під кленом у кінці саду, читав газету. Години через дві після обіду мене часто охоплює тупа, нудотна туга. Причину я знаю. Не осяяне проникнення духу крізь покров Майї,—о, ні! Звичайний студентський катар шлунка.

Я лежав, дивився, як світило сонце крізь сітку трав на валу канави. Душа непомітно заповнювалась важким, задушливим чадом. Щось наближалось до неї,—повільно наближалось щось небувало жахливе. Серце то здригалось різко, то завмирало. І раптом я відчув смерть.

Я відчув — вона тут. Підповзла звідкись — похмура, тьмяна — обвилась, засунула ніс у мою душу і нюхає. Вона не збиралася зараз взяти мене, тільки приповзла поглянути на майбутню здобич. І все всередині затремтіло у збагнутій раптом приреченості своїй на знищення.

Не розумом я збагнув. Усім тілом, кожною його клітинкою я в бентежному жаху відчував свою приреченість. І даремно розум заперечував, упирався, дивився вбік. Мутний жах зім'яв його і втягнув у себе. І все довкола втягнув. Безглуздим стало життя в його барвах, боротьбі і шуканнях. Я знищусь, і це неминуче. Не через тиждень, то через двадцять років. Розслизну, почну змішуватися з землею,

все в мені почне просвічуватися, порожньо стане між ребрами, на дні порожнього черепа мозок ляже жменькою чорного перегною...

Кілька раз за цей рік я віч-на-віч стикався з смертю. Звичайно, було дуже страшно. Та зовсім було не те, і не міг я зрозуміти, що це за жах смерті. А тепер, у цілковитій безпеці, на м'якій траві під кленом, я раптом заметався під незагрозливим поглядом смерті, як загнана в кут собачка.

Хотілося перестати метатись, звитися душею в клубок, покірно лягти і в непорушному жаху відчувати, що ось вона, ось вона над тобою, нескиненна владарка...

Але я схопився на ноги.

З розбігу перестрибнув через канаву і пробіг назустріч вітрові до лошовини. Продираючись крізь кущі, обриваючись і чіпляючись за гілки, я скотився по укусу до струмка, перескочив його, поліз на обрив. Обсипалася земля, обвисали гілки під хапаючими їх руками. Я уявляв собі — іду в атаку на чолі революційних військ. Видерся на той бік, схопився на ноги.

Морем лилося світло на широкі луки. Весело билосся серце, груди, задихаючись, жадібно вбирали свіже повітря, ситі мускули грали.

Де, де те, що тільки-но клубком обвивалося навколо душі? Там лишилося, внизу. Он за канавою, під кленом.

А, підлий раб! Ти думаєш — ти мій Господар і я все прийму, що ти в мене вкладаєш? А я от стою, дихаю радісно і сміюся з тебе. Намагаюся, сумлінно намагаюся — і не можу зрозуміти, — та що ж такого жахливого було в тому, що думалось під кленом? Я коли-небудь умру. Оце так новину ти мені розкрив!

— Волю, ходи-но сюди! Ходи, ходи сюди! — Агріппіна Олексіївна сердито чекала, поки він не підійшов. — Скажи, будь ласка, хто це в тьоті Наташі в кімнаті розбив синій глечик з-під квітів?

Воля насупився, стиснув губи і визивно втупився в неї очима.

— Ти це розбив, так?

Він, не спускаючи з неї погляду, кивнув головою.

— Скільки ж раз я тобі говорила — не смій ніколи займати нічого, не спитавшись! Тьотя Наташа так любить

синій глечик, а ти розбив. Ніколи більше не ходи сам у кімнату тьоті Наташі, зрозумів?

Воля боязко глянув спідлоба і несподівано відповів:

— Ні.

— Не зрозумів? Я тобі кажу: ти все займаєш не спитавшись, усе псуєш. І не смій ходити, куди тебе не кличуть. Зрозумів тепер?

Боязко, жалібно і наполегливо Воля повторив:

— Ні.

— Ну, голубе мій, якщо не розумієш, то тебе нікуди не можна випускати. Ходімо, я тебе замкну нагорі.

Вона взяла Волю за руку. Він зморщився і судорожно став склипувати.

— А-а! Бачиш? Не хочеться нагору? Зрозумів тепер, що не можна чіпати чужих речей?

Великі сльози стрибали по жовтувато-прозорих щоках. Воля визивно глянув і жалібно тремтячим, упертим голосом знову відповів:

— Ні.

— Ах, поганий хлопчисько!.. Ну, посидь нагорі, тоді зрозумієш!

Вона потягла його з ідальні. Воля раптом зайшовся голосистим ревом, немов плач довго збирався в ньому і тепер захоплено вирвався назовні. Ганна Петрівна сказала:

— Оце вдачка!.. Який упертий хлопчисько!

— Хворий він.

— І в кого він такий уродився? Батько здоровий, мати он яка! — Ганна Петрівна усміхнулась. — Сьогодні вранці Фекла мені каже: удача нашому молодому панові, — така тілиста дружина попалась.

Боря ліниво заперечив:

— Вона сказала: «тільна».

— Ну, що ти! «Тільна»! Тільною корова зветься, коли чекає теляти.

— «Тільна» через ять, від «тіло».

— Я сама чула, вона сказала — тілиста.

— А я чув, сказала — тільна.

— Не бреш, будь ласка!

Роздратовуючися, втрутилась Наталія Федорівна:

— Чому він повинен брехати? Ти так чула, він так.

— Нічого він не чув. Завжди бреше.

— Ніколи не брешу! По собі судиш.

Федір Федорович гримнув:

— Як ти смієш говорити так матері?!

Знялася буча.

— Зараз же проси у матері прощення.

— Не проситиму. Нехай вона раніш у мене попросить!

— Вона — у тебе?!

Федір Федорович швидко пішов до кабінету. Коли він хвилюється, у нього приливи крові до голови, і він страшенно боїться удара.

Наказ із кабінету через Акютку:

— Нехай Борис Федорович не попадається панові на очі.

Перше ніж вийти до обіду або вечері, Федір Федорович викликає тепер Акютку довідатися, чи в ідальні Боря. Істи Борі дають окремо.

— Тпру!.. Тпру!..

Чалий, сліпий кінь, спокійно ступає. Заклавши руки за спину і тримаючи в них повід, спереду йде дідусь Степан. Старий гімназичний кашкет на голові. Маленький, згорблений, з мертвотно-старечим обличчям, дід іде, наче падає вперед, і машинально, сам не помічаючи, повторює:

— Тпру!.. Тпру!..

Кінь возить воду з колодязя, траву для стаєнних коней. І цілий день у дворі або в саду чути уривчасте, сувороділовите:

— Тпру!.. Тпру!..

Важко і жаль дивитись на діда. Такий він маленький, старезний, згорблений. Йому б давно лежати на печі і грітися на сонечку. А він порає п'ятеро коней на стайні, обслуговує двір і кухню.

Цими днями косив він у саду траву для стаєнних коней. Коса різала поволі і впевнено, здавалося, вона рухається сама собою, а дідусь Степан безсилями руками прилип до ручки і тягнеться слідом. Обличчя його було зовсім як у трупа.

— Дай-но, діду, я покошу.

Він зупинився, — приховуючи важку задишку, оглянув мене.

— З чого це? Ну, ну, побалуйся. Дай, погострю тобі.

Я косив. Степан з добродушно-поблажливою усмішкою дивився і вчив:

— П'яткою більше налягай!.. Та-ак!.. Багато кінцем забираєш, ти потрошку. Вона рівніше піде...

Я докосив до канавки. Степан підійшов.

— Буде, хлопче! Заморився.

— Ні, я на весь віз накошу.

— О-о?.. Ну, покоси ще.

Я ряд за рядом просувався мимо. Степан стояв, розставивши ноги у величезних личаках; з вузьких, згорблених плечей руки прямо звішувалися вперед, як вузлуваті палиці. А очі стежили за мною і в глибині своїй м'яко сміялися чомусь.

— Ну, я, значить, по віз побіжу... А ти ще рядочків зо два пройди,— і добре.

Тепер я щодня кошу для нього траву.

— Діду Степане, де косити сьогодні?

— Хіба знов охота взяла?.. Ну-ну! Низком нині коси, за малиною. Де ото кленочки насаджені! Пройди рядок-другий, а там я під'їду, підсоблю тобі.

Я кошу. Він під'їжджає. Щоразу намагається взяти косу і продовжувати сам. Але я не даю. І він вилами починає накладати траву на віз.

Сліпий кінь з таємничими, мутно-синюватими зіницями їсть з рядків траву, повільно просуваючись наперед. Степан люто кричить:

— Ну, ну, куди преш?.. Тпру-у!.. Ходить кругом, півверсти бігти за ним з вилами... Стій ти, диявол нехороший!.. Тпру!..

І весь час чути його шамкаючі, грізні окрики. Але зморщена рука тягне за уздечку, не сіпаючи. А кінь не здригається при його наближенні.

Накосили трави, наклали на віз. Степан стоїть з табакеркою з березової кори і повільно нюхає тютюнець. Нишком він киває мені на Сліпого і стиха говорить:

— Ех, хлопче, хороший коник! Коли б ще зрячий був, ціни б йому не було.

Сліпий дивиться невидющими очима і вдає, що не чує. Степан підтягує черезсіделок, зітхнувши, поглядає на Сліпого.

— Ну що ж? Рушай, чи що!

Руки за спину, повід у руках,— і йде попереду старечим, падаючим кроком, і знову чути:

— Тпру!.. Тпру!..

Жаль Степана.

Він із Щепотьєва, верст за п'ять звідси. Господарює його син Олексій, великий, млявий селянин з рудою бородою. Горе їх дому, що дружина Олексія народжує йому все самих дівок. Семеро дівок у сім'ї, а бажаного хлопчика все нема. Злидні в них люті.

Степан одержує платні три карбованці і всі віддає синові. Віддає і свою місячну,— два пуди борошна. А сам збирає з столу після робітників обгризені скориночки і мочить їх у воді. Робітники за обідом сміються:

— Ну, дядьку Степане, до смерті тепер м'якого хліба не бачити тобі!

Степан тискає беззубими яснами розмочені скориночки і тихо всміхається.

Страшенно його жаль. Хочеться зробити йому що-небудь приємне. Я подарував йому свої великі чоботи. Дідусь був дуже вдоволений, оглядав чоботи, стукав по них пальцями. Придивляюся,— Степан усе в личаках, хоч як мокро надворі.

— Чому ж ти, діду, чобіт не носиш?

Він хитро посміхнувся.

— Та їх, хлопче, вже давно Альоха тріпає!

Боря привіз йому з міста чвертку чаю і два фунти цукру. Степан відразу ж переслав їх своїм.

Дивна річ — самому йому нічого не треба. І весь час м'яко і радісно сміються чомусь тьмяні очі. Згорбившись дугою, він стоїть біля стайні, з насолодою поглядає на далекі луки.

— Ех, парубче, роси нині дуже хороші! На світанку два кроки травою пройдеш — весь мокрий. На великій луці, надісь, стогів шість складуть.

До себе додому його зовсім не тягне. Він зжився з сеяновською садибою, з стайнею, з кіньми, вболіває душою за руйноване господарське життя. Додому ж ходить тільки по дуже великих святах, із ввічливості. І нудьгує там.

Зрідка прийде до нього син Олексій, принесе восьмушку тютюну або лика на личаки. У вікно побачить це Ганна Петрівна і розкудкудачеться:

— Нащо ти йому, Олексій, лика приніс? І так він весь день нічого не робить. А тепер і зовсім,— знай, сиди собі на сонечку та плети личаки!

Степан байдужно йде з Олексієм у стайню. Там він бурчить:

— Розкричалась!.. Либонь, не на роботі, а опівдні урвеш часочок личаки поплести. Або після вечері. На твою платню чоботи хіба купиш? «Не робиш нічого»!.. Самих коней скільки на стайні! На отаку артіль окрему б людину треба. Всіх почистити, гній вигребти, трави накосити коням... Бра-ат!

Але почуває Степан, що сили в нього мало і що його скоро проженуть. Він самому собі намагається довести, що не гірший за інших, і насаджується без відпочинку.

Селяни при зустрічах дивляться похмуро, презирливими очима, і відвертаються. Щоразу за вечерею точаться запальні суперечки, чи збирати далекі покоси. Возити звідти,— перевезення коштуватиме дорожче за сіно; там складати стоги,— селяни їх розтягнуть або підпалять.

Вечорами то тут, то там дрижать на горизонті заграви підпалених садиб. Дід Степан нюхає тютюнець і з лукавою усмішкою говорить:

— Хлопці самовари ставлять!

Недавно надвечір Степана знайшли за стайнею на гноївні, а поруч валялися вила. Він лежав і не міг встати. Права рука і нога віднялись, обличчя сіпалось. Він поводив очима і говорив незрозумілі слова:

— Марий! вівса запусай кленочку... Вівса, кажу... запусай!

Його перенесли до робочої хати.

А через два дні чую в дворі:

— Тпру!.. Тпру!..

І знову падаючим своїм кроком Степан іде перед бочкою, тягнучи праву ногу.

За вечерею він жував яснами розмочену в щях хлібну скоринку і хвастовито говорив:

— Я чому держусь? Інший у мої роки на печі лежить, а я все роблю. Чому? Тому що за мене сім душ богу моляться. Бог мені здоров'я й дає. Я завжди робити буду. Тут проженуть, в пастухи піду, а на піч не ляжу!

Гвинтовими сходами спускалася мати Катри, розстроєна, роздратована. Катра стояла біля вікна бельведера і боже-

вільними очима дивилася перед собою. Вона з огидою про-
бурмотіла:

— Кинутися зараз з вікна!

Раптом здригнулась і опам'яталась. Глянула на мене
непізнаючими очима.

— Хто тут?.. Це ви... ти?

— Я стукав, ти сказала — ввійдіть.

— Я не чула, як скázала...

Вона повільно сіла на кушетку і з усієї сили стримува-
ла поривчасті здригання тіла. Пересилюючи себе, поста-
вила навмисне банальне запитання:

— Ну, як поживаєш?

Раптом вона злякано здригнулась і швидко провела ру-
ками по плечах і грудях.

— Що з тобою?

— Мені здається, по всьому тілу в мене повзають
навуки... Лоскочуть. Бігають... Це нічого...

Її погляд рухався, ні на чому не спиняючись. Вона важ-
ко дихала. Підійшла до вікна і жадібно стала вслухатися.
З заднього ганку долітав грубуватий голос її матері і га-
лас селян.

Катра повела плечима і знову сіла на кушетку.

— Е, наплювати!.. Хіба не однаково мені!

З вижидальним, злим викликом вона поглянула на мене.

— Тільки що полаялася з мамою... Взимку селяни взя-
ли в нас хліба під відробіток, в'язати жито. По два карбо-
ванці лічачи за десятину. А тепер заявили, що за десятину
вони призначають по два з половиною карбованці: нехай
їм доплатить мама, а то не вишлють баб в'язати. Відчули
свою силу. Мама хоче поступитися, вважає, що вигідніше.
А по-моєму, це боягузтво. Кепське, погане боягузтво!..
Як і в цьому теж: мама потихеньку продає маєток і боїться
сказати про це селянам.

Я мовчки ходив по кімнаті. Катра стежила за мною.

— Чому ж ти не обурюєшся?.. Бідні селяни, поміщицька
дочка-експлуататорка...

— Ось що, Катро. Я піду. Я невчасно прийшов.

Катра стрепенулась.

— Костю!.. Не йди.

Вона раптом схлипнула і притиснулась до мого плеча.
Жалюгідне щось і безпомічне було в ній.

— Господи! Яке все тяжке, яке гидке! Всі ці дрібниці,
ці чвари міщанські, як вони отруюють життя! І сонця

давно вже нема, знову літо буде холодне, мокре... Поглянь. Ти тільки вдивися в цю тьмяність...

Квіти билися під холодним вітром, тькла вода з дерев. Катра сіла в куток і все здригалася різкими, короткими здриганнями. Наче кожний нерв у ній був насичений електрикою і відбувалися безперервні розряди. Обличчя було сіре, негарне. І сіро дивилися з-за неї золотисті японські ширми з чудово вишитими орлами і зміями.

— І потім — слова. Вони наді мною мають якусь чудну владу. Я скажу слово — так собі, без ніякого відповідного настрою, — і слово вже оволодіває мною і створює свій настрій. І я злюсь, для мене все життя в тому, щоб обстояти це наносне... Отак і з селянами цими. Я побіжно сказала, мама стала заперечувати...

І раптом очі її блиснули.

— А все-таки я мамі не дозволю поступитися їм!

Скорчившись, вона з ногами сиділа на кушетці, охопивши коліна, і злими, задержуватими очима дивилась на мене.

— Костю!.. Та чого ж ти все мовчиш?.. Навчи мене, як мені жити. Рятуй мене, адже я гину!.. Та де тобі!.. Ти не знаєш, сам нічого не знаєш і не вмієш! Ти навіть Олексія Васильовича не зумів удержати від смерті. На твоїй совісті лежить його смерть!..

— Ого!..

Починало закипати, на відповідь зле, вороже нетерпіння. Притиснувшись підборіддям до колін, Катра ненавидячими очима впилася в мене і вишукувала, де б болячіше уколоти.

— Так! Це правда! Його треба було лікувати, куди-небудь у санаторій відправити у Швейцарію. А ти книжками його відчитував та різних Господарів якихось відкривав... Гроші б завжди знайшлися. Ти добре знаєш, я залюбки дала б тобі, скільки б ти не попросив...

Стриманість мене покидала. Очі загорялись. І в наступаючих присмерках неначе два отруєні клинки схрещувались. Або, — що там! — вірніше, неначе Федір Федорович і Ганна Петрівна злісно шпигали одне одного.

— ...Тільки дві хвилини в житті я була щаслива, і обидві ці хвилини я пережила з тобою. І от я не можу відірвати себе від тебе. А ти так огидно елементарний душею, ти міщанин до самих кісток!

— А скажи ти мені, складна, німецька душа. Я давно хотів тебе спитати. Чому, — пам'ятаєш, в одну з цих двох

твоїх «хвилин»,— чому ти... забула про револьвер? Це в тебе тільки красива фраза була для прикрашення хвилини?

Катра здригнулася і зблідла. І ще пильніше впилися в мене ненавидячі, божевільні очі.

Крики були. І плач. І ефірно-валеріанові каплі.

Потім — тихі, схлипуючі розмови. Гарячково-швидкий шепіт, поцілунки і проникаюча близькість. Ласки, п'яні від пережитого мучительства. Величезні, грізні, напівбезумні очі. І все довкола засвічувалось чудною, безумною красою.

Степан, у драному сіряку, стояв, згорбленою спиною притулившись до стіни стайні. Він дивився вдоволеними очима, як нависали з неба мутно-рухливі хмари, як скрізь струменіла і капала вода.

— Благодать господь посилає... Диви-но, хлопче, як тепер трава підніметься, як віси підуть... Вчасно дощик прийшовся!

Він повільно підніс до носа щіпку тютюну і нюхав, і вбирав очима насичені вологою далі полів.

— Тепер би тижнів на два такої погоди,— краще не треба.

Із стайні війнуло вологим теплом коней і гною. Степан зітхнув.

— Піти, віса засипати коням...

Він увійшов у похмуру стайню, підійшов до ящика з вівсом. Коні насторожились і радісно захвилювались.

— Тпру!.. Тпру!.. Стій ти, диявол! А-ач! Не дїждеться!

З нетерплячим, схвильованим іржанням Нежданчик повернув до Степана голову. Блищали в сутінку прекрасні очі. Він хватав овес із мірки, не чекаючи, щоб Степан висипав у кормушку. Степан з докором дивився і не висипав мірки.

— Уже вранці мірку засипав,— з'їв... А засипати все не даєш. Чого жадуєш?.. Ото вже свиня!

У задньому стійлі, незагороджений і неприв'язаний, стояв, розставивши ноги, старий гнідий жеребець. М'яка губа відвисла, очі в окулярах із сивини сумно думали про щось своє, в терплячому чеканні забутливої смерті.

— У-у, кістяк старий! Зажився!.. Дивись у мене. В кормушку став каляти, старий чорт! Учора весь вечір вигрібав.

І всипав йому вівса. Федір Федорович заборонив витрачати овес на гнідого жеребця, але Степан завжди дає і йому.

Весело і розмірено хрустіло в сутінку від дружного жування п'яти коней. В порожньому стійлі поблискувала золотиста солома. В соломі пищали і ворухились рожеві мишенята, захоплені з ожереду разом з соломою. Степан стояв у проході — згорблений, з висячими вниз руками. Він слухав, як дружно жували коні, і прихована усмішка світилася в очах. Разом з радісно тупочучими кіньми він потай від мене, немовби теж радісно, переживав щось.

Була стара, низька стайня. З темної стелі звішувалося запорошене лахміття павутини, пахло гноєм. Але стояв тут цей обірваний дід — і все чудно просвітлювалося. Все ставало таємниче радісним — якоюсь особливою, тихою і міцною радістю. Щось піднімалося звідусюди, зливалося в одно живе і спільне.

Все ще хотілося жаліти його, цього старезного, нужденного діда. Але в душі не жаль ворухився, а якась ясна відповідна радісність. І жаль раптом піднявся, презирливий і насмішкуватий, коли мені пригадалися японські ширми і пряні запахи ніктеринії і тубероз. Ходить там і тужить мутна душа, як пластирами, обліплює себе красотами життя. Але сірим попелом обсіпане все навколо. І тільки судорожними спалахами хвилин освітлюється мертво життя. І можна горами нагромаджувати довкола найвитонченіші краси світу, — це буде тільки варенням до чаю для людини, засудженої на страту.

А ось тут — теплий запах гною, хрустіння жуючих коней, запорошена павутина і писк мишенят. А все перетворюється в таку красу, перед якою тьмяні і смішні безцінні японські ширми. Ясним, ідучим зсередини світлом осяяється все життя цілком, радісне і несподівано-значуще.

Степан задумливо дивився на чорного, блискучого коника і сумовито хитав головою.

— Ех, хлопче! Не Мальчиком би коня цього звати, а Грачиком. Говорив я панові скільки раз, не слухає...

Я випадково відкрив її, цю лощовинку.

Вчора вдень ішов стежною серед полів і праворуч над матово-зеленим житом побачив темно-кучеряві дубові кущі.

Пробрався по межі. Серед світлого жита лошовина тяглась до річки темнозеленим звивистим провалом. Відчувалося, давно сюди не заглядала людина.

Було опівдні, стояла величезна тиша, коли земля замовкає, і тільки в просторому небі безмовно співає пекуче світло. І тихо сам я йшов зверху мимо навислого жита, по пояс у буйній, нетоптаній траві. На повороті майнула вдаль лінійна смуга річки. Зелена була лука на тому березі, зелений був ліс над нею, все було зелене і тихе. І синя річка під синім небом була, як щілина в небо крізь зелену землю.

Тиша жила. Я тихо скупався в річці, і вода м'яко стримувала сплески. Не одягаючись, я сів на березі. Сидів довго.

Світло гаряче припадало до шкіри, пробираючись крізь неї глибоко всередину, і там, усередині, радісно сміялося чомусь, чого я не розумів. Пустотливим поривом вилітав із тиші вітерець, ласкаво зачіпав мене теплим, повітряно-прозорим своїм тілом, легко обвивався і линув геть. Ясніло в темній глибині душі. Сліпий Господар вбирав у себе щупальця і, шкандибаючи, відповзав кудись у куток.

Я одягся. Серед тієї ж великої тиші повільно пішов угору по дну лошовини, вздовж струмочка.

Маленька буре жаба шубовснула з осоки в струмок і притиснулася до дна. Я бачив її крізь струмисто-прозору воду. Вона полежала, притиснувшись, потім завозилась, ухопилась передньою лапкою за стеблину і висунула ніс із води. Я нерухомо стояв. Нерухома була і жаба. Опуклими баньками очей над вдавненим черепом вона мовчки й пильно дивилася, всього мене захоплюючи в свій погляд. Я дивився на неї.

Все тихше ставало навколо. І ми все дивились.

І раптом з немигаючих, витріщених очей звіринки повільно глянуло на мене все життя навкруги — все таємниче життя притихлої в прохолоді лошовини. Я оглянувся.

Серед темної осоки значливо й одухотворено ледве ворухилась кучеряво-рожева дрімота. І все в ній було життя. І всюди було життя у свіжій тиші, напоєній серйозним запахом дуба і ароматами трав. Наче лошовинка не помітила, як я ввійшов у неї, не встигла прикинутись неживою і — однаково вже — зажила перед моїми очима, не криючись. Усім нутром я відчув раптом це чуже, таємничо-мовчазне життя. Моторошно ставало. І щось радісне здригнулося всередині й жадібно потяглося назустріч. В запаху коню-

шини і заквітаючого жита я пішов вздовж укусу. Чоботи плуталися в густій траві. Захотілося ближче бути до цього запашного життя. Я роззувся, закачав штани вище колін і пішов. М'яко обнімала і обвивала ноги трепетно-жива, мліюча життям трава. За пагорком промайнув золотаво-вогняний хвіст лисиці. Чіплялись за дубові кущі лісові горошки з матовими, плоскими стеблинами.

Розбігались очі. Хотілося шукати шляхів, щоб добратися до закипаючого навколо життя. Відшукати в нього очі і дивитися, дивитися в них, і мовчазно перемовлятися тим могутнім і величезним, чому шлях тільки через очі. Але не було очей. І сліпо дивилося тремтяче кругом життя, невловиме і всюдисуще.

Я ліг під жито, що злегка коливалось. Між крихкими сухими грудками ворухився квітучий кущик; довгасті, густо посаджені квіточки, наче тонко вирізані з рожевого корала, в матовозеленому серпанку мережаного листя.

Ну!.. Ну!.. І радісно, заклично щось сміялося в душі.

Але сліпо хиталося мерехтане листя, налите зеленим світлом, і жадібно пило сонце, і не відчувало мого погляду. Та було в ньому єдине з усім, що довкола.

З тим самим радісно-здивованим сміхом у душі я повернувся додому. Йшов мимо тераси. Там пили чай. Сидів у гостях земський начальник. І повільно ворочалися сухі, як пустишки, слова для розмови. Федір Федорович пив холодний квас, крєктав і говорив:

— Навіть на мертві істоти спека впливає... Візьміть дерево, квітку, траву — і ті в'януть від спеки.

І ще кілька раз здалеку я чув: «мертві істоти».

Мертві істоти!.. Промайнула над терасою ластівка, з радісно дзвенячим сміхом вильнула в повітрі і понеслася геть від живих істот, що жирно потіли на терасі.

В кухні пекли хліб. І з ранньої зорі на весь будинок звучав пронизливий, лайливий голос Ганни Петрівни.

Неможливо було спати. Потім стали подавати чай. Хлинули гримання на покоївку:

— Аксютко, та де ж ложки? Нащо я тобі їх віддала,— для забави? Для розваги? Погратися ними? Я тобі їх вимити дала!.. Куди ти йдеш?

— Я через кухню йду.

— І тут широка дорога... Аксютко!.. Уляно, скажи ти цій рудій погані, щоб зараз же йшла сюди!

Похмурий, невиспаний, я сидів на постелі. Жарко було в кімнаті й душно. Із залу, з кухні, з коридора раз у раз долітав захлинистий від криків голос Ганни Петрівни. В тон йому істерично заливались-кудкудакали кури в курнику.

Що це вчора зо мною було? Пригадувалась ідіотська радість у лощовині... З чого вона? Життя якесь у жабі і в траві! Ну так,— життя. А раніше не знав я, що в них життя і свої фізіологічні процеси? Що ж мене так захопило?

Під здичавілими кущами смородини бродили серед лопухів кури. Ворушилося налите сонячним світлом листя бузини. От і тут скрізь життя. Що ж далі?

Я відчужено дививсь у вікно.

— Ти не кричи так, не кричи, як п'яна баба! Тобі кілком у голову не втокмачиш, усе будеш правити своє! Я тобі десять тисяч раз казала, щоб ти в кухню не брала срібні ложки... Ах, «я-а», «я-а»... Менше б язиком молола. Корова руда!

Хотілося шалено вискочити і стукнути стару по шії. І все як погано, як огидно!.. І цей безглуздий роман з Катрою. Безперервний від нього чад в душі. Невже невістачить волі розірвати з нею? Двоє боліт, розділені високою горою, з'єдналися на вершині гнилими випарами... Гидота, гидота!

Мутно здригалася в душі похмура, гидлива відраза і вищукувала, до чого б причепитись. Я сидів і вслухався в себе.

Ось він, у темній глибині, лежить, розпластавшись, сліпий Господар. Сірий, плоский, як кліщ, тільки величезний і м'який. Він лежить на спині, тягнеться вгору чіпкими щупальцями і дивиться тупими, незрячими очима, як двома великими стоногами. І нехай із гушини саду несе росистою свіжістю, нехай в небі дзвенять ластівки. Він лежить і поганими своїми щупальцями сковзає по мені, охоплює, присмоктується.

Стривай ти, підлий раб!

Блискотів сонцем тихий став. Блискотіло листя підбілу. У траві ховалась прохолода ранку. Бух! Бризки. Вода з бурхливою ласкою охоплює тіло, займається дух.

Повільно пливу на спині, ледве рухаючи руками. Холодні струминки пробігають по шкірі, радісно здригається

тіло. Сине-сине небо, в нього лише верховіття беріз, усе всміхається. Тане і розсіюється в душі мутна темрява.

Я витирився на березі. Сонце ласкаво гріло шкіру, мускули напружувались. Глибоко в тілі здригався сміх.

— Ну, Господарю, що? Невпинно і вперто я тобі буду доводити ділом, що ти підлий раб. Ти господар мій,— знаю. Та от я тебе примусив, і ти вже радісно трепещеш життям і світлом. І це я тебе примусив. Тому, що ти мій господар, але я вільний, а ти раб.

Скрекотіли про щось дрозди в березах, хиталась осока на верхів'ях ставу. Як на проявлюваній фотографічній пластинці, з усього довкола повільно знову виявлялось життя, яке я вчора відчув. І знову йому назустріч радісно забилося серце. І відчулась важливість того, що відкривалось.

Тихо дзвенячи, пролетів зеленуватий комар, з пухнастими вусиками. Вчорашній радісно здивований сміх охопив душу. І звучало до комара з глибини:

— І ти живеш?.. Е, брат, як нас багато!

Коли я повернувся додому, снідали. Воля сидів за манною кашею, біля нього стояла няня Мотрона Михайлівна.

— Хо-хо-хо!

Воля тримав у руці ложку з кашею, поглядав навколо і безглуздо-радісно сміявся.

— Волю, чого це ти?

— Хо-хо!.. Хо-хо-хо!..

Оченята блищали. І він усе сміявся безпричинним, заразливим сміхом, що йшов зсередини. І всі засміялись, дивлячись на нього.

— Ну, дивіться, дурень який. Чого сміється?

Сила життя невтримно закипала в ньому, радуєчись на себе і граючи.

Де, де ці боязко-злі, уперті очі, цей ниючий голос? Животик поправився у хлопчика. Клізмочки допомогли і манні кашки. І от переметнувся його маленький Господар. Безглуздою радістю заливає тільце, ясным світлом запалив оченята, неспізнанно перебудував усю душу...

— О раб! О підлий, перекинливий раб!

Гнідий жеребець здох. Увечері Степан пішов по нього в сад, а він лежить на боці мертвий.

За вечерею робітники сміялись і говорили:

— Ну, діду Степане, тепер твоя черга помирати. Самий ти тепер найстаріший зостався.

— А невже в полотняній сорочці і в труну ляжеш? Ти б на цю справу ситцьову завів.

Степан тихо, про себе, усміхнувся.

— У мене є. Пошита. Синя з крапочками, молода пані подарувала. Як помру, наказав, щоб Альоха в неї одів.

— А, надись, чекаєш смерті? Ач, старий який! Хвороба яка або уб'єшся,— молодий видужає, а тобі де вже! Зразу скрутить.

— Ти, діду Степане, накажи тютюнцю собі більше в труну покласти. І табакерок. Зламається або загубиш— нової там не купиш. Весь тютюн розтрусись.

Степан відкрив табакерку, з хитрою посмішкою заглянув у неї, трусонув.

— Там даду-уть...

— Грошенят з собою захопи — може, даром і не дадуть... Хо-хо-хо.

Слава богу, нарешті! Так чи інакше,— але це повинно було статись. І з тієї радості визволення, яка раптом охопила душу, я почуваю — повороту бути не може. Сталось це вчора, у неділю. Ми з Катрою зібралися кататись.

Вийшли на ганок, а шарабана ще не подано. На східці, пов'язана ситцьовою хусточкою, сиділа мати Катри, Любов Олександрівна, а довкола стояли і сиділи чоловіки, жінки. Багато хто був напідпитку. Ділові розмови закінчились, і йшла просто бесіда, добродушна і задушевна.

Бородатий селянин, приховуючи усмішку під навислими вусами, питав:

— Ти, пані, ось що нам поясни. Як це так? Он ти яка — маленька, сухенька, наче той куличок на болоті. А в тебе дві тисячі десятин. А нас он скільки, а землі — по півсажню, всю на одному возі можна вивезти.

— Чому? Я тобі прямо скажу — сила моя.

— Сила? Правильно. Ну, а як змовимось ми, як підемо всім російським миром, то сила наша буде. Де ж вам проти нас!

Інший селянин додав:

— Мов квочок, з гнізд знімемо.

— А правду, скажи, гомонять,— продаєш ти землю? Любов Олександрівна посміювалась.

— Чував, як то кажуть? Не всякій чутці вір. А діло це моє: схочу — продам, не схочу — не продам.

— Ні, пані, ти чекай, не продавай,— рішуче сказав бородатий селянин.

— У тебе тоді спитатися?

— Не дозволимо тобі. Нам вона визначена.

— Он як!

— Авжеж... Скільки років на тебе робили, всю її потом нашим полили.

— Як же це ви мені не дозволите?

— Остаточний тоді зробимо тобі кінець.

Любов Олександрівна засміялась.

— Уб'єте? Ну, брат, за це теж по голові тебе не поглядять.

— Знаю. Що ж, на каторгу піду. А скільки за мене народу покладе поклін.

Жінка в задніх рядах підперла щоку рукою і глибоко зітхнула:

— То який ще поклін покладеш!

— Е, батеньку! Такі поклони там не приймаються!.. Вони не зараховуються.

— Ваш бог не прийме, а наш прийме.

Катра, спохмурнівши, пильно дивилась на селянина. Вона гостро спитала:

— Як тебе звати?

— Чи, панно, не знаєш? — Селянин посміювався.— Арсеном звати мене, Арсен Поддугін, потомствений почесний землероб. Запиши в книжку.

В юрбі засміялись. Любов Олександрівна поспішно сказала:

— Стривай, добре. Кажеш, підете ви на нас усім російським миром. Ну, поділили ви землю нашу. Скільки на душу припаде?

— Розрахунки нам, пані, відомі. По чотири десятини.

— Ні, стривай! А з міста, ти думаєш, на дарову землю не налетять? Собі не зажадають? Давати — так уже всім давати, чому вам одним?.. А що тоді по Росії піде?

— Е, що не піде! А вас зняти треба першим ділом. Тоді буде видно.

Ми їхали з Катрою. Огидна вона мені була. А вона дивилась на мене із злим викликом.

— Ці самі селяни спалили в нас зимою всі стоги в Антоновській дачі. А мама перед ними танцює, увивається...

У-у, інтелігенти м'яклі!.. От мені розказували: в Катеринославській губернії молоді поміщики організували летучі загони. Згоріло що у поміщика,— зараз же горить і це село.

— Ого!

— Так. Це чесно, сміливо й красиво... Знизуй плечима, іронізуй... «Знедолені», «стражденні»... Ці самі ушаковці, які тільки що з мамою говорили,— вся земля, на їх думку, неодмінно повинна перейти до них одних. Як же, адже їхня пані! А сусіднім селам вони вже від себе збираються перепродувати. За журавля в небі тепер уже в них ідуть бої з опасовськими й архангельськими. Жадібні, нахабні куркулі, більш нічого. Розгорілись очі.

Ми проїхали велике торгове село. Дівчата водили хоро-води. Біля казенки сиділи на траві п'яні селяни.

Звернули в бічний провулок. Назустріч ішли три хлопці і п'яними голосами нестройно співали:

Отречемся от старого мира,
Отряхнем его прах с наших ног...

Помітивши нас, вони замовкли. Насмішкувато дивлячись, скинули шапки і вклонились. Я відповів. Ми повільно проїхали.

— Бач, з харчів панських,— гладкі які та рум'яні! Знай, гуляй і в будні, і в свято!

— Зараз ось у лісок зайдуть, заваляться під кущик... Ей, пане, хороша у твоєї дівчини...?

Долетіло брудне, сороміцьке запитання, і всі троє навмисне голосно засміялись.

Ми повільно їхали далі. Катра — бліда, з палаючими очима — пильно дивилася мені в очі.

— І ти за мене не заступишся?

— Стріляти в них накажеш?

— Так! Стріляти!

Я розгублено усміхнувся і знизав плечима. Ззаду долітало:

Голодай, щоб они пировали...

— Ну, добре!..— Вона з ненавистю і грізним чеканням усе дивилася на мене.— А коли б вони зупинили нас, стягли мене з шарабана, стали гвалтувати? Тоді що б ти робив?

— Не знаю я... Катро, годі про це.

— Теж визнав би цілком природним? Ну, звичайно! Законна ненависть до панів, дикість, в якій ми ж винні...

У-у, доктринер! Огризок поганий!.. Я не хочу з тобою іхати, злізай!

— Тпру!

Я спинив коня, передав віжки Катрі і зліз з шарабана.

— До побачення,— сказав я.

— Не до побачення, а прощайте!

Вона стьобнула коня віжкою і швидко поїхала.

Покіс кипить. На великій луці косять щепотьєвські селяни, з Пісочних Вершинок возять сіно наші, сеяновські. За садом сьогодні склали чотири стоги.

Під'їжджали скрипучі вози. Федір Федорович сидів у затіночку на складаному стільці і записував прізвища селян, що під'їжджали. Біля нього стояв десятицький Капітон — високий, з виступаючими під сорочкою лопатками. Шахраювато сміючись очима, він говорив Федорові Федоровичу тоном, яким говорять з малими дітьми:

— Пишіть у книжку собі,— Іван Колесов, третій раз.

— Зажди, любий! А де ж другий був?

— Другий віз він уже, значить, склав, у вас прописано... Лизар Пененков, Олексій Косаєв...

Федір Федорович підозріливо оглядав вози, але нічого не бачив короткозорими очима. Поступово він дедалі більше добирав смаку в записуванні, дедалі рідше дивився навколо і тільки старанно писав, що йому вигукував у вухо Капітон. Гаврило Мохначов, який чекав черги, з похмурою цікавістю дивився через плече Федора Федоровича на його письмові вправи.

— Пишіть тепер у книжку,— Петро Караваєв, четвертий раз.

— Де ж він? Петро Караваєв!

— А він, значить, зараз під'їде... Он його віз, під яром!

Федір Федорович суворо сказав:

— Так, брат, не можна. Коли приїде, тоді треба записувати.

Капітон сміявся очима.

— Так, так!.. Розумію!.. Коли, значить, приїде, ви в книжку і запишете його.

Кипіла робота. Оберемки сіна обвисали на довгих вилах, трусячись, пливли вгору і, раптом розтріпавшись, летіли на стіг. Пахло сіном, людським і кінським потом. Від

міцно скорочуваних мускулів підбадьорливою силою насичувалось повітря, і весело було. І дратівливу зневагу будив Федір Федорович, що сидів із зошитом,— бездіяльний, а жирною, сутулою спиною.

Авторитетним тоном, хизуючись знанням потрібних слів, він робив зауваження:

— Слухай, Тимоше! Ви рано стіг почали заклубочувати.

— Рано! І то ледве вилами дістанеш!

— Є вила довгі.

— І то не короткими подаєм. Ей, дядьку Степане, приймай!

Сонце сідало. Ніжно і сухо все золотилось довкола. Не було похмурих облич. Світла, п'яна радість ішла від красивої роботи. І п'яніла голова від запаху сіна. Воно завоювало все — сіно на укоченій дорозі, сіно на гілках беріз, сіно у волоссі чоловіків і на хустках баб. Федір Федорович дивився короткозорими очима і усміхався.

— Сінна вакханалія... Хе-хе!

Вивершили останній стіг. Чоловіки зв'язували вірвовки, курили. Дідусь Степан обчісував граблями сіро-зелений стіг. Старий був блідіший, ніж звичайно, і більше горбився. Очі сумовито переборювали втому, а все-таки, шулячись, радісно світилися, дивлячись, як захід ніжно-золотим сійвом провіщав надовго гарну погоду.

Сіло сонце.

На великій луці в таборі щепотьєвців задимилися вогнища. Ми йшли з Борею по скошених рядах. Сірі метелики миготливими хмарами знімались перед нами і ззаду знов сідали на ряди. Дзижчали в повітрі руді червневі жуки. Лягавий Аякс очманіло-радісно носився по луці.

По дорозі серед жовтіючого жита яскравими барвами зарябіла юрба дівчат з граблями. Линула пісня.

Вони наближались в п'яно-веселому урагані пісень і танцю. Часто і дрібно звучав приспів:

Траву збито, на пні жито,
Не покошено в саду...

Висока дівчина, підперезана джгутом із сіна, танцювала перед ідучим натовпом. Схиливши голову, з строгим, прекрасним профілем, вона здригалася плечима, кружляла, притупувала. І дивно красива невідповідність була між її неусміхненим обличчям і хвацькими рухами.

Висунулася з червоно коливного натовпу інша дівчина, приземкувата й вилицювата. Широко усміхаючись, вона затанцювала поряд з високою дівчиною. Вони танцювали, підштовхували одна одну плечима і кільцем згинали руки.

Траву збито, на пні жито,
Не покошено в саду...

— Гей, паничі! Ідіть до нас!.. Зацілуємо!

Рум'яні жіночі обличчя принадно усміхались. Неслися жартівливо-безсоромні заклики. І не було від них гидко, хотілось усміхатись на відповідь світло і п'яно.

Вони пройшли мимо. Слідом проплив запах кумачу і гарячого людського тіла.

Аякс здалеку загавкав на юрбу. Висока дівчина з гиком побігла йому назустріч. Аякс здивовано замовк і, злякано загавкавши, кинувся геть. Вона за ним, по буйних рядах скошеної трави. Аякс тікав і гавкав. В юрбі дівчат реготали.

Раптом висока дівчина кинулась головою в сіно і повернулась. Ноги високо дригнули в повітрі над рядами. Аякс здивовано сів і підняв вуха.

— Хо-хо-хо! — загримотіли в таборі чоловічі голоси.

Боря почервонів і відвернувся.

Темніло. Перепели переключалися в теплому житі. Голосніше линули з росистих лощовин різкі звуки деркачів. У сірій, запахній темряві з панського двору йшли селяни, випивши горілки.

Після вечері я сидів на східцях ганку. Була глибока ніч. Усі спали. Але я не міг. Чисті, світлі струмини дзвеніли в душі, звивались і співали, радісно співали все про те саме.

Зійшов пізній місяць.

Біля стайні чорнів віз, жував і пирхав кінь. Щепотьєвці скінчили відрібок і поїхали; Олексій Ритов заїхав у двір попрощатися з батьком, і вони заговорились. Великий плечистий Олексій сидів, похнюпившись, на заколеснику воза і кури́в. Степан радісно і любовно дививсь на нього.

— Ех, Альохо, пора тобі, малий! Ідь. Хлопці он уже коли поїхали. Завтра ж світом вставати тобі, а ночі нині короткі.

І знову вони повільно розмовляли. Степан торкав руками віз, гладив коня.

— Хороший коник!.. Його б, малий, овесцем годувати,— ще б гладшим став.

— Еге... Гнідий був,— не простьобнеш! А цей іде, однаково, що грає...— Олексій втомлено позіхнув і, позіхаючи, кивнув на стайню.— У стайні спиш?

— А то де ж?

— Ось тут би тобі спати, на вільному повітрі. Душно, мабуть, у стайні.

— Ну... У стайні треба спати. Вночі, буває, забалакають коні. Крикнеш,— стихнуть.

Місяць світив із-за лип. За рогом будинку, в саду, самотньо і тужливо заскиглив Аякс.

— А з своїм покосом все ще не впорались?

— Ні, не косив ще. Завтра на збирання до нашого пана виїжджати.

Степан зітхнув.

— От, хлопче, горе твоє,— всі дівки у тебе. Хлопчак був би,— он ще який, а по нинішньому часу і за такого тридцять карбованців дають. А від дівок яка користь?.. Теж про себе скажу,— помру я скоро, Альохо. Ослаб! Нещодавно он яке крутіння зробилося,— два дні без язика лежав. А нині на стогу стояв, раптом знову в голові за-вертілось, як колеса які... Не продержусь довго. А ще 6 годочків зо два протягти,— тобі за моєю спиною от би як було добре!

Олексій мовчав.

Віав легкий вітерець. Широким, міцним теплом несло з полів. Степан стояв, звисивши руки, і дивився в теплий сутінок.

— Погодка ж, малий! Погодка! Увесь покіс тепер про-стоїть. Диви, і жито захватить.

І неначе щось нечутно говорив йому цей м'який сутінок, просочений примарним, усе зливаючим місячним світлом. І неначе він радісно прислухався до цієї таємної мови. Подумав, повільно підніс до носа щіпку тю-тюну.

— А що, малий... Нічого там не буде, як помреш. Ось як жеребець гнідий здох,— так само і ми.

Зливалася з блискотливим сутінком згорблена маленька постать з дрижачою головою. Хто це? Людина? Чи щось інше, не таке відокремлене від усього навколо? Здавалося — ось тільки поворухнись, моргни,— і розпливеться в місячному сяйві цей маленький дідок; і вже буде він не окремо, а скрізь навкруги в повітрі, і благодатною росою тихо опуститься на сіру від місяця траву.

Поїхав Олексій. Степан постояв, подивився йому вслід і пішов до стайні.

Аякс за рогом усе вив. Затихав на хвилину, прислухався, починав гавкати і кінчав жалісливим виттям.

В будинку дзвякнуло вікно, розчинилось. Висунулась скуйовджена голова Федора Федоровича. Хрипко і сердито він крикнув:

— Геть ти!.. Аякс!

Виття замовкло.

— А-аякс!

Було тихо. Вікно повільно зачинилось.

Аякс у саду раптом завив гучно, на весь голос, неначе згадав щось гірке. І вив, вив, кликав і шукав когось тужливим виттям.

За темними вікнами засвітився вогник. У халаті, з свічкою в руках, Федір Федорович увійшов до залу. Він розчинив вікно і злісно крикнув у росисту темряву саду:

— Аякс! Геть!.. Ось я тобі!

Аякс на хвилину замовк і завив знову.

Тьмяно горіла свічка на обідньому столі. Федір Федорович, скуйовджений і згорблений, повільно ходив по темному залу, спинявся біля зачинених вікон, знову ходив.

З того світлого, що було в мені, в тому світлому, що було довкола, темним жителем чужого світу видавалась ця людина. Вона все ходила, потім сіла до стола. Закуталась в халат, згорбилась і тужливо завмерла під нагадуваннями про смерть, що звучали з темряви. Бачив я її скуйовдженого, відіраного від життя Господаря, бачив, як в самотнім жаху ворухиться він на дні душі і нічого, нічого не чує довкола....

П'яніє голова. Пронизується все єство міцною, радісною силою. Все довкола скритно світиться.

А на березі річки, в моїй лощовинці,— там твориться і тонко мною сприймається величезна таємниця життя. Чаклунськими чарами повна лощовина. Там я відчуваю все якимсь особливим чуттям,— про нього не пишуть у психологіях, мислю якимсь особливим способом,— його нема в логіці. І мені не потрібні тепер звірині очі, я не томлюся тим, що напіввідкривається в них, загадково манячи і зникаючи. Не через очі я тепер говорю з усім, що довкола. Неначе тіло саме перебудовується і виробляє здатність до

невідомої людям розмови, без слів і без думок,— таємничої, але виразної.

Сідало сонце. Нерухомо стояла на півдні синювата муть, слабо миготіли далекі відсвіти. Трава в лощовині починала роситись. М'яким теплом томило повітря, і дратував одяг на тілі. Буйними, кипучими джерелами било навколо життя. Носилися пташки, дзижчали мошки. Трави виставляли свої квіти і запахами, барвами закликали комах. Почувалася чиста, несвідома душа дерев і кущів.

Я роздягся і з одягом на руді пішов. Тепло-волога трава пестилась до мене, пахучо обіймала тіло, таке огидно ніжне, всьому чуже, яке забуло і світло, і повітря. Обіймала, кликала кудись. Наполегливо говорила щось, чого недостойне вмістити людське слово, чого не зрозуміти мозкові, здавленому кістяними покришками.

На півдні росли чорносині хмари. З трепетом перебігали червонуваті виблиски. Я скупався і лишився сидіти на березі.

Все довкола жило зосереджено і швидко. Бабка квапливими колами носилась над гладінню річки і хапала мошок. Мошки весело ширяли над рікою, повзали, лоскочучи шкіру, по моїх голих ногах. І вони не думали, що я зараз могу розчавити їх рукою, що зараз їх схопить бабка.

Ух, як усе жило довкола! Любило, боролось, відпочивало, допомагало одне одному, нищило одне одного,— і жило, жило, жило!

І захотілося мені скочити, здивовано засміятися з свого каліцтва і, виставляючи його на позорище, вигукнути людсько-безглузде запитання:

— Нащо жити?..

Гордовитим франтом, грудьми вперед, летів над осокою комар з трьома довгими ниточками від черевця. Це, здається, одноденка... Ефемериди! Вона живе всього один день і нині з заходом сонця помре. Жалюгідний комар. Від усіх він нікчемніший і слабкіший, ось-ось смерть. А він, танцюючи, пливе в повітрі, такий гордий життям, неначе перед ним схилилися світ і вічність.

Рожево-жовтий захід помутнів. Я йшов додому стежкою серед гнучко-живих стін квітучого жита. Під босими ногами втоптана стежка була гладка і волого-тепла, як розім'яте від сну людське тіло.

Не хотілося йти, я все спинявся. З жита тягло широким теплом, в гуштині зеленкувато-блідих стебел безперервно

звучав тонкий дзенькіт мошви. Через голі ноги від теплої землі йшла якась чиста ласка, і все було близьке, близьке...

Де був я? Де було що навколо? Всюди широкими хвилями неоглядно коливалось величезне, несвідоме життя. І з темної глибини моєї, де хаос і сліпий Господар, я відчував, як звідти на всі боки жадібно тяглися щупальці і пили, пили, з напіраючого кругом життя його торжествуючу, неусвідомлену правду.

І як усе життя довкола томилося цією несвідомістю! Воно тяглося і проникало до мене, через мене хотіло усвідомити себе, повзло по розкинутих щупальцях. І почувалося,— тісні були шляхи і переривисті, як зав'яле, підгниле коріння. Тільки малі краплі доходили до мене.

Та нехай! І цих крапель було досить.

Хотілось упасти коліньми на гладко-теплу землю, і здійняти руки, і в захваті молитись... Кому? Наче сонячно-гаряче і яскраве світло ринуло в душу, прорвало туман, який огортав її... Життя! Життя!

Сила велика. Сила всесвята і блага. Все, що просочувалося нею, освітлювалося зсередини і звеличувалося, усе починало трепетати якимись швидкими внутрішніми биттями. Темнів вдалині величезний дуб, сірів на стежці запорошений подорожник, високо в небі летіла чапля, в'яло повзав із землі дощовий черв'як. Все і всіх життя приймало в себе, владар світлий. Скільки я думав, скільки шукав — і нічого не міг зрозуміти ні своїми думками, ні думками інших людей. А тут тепер було все так ясне і просте, таке несподівано зрозуміле. І коли б Альоша зрозумів хоч на мить...

Зрозумів... Щось боляче кольнуло в душу. Цього зрозуміти не можна. Може зрозуміти тільки просвітлілий Господар, а він зрадник і раб, йому не можна довіряти. І звичайному я вороже насторожився. Я шукав,— де він, вічний кліщ душі? Але не було його. Він зник, злився зі мною, злився з усім навколо. Не було роз'єднання, не було рабства, була сама тільки безмірна радість. Радість розуміння, радість визволення.

Я вийшов на дорогу до садиби. Там, де була на небі муть, тепер ворушились і швидко росли кудлаті хмари. Раз у раз трепетали червоні виблиски, стримано рокоотав грім.

На краю дороги ворушився під налетілим вітерцем куц полину. Був він увесь вкритий сивим пилом, серед жовту-

ватих квіточок повзали гостренькі чорні кузьки. З сміхом у душі я спинився, довго дивився на куш.

— Ти! Скинь свою несвідому мудрість. Думай! Скажи,— нащо ти живеш? Обсипає тебе придорожній пил, повзають по тобі кузьки. Смокчеш ти соки з землі, лелієш своє життя,— нащо? Подумай,— нащо?

І відразу обмякла душа куща, неначе смородом його обвіяло. Став він жалюгідним і нікчемним. Задумався сумовито, нарешті, відповів:

— Так, таке життя безглузде... А ось що,— треба жити для всіх цих інших полинних кушів. Прикривати їх від пилу, переманювати на себе шкідливих кузьок...

— Ну, а їм що від того, що менше їх буде обсипати пил і менше будуть точити кузьки?

Все ширше розтікався сморід. Сірий, млявий сутінок вставав із землі. Все довкола — все ставало нікчемним і огидним. Ластівки зупинили свій літ у повітрі, розгублено і нерішуче тріпотіли крильцями.

— Нащо наше життя? Ну, будемо ловити мошок, виведемо пташенят. Восени летіти за море, потім повертатися. Знову ліпити гніздо, знову виводити пташенят, і так щороку. А потім — смерть.

І всюди довкола зашелестіло, занило, зашипіло, застогнало. Дощові черв'яки занепокоєно виповзали з своїх ходів, никло колосками жито, очманіло металися мошки.

— Нащо життя?

Нетерпляче раптом блиснуло повітря, і гнівний, обурений гуркіт покотився по небу. Шалено рвонув вітер. Чорне і грізне швидко мчало зверху.

Хотілося сміятись, хотілося простягати руки.

— Не гнівись, велике! Я тільки жартував,— жартував пошлим людським жартом... Життя! Життя! Не ображу я тебе, не вкладу в тебе запитань підгниваючої власної душі. Я далекий від тебе, важко розрізняю тебе крізь мутний туман,— але я тепер знаю! Я знаю.

Перекочувався грім. Вив сухий вітер, захоплював дух, тріпав одяг. І все життя навколо закрутилося вільним, радісно-п'яним ураганом.

ЗА ГРАННЮ

Іполит Сергійович, полковник, ніч перебув жахливу. Цієї ночі він уперше глибоко, десь усередині, відчув, що вмирає, що смерть близька і що обманювати себе нема чого,— від неї не врятуєшся нічим. Над ранок йому стало краще, він задрімав. Прокинувся злегка відсвіжений. Але міцним лишилося відчуття глибокого руйнування організму, якого нічим вже не поправити. Вночі до нього хтось приходив. Хто? Приходив важний лікар — грек, з товстими вусами й брильянтом на персні. Та приходив ще хтось, темний і невиразний. Прийшов нечутно й оголосив йому смертний вирок. Коли буде страта, точно не сказав, але попередив, що скоро.

В душі були жах і відчай. Кінчилося життя, кінчався весь світ довкола. А в розчинені вікна несло вранішньою прохолодою і сухим запахом пустині, злегка змішаними з приємним здалека запахом кізякового диму. Як звичайно, верещали у вічно синьому небі незчисленні яструби, і слабо ворушилося під вікнами тьмяніюче листя акацій з жмутками рудих стручків. Як звичайно, приніс каву ввічливий лакей — поляк Кароль. І навіть у дружини, — навіть у неї, — лице було тільки звичайно-втомлене від безсонної ночі; ні жалю до нього, ні жаху. Невже вона не розуміє, що він скоро помре? Розуміє, певна річ, але вже давно освоїлася з цією думкою і терпляче несе свою жінчину повинність догляду за приреченим чоловіком. Загоріла під африканським сонцем, рум'яна, незважаючи на безсонну ніч. І який пишний бюст!

Він сидів біля вікна і відсьорбував із склянки каву, часто дишучи хрипличими легенями. Чутніший був запах пустині і вранішньої прохолоди; над дахами городка, за вузьким мінаретом, далеко в пісках маячила самотня пальма, мчав бедуїн. Уявлялось, що радісно і прекрасно мало бути в цій лісовій далечині, що не збулася ще таємниць ночі.

Іполит Сергійович уколів схудлу руку об щетину підборіддя і вороже сказав:

— Аню, я тебе вчора дуже просив покликати сьогодні вранці перукаря. Чому не покликала?

Вона відповіла рівним, терплячим голосом, яким звичні жінки говорять з вередливими дітьми й дразливими хворими:

— Я покликала. Він сказав, що прийде о дев'ятій ранку.

— То що ж не приходить?

— Не знаю. Я просила його бути акуратним. Усього чверть на десяту. Прийде.

Іполит Сергійович пробурчав:

— Швидше помреш, ніж дочекаєшся навіть перукаря якогось! Маєш з такою щетиною в труну лягати. Адже ж непристойно.

Він сподівався, що Ганна Олексіївна заперечить: з якої речі в труну? — хотів, щоб вона стала доводити необгрунтованість його сподівань, а він би їй довів, що ні, сподівання цілком поважні. Та вона промовчала. Він з ненавистю подивився на неї і одвернувся до вікна.

Прийшов перукар — невисокий на зріст красень з чорними веселими очима і закрученими в стрілку вусиками. Густо намастив йому щоки білосніжною піною і почав брити.

Іполит Сергійович, щоб тільки щось казати, похмуро спитав:

— Ви грек?

Перукар весело звів брови.

— О, ні, синьйор! Я бідний. Який же я грек? Я італієць. Греки не бувають бідні.

Іполит Сергійович усміхнувся куточками губ.

— Не бувають?

— Ні. Грек сидить собі і відкладає, — піастр до піастра, шилінг до шилінга, фунт до фунта. Складе добрий капіталець, і поїде до Афін. І там ходить вулицями, — живіт отакечки наперед, і сигарою — пуф! пуф! А наш брат, італієць... набралось у кишені десяток шилінгів, — зразу ж парочка фіа-

сок вина... Mandolina, serenata... Amici... І фіть! Знову нічого нема в кишенях!

Він весело засміявся. Говорив він з поважним іноземцем, наче з рівним, без улесливості і неприємної розв'язності,— з тою милою, благородною простотою, на яку здатні тільки італійці. Блискуча бритва легко ходила по худих щоках Іполита Сергійовича; знімаючи з них посірілу піну з дрібними обрізками волосся. Італієць говорив без угаву, розповідав місцеві плітки.

Він пішов, і в повітрі від нього лишився запах часнику і нібито легкий якийсь хміль веселої, усміхненої радості. Бідняк. Живе, мабуть, в конурі, радий шилінгові на чай, а як, щасливий, живе,— кипить життям! І все навколо вміє перетворити в радість. І всякий так само міг би, і він сам, якби... якби ще був час. І полковникові стало ще важче.

Ганна Олексіївна винесла розкладне крісло на балкончик кімнати, він важко сів у нього. Балкончик виходив на захід; вдалині, серед пустині, темніла зелена долина Нілу, вся в пальмах, за нею в гарячому світлі дримали піраміди. Сонце до балкончика не діставало.

Внизу, в садочку пансіону, вже почалося звичайне життя. На квітниках порпався садівник-араб з червоними повіками. На кам'яному майданчику, обнесеному балюстрадою, в розкладних кріслах густо лежали під парасолями хворі, зосереджено віддаючи свої тіла цілющому промінню єгипетського сонця. Між кріслами шмигляли вертляві хлопчачи-араби, пропонуючи листівки з краєвидами, апельсини, старики продавали фальшиві речі старовини. Біля кам'яних воріт стояв осел в оздобленому сидлі і кричав, наче п'яний белбас, якого душать. З ганку вілли, натягаючи рукавички, виходили загорілі туристи, щасливі невідомим відчуттям свого здоров'я, ішли до воріт, сідали в екіпажі і з лясканням бичів їхали на екскурсії. По вулиці радісним потоком лилося своє, барвисте й шумливе життя. Гарно вбрані продавці води оглушливо дзвеніли в мідні тарілочки; бігли ослики; поважною ходою, з піднесеними головами, проходили навантажені яскравочервоними яблуками верблюда,— дивовижна й прекрасна казка пустині.

Іполит Сергійович лежав на своїм балкончику, піднесений над цим життям і відокремлений від нього, і міцно сидів у душі спогад про нічного відвідувача... Мине тиждень,—і він гнитиме тут, на грецькому кладовищі, а на них

на всіх світитиме гаряче сонце, вони будуть рухатися, метушитися, жити...

Підійшов під балкончик рябий араб у білому балахоні і сказав, дивлячись угору:

— Baron! Du nicht Esel reiten?

І вказував на осідланого осла біля воріт. Іполит Сергійович заперечливо похитав головою.

Араб приставав:

— Very good!.. Отчень карьош!

Іполит Сергійович озлився і грізно крикнув:

— Рух (іди геть)!

І ще більш відокремленим, ще більш самотнім відчув він себе від цього запрошення взяти участь у житті, що відійшло від нього.

Жваво ввійшла Ганна Олексіївна, з слідами поцілунків сонця на лиці, з квіточкою іланг-іланга в петлиці блузки. Знову його вразило, який у неї пишній бюст і яка далека вона від того, що в нього на душі.

— Аню! Адже ж хазяйка просить не рвати в саду квітів! Яка некультурність! Не можна ж так безцеремонно нехтувати всякими правилами.

Ганна Олексіївна лагідно заперечила:

— Це мені пані Казіміра зірвала, сестра хазяйки.

Він не слухав і казав далі:

— Навіть у Сінгапурі при вході в громадський сад вишіено оголошення: «Квітів не рвати, кущів не ламати, по траві не ходити».

У двері постукали. Увійшла генеральша Глоба-Михайленко,— велика і м'яка, з ласкавими очима. Вона завжди ставилась до Іполита Сергійовича з жалем і увагою, і він почував, що добра душа її болить за нього. І тепер вона уважно розпитувала його про нічний припадок, вдивляючись у його брудновоскове обличчя.

Іполит Сергійович, бадьорячись, зневажливо розповідав полковницьким басом:

— Так, знаєте, маленький припадочок був, щось подібне до ядухи... Лікар каже, через серце. Це, каже, при туберкульозі легень буває... Та я нічого, а тільки ось Анку свою замучив,— скільки ночей не спить. Капризую, чіпляюсь...

Генеральша слухала, кивала головою, а в очах її було щось відсутнє, як буває, коли ввічливо говорять з людиною, а прислухаються ще до чогось стороннього. Серце

його впало: це вона чує за його плечима нічного відвідувача.

О другій годині обідали.

Дзвякав посуд, парували тарілки з запашною юшкою, чувся веселий російський і польський говір. Присутні на обіді розповідали про вчорашній концерт у казино, ділилися враженням від огляду пірамід і каїрських музеїв. Усміхалися гарні жіночі обличчя, пахли квіти у вазах, мерехтіли брильянти, виблискувало вино в скляночках. І у всьому Іполит Сергійович відчував трепет радісної, світлої стихії життя, яка покидала його і яку він відчув і в прохолоді далекої пустині, і в безтурботній балаканині італійця.

Він сидів у глибокому кріслі за окремим столиком разом з дружиною, відсьорбував із склянки молоко і з темним лицем похмуро дивився. І в кожного на душі ставало тривожно і неприємно. Начебто мрець вчепився за край могили і дивився з неї погаслим своїм поглядом на живих.

По обіді Іполит Сергійович знову лежав у кріслі на своєму балкончику.

Через сад пройшов араб-листоноша в фесці і в форменій куртці, зійшов до них нагору, постукав і подав Ганні Олексіївні рекомендованого листа. Лист був з Росії від бабуні. Весь він був сповнений вістями про їхнього хлопчика. Він здоровий. Росте і дивовижно розумнішає. З'явилися якісь свої особливі слова. Розумний хлопчисько. Похоронні дроги називає «помирон»; зельтерську воду — «їжаква вода».

— Як дотепно! Колеться, наче їжак! — сміючись, вигукнула Ганна Олексіївна.

Іполит Сергійович слабо всміхнувся блідими губами.

— Так. Дотепно. Футуристом вийде.

І боляче шпигонула серце думка, що ніколи вже не побачить він цього чудового хлопчиська з серйозними оченятами, синіми, мов нічна блискавка.

Ганна Олексіївна тихенько плакала.

— Чого ж ти плачеш?

— Я не знаю.

І сльози бігли по її рожевих щоках. І ще, і ще раз вона перечитала листа.

— «Учора їв м'ятну цукерку, раптом каже: «в роті дме!...» Правда, чудово? І оченята його такі уважні... Так приглядаються...»

Вона притиснулася чолом до листа на столі і заридала.

Іполит Сергійович потемнів. Важким поглядом дивився він, як здригалась у дружини потилиця з золотими завитками волосся. Ганна Олексіївна поспішно витерла сльози і винувато сказала:

— У мене чомусь нерви сьогодні розходились... От дурна! Чого плачу? І голова болить трошки. Піду, пройдуся.

Вона вийшла в сад і з палаючими щокми швидко стала ходити по доріжках. Іполит Сергійович низько схилив тремтячу голову. Він подумав із злістю:

О, подожди! Близка моя могила.
А ты цвєтка весеннего свежей...

У сад вийшла генеральша. Ганна Олексіївна сіла з нею на лаву під квітучим жасмином, стала їй читати листа і знову плакала. Генеральша щось ласкаво їй говорила, і лице у неї було серйозне, строге. Ось що вона, мабуть, каже: та вам чого плакати? Три-чотири тижні,— і ви знову побачите свого хлопчика. А чоловік ваш,— він його вже не побачить ніколи. І ніколи не побачить милої Росії, не почує вечірнього гомону московських дзвонів, не понесеться, плав:о погойдуючись, у трамваї по Арбату... Не себе пожалійте, а його. Обніміть його голову руками, облійте її слізьми і скажіть: «Бідний ти мій, бідний!»

На ганку, спираючись на палицю, з'явився генерал у білій панамі, генеральша підвелась йому назустріч. Ганна Олексіївна лишилася сидіти на лаві і знову жадібно почала перечитувати листа. Генеральша з чоловіком пішли до воріт. Коли вони проходили під його балкончиком, Іполит Сергійович почув, як генеральша говорила:

— Серце крається, як на неї подивишся. Бідна Ганна Олексіївна!

Вони зникли за ворітьми.

Величезне червоне сонце опускалось за далекі піраміди. На мінареті за базаром з'явився муедзин, довго речитативом вигукував свої заклики до молитви. Іполит Сергійович все сидів нерухомо, широко розкривши очі. «Бідна Ганна Олексіївна!...» Вона бідна... Вона бідна...

Нічого він довкола не бачив, ні про що, здавалось, не думав. Коли увага повернулася, сонце вже сіло. На фоні сухої, червоної зорі чорніли силуети пірамід. Яскравою смужкою червонів Ніл. У пальмових гаях стелились від сіл сині дими. А ближче і далі лежала широка пустиня,— ти-

ха, вічна,— і по пісках її прощальною ласкою гаснучої зорі пливли ніжнолілові і блідорожеві тони.

«Бідна Ганна Олексіївна!».. Сказала, це така добра, жаліслива душа. Яка ж, значить, непрохідна грань, що відокремила його від життя! Вони всі — там, за гранню, вони можуть жити болями один одного, але до нього вже неспроможна досягти їх жалість. Тонка грань між ним і ними, а начебто ціле море роз'єднує їх. Він б'ється й захлинається серед розбурханих хвиль, обурюється, що мук його не бачать люди з берега. Та вони просто *не можуть* бачити,— надто вже він від них далеко, і винуватити їх в цьому неможливо. В чому винуватити? Вмирати людина повинна одна. Це так ясно.

Рожево-лілові тони пісків тьмяніли, пустиня темніла. Великий спокій розливався над нею. Величезна якась хвиля м'яко підхопила його душу і понесла в цей ласкаво-теплий, все темніючий простір. Тихе блаженство охопило його. І дивним здавалось,— як міг він бути таким дріб'язковим і злобним, як не міг зрозуміти великої матерньої туги, що переповнювала душу змученої його Анки.

Легкий вітерець подув з пустині. Наче повітряний посланець прилетів з густіючої тьми,— ніжно погладив його по голові, ласкаво провів руками по обличчю. «Ходімо, брат, пора!» І душа приреченого пристрасно потяглася за ним. Що йому було тепер до світлої стихії життя, сплески якої так ображали й мучили його сьогодні? Перед ним тихо хвилювалась нова, невідома йому стихія, повна радості і таємниці.

Поспішно ввійшла Ганна Олексіївна, злякана і сконфужена. Вона несподівано заснула, спершись ліктем на спинку лави, і так проспала дві години. В темряві вона не бачила зовсім зміненого обличчя чоловіка, не бачила його мокрих щік. Вона сказала боязко:

— Іпа, милий! Я така винна!.. Я ненароком заснула...

Іполит Сергійович взяв в обидві руки її руку, припав до неї губами і, схлипнувши, сказав:

— Бідна ти моя, бідна!..

ЗМАГАННЯ

I

Коли змагання було оголошено, ніхто в місті не сумнівався, що виконати завдання здатний лише Двічі-Увінчаний,— на весь світ прославлений художник, гордість міста. І тільки сам він відчував у душі деякий страх: він знав силу молодого Єдинорога, свого учня.

Глашатаї ходили по місту і звично-гучними голосами сповіщали на перехрестях про ухвалену постанову народних зборів: призначити змагання на картину, яка б зображувала вроду жінки; картина ця, величезних розмірів, буде поставлена у центральній ніші портика на Площі Краси, щоб кожен, хто проходить мимо, здалеку міг бачити картину і безустанно славити творця за дану ним світові радість.

Якраз через рік, у місяць винограду, картини мають бути виставлені на всенародний суд. Чия картина виявиться достойною прикрасити собою кращу площу славетного міста, того буде нагороджено щедріше, ніж колись нагороджували царі: потрійний лавровий вінок прикрасить його голову, і буде переможцеві ім'я — Тричі-Увінчаний.

Отак викликували глашатаї на перехрестях і ринках міста, а Двічі-Увінчаний, в дорожньому капелюсі і з торбиною за плечима, з кизиловою палицею в руці і з золотом у поясі, вже виходив з міста. Сива борода його ворушилася під вітром, великі, завжди тоскні очі дивилися вгору, у гори, куди піднімалася поміж виноградників кам'яниста дорога.

Він ішов шукати по світу вищу Красу, втілену творцем в жіночому образі.

Біля хатини за плотом чорнокудрий юнак рубав сокирою хмиз на грабовому оцупку. Він побачив подорожнього, випростався, відкинув кучері з засмаглого обличчя і радісно блиснув зубами і білками очей.

— Вчителю, радуйся! — весело привітав він подорожнього.

— Радуйся, сину мій! — відповів Двічі-Увінчаний і пізнав Єдинорога, любимого свого учня.

— В далеку путь ідеш ти, вчителю. Капелюх у тебе на голові і торбина за плечима, і сандалії у тебе з важкої буйволячої шкіри. Куди йдеш ти? Зайди в мій дім, отче мій, вип'ємо з тобою по кухлю доброго вина, щоб мені побажати тобі щасливої дороги.

І з великою поспішністю відповів Двічі-Увінчаний:

— З охотою, сину мій!

Єдинорог з розмаху увігнав блискучу сокиру в оцупок і крикнув, радіючи:

— Зірко! Швидше сюди! Неси нам кращого вина, сир, винограду! Велика радість сходить на дім наш: учитель мій іде до мене!

Вони сіли перед хатиною, в тіні виноградної лози, що звісила над їх головами чорні свої грона. З боязким благоговінням поглядаючи на славетного, Зірка поставила на стіл глечик з вином, дерев'яні тарілки з сиром, виноградом і хлібом.

І спитав Єдинорог:

— Куди зібрався ти, вчителю?

Двічі-Увінчаний поставив кухоль і здивовано глянув на нього.

— Хіба ти не чув, про що третій день кричать глашатаї на площах і перехрестях міста?

— Чув.

— І... збираєшся виступити на змаганні?

— Так, вчителю. Знаю, що доведеться боротися з тобою, але така боротьба не може бути для тебе образливою. Знаю, що важка буде боротьба, але не художник той, хто злякався б її.

— Я саме так і думаю. Знаю і я, що боротьба має бути важка і перемогти тебе буде не легко. Коли ж ідеш ти в путь?

— Куди?

— Як куди? Шукати ту вищу Красу, яка де-небудь та повинна ж бути. Відшукати її, в кого б творець її не втілив, — чи в гордовиту царівну, чи в дику пастушку, чи в сміливу рибачку або в тиху дочку виноградаря.

Єдинокор безтурботно усміхнувся.

— Я вже знайшов її.

Серце Двічі-Увінчаного забилося повільними, сильними поштовхами, у грудях невйстачило повітря, а сива голова затрусилася. Він обережно спитав, не сподіваючись дістати правдиву відповідь:

— Де ж ти знайшов її?

— А ось вона!

І Єдинокор показав на Зірку, свою кохану. Погляд його був прямий, і в ньому не було лукавства.

Двічі-Увінчаний вражено дивився на нього.

— Вона?

— Авжеж!

Голова старика перестала труситися, і серце забилося рівно. І заговорило в ньому почуття вчителя.

— Сину мій! Твоя кохана гарна, я не заперечую. Щасливий той, чию шию обіймають оці стрункі золотисті руки, до чіхх грудей пригортаються ці чарівні груди. Але, подумай, чи така це є краса, до ніг якої має впасти світ.

— Так, саме та. Немає в світі і не може бути краси, вищої за красу золотої моєї Зірки,— палко сказав Єдинокор.

І взяв на хвилину сумнів Двічі-Увінчаного; чи не обмануло його досвідчене його око, чи, може, недобачив він чогось у цій дівчині, яка, потупившись, стояла у гарячій тіні виноградної лози? Обережно і допитливо він оглянув її. Звичайнісінька дівчина, яких усюди можна зустріти десятки. Широке обличчя, трохи косо прорізані очі, трохи рідко поставлені зуби. Очі гарні, великі, але і в них нічого особливого... Які сліпі закохані!

У грудях вчителя заклекотів радісний сміх, але обличчя лишилося серйозним. Він підвівся і, приховуючи лукавство, сказав:

— Можливо, ти і маєш рацію. Блаженний ти, що так близько знайшов те, що я маю шукати так далеко і довго. Радуйся! І ти радуйся, щаслива між дів!

Коли Двічі-Увінчаний вийшов на дорогу, він зітхнув з полегшенням і заспокоївся: єдиний небезпечний суперник сам, в своєму засліпленні коханням, усунув себе з його

дороги. Спина старика випрямилась, і, скорочуючи шлях, він бадьоро пішов угору по білому камінню русла висхлого гірського струмка.

II

Двічі-Увінчаний переходив з міста у місто, з села у село, перепливав з острова на острів. Не знаючи втоми, шукав він діву, в яку творець вклав кращу свою красу. Він шукав у виноградниках і рибальських хатинах, у храмах і на базарах, у віллах знатних панів, у палацах східних царів. Славетне ім'я його відчиняло перед ним усі двері, робило його всюди бажаним гостем. Але ніде не знаходив він тієї, котру шукав.

Одного разу, в місяць вітрів, за морем він побачив біля міської брами східну царівну, що їхала на мулах, і зупинився, і з хвилину жадібно дивився на її блискучу красу. І подумав, вагаючись: «Може, це вона?»

Але зараз же перемиг себе, відвернувся і рішуче попрямував далі.

— *Може?* Значить, не вона. Справжня краса, як світляк,— сказав він собі.— Коли вночі шукаєш у лісі світляків, часто буває: раптом зупинишся: «Стій! Здається, світляк!» Здається?... Не зупиняйся, іди далі. Це біліє в темряві камінчик, або квітка анемона, це клаптик місячного світла впав у хащі на прив'ялий листок. Коли ясным своїм світлом, пронизуючи темряву, засвітиться світляк, тоді не запитуєш себе, тоді прямо й упевнено говориш: це він!

Місяць минав за місяцем. Відшуміли на морі рівноденні бурі, опало листя з дубів. Все нижче стало ходити сонце, все глибше заглядати у вікна хатин. Туманні тіні поповзли по хвилях остигаючого моря. Гори наділи на голови білі шапки, льодовий вітер гнав по долинах сухий, шурхотливий сніг. І знову сонце стало ходити вище. Перед ранковою зорею вибігав з-за гір небесний Стрілець і цілився стрілою у вигнуту спину блискучого Скорпіона. Дужче пригрівало теплом.

А Двічі-Увінчаний все мандрував.

Був місяць фіалок. Подорожній розташувався на ночівлю на піщаному березі бухти. Випив з фляги вина, перекусив шматком чорного ячного хліба з овечим сиром, зробив собі ложе: нагріб для узголов'я підвищення з морського піску, розіслав волосяний свій плащ і схилився на ложе головою.

У тілі була втома, в душі — відчай. Ніколи, ніколи, здавалося йому, не знайде він того, що шукає. Не знайде тому, що нездатний знайти.

З південної сторони, від гір, дув теплий вітер, і весь він був напоєний запахом фіалок. Там, на гірських перевалах, лісові галявини вкриті суцільними килимами фіалок. Сьогодні ввечері він ішов стежкою по цих перевалах і миловався всім, що навколо, і вдихав невинні запахи ранньої весни. А тепер, коли сутінки одягли гори, коли в теплому вітрі здалеку наносило запах фіалок, йому здавалося: там усе прекрасніше, таємничіше і глибше, ніж він зумів побачити зблизька. А піде туди,— і знову краса відсунеться, і знову буде гарно, але не те... Що ж це за чаклунство у світовій красі, що вона вічно ухиляється від людини, вічно недосяжна і незбагненна і не укладається цілком ні в які форми природи?

Оглянувся Двічі-Увінчаний на все, що створив за своє життя, що зробило його славетним на весь світ,— і припав обличчям до узголів'я. Гидко стало йому і соромно за невмілі його натяки на те величне і незбагненне, що носилося перед його тоскними очима і чого ніколи він не зміг втілити у форми і барви.

Так він і заснув, уткнувшись обличчям у жорсткий свій плащ. З гір все дув теплий вітер, напоєний запахом фіалок, і зітхало вздовж берега море, що вічно тужить, не знає спокою.

Коли Двічі-Увінчаний прокинувся, над морем займалася зеленувато-золотиста зоря. Гори, кущі, колюча трава на березі стояли в рівному присмерковому світлі,— поєднані, м'яко світячись: світло обіймалося з тінню. Потім запалало над морем величезне, яскраве вогнище, без диму і чаду, повільно вилетіло з нього сонце і вдарило промінням по землі. І відхитнулося світло від тіні, і роз'єдналися вони. Яскравішим стало світло, чорнішою тінь.

Двічі-Увінчаний глянув на похмурі гори, що потонули в тіні. Глянув — і схопився на ноги прудко, як юнак. З передгірного горба, залита промінням сонця, спускалася струнка діва у вінку з фіалок. І була вражена душа художника до самих глибин, і відразу, без вагань, без запитань, з радістю вигукнула душа:

— Це — вона!

Двічі-Увінчаний упав на коліна і в молитовному захопленні простер руки до світозорної діви.

Настав місяць винограду. Площа Краси, як те море, шуміла народом. У глибині площі височіли два величезні, однакові розміром, прямокутники, завішені полотном. Біля одного стояв Двічі-Увінчаний, біля другого — Єдинорог. Натовп з обожуванням дививсь на впевнене, суворо-спокійне обличчя Двічі-Увінчаного і посміювався, дивлячись на бліде під загаром обличчя красуня Єдинорога.

Громадяни кричали:

— Єдинорог! Тікай із своєю мазациною, не сором себе.

Єдинорог на відповідь стріпував кучерявим волоссям і визивно усміхався, виблискуючи зубами.

Старець у пурпуровому плащі і з золотим обручем на голові вдарив паличкою з слонової кістки у срібний дзвін.

Усі притихли. Старець простяг паличку до картини Двічі-Увінчаного. Полотно сковзнуло вниз.

Високо над натовпом стояла діва у вінку з фіалок, вона спускалася з висоти, осяяна вранішнім сонцем. За нею громадилися темносірі виступи похмурих гір, ще не зачеплених сонцем. По натовпу пронісся гул, і раптом стало на площі тихо, мов у жаркий полудень у гірському лісі.

Божественно-спокійна, стояла діва і дивилася на натовп великими очима, ясними, мов ранкове небо після нічної грози. Ніхто ніколи ще не бачив у світі такої краси. Вона сліпила погляд, хотілося прикрити очі, як від сонця, яке щойно вийшло з моря. Але падала рука, не звівшись до очей, бо не могли очі відірватися від споглядання. А коли відривалися і дивились по сторонах, було з ними, як після погляду на сонце, яке щойно вийшло з моря: все навколо здавалося темним і неясним. Тіло, якого ще не обіймала жодна чоловіча рука, світилося крізь легку тканину. Але не було хтивості. Було тільки молитовне схиляння і блаженний нетутешній сум.

Темні гори були за дівою, і темно стало навколо на площі. Діви і жони присоромлено відвертали обличчя набік, а юнаки і мужі дивилися на фіалкоувінчану, переносили погляд на своїх коханих — і запитували себе: що ж подобалося їм у цих незграбних тілах і звичайних обличчях, в оцих очах, тьмяних, як нагорілий каганець.

Старий погонич мулів, з буркотливим обличчям і з щетиною на підборідді, скося оглядав свою стару; була вона жирна, з одвислим підборіддям і величезними грудьми, з

обличчям, червоним від кухонного чаду. Глянув він знову на фіалкоувінчану і знову на дружину. Боляче ущемила туга за красою його жорстке, мов підшва, серце, і страшно стало йому, з ким судилося прожити йому його важке, сіре життя.

Довго стояли люди в благоговійному мовчанні, і дивилися, і щось шепотіли. І загальне зітхання священної, великої туги пронеслося над натовпом.

Старець у червоному плащі відігнав од себе зачарування і підвівся. Було обличчя його суворе й урочисте. Із зусиллям, мовби роблячи вимушене блюзнірство, простяг він паличку до другої картини.

IV

Покров упав.

Гомін здивування і обурення пройшов по площі. На лаві, обхопивши коліно руками, подавшись обличчям уперед, сиділа і дивилася на натовп — Зірка! Люди не вірили очам і не вірили, щоб такого нахабства міг припуститися Єдинорог. Так, Зірка! Та сама Зірка, що вранці повертається з ринку, несучи в кошику півдесятка кефалей, пучки часнику і петрушки; та Зірка, що сапає за містом свій виноградник і вечорами доїть у дворику кіз. Сидить, обхопивши коліно руками, і дивиться на натовп. За нею — напівоблуплена стіна хатини й одвірок, над головою — виноградне листя, червоне по краях, між ним — важкі, сизі грона, а навколо неї — гаряча, напоена сонцем тінь. І все. І була вона на картині така ж велика, ліктів на двадцять, як і божественна діва на сусідній картині.

— Хоч з гору завбільшки намалюй, кращою не стане! — крикнув пустотливий голос.

І всі засміялися. Залунав свист, шипіння. Хтось загаласував:

— Камінням його!

І інші підхопили:

— Побити камінням!

Але ось шум почав помалу вшухати. Роти, що кричали і реготали, стулилися, підняті з камінням руки опустилися. І раптом стало тихо. Так іноді несподівано налетить з гір вітер, — завіє, зав'ється, зіб'є до неба вуличну куряву — і раптом упаде, мов у землю піде.

Люди дивилися на Зірку, і Зірка дивилася на них. Один юнак здивовано знизав плечима і сказав другому:

— А знаєш, я досі не помічав, що Зірка така чарівна. Як на твою думку?

І другий відповів задумливо:

— Дивно, але так. Очей не могу відірвати.

Високо піднявши брови, наче прислухаючись до чогось, Зірка дивилася поперед себе. Ледь помітна щаслива усмішка застигла на губах, в очах був соромливий переляк і блаженне здивування перед величезним щастям, що вставало перед нею. Вона опиналася, упиралась і, однак, вся лінула вперед в радісному, непереборному пориві. І вся світилася зсередини. Наче хтось, таємно давно любимий, несподівано нахилився до неї і тихо-тихо прошепотів:

— Зірка! Люблю!

Люди мовчали і дивились. Вони забули, що це — та сама Зірка, яка носить у кошику тьмяно поблискуючу рибу і срібні пучки часнику, не помічали, що обличчя її трохи зашироке, а очі поставлені трохи косо. Здавалося, будь вона потворна — сама потворність, освітлена зсередини цим чудовим світлом, перетворилася б на красу небувалу.

Наче сонце зійшло високо над площею. Радісне гріюче світло лилося від картини і осявало все навколо. Пригадалися кожному кращі хвилини його кохання. Тим же світлом, що сяяло в Зірці, світилося раптом перетворене обличчя його коханої у години таємних зустрічей, у години перших чистих і боязких пестошів, коли несподівано виходить на світло і широко розпускається глибоко прихована, вічна, скоряюча краса, закладена творцем у всяку без винятку жінку.

Прояснило обличчя старого буркотуна-погонича, глянув він на свою стару, і усміхнувся, і штовхнув її сухим ліктем у жирний бік.

— А пам'ятаєш, стара... Ги-ги!.. Біля водопою. Ти напувала кіз, а я перестрибнув через тин... Молодий місяць стояв над горою, цвіли дикі сливи...

І, соромливо усміхнувшись, глянули на нього з одутлого, багрового обличчя знайомі, любі, давно забуті очі, освітілося це обличчя відблиском того вічного світла, яке йшло від Зірки. Погонич хихикав і брудною рукою втирав слези на гнійних своїх очах. І здавалося йому, — не вмів він цінувати того, що в нього було, і з власної провини зробив своє життя сірим і безрадісним.

Це був саме він, хто першим крикнув на всю площу:

— Хай буде Єдинорог Тричі-Увінчаним!

ІСАНКА

Частина перша

Густий, кристалий липовий кущ нависав з косогору над джерелом. Вода в джерелі була холодна і прозора, темна від тіні. Юнаки і дівчата, сміючись, наповнювали глечики водою. Ронячи блискаючі під сонцем краплі, ставили глечики собі на голову і низкою підіймалися стежною вгору.

Всі були босі, всі були з непокритими головами. Золотилися під сонцем засмагли руки й ноги, струнки дівочі шії, юнацькі, ще безволосі, груди.

Борка Чертов, прямий під важким глеком на голові, зупинився на краю косогора. Щасливо посміхався, дихав вітром, сонцем і милувався низкою напівголих постатей, що, прямо тримаючись, піднімалися знизу серед свіжої червеної зелені.

Ах, хороше!.. У кожного бувають у житті тижні, коли все навкруги неначе змовиться любовно обступити людину і давати їй тільки радість, тільки радість, доверху переповнити душу радістю. Так було зараз з Боркою. Сонце, блиск зелені, відчуття нарослих м'язів під засмаглою шкірою, горіння уважних дівочих очей, милі товариші, загальне визнання.

Проїшли знизу, теж з глеками на головах, присадкуватий Стенька Верхотін і Таня Комкова. В їх очах був блиск тієї ж самопричинної радості, яка оп'яняла Борку. Стенька, не повертаючи голови, на ходу кинув йому:

— Змагаємося. Біг з повними глеками. Новий номер легкої атлетики.

Борка зосереджено стояв на місці, опустивши руки, і повільно звивався тулубом, намагаючись удержати на голові без допомоги рук повний бляшаний бідон. З лощини піднімалися все нові хлопці і дівчата.

Долинув низьку сміх Ісанки. На стежці показалаь її тонка, сильна постать, з голою, золотаво-засмаглою рукою, що підтримувала на голові глек. Пройшла мимо. Борка теж повільно пішов, балансуючи під важким глеком. І дивився ззаду на Ісанку.

Вона йшла по дорозі, придержуючи глек на голові,— чудесна антична статуя розквітаючої дівчини. У більшості дівчат шаровари були засукані до верху стегон. У Ісанки спідниця була до колін. І надзвичайно дивно було бачити ззаду, які вузькі у неї щиколодки і нижні частини голінок, почувалося в цьому щось благородне і сильне, як у вузьких голінках породистих бігових коней. Йому згадався і раптом став зрозумілим вираз стародавніх елліських поетів: «тонкоголінна діва». Так ось воно що значить! І він з посмішкою повторював про себе:

— «Тонкоголінна діва»...

Дорога звертала від перехрестя праворуч, у жито. Глеки на головах водоносців захиталися над матовою жовтизою жита. Борка дивився на далеко розтягнуту низку і радів.

Це була його ідея — носити на голові глеки з водою. В минулому році Борка їздив матросом на радянському пароплаві в Палестину і Єгипет. Його вразило, як прямо держаться там араби, особливо жінки: кожна своєю стрункістю схожа на фінікову пальму. Він придивлявся, розмірковував — і знайшов причину. З колодязів і річок жінки носять в глеках воду на голові; і взагалі всі важкі речі там носять більше на голові. При цьому мускули спини повинні напружуватись, тіло змушене держатись зовсім прямо; від постійного вправлення відповідні мускули міцніють і звикають без зусилля держати тулуб у випрямленому стані. Потім, в Ленінграді, Борка звернув увагу, як прямо держаться рознощики, — не лише, коли лоток у них на голові, а навіть коли просто стоять біля свого лотка. Рознощика і без лотка відразу можна впізнати з того, як він прямо держиться, — і прямою природною, а не штучною, старою солдатською «виправкою». Безглуздо було у світських родинах твердити дітям: «Tenez vous droits!» Треба з дитинства привчати дітей носити на голові необтяжливі для че-

рена важкі речі. Тоді прямота прийде сама собою. А важлива вона не лише для краси. Людям розумової праці вона необхідна, щоб не м'ялися легені.

Борка цю думку висловив. Стенька Верхотін, чудовий організатор, зараз же втілив її в діло. І щодня о четвертій годині вечора, після «мертвої години», мешканці студентського будинку відпочинку сходилися з глеками до ясенів біля околиці садиби, а звідки йшли дорогою через жито за версту до Грозових джерел. Джерела на всю округу славилися чистотою і смачністю води. Завгосп будинку відпочинку з задоволенням дав студентам глеки і бідони, — через непотрібність вони без діла нагромаджувалися в коморах, — будинок відпочинку мав чудову питну воду, і не треба було посылати по неї водовоза.

Біля Ісанки йшов Можаяев, — щупленький, смішно низенький поруч з нею. Ішли ще дві дівчини в шароварах, високо засуканих до паху. Знову Борці впало в очі те, що він давно вже помітив: жіночі ноги зігнуті в колінах всередину і під час ходіння майже чіпляються одна за одну внутрішніми виступами колінок. Це було дуже некрасиво, і ноги хлопців здавалися при порівнянні стрункими, а їх крок твердим, гармонійним.

Можаяев відійшов до тих двох дівчат. Борка нагнав Ісанку.

— Скажи, Ісанко, чому ти не ходиш в шароварах, як інші?

— Н-не знаю... Мені так більше подобається.

Борка посміювався і ласкаво дивився на неї.

— В тобі є несвідома інтуїція, вона веде тебе по вірному шляху. Поглянь на Зіну і Віру: які в них криві ноги. Жінки завжди відчували, що ноги у них поставлені некрасиво, і всюди, завжди обкутували ноги спідницями, сорочки носили довше чоловічих... Коли художникам доводилося зображати голе жіноче тіло, вони завжди наштотувались на цю жіночу потворність. І Тінторетто, наприклад, просто випрямляв своїм жіночим постатям ноги.

Підійшов Можаяев, посміхнувся, сказав зітхнувши:

— Енциклопедія!

Але з цікавістю став слухати. А Борка захоплено продовжував:

— Елліни... Ах, елліни ніколи не фальсифікували природу, вони завжди уміли знайти точку, з якої природа красива без будь-якої фальсифікації. Подивись, наприклад:

у Венери Мілоської, у Венери Кнідської нижня частина тулуба, починаючи з стегон, закутана і ноги сховані...

В розмові Борка просунув руку під голу руку Ісанки. По руці її пробіг трепет, і Ісанка відсмикнула руку.

— Чого це ти? — здивувався він.

Ісанка сконфужено відповіла:

— Я не люблю.— І з цікавістю сказала: — Ну, далі!

Він помовчав, шукаючи згублену думку, і продовжував:

— Найрозповсюдженіший тип Венери — тип *Venus pudica*, Венери Соромливої. Така Венера стоїть, ледь нахилившись вперед, одне коліно висунуте перед другим, — виходить дуже природно, і звичайна вада стає непомітною.

Ісанка, притримуючи рукою глек на голові, з цікавістю слухала. Борку завжди було цікаво слухати. Різноманітністю знань він, дійсно, був справжня «енциклопедія». Особливо добре було те, що знання його не лежали в ньому мертвим вантажем, а весь час крутилися, кипіли, зчіплялися одне з одним, перевірялися спостереженнями, складалися в нове і цікаве. І завжди він весь був у тому, що говорив. Весь будинок відпочинку він зарядив своїм напруженим розумовим життям, всіх примушував більше думати і більшим цікавитись. Зараз Борка безоглядно захоплювався еллінством, вивчав грецьку мову, вже читав Гомера. Навкруги було сонце, спека, красиві молоді тіла, постійні тілесні вправи. І все це ставало яскравішим, поглибленішим і серйознішим, осяяє еллінським прожектором Борки.

На схилі гаю, за канавою дороги, водоносці розташувалися на відпочинок. Глеку і бідони, повні виблискуючої води, рядком стояли на валу канави, а молодь лежала під березами, сплівшись в одну величезну мальовничу купу. В зеленій тіні виблискували золотаві, бронзові і оливкові тіла, яскравими барвами майоріли жіночі косинки і блузки.

— Борко! Ісанко! Відпочинок!

Борка опустив свій бідон на землю, витер спітнілий лоб і весело замішався в загальну купу. Руки перепліталися з ногами, у дівчат, які понахилилися, у вирізах блузок мелькали на мить, обпалюючи душу, грушовидні груди. Стенька Верхотін лежав головою на колінах Тані, а вона, нахилившись, гладила його кучеряву голову.

Ісанка поставила свій глек в ряд з іншими і сіла осторонь, не мішаючись в купу.

Можжев вороже спитав:

— Ти чому осторонь сіла?

Ісанка презирливо відповіла:

— Тебе не спитала! Жарко!

— Ні, не тому, що жарко. Ти завжди тримаєшся осторонь. Он Борка ледь торкнув за руку,— «ах, ох, це непристойно!» Міщанка ти, інтелігентка! Немає в тебе справжньої товариської простоти.

Віра Горбачова підтримала Можаяєва:

— Неначе в старорежимні часи у великосвітській вітальні... Тургенєвська дівчина.

Борка розреготався.

— Товариші, що це? Ми ще почнемо вводити регламенти, як триматися і де сідати! Чорт знає. Ісанко, будь сама собою і плюй на всіх!

Можаяєв пробурчав:

— Чорт з нею, нехай буде сама собою! Дуже мені потрібно!

Стенька Верхотін ліниво і строго сказав:

— Можаяєв! Не бузи! Культурнішим треба бути.

Підвелися, поставили глеки на голови, пішли далі.

В такт крокові задекламували всі разом:

Вже годі жить законом,
Даним добою зотлілою.
Шкапу історії загоним...
Лівую! Лівую! Лівую!

Можаяєв з винуватим виглядом підійшов до Ісанки.

— Ти не сердься, що я тебе так. Я зачіпаю тебе, а все-таки дуже люблю.

— А мені треба?

Відсунулася від нього і дружньо глянула на Борку, що підходив.

Борка зник першенствувати і зник до жадібно слухаючих, закоханих дівочих очей. Але Ісанка ставала йому все бажанішою і милішою, бо в неї були горді і смілі очі, тому що вона не дозволяла до себе доторкатись.

Він тяжко зітхнув.

— Ех, Ісанко! Завтра вже їхати,— як не хочеться! Я так до тебе звик!

Вона з-під руки, що притримувала глек, глянула, не вміючи стримати радості.

Над густолистими ясенями забілів вдалині бельведер палацу. Широка під'їзна алея. Потім веселий лужок з квіт-

никами перед терасою. І величезний двоповерховий палац-красунь,— раніше графів Зуєвих, тепер — студентський будинок відпочинку на сто двадцять чоловік.

Пройшли через лужок до бічного двору і перед кухнею почали зливати свої глечики в діжку. Потім на спортмайданчик. Велика партія вузівців, що віджила свій місяць, завтра покидала будинок відпочинку, на місце їх приїжджали інші. І всі поспішали останній день награтися. Спортмайданчик був розбитий на лужку перед палацом.

Футболісти з товстими литками і голими колінками металися по полю, викотивши очі і по-волячому нахиливши голови; за дротяною сіткою мелькали спритні постаті тенісистів, здіймалися ракетки, і кулями літали м'ячі. На дорозі грали в скраклі.

До Борки підбігла Зіна Арнаутова і, дивлячись закоханими очима, сказала:

— Борко, ми зараз в баскетбол збираємося грати. Будь у нас рефері!

Вона була в червоній фізкультурці, з голими руками і ногами, легка, тоненька. Борка мовчки взяв її за руки нижче зап'ястів і спробував поставити на коліна. Вона вигиналася, намагаючись не піддатись, і сміялась радісно. Раніше, до Ісанки, Борка багато ходив і говорив з нею, потім відстав, і вона потайки стежила за ним сумними очима. Зараз на серці в Борки було хороше і світло, всім хотілося зробити приємне. Він ласкаво посміхнувся, намагаючись зігнути її руки. Потім сказав, ніби втративши надію:

— Ні, з тобою не справишся!.. Ну, ходімо.

Були дві жіночі баскетбольні команди по п'ять чоловік, що добре зігралися за місяць. Завтра багато з них відїжджало, і сьогодні змагалися в останній раз.

Борка, з свистком в губах, походжав вздовж площадки і зірко стежив за граючими. Ах, хороше! М'яч швидко і плавно перелітав з рук в руки, стрибав по землі, ловко вдарений долонею, знову злітав; крутячись навколо своєї осі, летів дугою до сітки. Плавно вигиналися тіла, граціозно мелькали голі руки, неначе живе море ласкаво плескалося по площадці. Ісанка була центровим гравцем і капітаном спідничниць — одна партія була в спідницях, друга в шароварах. У противній партії в центрі грала Зіна. І обидві вони були варті одна одної,— дві втілені хвили,— легкі, рухливі, гнучкі. Борка милувався обома, коли, вводячи м'яч

в гру, він підкидав його, а вони, близько стоячи з закладеною за спину рукою, готувалися до стрибка.

Захоплювала злагодженість гравців, краса строго організованих рухів, грація тіл. Але ще більше Борку захоплювала загальна дисциплінованість. Кожне слово судді приймалося граючими, як беззаперечне слово долі,— а Борка був суддя дуже строгий, майже придирливий; жодним словом не перемовлялися граючі, тільки, коли треба,— закличний оплеск в долоні; не доторкались одна до одної, не штовхалися, не затримували м'яча; кожна бігала, ніби сама була на площадці, і м'яч літав без зупинки, як живий. Ось де навчання культурності і дисципліни.

Через двадцять хвилин Борка оголосив перерву. Посідали на довгій лаві біля площадки. Сонце сідало, палац під його світлом сяяв величезним білим фасадом, вдалині зелену галявинку обступали величезні, тихі дуби парку. І кипіло молоде, здорове, радісне життя, набираючись сил на роботу і майбутнє. Уявилося, як було тут раніше: нудячись, мляво вешталися серед цієї краси звироднілі, зніжені люди, не вмюючи вкласти в життя ні поезії, ні пристрасті. І були ці нероби володарями всіх багатств навкруги за те, що предок їх тишив своїм офіцерським тілом ночі розбещеної старухи-імператриці. І ось — «священна власність»... Хе!

Борка був син дрібного, розореного поміщика, але революцію любив. Втратив він від неї небагато, а в себе вірив міцно, вірив, що сам зуміє прокласти собі в життя дорогу. Любив він революцію за те, що вона все зрушила з своїх місць, що відкривала запаморочливі можливості до творчості нового.

Знову грали. Дзвін задзвонив на вечерю. Ісанка пішла вечеряти до себе. Вона жила не в будинку відпочинку. Її дядько був помічником завгоспа будинку відпочинку, вона жила літо в нього. Займав він флігель за ставком.

Борка сказав:

— Я тебе проведу.

— А вам вечеряти.

— Ну, запізнюсь. Без вечері. Нічого.

Пішли ясеневою алеєю до греблі ставка. Ісанка сказала:

— А знаєш, я вже відчуваю, як позначається на спині наше носіння глеків. Легко і приємно іти прямо, неначе стоння сила підтримує.

— Справді? От бачиш!..— Борка заговорив з захопленням: — Це літо для мене якесь зовсім особливе. Ніби у мене щойно відкрилися очі на людське тіло, яке воно може бути прекрасне, як важливо, щоб воно було здорове і прекрасне, і як мало ми про це думаємо. І кожного дня мене щодо цього осявають геніальні ідеї. Сьогодні, наприклад... Скажи, ти любиш дивитися в дзеркало?

— В дзеркало?.. Як сказати...

— Ну, ясно, звичайно,— не знаєш, як сказати. Ти гарненька, звичайно, дивишся в дзеркало, але як це сказати!.. А треба твердо знати ось що: людина мусить постійно дивитися в дзеркало. Якщо вона бачитиме своє тіло, їй захочеться, щоб воно стало красивішим, мускулістішим, здоровішим. І обличчя своє треба бачити частіше, щоб воно було світліше, з ясними очима, щоб не було невдоволених складок в губах. Тіло так само діє на душу, як душа на тіло. Якщо ходитимеш прямо, то й поникла душа випрямиться; якщо згониш похмурість з губ, вона зійде й з душі.

Звернули біля греблі на стежку, перейшли через пролом у цегляній огорожі, що обросла кропивою.

— Ну, не прощаюсь. Після вечері приходь в палац, гляди. Прийдеш?

— Ага.

Ісанка пішла по стежці до будинку, а Борка повернув назад. Він повільно ішов ясеневую алеєю. Сонце вже сіло. На заході стовпами стояли дивні хмари,— теплого, перлово-сірого кольору. Неначе з-за обрію тихо винесли величезні фонтани і замерли в повітрі, і панували над всією землею. Борку вразило, яка тиша навколо. Він спинився. За канавкою слабко дихало квітуче жито і ніби прислухалося до чогось, стримуючи подих. Так було тихо, що коли непомітний вітерець раптом загойдав над головою гілку ясеня, здалося, що і гілка жива, і шепіт листя самотійний.

Борка стояв, прихилившись плечем до стовбура ясеня. Все більше охоплювала душу ця чарівлива тиша. Він проказав півголосом:

Есть некий час всемирного молчанья...

Ще дивнішою і таємничішою стала тиша від цих таємничих слів... Як там далі? Щось іще більш таємниче і вище. Ніби не просто вірші, а старезна сивіла повільно шепоче

мало зрозумілі, не з цього світу ідучі слова. І на гострому її підборідді — жорсткі сиві волоски. Але як же там далі?

Ах, як хороше! Як хороше! Вся радість, весь світ і щастя, що їх Борка ввібрав у себе за цей осяйний місяць, заповнили душу. І вся вона трепетала від почуття наростаючого блаженства, яке наближалось і якому немає і не буде імені.

Есть некий час всемирного молчанья...

Ну, як же там далі?.. Серед тихої теплині ледь чутно дзвеніла мошка в житі. За горбом, в невидному селі, зрідка гавкав собака. Раптом звідти долинув розкотистий дитячий сміх, — зовсім мала дитина радісно сміялася, заливалася тонким дзвіночком. Звуки виразно доходили по зорі. Борка світло посміхався. І ще раз дитина залилася сміхом. І ще. І припинилось. Борка чекав довго, але вже не було: мабуть, перестали смішити або понесли в хату. Стало знову тихо.

Есть некий час всемирного молчанья...

І раптом в пам'яті повільно, впевнено виплило далі:

И в оный час явлений и чудес
Живая колесница мирозданья
Открыто катится в святилище небес..

По дорозі від села, тримаючись за руку, ішли Стенька Верхотін і Таня. Які славні вони: і тут, на відпочинку, не кидають громадської роботи. Він допомагав у селі організувати комсомольський осередок, вона розгорнула широку роботу в жінвідділі. І як хороше ідуть, тримаючись за руку, — яка хороша товариська пара!

Підійшли. Пішли всі разом до палацу. Борка сказав:

— Ну, Стенько, Танько! Може, ніколи більше не побачимося. Ви в Москву, а я в Ленінград... Добре місяць прожили, правда?

Стенька широко посміхався вилицюватим, голеним обличчям.

— Ясно. І знаєш? Ти мені багато дав за цей місяць. Спочатку мене обурювали всі ці твої еллінські витонченості, постійні твої розмови про тіло, здоров'я, красу. А потім я переконався, що справжня фізкультура саме і вимагає такого опоетизування і заглиблення і що греки в цій справі були не дурні.

— Друзі мої милі! Ой, не дурні вони були!

Борка міцно обняв за шию Стеньку і Таню, і так, обнявшись втрех, вони підійшли до палацу.

Повечеряли. У величезні вікна палацу дивилася зоряна ніч. В білій залі з ненатертим паркетом грали на роялі, танцювали, декламували, співали. В темновишневій вітальні, з старовинними картинами у важких золотих рамах, на всіх столах і столиках грали в шахи і шашки.

Ісанка ввійшла до вітальні і одразу знайшла очима Борку,— по високому його зросту, по міцному, мужньому голосу і по тому, що очі всіх навколо загорались жвавістю і думкою. Васька Шилін, кращий шахіст, глузливо питав:

— Контрреволюційна гра?

— Авжеж, контрреволюційна. Так само, як футбол. Футбол і шахову гру мали б насаджувати в робітничому класі тільки фашисти, щоб відучати робітників думати над серйозними питаннями.

Можаєв з-за шахматної дошки вороже заперечив:

— Шахи якраз привчають думати.

Борка з глузливою насмішкою доводив, що з культурних засобів відвертання людей від серйозних розумових запитів два найвірніші і непомітні — футбол і шахи. Футбол — для людей з слабкою розумовістю: вся кров відходить у ножні м'язи, і для мозку нічого не залишається. Шахи — для людей трохи розумніших. Ось, погляньте навкруги, не було б шахів,— один би книжку читав чи газету, інший, хто розумом стомився,— гуляв би, займався б здоровим спортом.

— Е, дурню! Сам Ленін грав у шахи.

— Заперечення! Атлету грати десятифунтовими гирями — самий відпочинок, а нам, брат, з тобою це — робота, та ще яка!

Стенька слухав з посмішкою задоволення, інші сердились і люто заперечували, але Борка всіх побивав. Ісанка давно помітила,— він всюди шукав суперечки, щоб вправлятися в діалектиці, вивчати психологію тих, хто сперечається, і — тішитися своєю зверхністю.

Борка побачив Ісанку, кінчив сперечатись, підійшов до неї.

— В задусі якій сидять. Ходімо, пройдемося.

Вийшли на терасу, спустилися в парк. Він хотів взяти

її за руку, але вона обережно звільнила її і здивовано спитала:

— Невже ти це серйозно про шахи?

— Трошки бузив, звичайно, але загалом настоюю. Про самого себе скажу: коли голова працює, краще почитаю в чужій для мене галузі чи белетристику. А не працює,— відпочину якось розумніше, ніж витратити мозковий фосфор на пересування лялечок по квадратиках.

Вони йшли над Окою, на горі сяяв вікнами обох поверхів палац, а вище ворушилися густі зорі.

Борка спитав:

— Ану, чи Лебедя знайдеш?

— Ну, звичайно. Ось він, в Млечній Путі.

— Покажу тобі ще на прощання Козерога,— січневий знак Зодіака. Ці три зорі Орла ти знаєш. Від них проведи лінію назад. Дай-но руку... Ось так три зорі Орла. Нижче йде, як продовження, лінія дрібних зірок...

Він у темряві відзначав розташування зірок, натискаючи пальцем на її долоню і передпліччя, і радів, що вона не віднімає руки.

Довго бродили по парку. Ісанка сказала:

— Мені пора. Незручно,— всі ляжуть спати, доведеться стукати, будити.

Він провів її до їхнього флігеля. У вікнах всюди вже було темно. Вікно Ісанчиної кімнати виходило в сад і було відчинене.

— Ну, прощай!

І простягнула Борці руку. Борка обома руками стискував її руку і дивився очікуючими очима.

— Ну... Прощай!

Ісанка підтяглася на руках, скочила на підвіконня і стрибнула в кімнату. Засвітився вогонь і освітив кімнату зсередини.

Борка півголосом покликав з кушів бузку:

— Ісанко! Поглянь-но: зійшов Юпітер.

Вона висунулась:

— Де?

— Від тебе, мабуть, ще видніше. Зараз покажу.

Скочив на підвіконня, сів.

— Ні, тут заважає ріг сарая. От сюди посунься, праворуч. В сузір'ї Водолія. Бачиш?

— Ага!.. Ах, краса!

Замовкли, милуючись. Борка сказав:

— Юпітер ще в напіврідкому стані, в його теплих і глибоких морях тільки-тільки починає зароджуватись органічне життя.

— А ти знаєш...— Ісанка мрійно дивилася на зірку.— Знаєш, у минулому році я пережила душею оце народження живої матерії з косної природи. Так було дивно! Я була з екскурсією в Криму. Раз я пішла сама далеко від усіх, над морем проміж скель знайшла собі місцинку, роздяглась, лежу на сонці. Сірі скелі, небо темносине, море б'є рівними, ритмічними ударами. І поволі я перестала відчувати себе, як щось окреме, дивно було подумати, що я сюди звідкілясь прийшла. Здавалось, я давно вже, з незапам'ятних часів, лежу тут, як оце сіре каміння, під рівні удари хвиль. Де море, де каміння, де я? Мені здавалось, я навіть не можу поворухнутися з своєї волі, а ось якщо підхоплять хвили чи вітер, то солодко загойдаюсь і попливу кудись,— і зовсім не моя справа, куди. І раптом...

Голос її затремтів схвильовано.

— Раптом з-за скелі вилетіла чайка. Біла, яскрава, швидка, з живим, своїм польотом, зовсім іншим, ніж рівні рухи хвиль. Сталося щось дибне; я не можу передати. Тепер це? Мільйони років тому? Але я раптом відчула, що чайка ця ось зараз тільки там, за скелею, народилася з усього мертвого, що було навкруги,— з вологи моря, з прибережного мулу, з сонячного блиску. Народилась жива, вільна, скинула з себе косність — і полетіла, як хоче, куди хоче, навскіс, вгору, вниз, напереріз вітру і хвилям. Неначе мільйони років еволюції злилися в одну мить. Я скочила, змахнула руками,— відчула теж, що і я, і я — я не камінь, не хвиля, що я вільна, як ця чайка,— вільна, нічим не зв'язана, з живим, своїм польотом!.. Дивний був стан,— начебто тільки що я зовсім по-особливому народилася на світ.

Борка з подивом скрикнув:

— Ісанко! Та як же це в тебе цікаво!

Вона поморщилась і сказала:

— Тихше! Почують... І взагалі,— прощай!

— Слухай, адже, виявляється, нікого ти своїм приходом не потурбувала, вікно відчинене,— ходімо ще погуляємо.

Вона поспішно і різко відповіла:

— Ні!

— Чому ж?

— Ну... Не хочу більше...

— Гаразд, тоді прощай. Я буду в Ленінграді, ти в Москві. Якщо напишу тобі, Ісанко,— відповіси?

— Ясно,— відповім!

— А завтра, коли автомобіль подадуть, прийдеш нас проваджати?

— Ну, прийду ж!

Борка пильно подивився їй в очі, зітхнув і повільно сказав:

— Прощай.

І стрибнув з підвіконня в куші.

Пішов вештатись по парку. В душі була образа і любов, і співало слово: «Ісанка!» В парку стояла теплінь, пахло сосною. Всюди на лавках і під деревами чулися чоловіче шепотіння, стриманий дівочий сміх. На лавочці над річкою, тісно пригорнувшись одне до одного, сиділи Стенька Верхотін і Таня.

Хотілося бути зовсім самому. Борка пішов в глибину парку, де починалися кручі над Окою, зарослі березою і дубом. На укосі, між дубових кущів, була галявинка, вниз від неї, по схилу, ріс буркун: висока, кущиста трава з дрібними жовтими квіточками, з цнотливим польовим запахом. Ззаду здіймався над галявиною величезний дуб. Борка сів. Тиша все така ж дивовижна. Внизу, в хащах кручі, виразно було чути, як обережно скрадався барсук і кроки його шелестіли по сухому торішньому листі. На душі було незвичайно чисто і світло, і тісно було в грудях від радості, яка переповнювала їх.

Борка ліг на спину, закинув руки за потилицю і дивився вгору. Зорі тихо шарили своїми промінчиками в синій темряві неба, все вище піднімався впевнено сяючий Юпітер, і дівочо-соромливим запахом, ледь ворущачись, дихав буркун. Борка заснув.

Коли проснувся,— вже світало. Тепла пара курилася над поверхнею Оки, вдалині темніли миси, вибігаючи в ріку. Небо було зеленувате, і все навкруги ясно було видно в незвичайному рівному півсвітлі без тіней. Борка скочив на ноги. І зараз же в душі знову заспівало: «Ісанка!»

Він пішов до парників. Скрадаючись, щоб не побачив садівник, нарізав у розаріумі величезний букет троянд. Чорні, червоні, рожеві, тілесні, білі. Оббризані рососою. З прохолодним запахом. Вікно Ісанки, напевно, залишилось відчиненим. Він кине їй у вікно прощальний букет.

Проліз через пролам в цегляній огорожі. Вдалині, у вікні Ісанки, щось біліло. Він здивовано вдивлявся, підійшов ближче. Біля вікна сиділа Ісанка.

Борка обережно шепнув з кущів:

— Ісанко!

Вона здригнулась, раптом стала на весь зріст і з широко відкритими очима простягнула руки вперед.

— Борко!

Він скочив на підвіконня, упустивши букет; вони схопили одне одного в обійми і міцно припали до губ.

— Я ждала, що ти прийдеш! Ти повинен був прийти! — Вона відірвала від нього своє бліде обличчя, глибоко заглянула в очі. — Тільки чому так довго?

— Ти... ти з тих пір чекала?

— Авжеж!

Міцно обнявши, він цілував її в губи, в щоки, в очі і з соромом думав:

«А я... спав там, на галявині. От дерево!»

Вони вилізли у вікно, пішли в парк і весь ранок проходили, тримаючись за руки, і говорили, говорили. Він спитав:

— Навіщо ти мене так різко прогнала?

— Я... я не знаю. Щось таке велике було в душі, страшне. Мені необхідно було лишитись самій.

— Добре, що я не образився і все-таки прийшов зараз. Вона вдячно стиснула його руку.

Частина друга

Всю зиму вони листувалися. Його листи були дуже розумні і цікаві, її — сіруваті, коли була розумною, захоплюючі, коли писала про свої переживання. Кожен лист зв'язував їх все більше, і на весну через листи виросла між ними велика, міцна любов. Він трохи злякався цієї любові, боявся, що вона його зв'яже. Але все-таки написав: одружимося! І подав заяву про перевод з ленінградського університету в московський. А влітку йому пощастило з великими труднощами знову попасти в той же будинок відпочинку над Окою, де рядом, в домі дядька, знову проводила літо Ісанка.

Вони бачилися дуже часто. Брали участь у спільних прогулянках, іграх, фізкультурних вправах, але все це було другорядне, і вони лічили хвилини, коли залишаться самі.

Ввечері пили чай на невеликій дерев'яній терасі флігеля, де жив дядько Ісанки, Микола Павлович, помічник завгоспа.

Борка стояв з ним біля поручнів. Микола Павлович говорив:

— Ось весь цей лужок перед терасою і вся трава в цьому куточку сада, за ставком, віддана в моє розпорядження. Запасаю траву для двох своїх корів.

Микола Павлович — метушлива людина, постійно потирає руки, під носом — маленький темний трикутничок волосся на виголеній губі. У всій його постаті, — неначе він зараз хоче кудись люб'язно кинутись, щось зробити для співбесідника. Це в нього від соромливості перед малознайомими людьми. Наодинці з своїми він спокійний і навіть повільний.

— А хто вам коситиме?

— Найму. У самого серце зараз погане. Колись косив.

— Давайте, я вам скошу.

Микола Павлович метнувся.

— Що ви, що ви! Чого ж вам турбуватися!

— Я люблю фізичні вправи, для мене це буде розвага. Ісанко, ти вмієш косити?

— Ні.

— Хочеш, скосимо лужок цей? Я тебе навчу.

— Ага! Дуже рада.

Чай розливала Лідія Павлівна, мати Ісанки. Вона була вдова лікаря і жила у брата, вела в нього господарство. Худорлява, з витонченим обличчям і повільними рухами. Вона з сумом стежила за Ісанкою: коробило її, і не могла вона звикнути, що у молоді так легко говорять одне одному «ти», звуть одне одного зменшеними іменами. Вона бачила, як легко вдягалися дівчата, як вони, обнявшись, ходили з молодими людьми. Серце її тремтіло і боліло за Ісанку, тому в очах у неї завжди був сум і тривога. А цього літа тривога ще посилилась. Лідія Павлівна бачила, як Ісанка в присутності цього високого студента вся починала світитися внутрішнім світлом, як часто цей студент до них приходить. До чого все це поведе? Ісанка — всього лише на

третьому курсі медичного факультету, він теж ще юний студент... А тепер все це у них так просто!

І вона краєчком ока дивилася на подругу Ісанки, Таню Комкову: на обличчі в неї були некрасиві коричневі плями, груди розрідились, живіт випинався вперед... Як вона тепер вчитиметься?

Таня дивилася бадьоро і весело. Вона це літо жила не в будинку відпочинку, а в селі,— завідувала хатою-читальнею. Вона жваво розповідала про свою роботу, про організацію селянок, про злобу на неї мужиків. Лідія Павлівна слухала і думала: все це добре,— але навіщо ж тоді дитина?

Незабаром розмовою непомітно заволодів, як завжди, Борка. Після чаю Таня встала, Борка сказав:

— Ну, і я з тобою. Пора.

Вони разом вийшли. Він провів її до самої околиці села, потім повільно пішов назад. В парку йшло звичайне нічне життя, чути було чоловічий шепіт, дівочий сміх. Борка темними лісовими стежками пробрався до ставка, перескочив у густій кропиві через цегляну огорожу. В цій частині саду нікого не було чути. В кінці запущеної бічної алеї, біля канави, за якою було поле, стояла старенька лава.

Борка сидів на лаві і бив зрізаним лозовим прутиком по халяві чобота. В душі хвилювалося жадібне нетерпіння. Вчора, на прощання цілуючи Ісанку в щоку, він міцно обняв її і, ніби ненавмисно, попав долонею на її груди. І весь день сьогодні, задихаючись, він згадував це відчуття. Таємні чекання і задуми ворушилися в душі. Знову і знову спливав спогад і любострасним жаром обдавав душу.

Затріщали в присмерку алеї сучки під ногами. Легкою своєю ногою швидко підійшла Ісанка і сказала:

— Довго я сьогодні?

Борка розкрив їй назустріч обійми. Вони сіли поруч і тісно пригорнулися одне до одного.

— Дуже довго сьогодні мама не йшла спати. Допомогала дядькові робити підрахунки. Помітила б, що іду.— Ісанка повела плечима.— Так противно, що весь час ховаємося, криємося. Чому не прямо?

— Що «не прямо»? Не сісти у вас на терасі так, як ми зараз сидимо?

Ісанка засміялась і тісніше пригорнулась до його боку пахвою. Борка повільно цілував її в м'яке волосся. Вони замовкли.

Тепер наодинці вони взагалі більше мовчали. Хотілося якихось інших взаємин, не словесних; хотілося бути ближче, ближче одне до одного, припасти щогою до плеча, губами до скроні і мовчати, віддаючись гарячим струмам, що перебігали з тіла в тіло. Була якась особлива безсловесна, безперервна розмова поглядами,— радісними, сміливими, соромливими; дотиками; поцілунками. Руки весь час жваво вели бесіду між собою невловимо-легкими відтінками потисків; таких тонких відтінків не змогло б передати ніяке слово.

Ісанка сказала:

— Зніми пенсне, заважає.

Борка зняв. Ісанка припала щогою до його щоки. Він повільно цілував її в маленьку, м'яку долоню. Крізь майку він відчував, як до його грудей невинно притискались молоді дівочі груди. Його особливо хвилювала ця невинність доторкання,— Ісанка, очевидно, зовсім не розуміла, як це на нього діє. І Борка боявся поворухнутись, щоб вона не змінила положення.

Ззаду, в канаві, щось хруснуло. Вони відхитнулись одне від одного. Почувся шерех і тріск, що наближався. Борка заговорив звичайним, нестримуваним голосом, ніби продовжуючи розмову:

— Просто не можна повірити, що «Вільгельма Мейстера» писала та сама людина, яка створила «Фауста»: така рихла, млява канітель, головне — така художньо-самозадоволена!..

На валу зачорніло, почулося насторожене гарчання. Ісанка пошепки покликала:

— Циган!

Циган кинувся лашитись. Вони засміялись. Ісанка перепитувала:

— То як, товаришу, говорите? «Вільгельм Мейстер» — самозадоволена канітель? Запам'ятай, Цигане, це говорилося тобі на науку!

Борка охопив Ісанку і гаряче почав її цілувати і, ніби ненароком, попав рукою на її груди. Ісанка затрепетала і соромливо зсунула його руку до пояса.

— Ну, Ісанко, мені так зручніше!

— Боречко... Не треба!..

Вона це сказала таким жалібним, благальним голосом, що у Борки опустилась рука. Він нахмурився і почав бавитися з Циганом. І дуже цим захопився: смикав Цигана за

вуха. Циган грайливо гарчав і неболяче хапав його зубами за руки. Обличчя Борки було холодне, очі дивилися вороже.

Ісанка ласкаво просунула руку під його лікоть.

— Ти справді так думаєш про «Вільгельма Мейстера»? Значить, мені його не варто читати?

Борка відповів дерев'яним голосом:

— Не варто.

— Борко, ти за щось розсердився на мене?

Він помовчав.

— Не розсердився... А щось, справді, діється між нами зовсім незрозуміле. Ти так від мене відхитнулась, ніби до тебе доторкнувся якийсь гад. За що?

Ісанка тужно повела плечима і опустила голову.

— Так не треба робити. Мені неприємно.

— Ну, слухай, Ісанко, адже це смішно! Тобі не дванадцять років. Ти згодна бути моєю дружиною. Коли б наше матеріальне становище було іншим, ми б уже одружилися. А ти ж медичка, вже через це одне, я сподіваюсь, ти знаєш... що любов... що це не самі лише... поцілунки. І як же ти думаєш? Ти станеш моєю дружиною, а я все не маю права пестити тебе, де захочу... роздягати...

Ісанка здригнулась і, болісно наморщившись, закусила губу.

Він продовжував:

— А я саме в цьому бачу величезний сенс справжньої любові. Сталося щось, впала якась неперехідна перепона, — і стало дозволеним, природним, бажаним все, про що раніше навіть подумати було б безстыдством. І ти знаєш?..

Голос його став ніжним, пестливим. Він пригорнув до себе Ісанку і міцно поцілував у волосся. Вона радісно припала до нього.

— Ти знаєш? Ось коли ми з тобою сидимо, як зараз, коли я крізь одяг відчуваю, як ти вся пригорнулась до мене, — я відчуваю, ти така близька мені, така моя. А коли ти раптом гидливо відхитуєшся, коли я почуваю, що доторканням своїм завдаю тобі справжньої якоїсь образи, — я зовсім починаю губитися: як це може бути? Чому те, що мені дає таку радість, для неї — тільки бруд і сором? Чи не помилився я? Може, все це просто непорозуміння: дружба прихильність до мене, цікавість до моїх розумових переживань ти прийняла за любов. Інакше, як можлива така огида?

Ісанка винувато мовчала і не знала, що заперечити. Переборюючи себе, міцніше притиснулась до Борки і прошепотіла:

— Невже в тебе може бути сумнів, що я тебе справді люблю?

Він цілував її в потилицю, де кучерявилися дрібні золоті волоски, і шепотів:

— Мила ти моя, хороша дівчинка!

Знову замовкли. І знову пішла таємнича, безсловесна розмова легкими рукостисканнями, погладжуванням волосся, довгими поцілунками, зіткненням тіл. Час минав незвичайно швидко. Неначе дві-три хвилини тому сталася суперечка, а вже помітно пересунулися зірки на небі. Борка посадив Ісанку собі на коліна, міцно притиснув її, і сильніше між ними пішов жаркий струм. Поволі і непомітно, знову ніби ненароком, він поклав долоню на її груди, ледь-ледь тільки торкаючись їх. Відчув, як Ісанка знову вся внутрішньо затрепетала, але не відняв руки, а міцніше натиснув її і з викликом сказав:

— Я не ненавмисно руку сюди поклав!

Ісанка замовкла, опустивши голову і, закусивши в темряві губу, вся внутрішньо стиснувшись, ніби під тортурами. А він раптом розстебнув у неї на блузці один гудзик, сіпнув другий — він відірвався, — швидко провів руку під блузку. Ісанка скорчилась на його колінах і міцно схопила обома руками його руку.

Зраду, в канаві, знову затріщало. Вони насторожено випростались, хоч знали, що це все той же Циган, тому навіть не обернулись. Але затріщали кроки важкі, і чоловічий голос сказав:

— Циган!

В зеленуватому присмерку червневої ночі на валу з'явилася з канави чорна постать Миколи Павловича.

Ісанка слабо скрикнула і скочила з колін Борки, стискаючи рукою розстебнуту на грудях блузку. Борка розгублено лишився сидіти. Микола Павлович теж стояв розгублено і дивився дурними очима.

Спокійним, звичайнісіньким голосом Борка заговорив:

— Що це, ви теж спокусилися нічцю, гуляєте? Я думав, ви такими дурницями не займаєтесь...

— Ні, я з нічлігів ішов... Наші коні санаторні на нічлігах, — ходив подивитись, чи не спить нічник. І назад пішов навпростець, через сад...

Борка страшенно зацікавився.

— А скажіть, невже ви ніколи так, без потреби, не гуляєте? Ну, ось така, наприклад, ніч, як зараз: я місця вдома не міг знайти, від самої вечері вештаюсь по парку і по вашому саду. І Ісанку зустрів зараз зовсім п'яну від захоплення... А ви, коли б не треба було йти на нічліги,— так би й не вийшли з дому?

Ісанка, закусивши губу, нерухомо стояла і не втручалася в розмову. Вони ще поговорили напруженими голосами. Микола Павлович сказав, що йому завтра рано вставати, і пішов до будинку по нечищеній алеї, шарудячи торішнім листям.

Ісанка все стояла нерухомо. Борка беззвучно засміявся і хотів обняти її. Але вона гидливо, не приховуючи тепер цієї гидливості, знизала плечима і різко сказала:

— Пора додому.

Він розчаровано спитав:

— Уже?

Ісанка нервово здригнулась.

— Гидота! Яка гидота!.. Цього не треба робити, що ми робимо!

Борка сердито закусив губу, але оволодів собою і відповів покійрно і сумно:

— Як хочеш.

Вона слабко поцілувала його і замислено пішла по алеї.

Горіла на столику свічка. Ісанка сиділа на постелі, прикусивши губу, пришивала до блузки новий гудзик, і сльози повільно капали на голубу блузку.

Борка разом з Ісанкою викосив лужок перед будинком Миколи Павловича і відведену йому частину саду за ставком. Косити Ісанка легко навчилася. Потім перегортали і сушили сіно. Їм добре було, бо вони були вдвох.

На Петра Микола Павлович і Лідія Павлівна поїхали в Калугу, на іменини до старшого їх брата, фінінспектора. Вдень було жарко, добре, а на ніч раптом на сході потемніло і почало поблискувати.

Ісанка хвилювалась: таке зелене, сухе сіно,— і раптом замочить. Вирішили з Боркою,— скільки можна буде, перенести на терасу; а в саду, нічого вже не вдієш, доведеться лише скласти в копиці.

В темніючому присмерку вони доверху заповнили терасу запашним сіном,— вмiстився весь лужок. Потім склали в копиці сіно, що лежало в саду в валках.

Потім довго гуляли по парку,— як завжди тепер, не вмiючи визначити, чи минуло півгодини, чи три години.

На сході, за Окою, яскравобілим світлом широко спалахнув небосхил, засліплюючи очі. І тихо-тихо було. І томливо тепло. Душним і обтяжливим почувався одяг; хотілося все скинути з себе, щоб тепле повітря пестило вільне тіло.

Ісанка повільно сказала дивним голосом:

— Буде гроза.

Борка відповів:

— Буде. Тільки не з-за Оки. Я помітив: гроза завжди приходить до нас з півдня чи з заходу, а не зі сходу.

— А земля така суха і тепла. Хочеться пригорнутись до неї.

Борка підняв руку Ісанки і короткими поцілунками цілував у м'який згин ліктя. Ісанка раптом швидко повела плечима і випросталась.

— Борю, пора!

— Ще що!

— Ні, Борю, правда. Пізно.

— Та що ти, збожеволіла? Завжди говориш,— неприємно, що мати бачить, як ти пізно приходиш, а сьогодні що? Нікого у вас немає вдома.

Ісанка настійливо твердила:

— Ні, ні. Вже пора.

Борка несподівано погодився і більше не заперечував. Він сказав з невиразною посмішкою:

— Ну, ходімо.

Вони йшли в теплій темряві лісової стежки, під склепінням навислої зверху ліщини. Сухо пахло сосною глицею. Борка тримав Ісанку за руку вище ліктя, злегка потискував пальцями пружні її мускули, і з пальців його лилася в тіло Ісанки якась темна, жарка електрика. Очі її блищали здивовано і тривожно.

Перейшли через пролом у цегляній огорожі, підійшли до будинку. Ісанка простягнула руку.

— Ну, прощай!

Борка беззвучно сміявся, дивився на неї і не простягав у відповідь руки. Раптом міцно обняв і пішов з нею разом на терасу. Вона билася в його сильних обіймах, упиралася

в східці, але він вивів її нагору. Злегка задихаючись, змієним голосом Борка сказав:

— Нікого немає у всьому домі, ми самі. Зовсім самі.— Міцно обняв її і гаряче шепнув на вухо: — Уяви собі: неначе не треба вже тобі нікуди від мене йти, ніхто не має права журитися, що ти зі мною пізно засиджуєшся. Нема чого боятися, що хто-небудь нас побачить...

— Невже це коли-небудь буде?

— Сядьмо.

Ісанка сіла на сіно, Борка простягся поруч і пригорнувся щокую до її плеча.

— І ти... ти не кажеш раз у раз: «Не можна!», «не треба!» Все, нарешті, можна, ні на що немає заборони...

Вони затихли. І довго мовчали. Ісанка кілька разів тривожно випростувалась, намагалась відвести руки Борки, але він міцніше стискував її. Вона шепотіла, соромлячись:

— Борю, не треба!

— Ось бачиш, знову «не треба!»

Руки її опиралися вперто, але не вистачало сили удержувати далі сильні руки Борки. А ласки його ставали все зухваліші. Зсередини у Ісанки підіймалося невідоме щось, солодке і гостре. Тривога, переляк сповнили душу.

— Постривай, що це там? — Ісанка стрепенулась і відвела від себе руки Борки.— Хтось іде.

Вони почали вслухатись. За нерухомим бором поблискувало, доносилися глухі перекати. Навкруги було дуже тихо.

Серед цієї завмерлої тиші щось підозріло шаруділо в бузині біля цегляної огорожі.

Ісанка, застібаючи на грудях кнопки кофточки, слухала. Щоки її були червоні, насторожені очі блищали. Але вдивлялася вона зовсім не в бузину, звідки чути було шарудіння, а ніби в себе кудись. Борка розсміявся:

— Миленька моя! Це тебе справді собака злякав у бузині? Ось ти який стратег! Спритний маневр. Молодчага дівка!

Ісанка винувато і блаженно засміялася. Він бурхливо схопив її за плечі, перекинув у сіно і почав цілувати в шию, в плечі, в груди. Вона більше не опиралась і затихла, і дихала все важче.

Спалахнула далека блискавка за бором і тремтливим, переміжним світлом освітила Ісанку. Борку вразила нова, небачена краса її обличчя. Губи були рішуче стиснуті, величезні очі блищали зосередженим внутрішнім світлом.

І Борка теж став для Ісанки незвичайним,— страшним, нездоланно-владним і по-новому милим. Хотілося бути покірною і безсловесною, віддати йому все. Не було більше ніяковості, не було сорому. З рокотанням мчав на душі вогненний вихор, і все зараз мало закрутитися в безумстві пристрасті і щастя.

— Ісанко... Ісанко... Моя?

Яскравим біло-голубим блиском спалахнуло небо. Ще яскравіше, обпалюючи душу, блиснула в розстебнутому одязі дівоча голизна. Мить, і скоїлося б щось велетенське, нечуване і приголомшливе, після чого в здивуванні і захопленні вони б спитали: що таке, що таке зараз було?

Борка гарячим шепотом спитав:

— То ти не боїшся, що ми захопимось?

Вона задерикувато відповіла:

— Я взагалі люблю, коли люди захоплюються.

— А... а що як ти завагітнієш?

Вона нетерпляче поморщилась і жарко пригорнулася до нього.

Але його руки раптом ослабли. Величезним напруженням волі він розірвав вогненне кільце, що крутилося навколо них,— сів у сідні і, скорчившись, охопив коліна руками. Ісанка розгублено і здивовано глянула на нього.

Спітнілий і гарячий, з прилиплою до тіла сінною трухою, Борка встав і, хитаючись, підійшов до поручнів. На півдні часто спалахували блискавки, грім рокотів глухо. По листю поривами проносився нервовий трепет. Ісанка лежала на сідні, не поворухнувшись.

Весь тремтячи дрібним внутрішнім тремтінням, Борка дивився вдалину мутними очима, до яких поволі поверталась тверезість. Вітер освіжив мокре від поту обличчя. Він довго стояв, потім потер лоб і повільно почав ходити по терасі повз купи сіна, в яких так само, мовчки і не поворухнувшись, лежала Ісанка. Його здивувало, що вона така тиха і нерухома.

Борка підсів до неї на сіно, взяв безсило відкинуту руку, повільно і міцно поцілував. Потім почухав за вухом і сказав посміхаючись:

— Та-а-а-ак... Ледь, ледь би...

Ісанка мовчки дивилась на нього величезними темними очима, їх виразу Борка не міг розглядіти. Він продовжував цілувати її покірну руку, спитав:

— Правда, як тут жарко на сідні?

Вона мовчала і все дивилася нерухомими очима. Спалахнула блискавка, грім ударив близько за бором. Борка сказав:

— Гроза насувається.

Ісанка швидко встала.

— Так. Пора тобі йти.

Вона почала поправляти розтріпане волосся і раптом здригнулась так, ніби крізь неї пробіг сильний електричний струм.

— Що це ти?

Вона розгублено глянула.

— Нічого!.. Не знаю...

Борка ніжно гладив її руку вище ліктя. Вона не опиралась і глибоко мовчала. Він сказав:

— Ну, прощай.

Ісанка, зосереджена і мовчазна, байдуже прийняла його поцілунок в щоку і, понуривши голову, пішла до скляних дверей тераси.

Назад Борка пішов берегом Оки. Далеко вниз, під кручею, темніла безтуманна ріка. Чорні хмари швидко мчали над головою, блискавки спалахували частіше.

Борка сів над кручею на суху і блискучу траву під молодими берісками. Позаду велетенський дуб шумів під вітром чорною верхівкою. Навкруги ворушились і гнулися високі кущі буркуна, від його квітів линув над кручею тихий польовий аромат. Борка впізнав місце: рік тому він тут довго сидів вночі напередодні від'їзду, і той же тоді стояв навкруги невинний і чистий запах буркуна.

А як з того часу все змінилося!.. Тоді,— яка тоді була ясна, ранково-чиста радість! Тепер в душі було чадно і мутно. Борка схопив руками голінки, уткнувся обличчям в коліна, і морщився, і протяжно стогнав від сорому. Гидота, гидота яка! Яка безсоромність!

Але зараз же він згадав, як несподівана блискавка освітила напівроздягнуену Ісанку. І одверта, пекуча, до туги жадібна пристрасть прибийною хвилею сплеснулася в душі і зміла всі самодокори; солодко занила душа і вся стиснулася в одне вузьке, гостре, всевладне бажання — володіти цим дівочим тілом. Тільки б це, а інше все дурниці. І вже далеко від душі, як легкі тріски на темних хвилях, безсило тїпалися самодокори, сором, побоювання за наслідки.

Борка підвівся на ноги і голосно промовив:

— Що ж це за сила проклята! Який жах!

Вітер, виючи, мчав вздовж ріки. За ним, стрибаючи з хмари на хмару, люто гнався грім. Спалахнула блискавка, осяявши стривожену гладь ріки і високі прибережні кручі. На одній кручі щось нерухомо і яскраво біліло над самим урвищем. Борка здивувався: що це може бути? Людина — не людина. Білизну, чи що, розвісили сушитись і забули?

Всю ніч бушувала гроза, і всю ніч Борка не спав, лежачи на своєму ліжку серед міцно сплячих товаришів. Боліла голова, і жахливо боліло в спині, по хребетному стовпу. Задрімає, — раптом ухне грім, він болісно здригнеться і прокинеться. Похмурий, він вставав, ходив по залах і коридорах палацу, зупинявся біля величезних вікон. Під блакитними спалахами видно було мокрі доріжки саду з струмками, що бігли по піску, на пінявих калюжах вискакували бульбашки; сірі кущі, зігнувшись під вітром, здавалися нерухомими.

Прокинувся Борка дуже пізно, з важкою головою, похмурий. О восьмій ранку його намагалися розбудити хлопці на ранкову фізкультуру, але він сказав, що нездужає. Нікого вже в спальні не було. Він довго лежав, дивився на ліпні прикраси стелі, і мутні, лякаючі думки проходили в голові.

Захопила душу якась чортова сила, скрутила його і тягне на аркані, і немає сил їй опиратися! Та це ж божевілля! Для чого було переводитись у Москву? Що буде? З'єднаються вони, — він студент, вона... Вагітність, діти. Безглуздя, безглуздя!.. «Батько родини». І вона, ця дівчинка — «мати»... І прощай всі мрії про професуру, про блискучу наукову діяльність. Ч-чорт! Ч-чорт! А якщо не сталося вчора, станеться завтра. Перевалявся м'ячик через якийсь кряж, покотився з гори, — і тепер його не спиниш. Ах, безглуздя! — Він морщився і хапався за голову. — Геть від цього чаклунства, вискочити з зачарованого кола, поки не пізно!

Але раптом знову йому пригадалося, якою він побачив Ісанку під спалахом блискавки, і знову все сколихнулось і солодко занило в душі. І він відчув: що б у майбутньому його не чекало, — тепер все одно. Поки не здійсниться те, що вогненным свердлом свердлить тіло і душу, поки Ісанка

не буде йому належати, ніяких питань він не зможе вирішити. Навіть не зможе вирішити питання найістотнішого: чи підходять вони один одному, чи можуть бути чоловіком і жінкою. Хіба можна такі питання вирішувати в стані того безперервного сп'яніння, в якому їх держить пристрасть.

Борка вийшов на веранду. Небо було в мутних, невиразних хмарах без обрисів, тьмяне сонце білястим світлом відбивалося на сірих покрівлях. Парило, було душно і тихо. Біля кухні напружено кричали півні. На футбольному майданчику тренувалися хлопці, обливаючись потом.

Борка пішов купатися. Морщачись від головного болю, він ішов по мокрій траві рядом з маслянисто-чорною дорогою, з водою в розмоклих коліях. На теплій грязюці сиділи маленькі жовтогарячі і лілові метелики, яких можна побачити лише на мокрих дорогах та біля струмків. За парком широко подув з ріки освіжаючий вітер, але зразу ж стих.

Ісанка, з рушником на плечі, повільно підіймалась від ріки по укусу, рідко зарослому полинем і колючими лопухами з голубим листям. Борка пішов назустріч. Обличчя Ісанки було сіре, жалюгідне, під очима темніли чорні півкола. Вони привіталися за руку і заговорили про незначне. Борка намагався не дивитись в її очі: в них була така туга, таке недоуміння і розгубленість,— ніби вона узнала щось страшенно важливе, про що досі і не підозривала, але чого і тепер не в силі була зрозуміти.

Він ішов поруч з нею вгору. Ісанка неухважливо спитала:

— Ти купатися йдеш?

— Так... А ти зараз додому?

Вона помовчала, опустивши голову, і раптом рішуче сказала:

— Проїдемося трохи.

Вони пішли бечівником вгору по ріці, по береговій доріжці, протоптаній бурлаками та їх кіньми. Ісанка йшла, похнюпившись, і мовчала. І раптом вона здалася йому чужою, він помітив, який у неї невисокий лоб, як вона сутулиться. І, лякаючи, через душу промчало запитання, як паровозна іскра крізь нічну темінь:

«Та хто вона така? Навіщо я з нею зв'язуюсь?»

Промчало запитання і зникло. Борка озирнувся. Парк нагорі сховався за виступом. Він підніс руку Ісанки до губ і міцно поцілував. Вона у відповідь потиснула його руку, але потиск вийшов мертвим, струму між ними не виникло.

Звернули ліворуч і почали підійматись на Зміїну гору, що гострим мисом врізалася в Оку. Між низьких ліщинових і дубових кущів майоріли братки, червоніло в'яле листя суніць. Було тепло і душно, і сумно. І все більше боліла голова. З кущів несло вологим теплом, шкіра була липка від поту.

Ісанка, хвилюючись, сказала:

— Сядьмо де-небудь.

Сіла на гнилий дубовий пень, оброслий мохом. Але все не починала розмови, і тільки груди її ледь помітно здригались. Мутне небо в цілковитій тиші помітно темніло, стали падати дрібні теплі краплі. З різким тріском несподівано через все небо прокотився удар грому, і знову навкруги стало розслаблено-тихо. В мутній далині Оки показався пароплав і безсило пихкав, неначе не рухаючись з місця.

Борка ласкаво сказав:

— Ісанко, тобі весь час хочеться щось мені сказати. Скажи.

Вона сиділа, лікті в коліна і голову в долоні. Раптом плечі її почали здригатися. Вона стиснула голову, намагаючись стриматися, але схлипування ставали все сильнішими.

— Що з тобою? Дівчинко моя!

Ісанка здригалась, як лист під краплинами дощу, і раптом розридалася. Борка почав схвильовано гладити її по пухнастому, золотому волоссі з дрібними краплинками дощу на них і говорив ласкаві слова.

— Борю! Голубчику! — Ісанка обома руками схопила його руку і притиснула до своїх грудей. — Я не знаю, що зі мною! Я місця собі не можу знайти від учорашнього. Мені так соромно! Я сама не знаю, чому. Але мені соромно, соромно. Так соромно!

Борка здивувався.

— Ісанко! Та ти збожеволіла! Передо мною? Що ж тепер може нас розділяти?

— Я знаю, що мені нема чого соромитися тебе, що я вся твоя. Я ось держу твою руку і відчуваю, що ця рука така близька, рідна... Але скажи мені, що зі мною? Неначе я з учорашнього вечора вся вимазалася в грязюку, — що таке? Милій мій, любий!

Її очі сяяли, зажурене, збентежене обличчя освітілося зсередини і стало раптом прекрасним. Вона з надсадом притискала до тремтячих грудей його руку, ніби старалась

переконати саму себе, що ця рука справді близька-близька, як своя.

Борка опустився біля Ісанки в гарячу, вологу траву, взяв її руку і почав цілувати. Ніжно і впевнено він говорив, що все, що вона переживає, цілком природно. Ми з дитинства виховуємося в найглибшому презирстві до тіла і до любові, тому підхід до неї завжди тяжкий і болісний, люди вже зовсім близькі стали духом, а спроби тілесної близькості викликають переляк і сором. А тимчасом як же бути інакше? Цього обійти не можна, раз є любов.

І він багато ще говорив, тримаючи її руку в одній руці і ніжно гладив другу.

Ісанка нерухомо сиділа, втупившись в землю широко розкритими очима. Потім підняла на нього очі. В них зазвмер такий зойк жаху, що Борка внутрішньо здригнувся і замовк.

— Який все це кошмар, Боречко! Пожалій мене, допоможи. Я не знаю, що таке зі мною. Вчора, коли ми з тобою розійшлись... Я не знаю, як це сталося...— Вона повела навколо божевільними очима.— Я раптом стою над Окою і дивлюся з кручі вниз. Там, внизу, біля води каміння,— таке біле і таке велике... І тягне туди, і раптом прийшла думка: один крок,— і кінець цьому безглуздю. Я нічого, Борю, не розумію, тільки мені страшно, страшно! І так соромно!..

Борка сидів, схиливши голову. Раптом ридання поривом підступили до його горла. Він мовчав, намагаючись з ними справитись. Потім, ховаючи обличчя, припав губами до руки Ісанки і сказав:

— Прости мене, якщо можеш.

Встав і, хитаючись, пішов геть. Плечі його здригались.

Частина третя

З житлом у Москві було дуже важко влаштуватись. Влаштувалися так. Ісанка жила на Дівочому Полі в одній кімнаті з Танею Комковою,— обидві вони були медички. Велику їхню кімнату перегородили дощаною перегородкою пополам, і Стенька Верхотін перебрався до Тані. А свою комірчину біля Арбатських воріт, у вісім квадратних аршин, колишню кімнату для прислуги за кухню, він уступив Борці.

«Прости, якщо можеш...»

Прости-то прости. Легко було сказати. Але м'яч перекотився через кряж і нестримно котився вниз. Змін у взаєминах не було.

Раз у суботу ввечері Борка зайшов за Ісанкою, вони довго бродили по Дівочому Полю. Було дуже хороше. Стояла глибока осінь, йшли дощі,— і раптом ударив морозець, чорні, мокрі вулиці стали білими і дзвінкими. Крізь гілки тополів з тріпотливими залишками листя блискали яскраві зірки.

По алеях ворушилися під вітром запашні купи опалого листя. Дихалося глибоко і бадьоро.

Вони ходили по алеях, тримаючи одне одного за руку, розмовляли теплими, повільними потисками, а Борка в цей час з запалом, як завжди, говорив. Це були тепер для Ісанки найулюбленіші хвилини в їх взаєминах.

Борка вивчав англійську мову і читав зараз в оригіналі Шеллі. Він обурювався з страшенної пошлості бальмонтівських перекладів і напам'ять перекладав Ісанці цілі уривки з Шеллі. Після фармакології та загальної хірургії це був для Ісанки ясний, зачарований світ, в якому солодко відпочивала душа.

— Ось, послухай,— заключні строфи «Мімоси»: «Всі ці солодкі образи і запахи в дійсності зовсім не минули, не кінчились. Це ми змінились, наші душі. Для любові, для краси і для радості немає ні смерті, ні зміни: сила їх вища за наші почуття, і вони самі, наші самі, наші почуття, надто темні, щоб витримати їх світло». Містика, звичайно. А знаєш,— коли у мене на душі брудно, темно, погано, я саме ось це і почуваю, що у Шеллі тут сказано: є ця краса і радість, це ми змінились, наші почуття надто темні, щоб довго витримувати їх світло...

Потім вони на Плющисі зайшли в кооператив, купили ковбаси та білого хліба, пішли до Ісанки чай пити. Кімната її була в півпідвальному поверсі, вікно, врівень з землею, виходило на двір. Стояв у кімнаті кисло-сирий, важкий запах, і позбутись його було неможливо: ящик для сміття стояв якраз перед вікном. Але в самій кімнатці було подівочому чисто і затишно. Це завжди зворушувало Борку. Що у нього було, в його кімнаті!

Ісанка пішла в кухню скип'ятити на примусі води, прийшла з окропом, радісна, осяйна. Пили чай, розмовляли.

Почували себе близько-близько одне до одного; Ісанка поклала голову на Борчине плече.

Очі Борки змінилися. Він пригорнув до себе Ісанку і почав розстібати на її грудях блузку. Вона міцно стиснула обома руками його руку і ласкаво сказала:

— Борю, не треба.

— Ну, ну! От іще! З чого це не треба?

І він міцніше охопив її. Але Ісанка вивернулась, відійшла до стіни і вибачливим голосом сказала:

— Більше цього не буде, Борко, гидко! У мене більше немає сил.

— Дивно! Чотири місяці було нічого, і раптом — немає більше сил.

— Мені весь час було важко.

— Тільки важко? І більше нічого?

— Ні, саме це особливо і болісно: отруйний якийсь дурман, їдко і солодко, і потім так від нього погано!

— Угу! — Борка самолюбно блиснув очима і замовк.

Ісанка сумно сказала:

— Ну, Борю, як хороше у нас все сьогодні було, і раптом...

— Це справа смаку.

Він повільно підвівся і почав надівати пальто.

— Ідеш?

— Так, пора.

З кам'яним обличчям потиснув її руку. Вона переборолла гордість і спитала:

— Коли прийдеш?

Він неуважливо відповів:

— Навіть і не знаю. Я дуже зайнятий.

І пішов.

Вона, стиснувши зуби, пройшлась по кімнаті, спинилася біля вікна. Потім труснула головою і сіла за фармакологію Кравкова.

«Думки відносно дії атропіна на спинний мозок розходяться. Можна думати, що атропін спочатку побільшує рефлекторну збудливість, а потім її паралізує...»

Читала, а сльози повільно капали на сторінки. Боліла голова, нічого в неї не йшло. У неї тепер часто боліла голова. Ісанка думала, що це через помийну яму перед вікном, — не можна було навіть вирішити, що корисніше — провітрювати кімнату чи ні. І з нервами стало зовсім погано, вона раз у раз здригалася, ночами спала погано.

Схудла, темні півкола були під очима. Такими далекими здавалися літній блиск сонця, здоров'я, бадьора радість!

Роздяглася, лягла спати. Але заважав плач немовляти за дощаною перегородкою. Таня заколисувала його, ходила з ним по кімнаті. Заспокоїлося, нарешті.

Але скоро прийшов Стенька Верхотін з товаришами. Вони пили чай і запально сперечалися про троцькізм і опозицію. Крізь щілини перегородки ліз мутний запах дешевого тютюну. Іноді починала плакати дитина, і голос Тані заколисував її. До другої години ночі тривали суперечки. Ісанка уявляла собі: тютюновий дим стовпом, вони, «діячі», сперечаються про важливі речі, змучена Таня старається заснути серед тютюнового диму і вигуків. І з ненавистю Ісанка прислухалася до добродушного голосу Стеньки і згадувала сьогоднішнє кам'яне обличчя Борки. І недобре почуття ворухилося до віковичних панів — мужчин.

О третій годині, коли вже пішли хлопці, Ісанка чула, як Таня стукала кулаком по столу та істерично кричала:

— Все, все, як і досі! Анічогісінько не змінилось! «Жінка»? Чого на неї дивитись? «Наплювать!» Не хочу з тобою жити, піду, і дівай свою дитину, куди знаєш! У мене своя робота є, ніскільки не менш важлива, ніж твоя!

Чути було винуватий, умовляючий голос Стеньки.

О четвертій же годині Стенька роздратовано питає:

— Що ж, мені його накажеш груддю годувать? Так у мене в грудях молока немає!

Минув тиждень. І другий. Борка не приходив. Раз увечері Ісанка йшла по Нікітському бульвару і побачила: по бічній алеї іде Борка в незнайомою дівчиною; обняв її за талію і захоплено, як завжди, говорить, а вона закохано слухає. Матове обличчя, великі, чудові чорні очі.

Весь час боліла голова. І працездатність падала. Мутна в'ялість була в мозку і неповороткість. Ісанка пішла на прийом до їх професора-невропатолога. Вийшла від нього приголомшена. Сіла на лаву в алеї Дівочого Поля.

Він її довго і уважно досліджував, розпитував; обережно підійшов до питання про взаємини з чоловіками і спитав:

— Можете ви мені в цій галузі розповісти все?

Ісанка почервоніла, опустила голову, відповіла:

— Так.

І розповіла.

Тоді він сказав:

— Ну, так ось вам. Основна причина, яка все вичерпує. Хочете бути здоровою, — або встановіть нормальні взаємини, або розірвіть їх. І не зволікайте. І йому скажіть, — він вузівець? — скажіть, що це веде до пониження розумових функцій, до ослаблення пам'яті, і взагалі наслідки цього — найпоганіші.

Потім подивився на неї розумними, проникливими очима, м'яко посміхнувся і додав:

— У вас чисті, хороші очі. Ось що я вам ще скажу: не піддавайтесь нічиїм софізмам і вірте вашому почуттю. Найбільше горе жінки в цій справі, що вона взагалі дозволяє чоловікам ламати і нівечити своє безпосереднє почуття їх логікою. Отак, товаришко. Ідіть і гарненько подумайте про все це.

З двох боків ішли залізні ґрати і лишали широкий вихід із скверу; праворуч, вздовж Великої Царицинської, тяглися красиві клінічні будівлі, біла чотириповерхова школа здіймалася високо в небо гострою покрівлею. І сонце переможно сяяло, жовтіло на синяві неба подекуди ще не опале листя клена. Світло було і простір. Ісанці здавалось, що вона зможе видряпатися до цього світла. Пригадалося з Шеллі: «Наші почуття стали надто темні, щоб витримувати світло краси і радості». Гостро вколола душу згадка про Борку. Як нерадісно, як забруднено проходить їх любов. І було в душі почуття твердості і почуття визволення: впевнено було виправдано те, що жалібно кричало і протестувало всередині її самої.

А сльози капали з очей на спинку лави. Та сама лава. На неї вони сіли, коли Борка читав Шеллі. Як тоді було добре!

А Борка все не приходив. Ну, що ж! Ну, і добрей! Все само собою припиниться. А душа рвалася і нудьгувала.

І дома було невесело. Ісанка готувалася до заліків разом з Танею. Було боляче за неї і важко. Ісанка читала фармакологію, а Таня тупо слухала, потім розстібала блузку, брала плачучу дитину і приладжувала до своїх великих, материнськи-м'яких грудей. Деякий час говорили про алкалоїди, потім Таня пристрасно починала скаржитись на своє життя, і очі горіли озлоблено:

— Господи! Що стало з життям? І громадська вся робота пішла до дідька, і наука припадає на обидві ноги...

Пелюшки, ванночки, присипки... Але що ж мені робити? Не могу ж я до цього маляти ставитись абияк!

Ісанка з ворожим вогником в очах говорила:

— Ти повинна настояти, щоб тобі більше допомагав Стенька.

— Стенька!.. Степанонько мій...— Таня з ненавистю розсміялась.— Прийде, покрутить носом: «Ну, хлопчисько все кричить, заважає працювати,— піду займатися до товариша!» Все я, все я сама. І навіть на нього прати,— все я ж повинна!

Ісанка енергійно вигукнула:

— Ну, вже цього б я ні за що не стала робити!

— І я б не хотіла. А нічого не виходить. Він громадський хлопець, чудовий працівник. Але ти не можеш собі уявити, до чого він брудний і некультурний. Не полагодиш шкарпеток,— так і ходитиме в драних. Ох, ці шкарпетки! Брудні, смердючі. Одну на комод покладе, другу на вікно, рядом з тарілкою з сиром. Від сорочки його так смердить потом, що я не могу з ним спати. Ну, як не випереш?

Ісанка обурено пройшла по кімнаті.

— Все-таки знаєш, Танько? Я тобі скажу: ти та-ка-а жінка!

Танька помовчала, зітхнула і винувато посміхнулась.

— Ісанко! Я та-ка-а жінка!.. Що ж мені робити!

Ісанка дістала квитки на «Діло» Сухово-Кобиліна в другому МХАТі і майже насильно потягла Таню, щоб її трохи розважити. Після вистави, при виході вже, вони зустрілися у вестибюлі з Боркою. Він знову був з тією ж єврейкою з великими очима, які дивилися закохано.

І враз вони обоє кинулися одне до одного — Ісанка і Борка. Гаряче потиснули руки, заговорили. І пішли назад разом. Ісанка забула про Таню, Борка — про свою чорнооку. Ішли по Моховій, що виблискувала снігом, розмовляли, як колись. Вона не спитала, чому він весь час не приходив. А він сам сказав: почував, що неправий, але самолюбство не дозволяло.

У сквері біля храму Христа спасителя вони сіли на гранітний парапет над площею Пречистенських воріт. Внизу, за спиною, подзвонюючи і блискаючи, пробігали червоноокі трамваї, спалахували сині трамвайні блискавки, попереду ж була снігова тиша і чорні кущі, і тьмяним золотом

поблискували від вогнів внизу глави собору. Говорили добре і довго.

Ісанка розповіла про свої відвідини професора.

— Мені й раніше завжди так було погано, я почувала, але не могла втямити. А тепер... Борко, ми друзі з тобою? Справжні?

Він міцно поцілував її в пухнасте волосся над вухом, вона стиснула його руку.

— Борко, покиньмо це, будьмо добрими товаришами, поки не зможемо бути чоловіком і жінкою.

Він продовжував цілувати її в скроню, посміювався і говорив:

— Як доброчесно!.. Добре, Ісанко!

Потім став серйозний і сказав:

— Ні, це, правда, ганьба! Ламаємо життя і собі, і одне одному. І настільки немає сили волі, щоб стати понад це. Добре. Давай одне одному допомагати.

— І ти надалі не будеш ображатися, коли я...

— Може, й буду. Ти мене тоді назви дурнем і падлюкою.

Вони пішли, держачись за руки, знову розмовляли повільними, гарячими потисками. Пройшли по тихому Сивцеву Вражку, по Плющисі. Борка провів Ісанку до дому, в Першому Воздвиженському провулку. Біля кам'яних воріт, коло підстрижених тополь, що тяглися вздовж панелі, вони зупинились. З ваганням подивились одне на одного.

Борка рішуче сказав:

— Ну, а поцілуватися ж можна!

Вона засяяла, міцно охопила його шию і обпалила дівочим поцілунком.

Борка прийшов наступного дня. Був блискучий, багато і натхненно говорив. В душі горів солодкий, незвичайний поцілунок, що був учора. Пили чай. А потім Борка потягнувся до Ісанки і обняв її за талію. Ісанка рішуче ухилилась.

— Борю! Цього більше не буде ніколи. Пам'ятай, ми дали слово.

— Ну, слово!..— Він підійшов ззаду, губами припав до її шиї, і спробував покласти руки на груди. Ісанка рішуче встала і відійшла до стіни. Борка сів до столу, засмучено поклав руку на голову.

— Борю, згадай, що ми вчора говорили.

— Е! — Він нетерпляче махнув рукою. — Дурниці ми вчора говорили. Як це можливо! Вчора, як розстались, я весь час думав про тебе, згадував, як ти мене поцілувала... Це вище будь-яких клятв. Я не можу. Мов лавина якась, — накопилось і несе з собою. Сходитись друзями... Та це знушання! Вся думка лише про те, щоб мати тебе всю. Яка мука!

Він схопився за голову і нахилився над столом. Ісанка підійшла до нього близько, поклала руку на плече і, прикусивши губу, заглянула йому в очі серйозним, пильним поглядом.

— Борю, ну, тоді... Тоді будемо жити, як чоловік і жінка.

Він посміхнувся.

— Як Стенька Верхотін з Танею! Тільки попереджаю: варити кашки і прати пелюшки у мене не буде часу. І я мушу бути вільним. Ісанко, зрозумій, — я не можу навалювати на себе сім'ю, не можу зв'язувати себе. Я відчуваю в собі неабияку розумову силу, я знаю, що буду великою людиною. І втопити себе в пелюшках і кашках — нізащо.

— А я сама тонути в пелюшках і кашках не хочу.

Замовкли. Ісанка продовжувала пильно дивитися йому в очі.

— Як же тоді бути?

— Ну, давай жити по-справжньому... Тільки, щоб не було наслідків.

— Це, — аборт, коли що?

— Ну, що ж вдієш!

Вона опустила руку з його плеча і з огидою повела плечима.

— Н-ні за що! Убити свою дитину!.. І потім. Бачу я навколо дівчат. Як возяться з наслідками, як місяцями ходять до лікарів, як синіють у них носи... А вам до цього немає діла.

Борка роздратовано сказав:

— Чорт знає що виходить! Зворушлива картинка з до-революційного побуту: вона — небесно-чиста дівчина; він, поки що, шляється по проститутках і, нарешті, років так через сім-вісім, з напівзалікованими венеричними хворобами, зриває її перезрілу чистоту... Ти якась зовсім допотопна... Хто зараз на все це дивиться так складно?

Ісанка спалахнула.

— Ну і шукай собі сучасних, всюди навкруги скільки завгодно. Та, до речі, ти, здається, вже і знайшов собі.

Він просто і коротко відповів:

— Це було тільки від нудьги. Я люблю тебе і нікого іншого нездатний шукати.

Це її зворушило. Вона знову прикусила губу, серйозними, люблячими очима заглянула в його очі і тихо спитала:

— То як же нам бути?

Вони довго і марно говорили. Він боязко ласкав її руку, потім непомітно ішов все далі, їй було солодко і огидно...

— Ні!

Ісанка скочила і, поправляючи плаття, рішуче відійшла до стіни.

Борка роздратовано кусав губи. Вона заговорила про своє враження від учорашньої вистави в МХАТі. Він слухав неувважливо. Якщо не могло бути того,— вона здавалась йому сірою і нецікавою.

Замовкли. Ісанка стояла, притулившись спиною до високого підвіконня.

Раптом залунав писклявий, пронизливий, безглуздо-неприродний голос:

— Іди-іди-іди-іди-іди!

Борис скочив. Ісанка, сміючись, тримала в руці зеленого вербного чортика. Сьогодні вранці вона проходила по Смоленському ринку: на душі було радісно від примирення з Боркою і що він прийде увечері, побачила, що китаець продає цих смішних чортиків, і купила.

Борка повільно блід.

— Це ти навмисно припасла на цей випадок?

Посмішка здивування застигла на губах Ісанки.

— Як це — навмисно?

Борка встав із злими очима, поривчасто зітхнув, закусив губу.

— Я тобі не хлопчисько, щоб надо мною жартувати такими жартами, з такими бабськими натяками.

— З якими натяками? Борко, та що ти?

Він грубо крикнув:

— Зараз же сховай!

Ісанка спалахнула.

— От іще!

— Я вимагаю, щоб ти сховала, не хочу слухати цей безглуздий писк!

— А мені подобається!

Вона надула іграшку, і чортик, спадаючись і зморщуючись, знову загаласував пронизливо:

— Іди-іди-іди-іди-іди!

Борка, дивлячись на неї злим поглядом, сказав роздільно:

— Прізвища свого я все одно не зміню, прославляю те, яке є.

— До чого тут прізвище?

Ісанка високо підняла брови,— вона раптом втямила: прізвище Борки — Чертов; в чортику він вбачає якийсь натяк на себе.

— Який же ти, Борко, дурень!

Ісанка раптом відчула, що страшенно втомилась. Вона замовкла і щільно притиснулася до стіни плечем і головою.

Борис пройшовся по кімнаті і спокійно, байдуже заговорив:

— Наші взаємини з тобою закінчені. Назавжди. Я бачу взагалі, що мое захоплення тобою було помилкою. І подумати: через тебе я покинув Ленінград, налагоджені взаємини з професорами!.. Я вважаю за потрібне тебе попередити: не дивуйся, коли я зустрінуся з тобою і не привітаюсь.

Ісанка стомлено притулилась до стіни, слабо кивала головою і озивалась:

— Так!.. Так!..

Він пішов і таємно чекав, що Ісанка кине́ться за ним, буде кликати. Не покликкала.

Стомлено сіла до столу. Відставала кишеня. Що це там? Витягла зеленого чортика, із здивуванням поглянула. Надула,— він зарепетував:

— Іди-іди-іди-іди-іди!

Ісанка розсміялась.

— Ось наша любов...

І довго сміялась. Таня крізь перегородку спитала:

— Що це ти, Ісанко?

— Дуже весело!

Через п'ять днів.

«Борису Васильовичу Чертову.

Я йшла, це було вчора ввечері, Гоголівським бульваром. На душі взагалі було нічого собі. Але мені здавалося, що в житті з тобою я п'ю накуп з якогось поганого супу, який вариться кимось,— не мною і не тобою.

Було дуже холодно і мокрий сніг. Я стомилась, важкі ноги не рухались, я сіла біля пам'ятника Гоголю. Раптом яскраво блиснуло сонце, засяли ліси за Окою, побачила

веселі, засмагли обличчя з здоровим блиском очей, всі несуть на головах глеки, щоб навчитися держатися прямо... Х-ха-ха! Як це важливо в житті,— держатися прямо!

Напевно, ти знаєш, що до жінок, які сидять самотньо, підходять чоловіки. Він уважно заглянув мені в обличчя і сів коло мене. Він був обережний, бо вагався, як і я; а може, думав, що мені треба багато платити, не знаю.

Хвилювання трохи заважало мені, голос був нетвердий, але мені захотілося подивитись, чи вродливий він і чи вистачить у нього тієї краплинки настійливості, яка потрібна. Глянула. Одягнений дуже добре, з черевцем, але безумовно вродливий, особливо очі чорні.

Ми багато говорили про різне, про все, він грів мої руки, ласкаво зазиравав в очі. Багато ходили вулицями, де менше було народу, нарешті привів у Мерзляківський провулок. Спитав: «Може, ви зайдете до мене випити чашку чаю?» Мені було цікаво, що буде далі. І смішно було. Як люди живуть багато! Він частував мене фруктами, лікерами,— надзвичайно смачні. Потім підсів до мене, став дуже настирливим. Мені було все одно. Він страшенно здивувався. «Ви дівчина?» Я розсміялась: «Яка я дівчина! Це так тільки здається!» Коли я виходила, він мені щось сунув у руку. На вулиці глянула при ліхтарі: червонець. Ого! Знадобиться. Мені гроші потрібні.

От все. Немає в душі моїй каяття і жалю до себе. Все гаразд. І немає до тебе ніякої злості (ти говорив якое, що краща ознака байдужості,— коли немає злості). Головне, немає більше цього болісного потягу до тебе, нікому не потрібної залежності.

Цей лист, звичайно, останній.

Ісанка».

Борис хотів у неділю іти до Ісанки миритися. І якраз одержав вранці цього листа. Тричі перечитав, з подивом витріщив очі, в душі боляче занило. Розірвав листа, викинув клапти в квартиру. І більше до Ісанки не ходив.

Раз на свята Борка з трьома дівчатами сидів на Никітському бульварі. Вони поверталися з диспуту в Політехнічному музеї про статеву проблему. Святково блищав місяць, була тиха морозна ніч, густою іній висів на деревах, телефонних дратах і антенах. Борка з захопленням

говорив, дівчата закохано слухали. Серед них була і та дівчина, з чорними очима.

Борка говорив, що шлюб, як дружній товариський союз між чоловіком і жінкою, може бути укладений тільки років через два-три після фізичного зближення. До того є тільки закоханість, є пристрасть, при яких людина зовсім сліпа і мусить бути готовою до всяких несподіванок. Глибокий смисл мають «пробні шлюби», які існують у деяких народів.

Попрощалися. Дівчата пішли до Кудрина, Борка по бульвару — до Арбатських воріт. Місячне повітря поблискувало голочками інею. На лаві, з книгою під пахвою, сиділа Ісанка і дивилася на Борку. Він здригнувся, хотів пройти мимо, але потім подумав: «Невеликодушно!» Підійшов до неї і дружньо простягнув руку.

Ісанка оглянула його пустотливими очима і нехотя простягнула руку. І спитала:

— Ну, що, удав,— скільки ще курчат проковтнув? Над багатьма ще жінками показав свою владу?

Борка м'яко сказав:

— Що це, Ісанко? Навіщо ти так?

Він сів і уважно подивився на неї. Місяць яскраво освітлював обличчя Ісанки. Вона дуже схудла, ніс загострився, очі запали і від цього здавалися глибокими і прекрасними. Раптом Борка відчув, що вона йому, як і раніше, дорога, і серце стиснулося від болю, що вона так гірко забруднила себе.

Від неї тхнуло дешевим тютюном. Раніше Ісанка не курила.

— Навіщо ти так говориш, Ісанко?

— Святкую своє визволення від тебе. Як хороше! Ось уже два місяці минуло, а все живу цим почуттям визволення. Я тепер вирішила зовсім інакше жити. Раніше я давала цілувати себе, а тепер сама цілую,— це значно цікавіше. Раніше я говорила: «Приходь до мене»,— і плакала, коли не приходили. А тепер говорю: «Я приходитиму, коли я захочу!» Раніше мучилася я, а тепер нехай мучаться вони.

Борис сказав задушевно і сумно:

— Я дуже мучусь.

— Справді? Ну, це дуже приємно.— Вона закурила цигарку.— Жаль тільки, що це зовсім не відбилося на твоєму обличчі.

Борка ласкаво поклав руку на холодну руку Ісанки і сказав бережно:

— Ісанко! Що ти мені тоді написала,— про те, біля пам'ятника Гоголю,— я це ігнорую. Я розумію, все це було зроблено з відчаю і що тут, може, виною — я.

— Ти... і-г-н-о-р-у-є-ш?.. Ха-ха-ха! — Ісанка скочила з лави і з обуренням дивилася на нього.— Ти ігноруєш. А як я тебе чекала після цього листа! Господи, як чекала! Я чекала,— ти прибіжиш до мене, як хороший товариш, як друг, схопиш мене за руки, станеш питати: «Ісанко, Ісанко, як це могло статись?!» Яка я була дурна!.. А ти, гордий своєю добродієністю, напевно, з презирством кинув листа в грубку... Борко!

Вона впритул спинилась перед ним, розставивши ноги і засунувши руки в кишені пошарпаного, короткого пальта.

— Борко! Невже ти такий підлий і такий дурний, що повірив тому, що я там написала? Я тільки хотіла з тобою розірвати.

Він скочив і схопив її за руку.

— Правда?

Ісанка на мить не відняла руки, що вся затрепетала, але зараз же її звільнила.

— Ага,— правда! А далі що?

— Ісанко, навіщо цей тон? Я тебе зовсім не впізнаю.

— Що ж далі?

— Адже це зовсім міняє справу,— те, що ти мені зараз сказала.

— Ха-ха! Ну, ясно — міняє! Раз так, то можна і помирись, правда? І знову ти мене почнеш поганити і будеш мені твердити, що через мене не станеш великою людиною.

Борка ніяково мовчав. Груди Ісанки раптом судорожно засіпалися.

Загримів і задзвонив вдалині трамвай, між пухнасто-білих гілок заморгав червоний напис: «Бережись трамвая!» Ісанка підхопилась.

— П'ятнадцятий номер! Останній, напевно. Доведеться на Дівоче Поле перти пішки... Бувай!..

І побігла до зупинки, поскриплюючи по морозному снігу.

„*НЕВИГАДАНІ*
ОПОВІДАННЯ“

ПЕРЕДМОВА

Чистий вимисел мусить завжди бути на сторожі, щоб зберегти довір'я читача. А факти не несуть на собі відповідальності і сміються в тих, хто не вірить.

Рабіндранат Тагор.

З кожним роком мені все менш цікавими стають романи, повісті; і все цікавіші — живі оповідання про те, що було насправді. І в художнику не те цікавить, що він розповідає, а як він сам відбився в оповіданні.

І взагалі мені здається, що белетристи і поети говорять страшенно багато і страшенно багато гатять у свої твори вапна, єдине призначення якого — тонким шаром спаювати цеглини. Це стосується навіть і такого, наприклад, скупого на слова, стислого поета, як Тютчев.

Душа, увы, не выстрадает счастья,
Но может выстрадать себя.

Цей вірш до Д. Ф. Тютчевої лише виграв би у своєму достоїнстві, коли б складався з самого тільки наведеного двовірша.

Я з цього приводу ні з ким не збираюся сперечатись і наперед ладен погодитися з усіма запереченнями. Я й сам був би дуже радий, коли б Левін полював ще на протязі цілого друкованого аркуша і коли б чеховський Єгорушка теж іще протягом цілого друкованого аркуша їхав по степу. Я тільки хочу сказати, що такий у мене тепер настрій. Багато з того, що вміщується тут, я довгі роки збирався «розвинути», обставити психологією, описами природи, побуто-

вими подробицями, розігнати аркушів на три, на чотири, а то й на цілий роман. А тепер бачу, що все це було зовсім непотрібно, що потрібно, навпаки, збужувати, стискувати, шанувати і увагу, і час читача.

Тут, між іншим, вміщено багато зовсім коротких заміток, іноді всього у два-три рядки. З приводу таких заміток мені доводилося чути заперечення: «Це — просто з записної книжки». Ні, зовсім не «просто» з записної книжки. Записні книжки — це матеріал, який письменник збирає для своєї роботи. Коли ми читаємо опубліковані записні книжки Льва Толстого або Чехова, вони нам найбільш цікаві не самі по собі, а саме як матеріал, як цеглини і цемент, з якого величезні ці художники зводили свої чудові будови. Але в книжках цих зовсім немало і такого, що являє самостійний художній інтерес, що є цінним незалежно від імені авторів. І чи можна знецінювати такі записи посиланням на те, що це — «просто з записної книжки»?

Коли я знаходжу в своїх записних книжках цінну думку, цікаве на мій погляд спостереження, яскравий штрих людської психології, дотепне або смішне зауваження, — невже треба відмовлятися від їх відтворення тільки через те, що вони висловлені в десяти-п'ятнадцяти, а то і в двох-трьох рядках, тільки через те, що на чийсь думку це — «просто з записної книжки»? Мені здається, тут говорить тільки консерватизм.

* * *

Цю легенду мені колись розповів мандрівник-англієць.

Одного разу пароплав заночував через туман поблизу острова Самоа. Юрба веселих, підпилих моряків висадилася на берег. Увійшли в ліс, заходилися розкладати вогнище. Нарізали гілок, зрубали і повалили кокосове дерево, щоб зірвати горіхи. Зненацька вони почули в темряві навколо тихий стогін і охання. Моторошно стало їм. Всю ніч моряки не спали і тулилися до вогнища. І всю ніч навколо них чувся судорожний якийсь шурхіт, зітхання і стогін.

А коли розвиднілось, вони побачили ось що. Із стовбура і з пня зрубленої пальми текла кров, стояли червоні калюжі. Обірвані ліани корчилися на землі, наче перерізані гадюки. З обрубаних гілок капали червоні краплини. Це був священний ліс. В Самоа є священні ліси, дерева в них живі, у них є душа, у волокнах біжить кров. В такому лісі

тубільці не дозволяють собі зірвати жодного листочка.

Веселі моряки не загинули. Вони повернулися на пароплав. Але ніколи в своєму житті вони вже більше не всіміхались.

Мені уявляється: наше життя — це такий самий священний ліс. Ми входимо в нього так собі, щоб розважитись, потішитись. А навколо все живе, все відчуває глибоко і сильно. Ми вдаримо сокирою, чекаємо, — побіжить безбарвний холодний сік, а починає юшити червона, гаряча кров... Яке все це складне, глибоке і таємниче! Так, в життя треба входити не веселим гульвісою, як у приймний гай, а з побожним трепетом, як у священний ліс, сповнений життя і таємниці.

ВИПАДОК НА ХИТРОВОМУ РИНКУ

У Москві, між Солянкою і Яузьким бульваром, був до революції широко відомий Хитров ринок. Вдень там товкся народ, продавав і купував усякий мотлох, в натовпі мелькали босяки з шахраюватими очима. Увечері тьмяно світилися вікна нічліжних домів, трактирів та низькопробних будинків розпусти. Широко розчинялися двері шинку, разом з клубами пари з ричанням сторчма вилітав на мороз побитий п'яниця в розідраній ситцьовій сорочці. Вночі скрізь лунали п'яні пісні і крики «рятуйте».

В комірчині одного з хитровських будинків було знайдено під ліжком труп задушеного старика. Повідомили в поліцію. Приїхали товариш прокурора і судовий слідчий. Під темними сходами, де тхнуло відхожим місцем,— комірчина при шапковому закладі. Вгорі проходить залізна труба з кухні закладу,— єдине опалення комірчини. Комірчина тісно заставлена меблями. Під залізним ліжком труп задушеного старика з багровим обличчям. Йому хазяїн шапкового закладу здавав під житло комірчину. Всі речі цілі. В комоді знайдено жерстянку, в ній сімнадцять карбованців з копійками. Не грабунок. Хто убив?

Багато допоміг слідству городовий, який давно служив у цій місцевості; всі взаємовідносини, романи та історії ринку були йому добре відомі. Знайти винуватця злочину, як виявилося, було зовсім неважко.

Убитий старик був колись начальником великої залізничної станції, спився, потрапив на Хитров ринок. Під старість став пити менше. Скуповував по тридцять, по сорок

копійок старі шерстяні плаття і з клаптів шив шикарні ковдри для хитровських красунь, заробляв по шістнадцять-вісімнадцять карбованців на місяць. Вважався багатцем, мав постійний заробіток, свій куток.

Допит свідків. Немовби розкрилася підлога, і з-під неї полізли моторошні, зовсім неймовірні фігури в образі людини. Хазяїн шапкового закладу, в якого убитий наймав комірчину, старик років п'ятдесяти. Був дуже п'яний, довелось відправити в участок для витвердження, і допитати його можна було тільки на другий день увечері. З опухлим обличчям, сидить, згорбившись, в лисячій шубі. І раптом почав гикати. Це було щось жахливе. Немовби всі нутрощі його вивертались. Благає дати горілки, щоб похмелитися.

Питають про вбитого. Він відповідає дуже ухильно. Нічого до пуття не можна добитись. Нарешті признався.

— Я його й разу не бачив.

— Як не бачили? Він у вас уже п'ять місяців живе!

— Вибачте! Я шість місяців безпросипу п'яний. Як сучий син, вибачте на цім слові.

Виявилось, справді, весь час п'є. Вдень у трактирі, увечері повертається,— спати. Вночі прокинеться, хрипить: «Горілки!» Жінка йому вставляє в рот шийку пляшки. Вранці прокинеться, знову: «Горілки». Встане і йде у шинок. Дома тільки спить, п'є горілку і б'є жінку.

Довелось для допиту викликати дружину. Вона виглядає багато старішою за свої роки, управляє майстернею, няньчить дітей, купує чоловікові горілку. На обличчі глибоке горе, але зовсім заморожене. Розповідає про все бай-дуже.

Колишня коханка вбитого: здоровенна баба років на п'ятдесят, товщини неймовірної, червона, вся наче налита горілкою. Питають у неї ім'я її, звання. Вона раптом:

— Je vous prie, ne demandez moi devant ces gens-là!

Виявляється: дочка генерала, закінчила Павлівський інститут. Вийшла нещасливо заміж, роз'їхалась, зійшлася з уланським ротмістром, багато гуляла; потім він її передав іншому, поступово все нижче,— стала повією. Останні два-три роки жила з убитим, потім посварились і розійшлись. Він узяв собі іншу.

Оця інша його і вбила.

Схудла, з великими очима, років тридцяти. Звали Тетяною. Історія її така.

Молодою дівчиною служила покоївкою у багатих купців у Ярославлі. Завагітніла від хазяйського сина. Їй подарували шубу, плаття, дали трошки грошей і сплавили у Москву. Породила дитину, віддала в дитячий притулок. Сама пішла працювати у пральню. Одержувала п'ятдесят копійок на день. Жила тихо, скромно. За три роки назбирала карбованців сімдесят п'ять.

Тут вона познайомилася з відомим хитровським «котом» Гнатом і гаряче його покохала. Кремезний, але прекрасної постави, обличчя кольору сірої бронзи, вогняні очі, чорні вусики у стрілку. За один тиждень він спустив всі її гроші, шубу, плаття. Після цього вона із своєї п'ятдесятикопійечної платні п'ять копійок залишала собі на харчі, гривеник у нічліжку за нього і за себе. Решту — тридцять п'ять копійок віддавала йому. Так прожила з ним півроку і була зовсім для себе щаслива.

Раптом він зник. На ринку їй сказали: арештований за крадіжку. Вона кинулась в участок, ридючи благала допустити її до нього, прорвалася до самого пристава. Городові надавали їй стусанів і виштовхали геть.

Після цього у неї — втома, глибоке бажання спокою, тихого життя, свого кутка. І пішла на утримання до згаданого старика.

Тетяниному паспортові вийшов строк. Старик відібрав його і від себе послав на обмін. Вона лишилась без паспорта і не могла піти від старика. Несподівано повернувся Гнат. Виявилось, він був арештований не за крадіжку, а тільки за те, що не мав ніякого документа: вислали етапом на батьківщину, він виправив паспорт і повернувся. Ринкові молодіці відразу ж повідомили Тетяну. Вона відшукала його, радісно кинулась назустріч. Він засунув руки в кишені:

— Чого тобі треба?

Вона остовпіла.

— Відшука-ала!.. Нащо ти мені така? Худа, як холера. Я й тоді з тобою так тільки жив, з нудьги. Скажіть, будь ласка: за такого хлопчика — тридцять п'ять копійок! Я собі багату знайду.

Насилу, кінець кінцем, змилювався. Але вона й тому була рада. Він її бив, знущався, відбирав усі гроші. І все дорікав стариком.

— Старика свого любиш, — ну, і йди до свого старика.

А вона піти від старика не могла: паспорт у нього.

А безпаспортну вишлють. А Гнат все знушався і твердив, що вона більше любить старика, ніж його.

Тетяна скочила:

— Ну, я ж тобі доведу, що більше люблю тебе!

Побігла додому і задушила старика, коли той спав.

І от почали її допитувати. Худа, негарна, в обдрипаній спідниці, очі вовченяти, дивиться спідлоба. Від усього відмовляється. Раптом якийсь стався перелом — і в усьому призналась. Розповідає про своє кохання до Гната, і вся зовсім інша стала. Очі зробились великі, яскраві, цілі жмути проміння посипалися з них, на губах соромлива, лагідна посмішка. Якою гарною стає жінка, коли любить!

Старик-слідчий, дратівливий і сухий формаліст, спочатку грубо покрикував на неї, але, в міру того як посушався допит, ставав усе лагідніший. А коли її вивели, розвів руками і сказав:

— От не думав, щоб на Хитровому ринку могла бути така перлина!

Товариш прокурора, врівноважений, не старий чоловік, в золотих окулярах, замислено посміхнувся:

— Та-ак... «Вічно жіноче» на смітнику!

Почали допитувати Гната. Тримається надзвичайно благородно. Наводить усякі докази проти Тетяни, сповнений обурення.

— Дозвольте вам доповісти: шкура і більш нічого! Яке неподобство, ну, скажіть, будь ласка! За що вона старичка?

Під час одного з допитів, коли товариш прокурора допитував Гната, з сусідньої кімнати, від слідчого, вийшла Тетяна. Раптом побачила Гната, зашарілася від радощів, підійшла до нього, поклала руки на плечі:

— Ну, Гнате, прощай! Більше не побачимось: я на каторгу йду.

Він смикнув плечем, відвернувся і зневажливо відрізав:

— Іди геть... Стерво!

Товариш прокурора спалахнув і обурено крикнув:

— Сучий ти син!.. Негідник!

Городові, й ті з обуренням замичали. Слідчий, який стояв у дверях, злобно плюнув.

Вона низько опустила голову і вийшла.

Багата сім'я. Великий маєток лід Москвою. Особняк у Москві. Брати служили військовими, дипломатами, всі одружились. Сестра їх Соня лишилася дівчиною. Їй уже перейшло далеко за сорок, була вона негарна на вроду, суха, але дуже тонка, туго затягувалася в корсет, пудрилась. Літо вся сім'я проводила на селі. І раптом звістка: Соня виходить заміж! Всі реготали. Вона спішно поїхала в Москву вставити собі щелепу і взагалі омолодитись.

Жениху було років сорок п'ять. Він займав досить високий пост в державному контролі. Прийшла від нього телеграма, що їде в командировку і по дорозі заверне на день до них. Всі чекали з великим інтересом. Приїхав пізно ввечері. Був потворно негарний, з товстими губами. Але, як виявилось, дуже розумна людина, цікавий оповідач: в розмові потворність зникла, і за вечерею він всіх зачарував.

Вранці — пити кофе.

— А як там жених?

— Спить.

Сіли снідати.

— А як там він?

— Спить.

Пішли в гай збирати гриби, повернулись...

— Спить!

Вийшов обідати, о шостій годині. Розмовляв з усіма, на наречену не звертав ніякої уваги, — так, перекинеться, як з усіма, словом, відповідь на її запитання. Зразу ж після обіду поїхав. Загальне здивування. Приховано-розгублені очі Соні.

Через три тижні приїхав на весілля. Знову спав до четвертої години дня. Потім вийшов у зал, сів за рояль і весь час грав траурний марш Шопена. Увечері вирядилися до церкви, повінчалися і поїхали.

Восени Соня приїхала до батьків у Москву, сказала, — на два дні, але прожила три тижні. Поїхала до чоловіка, через тиждень знову повернулася і лишилася у батьків.

Через кілька місяців брат Сонин, полковник, зустрівся на вулиці з колишнім її чоловіком, відвернувся. Але той перейшов до нього з другого боку вулиці і сам заговорив:

— Я не такий негідник, як ви можете подумати. Я вам все напишу.

І написав, що давно любив іншу, довго жив з нею, потім

вона його кинула. Щоб її уразити, він навмисне одружився і постарався зробити це якнайбезглуздіше.

Чомусь думав, що в цьому він виявився не таким негідником, як можна було подумати.

ПИСЬМЕННИК

Вся редакція журналу любовно носилася з ним. Він надрукував уже три оповідання в журналі, одне від одного краще. Навіть у секретарки Ганни Михайлівни, суворої жінки, яка недавно повернулася з заслання, очі ставали теплішими й лагіднішими, коли вона розмовляла з ним.

А сам він все не вірив своєму щастю і жадібно ловив кожний схвальний відзив. Особливо він дорожив чомусь думкою Ганни Михайлівни і все запитував її:

— Ну, як ви думаєте, буде з мене справжній письменник?

Був він вродливий хлопець, з мужнім голосом, а в очах і в інтонаціях раз у раз проривалося щось зовсім дитяче і надзвичайно миле.

Якось, коли Ганна Михайлівна була сама, він, червоніючи і соромлячись, звернувся до неї з дуже дивною проською: дати йому на одну добу повний комплект жіночого одягу до найінтимніших його частин.

— Надівати ніхто не буде, слово честі. Це потрібно тільки для бутафорії.

— Що ви збираєтесь робити?

Він лукаво подивився і відповів:

— Секрет. Тільки дуже потрібно. Для оповідання.

Ганна Михайлівна розсміялась і обіцяла. На другий день принесла чемоданчик з речами, які він просив. Він пішов дуже задоволений і обіцяв завтра ж повернути.

Прийшов він не завтра, а позавтра. Обличчя було якесь нерухоме, і в очах — здивовано-збентежений вираз дитини, яку відшмагали, — вона не знає, за що, але, як видно, за діло.

— Ось чемоданчик, повертаю. Спасибі.

Сів. Тремтячими руками закурив цигарку.

— Я до вас, Ганно Михайлівно, з проською. Таке вишло, — якщо ви не допоможете, не знаю, що й робити.

— Що трапилось?

— Бачите... Я уже вам все одверто... Для нового мого оповідання потрібна мені сцена ревностів жінки. А я ні-

коли в натурі не бачив, як в таких випадках проявляється жінка. Ось я і надумав... Любить мене одна дівчина. Ну, і я, певна річ, її люблю. Звичайно приходить вона до мене ранками, двічі на тиждень. Я і вирішив подивитись, як вона ревнує. Позавчора ввечері відповідно прибрав свою кімнату: на столі немовби рештки вечері — тарілки з закускою, пляшки, скляночки з недопитим вином. По кріслах розкидав те, що ви мені дали, на найвидніших місцях — сорочку, панчохи і тому подібне. А вранці, перед її приходом, зробив на ліжку із своєї шуби немовби людську фігуру, загорнув у ковдру, — дуже добре вийшло, лежить, наче жива. Зібрався сам одягатись, коли це — стук у двері, і вона ввійшла. Хвилин на десять чомусь раніше, ніж звичайно. Здивована спинилась на порозі. Я, щоб не зареготати, підійшов до вікна і дивлюсь надвір, кусаю губи. Ззаду мовчання, я оглянувся. Вона раптом зойкнула, похитнулась і вибігла геть. А я в самій нижній білизні!.. Одягся, побіг слідом... Нема її. До неї, — немає вдома. Увечері тільки застав. Розповів усе, як було. Вона слухає і мовчить.

Він почухав за вухом.

— Нехай би лаяла, нехай би плакала! Сидить і мовчить, і очі сухі, тільки дуже великі. Видно, не вірить... Я от вас і хочу просити, Ганно Михайлівно. Ходімо до неї разом, розкажіть, що це ви мені дали одягу.

Ганна Михайлівна гидливо відповіла:

— Ні вже, звільніть, будь ласка! Дуже шкодую, що ви не вважали за потрібне попередити, для чого вам це було потрібно. Бідна дівчинка, — з ким зв'язалась!.. А вас можу поздоровити: рано це трошки, але стали ви — справжнім, «справжнісіньким» письменником!

ПРОКЛЯТИЙ ДІМ

На одній з великих вулиць Замоскворіччя стоїть вигадливо красивий, похмуро-строкатий дім. Ось що розповідають про цей будинок. Його побудував для себе один багатий сибірський золотопромисловець. Замовив архітектору проект, схвалив, уклав договір. У договір промисловець записав величезну неустойку, якщо роботу не буде скінчено в умовлений строк. Весь час, поки будувався дім, чіплявся, гальмував, примушував знову і знову переробляти. Архітектор побачив, що потрапив у кігті диявола, що

в строк замовлення не закінчить; сплатити ж неустойку він не мав змоги. І повісився в цьому самому домі, який побу-дував.

Господар оселився в домі з дівчиною-дочкою. Вона за-кохалась у співака італійської опери. Батько, звичайно, і думати їй заборонив про таке одруження. Вона втекла з італійцем за кордон. Батько залишився жити сам у вели-чезному домі. Дуже злостився на дочку і страшенно за нею сумував. Сум перемиг. Поїхав за кордон відшукувати дочку. Відшукав її, покинуту італійцем, у злиднях, вагітну.

Привіз назад. І тут перемогла злість. Він замурував дочку у світлиці над другим поверхом. Двері наглухо за-клав цеглою, залишив тільки маленьке віконечко; через нього їй подавали їжу і питво. Підкуплені слуги мовчали.

Настав час їй родити. Її крики і стогін чути було по всьому дому. Батько заборонив подавати їй будь-яку допо-могу, сидів у себе в кабінеті і три дні слухав, як по лунких кімнатах обох поверхів розлягалися її стогін і зойки. В ніч на четвертий день все затихло. У світлиці знайшли мертву матір і мертве немовля.

А для батька дім так і залишався сповненим стогону і криків. Він не спав ночами і весь час ходив у халаті по яскраво освітлених кімнатах особняка. Нарешті не витримав і виїхав кудись за кордон. Будинок до самої революції стояв порожній.

ЧОХОВ

Наш пароплав підходив до острова Цейлону. Цейлон! Люди вважали, що земний рай містився на Цейлоні. Побачити його було моєю давньою мрією. Для Цейлону і ще для Японії я, головним чином, і поступив судновим лікарем на пароплав Добровільного флоту, який робив рейси між Одесою і Владивостоком.

Уже з учорашньої вечері всі в кают-компанії тільки й говорили,— не про Цейлон (решті нашого екіпажу він був давно відомий),— а про якогось Чохова. «Чохов зустрине», «Чохов прийме», «треба приготувати для Чохова»... Що воно за Чохов?

За ранковим кофе старший механік Бакшеев, огрядний блондин з ледве помітною усмішкою в очах, мені розповів.

У відому московську чайну фірму братів К. і С. Попо-

вих пішов служити хлопчиком син нічного сторожа Чохов. Він звернув на себе увагу розумом і енергією, швидко висунувся. Братам Поповим першим спало на думку почати торгівлю цейлонським чаєм. Він був міцніший і мав обходитись багато дешевше від китайського. Знавці, певна річ, не проміняли б китайського чаю ні на який інший, але серед широкої публіки цейлонський чай повинен був піти, що і справдилось. Попови послали на Цейлон свого агента, а з ним — шістнадцятирічного Чохова. За рік Чохов прекрасно освоївся з ділом, чудово вивчив англійську мову, китайську і сінгалезьку. Фірма відкликала агента і все діло доручила Чохову. Через кілька років його переманила до себе чайна фірма братів Висоцьких. А ще через кілька років Чохов зміркував: ніж йому працювати на інших, краще відкрити власне діло. Тепер він колосальний багач, російський генеральний консул, власник величезних чайних і кофейних плантацій.

Бакшеев розповідав:

— З вигляду справжній англієць: дивиться з погордою, щідить крізь зуби, а в душі русак. Тримає тісний зв'язок з усіма російськими пароплавами. Ми йому возимо з Росії зернисту і паюсну ікру, смирновську горілку, гречані крупки. Напевно, виїде нас зустрічати. На вас накинеться. Кожна нова, прибула з Росії людина так його до себе й тягне. Нас всіх він уже знає.

У бузковому серпанку замріли вдалині білі будинки Коломбо, головного міста Цейлону. В гарячому блиску вранішнього сонця, що грало на тихих хвилях, нам назустріч мчав білий катерок, на якому майорів російський прапор. Він причалив до нашого пароплава, який уповільнив хід. На трап скочив на ходу засмаглий чоловік з темною бородою, років сорока п'яти, і зійшов на палубу. Його гостинно і з шанобою зустрів весь вищий командний наш склад, на чолі з капітаном Целінським, елегантним поляком з густими руськими вусами, відставним контр-адміралом. Мені не сподобалось: Чохов, з замороженим обличчям, привітався з усіма нестерпно поблажливо, а перед ним всі явно запобігали.

Сіли за розкішний сніданок. Чохова капітан, звичайно, посадив поруч себе. Я опинився якраз проти Чохова. Він уважно і з цікавістю придивлявся до мене, а я все більше закипав до нього ворожістю. Тримався він дуже велично, навіть самого капітана називав «шановний» і «мій дорогий».

Зробивши на обличчі по-англійському заморожену люб'язну усмішку, Чохов звернувся до мене:

— А ви, юначе, як,— уперше тут, в наших краях?

Я визивно оглянув його і різко сказав:

— Дозвольте довести до вашого відома, що у вихованих людей не прийнято називати кого-небудь «юначе», «шановний», «мій дорогий». Це хамство. Спитають, як на ім'я і по батькові, так і називають, і вже не забувають, не плутають.

Присутні завмерли і, вдоволені, опустили очі в тарілки. Чохов посміхнувся, оглянув мене. Я з подивом помітив: наче моя відповідь йому просто-таки сподобалась. Він зігнав з обличчя заморожену посмішку і покірливо спитав:

— А як вас на ім'я і по батькові величати?

— Володимир Олександрович.

— Буду пам'ятати.

Наприкінці сніданку Чохов послав до себе на катер по десерт. Принесли шампанського, ананасів та інших фруктів. Чохов очистив якийсь мною ніколи не бачений фрукт, поклав на тарілочку і подав мені.

— От, Володимире Олександровичу, покуштуйте. Цього, напевне, ви ніколи не їли. Називається «мангустана». Перевозок ніяких не витримує. А варто навіть спеціально сюди приїхати, щоб покуштувати.

Я холодно відповів:

— Дякую, мені не хочеться.

Чохов підвівся, обійшов стіл, сів поруч мене, поклав руку мені на лікоть. Щось дитяче з'явилося на його зазмаглому, темнобородому обличчі.

— Що хамом ви мене назвали, так це, може, і вірно. Яке я виховання дістав? Ви на мене не сердьтесь.

Я сконфузився і міцно потис йому руку.

«На знак примирення» Чохов примусив мене з'їсти фрукт на тарілочці.

В житті своєму не їв я нічого подібного. Він вернувся на своє місце.

Після сніданку Чохов підійшов до мене разом з капітаном.

— Володимире Олександровичу, чи не завітали б ви до мене сьогодні пообідати, чим бог послав? От Люціан Адамович буде, ще двоє з вашого пароплава. Я був би дуже радий, коли б і ви мені зробили честь пообідати у мене. Не погребуйте!

Я подякував. Він спитав:

— Ви у вінт граєте?

— Граю.

— От! Повінтимо.

Чохов поїхав на своєму катерку.

Надвечір одяглися ми в білі кітелі і своїм катером поїхали в Коломбо,— капітан, перший його помічник, старший механік і я. Старший механік Бакшеев продовжував інформувати мене:

— Надзвичайно курйозний тип! Ви помітили,— справжній англієць. А бороди не хоче зняти. У всьому ж іншому по-рабському їх наслідує. Обідає, як вони, обов'язково у смокінгу і крохмальному комірчику, а комірчик від тутешньої спеки враз робиться мокрою ганчіркою. Живе, як усі ділові англієці, у приміській віллі, а в місті займає приміщення в готелі і там веде всі справи. Із шкіри пнеться, щоб мати вигляд англієця, а англієці його зневажають і знайомства з ним не водять... От, під'їжджаємо. Ну, готуйтесь. Зараз перед вами розгорнеться Шехеразада.

Підійшли до пристані, пришвартувались. Коридором у два ряди вишикувались команди всіх чоховських кораблів у фантастичній формі, що виблискувала золотом. В кінці цього коридора появилася двоє високих індусів з довгими бородами, у жовтих шовкових тюрбанах. Підійшли. Притиснувши руки навхрест до грудей, в пояс уклонились нам і через живий коридор вивели на невелику площу до англійського готелю «Вікторія». Один індус лишився у вестибюлі, другий повів нас на другий поверх, в апартаменти Чохова.

Чохов привітно зустрів нас в багато обставленому салоні. Нудно поговорили про спеку, про погоду. Чохов запропонував зіграти пару роверків у вінт. Сіли з одним вихідним, зіграли чотири ровери. Чохов грав погано і всім програв. Як-не-як, згаяли час, і не треба було придумувати розмов.

— А тепер, панове, прошу до столу, чим бог послав.

Чохов вийшов і повернувся у білому пікейному смокінгу з шовковими вилогами. Ми спустилися в ресторан.

Вже стояло два зсунутих до купи столики. Шанобливий товстий метрдотель. Шеренга лакеїв. Столик біля стіни з багатою закускою, ікра, смирновська горілка на льоду. Чохов все оглянув хазяйським оком і запропонував сідати. Англієці, які обідали тут, з чудовою зневагою стежили за ним.

Уперше в житті я їв справді розкішний обід з небаченими мною стравами, починаючи з черепахового супу. Вина подавалися кожному, якого хто бажав. Кофе, лікери.

Встали з-за столу з підхмеленими головами, вийшли з ресторану. Я розчаровано шепнув Бакшееву:

— І все?

Хотілося ще чогось, веселого і яскравого, що-небудь заїти, галасувати, сміятись, куди-небудь їхати.

Бакшеев посміхнувся.

— Шехеразада тільки починається.

Ми вийшли на площу. Сонце вже сіло, і, як завжди на тропіках, швидко настала ніч. На сході стояв величезний місяць. Чохов сказав:

— У мене тут за містом є невелика дачка. Так собі, поганенька. З нудьги чи не бажаєте,— прокатаємось, подивимось.

— З приємністю.

Відколи ми вийшли в ресторан, у Чохова знову був англійський зневажливий вигляд, і говорив він, щідячи крізь зуби. Поволі і гучно ударив він двічі в долоні. З-за рогу вилетіла чудова, простора карета, запряжена четвіркою білих красенів-коней. На козлах сидів з довгим бичем індус у тюрбані, з бородою до пояса. На зап'ятках карети другий індус. Він скочив і широко розчинив дверцята карети.

Ми сіли. Коні помчали. Карета м'яко погойдувалась. Резина шурхотіла по гравію. Темносинє небо, узорчасте листя пальм, яскравобілий місяць, блискуча гладінь озера під ним. Було красиво неприродно оперною красою. От зараз у червоному мундирі англійського офіцера з-за рогу буддійської пагоди виступить Собінов і заспіває арію з «Лакме».

Іхали з півгодини. Звернули з шосе убік. Розкішна аркабрама, освітлена миготливими відблисками. Обабіч в'їзду стояло по сім індусів з факелами в руках. Карета обігнула величезний, напоєний пряним ароматом квітник і підкотила до ганку триповерхового дерев'яного будинку в російському стилі, з півниками та різьбленими карнизами. Біля входу теж стояли індуси з факелами.

По широких сходах ми піднялись у другий поверх. Чохов зник. Бакшеев заговорив півголосом:

— Ви помічаєте, він зайнятий тільки вами. Ми йому нецікаві,— все давно уже знаємо. А перед вами він зараз по-

чне розгортати свою Шехеразаду... Тут, у другому поверсі, він живе сам, внизу службовці, а в третьому — коханка його. Тільки її він нам не покаже. У нього на острові ще дві вілли, — на чайній і на кофейній плантаціях, і в кожній віллі є ще по коханці.

Ми сиділи в кімнаті, прибраній у мавританському стилі. Жваво ввійшов Чохов. Він по-дитячому саяв, немов зараз перед дитиною мали розчинитися двері на залиту вогнями ялинку.

— Ну! От! — звернувся до мене Чохов. — Чи не бажаєте подивитись. Кімната в чистісінькому мавританському стилі! Багато я на неї потратив часу і коштів. Ось, наприклад, табуреточка...

Я вже раніше звернув увагу на круглі табуретки, чудово вирізьблені з чорного дерева.

— Ось! Табуреточка!.. Візьміть у руки!

— Та я і так бачу, — прекрасна табуретка.

— Ну, візьміть же в руки! — благальним голосом скривджуваної дитини сказав Чохов.

Капітан Целінський мені шепнув:

— Візьміть! Зробіть хазяїновіприємність.

Я взяв табуретку за ніжку, — табуретка наче приросла до підлоги, вага неймовірна. Я розгублено пробурмотів:

— В чім річ?

Чохов в захопленні реготав. Всі інші усміхались. Бакшеев почав мені пояснювати:

— Це, ви думаєте, чорне дерево? Не чорне, а залізне. Йому ціни немає. Ні сокира, ні рубанок його не беруть, тільки пила і рашпіль. Клей не клеїть, все зібрано на шурупах. Річ, я вам скажу, чудова, гідна музею.

Чохов сказав:

— Проведіть лишень нігтем по поліровці. Ну, проведіть же, я вас дуже прошу. Міцніше натискуйте, не бійтесь. Бачите, ніякого сліду, ха-ха-ха!.. Я вам одну таку табуреточку на пароплав пришлю у подарунок.

Пішли далі. Кімната в індуському стилі. Над величезним каміном східчаста арка, і на кожному східці по статуї Будди різних розмірів. Чохов показав на статую середнього розміру і лукаво попросив:

— Візьміть-но в руки.

Я засміявся.

— Знов у руки?

Позаду зашепотіли:

— Візьміть! Візьміть!

Невже той самий фокус? Взяв у руки,— знову, «наче приросла». З чистого золота статуя, близько трьох пудів вагою. Чохов саяв.

Повів далі. Мало різноманітною була чоховська Шехеразада. Нічого, що б зворушило і схвилювало душу. Все повинно було вражати лише своєю дорожнечою, вагою, рідкісністю. Ми, не криючись, позіхали.

Кінчивши огляд, пили чай з чоховських плантацій, з індуським печивом та мартелевським коньяком. Розмови зовсім вичерпались.

Ми сказали, що нам пора. Чохов повеселішав, подзвонив. З шанобою провів до карети. Знову стояли довгобороді індуси з факелами. Карета весело рушила з місця.

Вночі я лежав у себе в каюті. Було нестерпно жарко, хоч я перед сном прийняв холодний душ. Я тоді не знав, що в таких випадках треба брати душ гарячий, скільки можна витерпіти. Ілюмінатори каюти були відкриті. Електричні вогні міста, відбиваючись у воді, срібними зайчиками блигали по стелі каюти. На пароплаві вантажили вугілля, гриміли лебідки, кричали і лаялися матроси. Тіло огидно липло.

Звичайно, треба все-таки віддати належне Чохову, що він не пиячить з ранку до ранку, що не поливає шампанським доріжок в саду. Поволі навалювалась важка дрімота. Ось, сидить він зараз у себе на дачі з російськими півниками під тропічними пальмами. Чорна табуретка тисне своєю вагою на підлогу, золотий Будда двозначно усміхається над каміном. Самовдоволено усміхається хазяїн, згадуючи подив юного лікаря. Потім ліниво встає, іде нагору до коханки і без піднесення, без пориву, дістає від неї належну йому данину удаваної пристрасті. Як скучно бути багатим!.. Як скучно!

Через десять років Чохов покінчив з собою: захопився біржовою грою і щент розорився. Був він такий багатий,— навіщо йому потрібна була гра? Мабуть, шукав у ній того ж, чого марно шукав у чорних табуретках і золотих буддах.

ОЛЕКСАНДР СТЕПАНОВИЧ

Була в Тулі знаменита самоварна фабрика братів Баташових. На кожному їх самоварі, спереду над краном, стояв штамп:

Василь
Олександр
Іван
Баташови

і зображені були одержані фірмою на виставках медалі з неправдоподібними профілями царів і символічних жінок-республік.

Молодший з братів, Іван Степанович, скінчив медичний факультет, виділився з підприємства і жив трудовим життям інтелігента-лікаря. Другий брат, Олександр Степанович, виділився значно пізніше, коли справи фірми були уже в повному розквіті. Власником підприємства лишився тільки старший брат Василь Степанович. При ньому діло продовжувало зростати, і він багатів дедалі більше.

Але і Олександр Степанович, виділившись, став власником дуже великого капіталу. Капітал цей і до смерті його не зовсім оскудів, незважаючи на постійні великі витрати. Коли Олександр Степанович виділився, був він здоровий, в середніх ще літах, вільний від усяких справ і турбот. І постало перед ним таке начебто легке, а насправді, таке важке-важке завдання, як жити без праці. Щоб не задихнутися від нудьги, щоб жити скільки-небудь щасливо, багатій людині треба бути і духовно багатою. Коли ж цього немає...

Олександр Степанович був у Москві і повертався в Тулу. Осінній дощ лив, як з відра, холодний вітер дув скажено. Пообідавши і випивши у Яра, Олександр Степанович на лихачі приїхав на Театральну площу. Довгою низкою стояли візники, чекаючи театрального роз'їзду. Олександр Степанович підрядив їх усіх їхати з ним на Курський вокзал. Площа спустіла. Для театральної публіки не лишилося жодного візника. По Маросейці і Покровці посувалася довга процесія порожніх візників. Попереду їхав на лихачі Олександр Степанович і реготав, уявляючи собі, як пишно вбрані дами, підібравши спідниці, шльопатимуть у тувельках по величезних калюжах. Час від часу він об'їжджав усю процесію, щоб упевнитись, чи все в порядку. Біля Курського вокзалу городів з занепокоєним здивуванням спостерігали

незвичайну сцену: стояв у багатій бобровій шубі пан, до нього довгою низкою один за одним під'їжджали порожні візники, і він давав кожному по п'ять карбованців.

На околиці Тули, за церквою Олександра Невського, був великий сад, який, не знаю чому, називався Баташовським. У ньому вечорами грала музика, гуляла публіка, виступали естрадні артисти. Середину саду займав великий став, весь зарослий ряскою. Якось в неділю, добре насидівшись з юрбою похлібців у садовому буфеті, Олександр Степанович вийшов до ставу, підійшов до гарненької міщанської дівчини, показав сторублеву асигнацію і сказав:

— Панночко, якщо ви зараз в усьому вашому вбранні плигнете у став і пірнете з головою, то ця сторублівочка буде ваша.

Дівчина обімліла від щастя. Швидко зібрався натовп. Дівчина плигнула у став, пірнула з головою і вилізла, — смішна, вся в зеленій твані, зачіска обмокла і розлізлась, спідниці попримлипали до ніг. Олександр Степанович і вся публіка аж качались від реготу. Дівчина одержала сторублівку і побігла додому.

Багато розповідали в Тулі про Олександра Степановича. І все це були різні дивацтва. Забере у хлопчика-жебрак торбу і просить для нього милостиню, а хлопчик ходить слідом і скиглить:

— Дядечку, віддай торбу!

Іде по вулиці верхи на ослі і щось проповідує публіці, яка зібралася навколо. Підійде городовий.

— Ваше степенство! Припиніть! Нема на це дозволу начальства!

— Иди собі... знаєш куди?

Суне йому п'ятирублівку, і городовий зникає за рогом.

Пристрасть, якою Олександр Степанович жив, яка володіла ним цілком, була пристрасть до слави. Він жертвував великі гроші на різноманітні благодійні заклади. На вулицях Тули впадали в очі вивіски, золотом по голубому: «Притулок для сліпих імені О. С. Баташова», «Шпиталь для вдів, заснований коштом О. С. Баташова» і т. п. В усіх закладах цих висіли великі портрети Олександра Степановича з грудьми, увішаними орденами і медалями. Був, звичайно, і неминучий перський орден Лева і Сонця за пожертву в убогу перську казну.

Олександр Степанович випустив цілу книгу під заголовком:

Життя і труди
Олександра Степановича
Баташова

У захоплено-хвальному стилі в книзі описувалося самовіддане життя Олександра Степановича, його щире піклування про страждених і болящих, передруковані були всі ним одержані атестати, свідоцтва і подячні листи губернаторш, архієреїв та інших високих осіб.

Ще він захоплювався курівництвом, одержував нагороди на курячих виставках. Випадково я в одному домі у Петербурзі познайомився з панночкою, яка служила в конторі поширеного ілюстрованого журналу «Нива». Вона мені сказала:

— Ах, ви з Тули. Ми недавно одержали звідти листа від якогось Баташова. Він пише: «Прошу відповісти, скільки це коштуватиме, щоб надрукувати у вашому журналі мій портрет і написати, що я перший благодійник Росії, тому що у мене найкращий в Росії курячий завод, а також багато жертвував на сліпих та різних убогих».

Під старість в Олександра Степановича трапилось щось з ногою, і її довелось ампутувати. Бешкетництво в ньому не вмирало. Він замовив труну для своєї ноги. На кладовищі поховати її не дозволили. Він поховав за цвинтарною огорожею. Знайшовся священик, який за великі гроші нишком відправив над баташовською ногою панахиду. Над могилою своєї ноги Баташов поставив камінь з написом:

Тут спочиває нога

Олександра Степановича Баташова,

потомственого почесного громадянина,
багатьох орденів і медалей кавалера.

Однак поліція примусила цей камінь зняти.

Незабаром умер і сам Олександр Степанович. Ніхто не пам'ятав про його пожертви, ніхто не цінував їх, ніхто не «благословляв його імені». Тільки зберігалася кілька років згадка про його сміховинні примхи і бешкетницькі витівки, які ні в кому не викликали поваги.

ПОМИЛКА

Ми з ним уже два роки були перед тим знайомі, і все нічого.

А цей вечір раптом став зовсім незвичайним. Трапилося це в серпні, були яблука, були ночі з туманами. Він дивився мені в очі, і я враз відчула, що він захоплюється мною, і я не могла не бути від цього доброю і прекрасною. Захоплення впливає на мене, як олія на рипучі двері. Ми говорили очима і усмішками так добре, як люди не говорять словами. Ніч була зовсім особлива. Місяць, блискучі від роси дахи і паркани, важкі чорні тіні на доріжках. Я відчувала, як у мене блищать очі.

Ми ходили під яблунями, досить близько одне від одного. Іноді на землю важко гупало яблуко. У мене ноги були зовсім мокрі від роси, я бачила, що він теж промок, але що це нічого, бо йому добре зі мною. Він гладив мої руки. Це було так просто і зрозуміло в ту ніч!.. Здавалося, в ній всі одне одного люблять, і нічого не було дивного або негарного в його ласці. І не дивно було, коли він поцілував мене ніжно, ніжно... І я відповідала йому, і це було так і треба тоді, щоб потім нам не було шкода і соромно. Еге ж, і соромно! Тому що соромно повинно було б бути обом, коли б ми цю ніч прогавили.

А потім ми продовжували зустрічатись. І місяць такий самий був, і роси, і яблука падали. А вже цього не повторилося. Чому? Я не розуміла. Плакала ночами. І мені ясно стало, що почуття, яке мене до нього пориває,— не кохання. Я боялась обманутись і обманути його. Старалася зам'яти розмови на цю тему, коли вони виникали між нами.

Ми розлучилися. Він поїхав на службу в Донецький край. Він — гірничий інженер, щойно закінчив курс. І як тільки він поїхав, я зрозуміла, що кохаю його. Хоч ні, зовсім не так. Не зразу було. Я сумувала, але говорила собі, що це пусте, минеться. Ми листувалися років два. І от тоді я зрозуміла остаточно, що кохаю його. А він раптом припинив листування. Стороною я довідалась, що він одружився. Вплинула розлука, відвик від мене і одружився. І залишилася я сама на світі. Поняла мене чорна меланхолія, мені здавалось, що я нікому не потрібна. Потім виправилась, знову появилась жадоба жити.

Восени дев'ятого року я познайомилася з одним чоловіком. Він був старший від мене на одинадцять років.

Спочатку я почувала себе з ним дуже хороше і легко. До того ж він був оточений ореолом героя,— тільки що вийшов з в'язниці, де просидів два роки. Але дуже скоро я почала відчувати, що він ставиться до мене виключно, як до жінки. Це мене ображало, сердило, я вирішила одверто поговорити з ним. Але він так повернув справу, що я мимоволі почала думати: чому мене так хвилює його ставлення? Так, мене тягло до нього. Він мене запевняв, що ми любимо одне одного, що хоч і заперечую, я люблю його. Я думала, що у нас встановиться міцна прив'язаність і ми станемо одне для одного чоловіком і жінкою. Але він зовсім не бажав цього. Він говорить:

— Я хочу, щоб наша зустріч пронеслася блискучим метеором по сіренькому небу обивательщини.

Я не любила його, але не могла піти від нього. Так йому й говорила, що не люблю, хоч і тягне до нього. А він ставав настійним до зухвальства. Коли б мені в цей час сказав той, перший, хоч слово, написав найзвичайнісінького листа (він був дуже чиста і серйозна людина),— нічого б не було... І я віддалася нелюбому,— почасти з розбудженого ним чуттєвого потягу, почасти з бажання все це пізнати, але головне: я вирішила, що не вмію любити і ніколи нікого не полюблю по-справжньому. А тоді, чи не все одно? До того ж він обіцяв, що наслідків не буде. І, правда, не було.

Радості в усьому цьому було дуже мало. Важко було і якось гидко. Вранці я давала собі слово розірвати з ним, але наставав вечір, приходив він, ласкавий і веселий, і з першим поцілунком я втрачала силу. Нарешті розлад в мені став сильніший від чуттєвого потягу, і ми розсталися.

Те, перше, почуття заглухло поки що, але я почувала: все хороше, цільне, чисте, що є в мені, зв'язане з тим, першим. Не смійтесь, якщо хто випадково прочитає ці рядки; я, справді, не вважала, що я морально стала гіршою, ніж була до цього. Я нікого не обманула. Цей, другий, знав, що я його не люблю.

Через рік восени я дістала листа від першого, коханого, на адресу Жіночого медичного інституту (я тоді кінчала в ньому курс). У мене потемніло в очах, коли я пізнала його руку. Лист був розпачливий. Життя знівечене. Він запитував, чи хочу я вислухати сповідь свого колишнього друга. Що я пережила після цього листа! До інших мені було байдуже, але його суд (про ту історію) міг би мене

остаточно підрізати. А приховувати я нічого не хотіла. Я відповіла на листа, не кажучи поки що нічого. Відповіді не було. Минув ще рік. Одного разу в театрі мені так пригадалося старе, так сколихнулося, що відігнати я вже не могла. Я написала йому простого, дружнього листа. Він негайно відповів і на різдво приїхав побачитись. Виявилось, тоді з нього взяла слово дружина не відповідати мені, бо мій лист потрапив їй у руки. Тепер він мій. Дружина, ще до мого останнього листа, пішла від нього... з гусарським офіцером! Як у найпошліших романах сотню років тому: «На тебя, подбоченясь красиво, загляделся проезжий корнет»...

Мені хочеться все це розповісти самій собі ось чому. Я віддалася другому без любові, це була, звичайно, помилка, і був бруд. І от, незважаючи на це, я зберегла в глибині душі всю чистоту і поезію почуття. Так, саме поезію, бо після тієї сучасної історії, «санінської», я особливо сильно відчула поезію і силу справжнього кохання. Звичайно, я розповіла йому про ту історію. Він усе зрозумів. Я тепер можу любити тільки його. І те, що я віддалася без любові, зробило мене тільки більш чистою і щодотливою, і ніколи нічого такого не зможе повторитися зо мною.

ДОКУМЕНТ

Сьогодні ввечері Федір Іванович сидів у мене. Розповідав, що в їхній квартирі покінчила самогубством молода дівчина.

— Надзвичайно цікавий документ, знаєте!

Я так і обімліла. Спитала розгублено:

— Документ... Це що ж таке? Щоденники її?

Він здивовано відповів:

— Авжеж!

Документ! Яка назва! «Документ»! О, негідники! Треба ж було слово відкопати! Я вся тремтіла від люті. Ще б одно слово, і я, здається, втратила б владу над собою, встала б, сказала б йому найжахливішу грубість, вигнала б геть. Але він раптом замовк. Чи зрозумів він, що діється зо мною, чи це була випадковість, але він замовк. А я по-троху заспокоїлась.

Проте і зараз весь час мучить питання: «Навіщо вона писала?» Це ж обшук, обшук серця! І охота ж їй було

пускати в своє життя якихось сажотрусів, щоб усе чисте було забруднене їх чорними віниками! Невже вона цього хотіла? І щоб який-небудь дурень Федір Іванович читав її «документ»,— відкушував від цукру, попивав би з блюдечка чайок і важно говорив би:

— Який цікавий документ!

Невже вона хотіла! Мені страшно було, і не тільки за неї. Адже і сама я можу потрапити в такі документи, я теж пишу щоденник... Боже мій, як же мені зробити, щоб він не міг стати «документом»?

* * *

Студент, діставши від повії те, що йому було потрібно, закурив цигарку і співчутливо спитав:

— Як ти дійшла до цього?

Вона скочила на ліжку і сказала:

— А ти як до цього дійшов?

Він здивовано:

— До чого?

— Що купуєш людину.

ВИПАДОК

Вийшло це, правда, страшенно грубо і нехороше. Діло було так.

Смольянінови прислали свої абонементні квитки на «Хованщину» з Шаляпіним. Під холодним і сльотавим вітром квитки привезла смольяніновська покоївка.

Ганна Олександрівна спитала:

— Скільки їй дати на чай?

Він відповів:

— Ну, принаймні,— четвертак.

— Які дурниці! За віщо? Досить гривеника.

— Та що ти, Аню! Ну, хто дає на чай гривеник! Тільки дрібні крамарі.

— Господи, що за панські замашки!.. І гривеник дуже добре... візьміть, Дуняша, віддайте їй.

— Та почекай же, Аню...

Ганна Олександрівна владно і роздільно повторила:

— Підіть, Дуняша, і віддайте!

Він спалахнув, але опанував себе і мовчки закусив губу.

Дуняша невинно підняла брови, наче нічого не помітила, і пішла з гривеником у кухню. Няня сиділа з Бориком тут же за чайним столом, варила на спиртівці мелінсфуд. І вона теж усе чула. Гидота, гидота яка! Хоч би людей посоромилась!

Блідий, він ходив великими кроками із зали через передпокій у кабінет і назад. Ганна Олександрівна ласкаво спитала:

— Чаю тобі налити ще?

Він різко відповів:

— Ні.

Вона з ложечки годувала мелінсфудом Борика і співучим голосом говорила:

— А татко на нас з тобою сердиться! Він у нас злючка, нервулька. А ми на нього не будемо звертати ніякої уваги! Посердиться і перестане!

І навіть це все при няні! А знає ж, які йому противні сварки на людях. Він круто повернувся, пішов до себе в кабінет і замкнувся.

Розгорнув справу, в якій мав виступати завтра у суді.

«...а вважаю, що зобов'язання, видане довірительом моїм вєневському міщанинові Афіногену Шерстобитову...»

Ах, гидота, гидота! Наче хлопчиська якого обрізала! Навіть і розмовляти не удостоїла. І так грубо, при людях... Смішно: завтра у фраку він виступатиме в суді,— серйозний, поважний, а тут, дома: «Нічого,— посердиться і перестане!» І сама ж спитала, скільки дати!.. А головне — яке все це дрібне! Через які дрібниці умудряється почати сварку! Наче у дітей малих дошкільного віку. В такій площині сварки тільки й бувають у дітей дошкільного віку та в одружених людей. У шкільному віці діти вже соромляться таких сварок.

У двері почувся тихий стук. Ганна Олександрівна винувато спитала:

— Альоша! Можна?

Він хрипко сказав:

— Ні, не можна.

І знову взявся за справу. Стара історія: буде тепер ніжна, уважна, наче цим можна знищити ту ганьбу і сором, які йому довелося пережити. Він раптом збагнув і посміхнувся: чому вона зараз постукала? Тому, що він пішов і не випив звичайної другої склянки чаю... О, жінка! З ясною посмішкою пройде ногами по душі чоловіка та ще навмисно

міцніше притисне каблучками. А дасть на шматки себе розрізати, щоб цей самий чоловік не залишився без другої склянки чаю!

Перо спотикалось і тріщало на папері. Він висунув бокову шухляду письмового столу, щоб дістати свіже перо. Збоку лежав у потертій кобурі браунінг, який він брав з собою в роз'їзди. Вийняв він його з кобури,— плоский, блискучий,— і почав розглядати. Застрелити б себе!.. І лишити записку: «Заїла ти мені життя, підла баба. Прокляття тобі!»

Йому уявилося, як вона вбіжить на постріл і побачить, що його тіло з роздробленим черепом і залитим кров'ю обличчям б'ється в конвульсіях, який це буде безмірний жах. І вже нічим, нічим не можна буде нічого зарадити. Уявлялось, як вона в дикому відчаї б'ється об домовину і кличе: «Альоша! Альоша! Встань!» І раптом замовкає. Але вночі, коли нікого немає біля домовини, приходять і стоїть сама в похмурій тиші,— в тій особливій тиші, яка буває вночі у кімнаті, де лежить покійник. Очі у неї чорні і величезні, як ніч. Вона жадібно вдивляється у воскове обличчя з пов'язаним чолом. І жалібно, наполегливо, як дитина, що втратила матір, кличе: «Альоша! Любий мій, Альошечка! Навіщо ти так? Встань же! Чуєш?»

Сльози набігли на очі. І став він собі гідкий. Чи можна навіть не всерйоз тішити себе такими картинами? Люба Анка!.. Тільки вдалині десь пройшла серйозна смерть, і зразу серйозним стало життя, і такими нікчемними зробились його дрібниці. Хіба можна ними оцінювати життя! І за дріб'язковими сварками — скільки в їх спільному житті світлого, незабутньо-милого. Ось навіть тоді, коли вона сиділа у широкій блузі біля столу з Бориком і жартувала з його гніву,— яке чарівне сяйво материнства йшло від неї.

Ну, а все-таки,— обрізала його, як хлопчиська! Навіть заперечень не стала слухати. І все через якийсь гривеник! А потім: «Татко наш злючка, а ми на нього не будемо звертати уваги!» Це при няні! Які жінки дріб'язкові і незлагідні, яким негарним роблять життя!.. А прощення ж нізачо не попросить.

Ні, нехай, нехай! Як би це вийшло?

Він дістав аркуш поштового паперу і великими літерами, твердим почерком написав:

«Занапастила ти моє життя, проклята баба!»

Потім вийняв з револьвера обойму з патронами і при-

ставив порожній револьвер до скроні. Дуло холодом торкнуло шкіру. Він перечитав написане і натиснув спуск. Але він забув...

Він забув, що перший патрон, який лежить в самому стволі револьвера, не виймається разом з обоймою. На всю квартиру бахнув постріл.

МІЛЬЙОНЕРКА І ДОЧКА

Коли Валя була гімназисткою, а я гімназистом, я був закоханий в неї романтичним юнацьким коханням. Повногруда, з русявою косою до пояса, з круглим, рум'яним обличчям і великими синіми очима. Тип руської красуні.

Я вступив до Московського університету. Валя залишилась у Пожарську, почала виїздити. Нічого спільного між нами, як виявилось, не було. Кохання погасло сіро і непомітно, як дощовий осінній вечір у каламутних хмарах.

До Валі дуже залицявся молодий чиновник казенної палати, який уже мав успіх по службі. Вона прихильно ставилась до його залицянь. Але він був одружений. Дружина його отруїлась. Валя вийшла за нього заміж.

Через три роки він умер. Валя переселилась назад до батьків. Батько її був артилерійський підполковник. Дав дочкам світське виховання, але був дуже небагатий. Довелось Валі піти працювати касиркою на товарну станцію залізниці. Своїм красиво-повільним, задушевним голосом вона говорила знайомим:

— Ви тільки подумайте: праця — і я! Що може бути спільного?

Минуло ще два роки. Зненацька — приголомшуюча звістка: Валя вийшла заміж за вдівця-купця Талдикіна. Старик під шістьдесят років, мільйонер, вів велику хлібну торгівлю на станції Аксіньїно, держав ряд трактирів на великих дорогах. Сиві вуса, яструбиний ніс над маленьким підборіддям, довгополий сюртук. Уявляю собі, як повинна була його полонити така красуня в руському стилі, як Валя, до того ж із світським вихованням і прекрасною французькою мовою.

Валя іноді приїжджала з Аксіньїна в Пожарськ. Голос у неї став впевнений і владний. Вона солідно твердила, що купецтво — це фундамент культури, що воно оплодотворяє своєю роботою і сільське господарство, і промисловість.

А якось розговорилась по ширості з своєю тіткою і почала їй розповідати про гулянки, які влаштовують у Яра купці-мільйонери і в яких їй доводиться брати участь.

— Ви знаєте, Юліє Сергіївно, за ці два роки, як я удруге замужем, я стільки узнала бруду, скільки навіть не думала, що є на світі!

Тітка слухала її розповіді, широко розкривши очі від сгиди і обурення.

Говорили, що чоловік Валю часом б'є. У неї народилась від нього дівчинка Кіра. Незабаром Талдикін умер. Діло його перейшло до синів від першого шлюбу, а дружині він залишив дім у Пожарську і півтора мільйона готівкою. Валя стала вільною вдовою-мільйонеркою. Оселилась у Пожарську, дім свій укріпила, як фортецю. Вихідні двері були на трьох замках та на міцних гаках, вікна у ґратах. Нічний сторож мусив раз у раз стукати в своє калатало під вікнами.

Валя смертельно нудилася. Розігрувала роль безутішної вдови. Стіни кімнат обвішала збільшеними копіями з портретів, де була сфотографована разом з чоловіком, у незграбних золотих рамах. Дівчинці її Кірі було п'ять років. Гостренька мишача мордочка і зневажливі губи. Всі її примхи мати виконувала незаперечно, пильно стежила, щоб дівчинка не мала темних вражень. Одного разу Кіра, обвішавшись шоколадом донескочу, кинула велику плитку «Гала-Петер» у нічну вазу (няню, проте, не почастувала). Потім задля розваги заходила опускати в щілину підлоги срібні карбованці. Няня почала їй говорити про бідних дітей, яким можна було б віддати шоколад і допомогти карбованцями. Почула це Валя і розлютилась. Дуже нагримала на няню і попередила, що звільнить її, коли ще раз почує, що вона розповідає Кіроцці про убогих, про нещастя, про хвороби.

Друзів і близьких людей у Валі не було. Відносини з батьками і сестрами були холодні: Валя боялась, щоб вони не стали просити в неї грошей. З нудьги вона іноді відвідувала мою тітку Юлію Сергіївну, свою гімназичну вчительку історії. Тітка якось висловила їй подив, як вона нудно живе, яка вона страшенно самотня, як навколо неї зовсім нікого немає. Валя відповіла зневажливо:

— Мені люди непотрібні, мені потрібні карбованці. З карбованцями завжди матиму скільки завгодно друзів. Старенька слухала і сумно похитувала головою.

Іншим разом Валя зайшла до неї і, заливаючись сміхом, розповіла:

— Уявіть собі, прала у нас вчора Настасія. З нею була її дівчинка Аксютка. Кірочка вчепилась їй у волосся і почала тягати. Ми так сміялись!

Юлія Сергіївна здивовано глянула.

— Чого ж ви сміялись?

— Аксютка старша і значно дужча від Кірочки, але я була тут, і вона не сміла захищатись. Тільки морщилась і пищала. Страшенно смішна була.

Юлія Сергіївна, задихаючись, попросила Валу більше до неї не приходити.

Дивна річ! Валя була з інтелігентної сім'ї, але наскрізь була пройнята немовби природженим по-купецькому побожним ставленням до карбованця. Карбованець був для неї, справді, усім. Молодша її сестра, Шура, курсистка, вийшла заміж за студента-електротехніка. Чекала дитину. Жили, звичайно, дуже бідно. І Валя п-р-о-д-а-в-а-л-а сестрі дитячі речі, що лишилися від Кіри,— пелюшки і т. п.

Я відбуду заслання. В'їзд у столиці був мені заборонений. Я оселився в рідному Пожарську. Після розповідей тітки мені було цікаво в натурі побачити, чим стала Валя. Я відвідав її в її фортеці.

Вона спалахнула, коли несподівано побачила мене, і помітно схвилювалась. Згадувала про наші гімназичні роки, про те, скільки тоді в житті було поезії, які чисті і невинні були захоплення, і як дивно,— чому з від'їздом моїм в університет відносини наші припинились? І додала, притишивши голос:

— Може, тоді б усе життя склалося інакше.

Вона щиро світилася. І у відповідь в мене слабо заколивалися світлі тіні минулого. Валя просила бувати. Я подумав,— може, і прийду?

Пожарське студентське земляцтво влаштовувало вечірку. Лікарі, адвокати, ліберальні чиновники платили за квиток по десять-двадцять карбованців. Я приніс квиток Валі, сподівався, що вона дасть принаймні карбованців сто.

У Валі стало нудьгуюче-холодне обличчя. Вона спитала:

— Це що за вечірка? Куди підуть гроші?

— Підуть на допомогу бідним студентам, на плату за навчання, на студентську їдальню.

В очах її я ясно прочитав:

— Як ви мені всі набридли з вашим канюченням грошей,— боже, як набридли!

Пішла і гидливо винесла мені три карбованці.

Відмовитись я не вважав себе вправі: кожен дає, скільки хоче. Взяв і зразу ж пішов. І більше у Валі не був.

Ішла війна. Був 1915 рік. Я одержав у Москві листа від Валі. Вона сповіщала, що переселилася з Пожарська в Москву і була б дуже рада, коли б я відвідав її. Висловлювала здивування, чому у нас обірвалося знайомство в Пожарську... Що ж! Подивимось ще! Мене в ній все ще цікавило,— чим вона живе, що від свого багатства має? Адже ж чогось вона сподівалась, коли свою красу, молодість, незайману свіжість цілком віддала у власність крющоносому старикові, некультурному і розпусному.

Валя жила в першокласному готелі, займала з дочкою два великі номери. Чому виїхала з Пожарська?

— Ви собі не уявляєте, Дмитро Євгенович, яка це мука бути багатою людиною, коли всі навколо про це знають. Єдиний порятунок — тікати туди, де тебе ніхто не знає.

Чому живе в готелі?

— Спокійніше. Господарювати не треба, про обід не думати, від слуг не залежати.

— Ви що ж, дуже зайняті?

— Н-ні...

— Робите щось?

— Навіщо мені робити? Я цілком забезпечена.

— А не нудно вам?

Вона помовчала і повела мене показати сусідній номер, де жила її дочка. Стіни кімнати були обвішані великими фотографіями коней. Валя розповіла, що Кірочка пристрасно захоплюється перегонами і скачками, знає імена всіх до одного знаменитих коней і наїзників, до нестями захоплюється наїзником Кейтоном. От і зараз вона на перегонах.

У кімнату вбігла Кіра,— худорляво-незграбний підліток років чотирнадцяти, з гострою мишачою мордочкою. Очі блищали, вона була в захопленні. Не звертаючи на мене уваги, вона почала розповідати матері:

— Мамо, мамо, що зараз було!.. Їхала я трамваєм. І раптом зустрічний трамвай переїхав на зупинці собачку. Відрізав їй задні ноги. Кров фонтаном, собачка крутиться,

скавчить, всі навколо охають!.. Тільки я одна весело сміялась! Напевне, Кейтон сказав би, що у мене сталеве серце!

Валя, соромлячись, перепинила її і познайомила зі мною. Кіра нашвидку привіталась і повторила з гордістю:

— Напевне, напевне Кейтон сказав би, що у мене сталеве серце!

Лютнева революція. Жовтнева. Кінчилась громадянська війна. В 1924 році я одержав з Ялти від Валі довгого доплатного листа, без марки. Вона писала, що революція застала її в Ялті. Капітали загинули, цінні речі в Москві і Пожарську реквізовані. Жили вони з продажу тих небагатьох речей, які були при них. Тепер вони вичерпались. Вона і Кіра просять милостину біля хлібних крамниць і збирають їстівні покидьки на смітниках. Родичі тепер, коли вона зубожіла, не хочуть її знати. В ім'я милосердя і в пам'ять про минуле благала допомогти їй.

Головне, що я відчув, було велике задоволення. Гідний кінець! Хоч тепер узнай, що карбованці в житті не все, що жалість потрібна і їй з дочкою. Я послав їй грошей при холодному листі, що жалію її, але систематично допомагати не можу. Вона відповіла захоплено-вдячним листом.

Місяців через два Валя прислала мені написаний нею вірш «Гімн піонерів» і просила надрукувати в якому-небудь журналі. В житті своєму не читав я такої кровожерної, мерзеної гидоти. У гімні дітлахи погрожували буржуйським дітям, які потрапили їм у руки, розпорювати животи і виколювати очі, обіцяли заморити їх голодом і сміятись, коли вони будуть до них прб'стягати руки за хлібом. Я з огидою розірвав вірші, а Валі відповів, що пересилаю вірші в журнал «Піонер». Якщо будуть прийняті, їй пришлють відповідь на її адресу. Відповідь дістав авіапоштою, сповненою поспіху і безмірного жаху. Валя благала, якомога, якомога швидше забрати з редакції вірші назад. Я дав їм її прізвище і адресу,— а що як вони надрукують вірші з її прізвищем, а що як вірші якось інакше дійдуть до її сестри Шури. Шура — дружина інженера-електротехніка і щомісяця висилає їй по сімдесят п'ять карбованців. Коли довідається про вірші, перестане висилати. «А я написала їх тільки в надії, що мені, може, заплатять за них хоч три карбованці».

До всього ж, Шура, значить, висилає їй гроші,— та Шура, якій Валя, будши мільйонеркою, за гроші продавала непотрібні їй доччині пелюшки і сповивальники!

Час від часу я одержував від Валі благальні листи, дедалі більш розпачливі. Одну осінь проводив я в нашому будинку відпочинку під Ялтою. Довелося бути в Ялті. На вулиці зустрів Валю. Вона зараз же почала розповідати, в якій вона скруті, трагічним голосом сказала:

— От, продала наші з чоловіком покійним вінчальні обручки!

І показала сумку, в якій були різні пакунки, рум'янились здобні булки. Я з цікавістю придивлявся до Валі: такі розпачливі листи писала, а золоті обручки тримала в запасі!

Ми з нею сиділи на Пушкінському бульварі. Вона розповідала про дочку.

— На дворі діти і підлітки не дають їй проходу, зачіпають, дражнять «буржуйкою», «мереживницею». У неї є кофточка з брюссельського мережива. Мереживо старе, драгне, латане-перелатане. А дівчина молода, життя її дуже нерадісне, звичайно, хочеться іноді прибратися краще. Надіне мереживо,— і по всьому двору починається улюлюкання... Боже мій, скільки їй доводиться терпіти! І з якою мужністю вона все терпить! Каже: «Нехай голод, злидні, знущання,— я б усе витерпіла, якби була не Талдикіною, а княжною Голіциною або графінею Апраксіною. З яким би я тоді презирством все терпіла, наскільки себе почувала б вищою від усієї цієї сволоти!» А іноді раптом почне ридати, і ридає, ридає кілька годин, і все повторює: «Все, все вони у мене відняли, прокляті!»

Валя почала витирати очі драною, зашмарканою ганчіркою. Потім знову заговорила:

— Що вона робитиме, коли я помру? Спати не можу я від цієї думки! Вона й сама розуміє, що тоді загине. Невдавно я дуже захворіла, температура підскочила вище сорока. Кірочка злякалась, почала мене розштовхувати: «Мамо, мамо, ти помреш, що я тоді робитиму? Зараз же ходім і разом утопимось в морі! Чуєш? Вставай зараз же!» Але я була така слаба! А море мені уявлялось таким холодним! Я не пішла.

— Ну, й дочка! Зворушливо! Мати тяжко хвора, а дочка, замість того, щоб ходити коло неї,— «йди, топися зі мною!»

Валя болісно наморщилась:

— Ні, вона це так сказала, але весь час мене доглядала...

Помовчали. Я сказав:

— Поясніть мені, будь ласка. Ви з дочкою вашою у великій скруті живете. Чому вона не працює? Та й ви не така вже стара і хвора, щоб не працювати.

Валя знехотя відповіла:

— Кірючка зовсім не звикла до роботи. А мене хто ж візьме? Адже я «буржуазний елемент».

— Ну, навчилися б щось робити. І ви, і дочка ваша.

— Що робити? Я нічого не вмю. От мене недавно кликала одна знайома допомагати їй на кухні,— вона в Корейзі здає кімнати з обідами. Ну, що ж я можу? Зроблю котлети,— вони у мене розвалюються.

Говорила вона красиво-повільним, мило-безпорадним голосом. Рішуче, вона пишалася своєю невмілістю і нікчемністю!

Я суворо сказав:

— Я вам зроблю котлети так, що вони не розваляться. Спечу вам і білий, і чорний хліб. Революція всього нас навчила. Погляньте навкруги: всі знайшли собі яку-небудь роботу і поза службою: плетуть сумки для провізії, в'яжуть панчохи і джемperi. Та хіба мало що можна придумати! Зараз в усьому гостра потреба.

Валя мляво відповіла:

— Коли я була багата, я не думала, що це може знадобитись, а тепер хто ж захоче навчати конкурентів?

«Так,— я подумав,— єдине, що ти в житті зуміла зробити, це вигідно продати своє тіло! І цим продажем сподівалася назавжди застрахувати себе і дочку від необхідності працювати. Помилалась, голубонько!»

Мені ясно стало: праця була для неї органічно огидна, вона скоріше була готова жебрати, брехати, принижуватись, аби не працювати. Природжений паразит. Як може воша не бути паразитом?

Ми піднімалися від бульвару по провулку.

— Я дуже поспішаю.

Вона благаюче сказала:

— На п'ять хвилин!.. А я сподівалась, що ви у нас хоч кофе вип'єте. Сьогодні я маю можливість почастувати...

Увійшли в невеликий садок з кипарисами. На широку терасу виходило кілька дверей. Валя натиснула на ручку бокових дверей. Двері були замкнені зсередини.

— Кілочка! До нас прийшов Дмитро Євгенович. Можна ввійти?

Владний голос спокійно відповів:

— Не можна.

Чекали хвилин з двадцять. За дверима чути було стук рукомийника, плескіт води. Валя хвилювалась, але знову постукати не сміла. Нарешті клацнув ключ. Голос сказав:

— Можна.

Кімната була неприбрана. Чомусь на самій середині височів мармуровий рукомийник з розбитою дошкою. На підлозі стояла калюжа мильної води. У кріслі сиділа дівчина з гордовитим, зневажливим обличчям, в розкішному платті з мережива. Не знаю, чи було це повноцінне мереживо, чи «латане-перелатане», але в ті пуританські часи на кожного таке вбрання мало справляти враження визивних розкошів.

Валя відсунула рукомийник в куток і заходилась підтирати ганчіркою підлогу. Кіра сиділа непорушною статуєю і мовчала. Потім зневажливо глянула на мене і заговорила:

— Вас, може, дивує, що мама підтирає за мною підлогу, а я сиджу і нічого не роблю? Все життя, коли я щонебудь хотіла зробити для себе, мама мене спиняла і говорила: «Для цього є покоївка». Ну, а тепер у мене покоївки немає, а мене мама до неї привчила. Нехай же сама робить те, що повинна була б робити покоївка.

Валя викручувала брудну ганчірку над відром і покійрно мовчала. Кіра дуже погарнішала, вирівнялась. Але в голосі звучала ненависть і непрощаюча образа. За віщо? За те, що мати її не навчила? Я сказав, стримуючи усмішку:

— Запевняю вас, навчитись того, що робить покоївка, зовсім неважко. Ви даремно такої поганой думки про ваші здібності.

Кіра спалахнула і презирливо закусила губу. Перелякана Валя з благанням глянула на мене... Так, здається, єдине живе почуття, яке коли-небудь жило в ній, була материнська любов. Але й це живе почуття вона поклала на створення такої мертвої життєвої непотрібності!

Більше я їх не зустрічав. Валя, здається, вмерла. Долею Кіри я не цікавився.

БЛАКИТНА КІМНАТА

Він був з дуже багатой сім'ї, батько — банкір. Звали його Мстислав. Студент. Красень з задумливими очима, поетична натура, знав напам'ять Тютчева і Блока. Екстатично захоплювався природою. Міг годинами слухати, як дзюрчить у лісі струмочок, і ловити в цьому дзюрчанні чудесну музику; або, дивлячись на хмари, спостерігати в них примхливу гру на диво оригінальних облич, фігур і пейзажів; фізичної праці не любив, але на дачі охоче пиляв з сторожем дрова для кухні: пилка, вгризаючись в дерево, вимовляла зовсім несподівані й дивні слова. В кімнаті його стояв рояль, і Мстислав цілими вечорами імпровізував на ньому.

Треба було йому подзвонити по телефону товаришеві. (У нього в кімнаті був власний телефон). Відізвалась телефоністка, назвала свій номер: сорок два. Мстислав завмер з трубкою коло вуха. Голос був зовсім незвичайної краси.

— Сорок два! — нетерпляче повторив голос.

Мстислав назвав потрібний телефон.

— Готово! — відповів голос і зник. Мстислав поклав трубку назад і, стиснувши голову, сперся ліктями на стіл.

— Дурень!

Кілька днів він майже не виходив з кімнати, і дзвонив у телефон. Але відгукувалися все інші номери. Особливо настирливо — одинадцятий і тридцять третій. Але ось, нарешті, Мстислав почув жаданий голос:

— Сорок два!

Він зривистим голосом заговорив:

— Будь ласка, почекайте!.. Я знаю, у вас строго, розмовляти з абонентами не дозволяється... Але у вас голос такої дивовижної краси... Благаю вас, подзвоніть мені після роботи по номеру п'ять, п'ятнадцять, дванадцять. Мене звуть Мстислав... Страшенно потрібно!..

Голос безстрашно відповів:

— Добре.

І зник.

Весь вечір Мстислав просидів у себе в кімнаті, навіть чай і вечерю звелів подати собі туди. Телефон мовчав.

Тільки на другий вечір почувся телефонний дзвінок, і жаданий голос холодно промовив:

— Можна покликати до телефону Мстислава?

— Це я... Це я... Послухайте, що я вам скажу... Ваш голос вразив мене своєю красою. Ніколи нічого подібного

я не чув. Вперше я почув його чотири дні тому і потім весь час ловив ваш номер, щоб з вами поговорити.

Почувся легкий сміх, і голос повільно сказав:

— Ваш голос мені теж подобається.

— Справді?! Що ви кажете?.. Тоді — будьмо знайомі! Я собі не уявляю, як це воно буде, коли я не матиму змоги чути вас.

Зав'язалося знайомство. В її вільні від служби години вони розмовляли, забуваючи все на світі. Звали її Зоя. Чарівний її голос дзюрчав, як лісовий струмочок; наче несподіваним сплеском, дзюрчання переривалося мелодійним сміхом. Він її так і називав «струмочок».

Зародилося кохання. Минуло три місяці. Із страхом і ніяковістю вони сказали одне одному:

— Давайте зустрінемося!

І обоє злякались: а що як — розчарування!

Зустрілись у Петровському парку. І — жоден не розчарувався. Вона була красуня — світла блондинка з яскравосиніми очима і темними бровами. Відразу заговорили одне з одним легко і просто.

Почали зустрічатись.

Кохання міцніло. Він говорив їй про красу світу і про ще більшу красу того, символом чого є явища цього світу. Вона дзюркотливим, як струмочок, голосом розповідала про свої нехитрі радощі і жалі. Він розчулено слухав і милувався її красою гетевської Гретхен.

Навесні Мстислав складав випускні екзамени. Одного разу в тому ж Петровському парку, коли на зеленуватому заході виблискував золотий серп місяця і пахло навколо бузком, він раптом запропонував їй бути його дружиною.

Вона розгубилась і мовчала. Потім сказала:

— А як же ваші батьки?

— Я вас познайомлю. Вони мене без тями люблять і ні в чому заперечувати не будуть.

Мстислав повідомив батьків. Зоя прийшла. Вона сподобалася своєю вихованістю і гарними манерами. Покійний батько її — гвардійський полковник у відставці — був поміщиком, але розорився. Мати Мстислава запросила Зою провести літо у них на дачі і на прощання гаряче розцілувала.

Коли Зоя пішла, батько поморщився і сказав дружині:

— При його статках він міг би розраховувати й на багату наречену.

Мати махнула рукою.

— А, господи! Мало йому буде нашого багатства! Серце материнське говорить мені, що ця дівчина буде йому до пари. Час йому одружитись. А то я, справді, боюсь, що вірші почне писати.

Батько зітхнув.

— Напевно, давно вже пише!

У них була багата власна дача верст за сорок від Москви, в напрямі до Звенигорода. Мстислав склав екзамени. Поїхали на дачу. Приїхала Зоя. Мстислав і вона були нерозлучні, разом ходили гуляти, разом втішались природою. Він читав їй багато віршів, говорив про символізм, про Метерлінка, про Оскара Уайльда. Вона мовчала і дуже уважно слухала.

У матері з Зоєю виникла велика дружба. Вона була дуже задоволена майбутньою дружиною Мстислава. Іноді обидві вони таємничо виїздили до Москви навіть днів на два, на три, повертались веселі й задоволені.

Весілля було призначено на кінець серпня.

На початку серпня мати повезла Мстислава у Москву. У них був у Леонтьєвському провулку власний особняк. Повела його через вітальню до кімнати Мстислава і зненацька широко розчинила двері.

Велика кімната була опоряджена зовсім наново. Вийшло чарівне, затишне гніздечко для майбутньої молоді парочки. Зоя була блондинка, тому вся кімната була блакитна. Дорогі блакитні шпалери, блакитний ліхтар під стелею, блакитна оббивка меблів, блакитний килим на всю кімнату. Величезне двоспальне ліжко було покрите атласною ковдрою кольору серпневого неба. Письмовий стіл Мстислава довелось засунути в куток. Мати, задоволена видовищем, говорила:

— А рояль, любий, я звеліла викотити у вітальню. Вона ж майже завжди у нас порожня, ти можеш грати і там.

Мстислав широко розкритими очима оглядав кімнату. І знову, і знову спинявся поглядом на пишному двоспальному ліжку, яке височіло, наче урочистий жертвник. Він спитав:

— Зоя це бачила?

— Ну, звичайно. Ми разом з нею все це і влаштували.

Мстислав потемнів.

— Я ніколи не житиму в цій кімнаті.

Повернувся і вийшов.

Вернувшись на дачу, він дивно змінив свою поведінку. Зоя часто ловила на собі його пильний, допитливий погляд, чого раніше ніколи не бувало. Вставав він тепер на світанку, ішов з рушницею, наче на полювання, і повертався ввечері... Зоя всі дні була одна і плакала. Через два тижні вона, на домагання матері Мстислава, одверто поговорила з ним. Мстислав з болем в обличчі, дивлячись убік, сказав, що він її не любить.

І вони розсталися.

З ЗАПІЗНЕННЯМ

Петербург. Околиця. Вузькі ломові сани, на них високо громадилися дерев'яні ящики з гвіздками. Поклажа хилилася набік. Возій — парубок у кожушанці — ішов поруч з саньми і розгублено підпирав плечем віз, що хилився набік. Прикажчик біля дверей лабазу з цікавістю дивився. Легкові візники біля трактиру теж з цікавістю дивились і перемовлялись:

— Завалиться!

— Звісно, завалиться!

— Щоб хлопця, бува, не придушило!

— А таки придушить! Хіба мало народу завалювало поклажею. А він, дурний, з боку вулиці їде, ще дужче набік хилиться віз...

Поклажа хитнулась, і ящики важко посипалися на возія.

Прикажчик лабазу чимдуж кинувся на допомогу. Візники, підібравши поли синіх армяків, побігли туди ж. І звідусіль збігався народ. Миттю розібрали ящики. Парубок-возій лежав з восковим обличчям, з заплющеними очима, з кутка губ збігала вниз струминка крові.

ПІД ВОГНЕМ ПАРОВОЗА

Було це в десятих роках. У квітні місяці, о дванадцятій годині ночі, під поїзд Московсько-Нижегородської залізниці кинувся невідомий молодий чоловік. Йому роздробило голову і відрізало ліву руку до плеча. В кишені покійного

знайшли писану тремтячою рукою записку, змочену сльозами: «Прощайте, товариші, друзі і подруги! Кінчилося життя моє під вогнем паровоза. Хотів стерти з лица землі свого суперника, але стало жаль його. Бог з ним! Нехай собі тішиться життям. Посилаю привіт коханій дівчині. Не крайте хворих грудей моїх, я з кохання в муках гину. Григорій Прохоров Матвеев».

II

ГАННА ВОЛОДИМИРІВНА

(Пунктирний портрет)

Їй двадцять п'ять, двадцять шість років. Худорлява,— хвора на сухоти, але цього не знає. Красиве обличчя, але головна краса — величезні, променисті очі, наївні і невинно-зухвалі. Дочка жандармського генерала, давно померлого. У неї гарненька дочка Муся, років семи, невідомо від кого. Зараз при ній знаходиться сусід по кімнаті, студент Макс з масними очима. Як дочка жандармського генерала, одержує пенсію,— тридцять два карбованці на місяць. Але головне джерело доходу — всілякі допомоги, які вона вміє випрохувати, як найперша артистка у таких справах.

Гармати Петропавлівської фортеці гримлять над Петербургом: цариця розродилася. Виявилось — знову дочкою, але спочатку чутка пішла, що — довгожданим сином.

Ганна Володимирівна сидить біля столу і, поспішаючи, пише прохання.

— Що це ви пишете?

— Прохання міністрові імператорського двора. Про допомогу. Ви чули? У царя народився син.

— А ви ж тут при чому?

— Повинен же він бути радий, що у нього, нарешті, син народився. Чого йому на radoцax не відпустити мені триста карбованців,— це ж для нього дрібниця?

— Наділа я свою міністерську кофточку...

— Міністерську?

— Так. У мене така кофточка є, щоб ходити по міністрах: скромна, у три складки. Має бідний вигляд, але благородний. Щоб їх розжалобити... І я міністрові Вітте прямо сказала: «Ви черства людина, ви суха людина, напевне, вас ніколи ні одна жінка не любила! І, напевне, ви все життя пили тільки молоко і переварену воду!» Через тиждень знову пішла до нього на прийом. А він не велів мене більше записувати. Я все-таки в зал прослизнула. Прийом великий. Викликають степного генерал-губернатора Духовського. Маленький і товстий, як лампа. Живіт — отакий. Я кинулась до дверей, а двері вузькі. Я з його животом і зіткнулась. Він, звичайно, вихована людина, дав мені дорогу. Вітте мене побачив: «Знову ви?!» — «Знову я!» Пльонув і підписав на моєму проханні резолюцію: «Видати прохану допомогу».

— Страх не люблю непродуктивних витрат.

— Яких, наприклад?

— Калоші купувати, зуби пломбувати, платити за квартиру.

— Які ж витрати продуктивні?

— Ну... в оперетку поїхати, коробка цукерок хороших. Пляшка шампанського.

— Люблю багато на чай давати.

— А що ж... все-таки, — робочі люди...

— На це мені наплювати. А щоб була любов і готовність. Страшенно люблю, щоб мене навколо всі любили.

— Терпіти не можу працювати. Коли вже нічого здобувати не зможу, піду туди, де пенсію одержують старі жінки. Кожна, як одержить гроші, охоче дасть.

Свою дочку Мусю віддала на казенний кошт у балетну школу.

— Принаймні подобатиметься старичкам. Нехай балериною буде. Можна хорошу партію собі зробити.

— Цим літом ми жили в Уфимській губернії у Мефодія Єгоровича. Нічого нема, тільки сім худих собак на подвір'ї. Нудота; їсти нічого, самі тільки яйця. Муся ходить по кімнатах і весь час повторює: «Не бійтесь, Мефодій Єгорович, я вас не боюся!» Такий дурень цей Мефодій Єгорович! Я роздягнуся, ляжу спати,— він прийде до мене в спальню і сидить. Цілує руки і не хоче йти. Каже: «Жарко ж, навіть ви у ковдру кутаєтесь?» А грошей немає в мене, виїхати ні за що. Приїхав становий, описує маєток, я у нього двадцять п'ять карбованців позичила...

Всі регочуть. Вона здивовано оглядає всіх своїми ясними очима.

— Чого ви смієтесь?

— Несимпатичний він!

— Ні, він вродливий!

— Макс! Хто головою суду в Полтаві?

— А звідки я знаю!

— От дурень, нічого не знаєш!

— Він мій друг і страшенний негідник.

— Я, коли градусником міряю,— бачу, що до тридцяти дев'яти підходить,— мерщій витягаю. Боюсь, а що як сорок градусів буде. Страх боюсь, коли сорок градусів температура.

— Дружина лікаря дуже мене ревнує. А сама червона і дурна, як півонія. Сцену мені вчинила, дурепа така... Я на вмисне виходжу і кажу: «Любенський доктор, прощайте!» — і цмок його в щоку!

— Ні, до іншого лікаря не хочу. А що як він мені скаже: у вас сухоти. Адже є такі жорстокі лікарі.

— Яюсь я захандрила, кажу Максіві: «Напевне, у мене сухоти!» А він, дурень такий: «Що ти! У хворих на су-

хоти буває незвичайний блиск в очах і ночами піт». Пішов він, я підійшла до дзеркала,— у мене в очах фосфоричне світло, клянуся вам богом! І всю ніч так трусило,— на ліжку підкидало. Трохи у мене від страху біла гарячка не зробилася!

— Ні, я не хочу вмирати. Домовини завжди такі вузькі!

ФЕЛЬДШЕР КИЧУНОВ

(Пунктирний портрет)

Звали його Іван Михайлович. Фельдшер приймального покою в лікарні, де я тоді працював ординатором. Ріденькі вуса і борідка, тримається солідно, з великою гідністю. Вигляд глибокодумний, на життя і людей дивиться звисока, з прихованою в очах трохи зневажливою усмішкою. Істина життя геть уся, до останньої літери, міститься у нього в жилетній кишені.

На чергуванні ввечері, коли потік хворих, яких привозять до лікарні, майже вичерпується і лунко звучать у порожніх коридорах кроки сиділки, іноді засидишся у приймальному покої і розмовляєш з Іваном Михайловичем.

— Як, Іване Михайловичу, справи?

— Які ж у мене справи! В гості я не ходжу, картами і горілочкою не займаюсь, за дівчатами не бігаю... До церкви сходити, свічку поставити за гривеник, проскурку подати,— оце і всі мої справи. Дома біблію почитаю. Справи у мене звичайні. Учора біблію купив собі нову. Хороша книга, давно до неї придивлявся. Книга фундаментальна, п'ятнадцять фунтів важить! Приємно мати таку книгу. Оправа гарна, — не панська, цього не можна сказати,— скромна, спокійна, але привертає до себе строгу увагу. Книга, можна сказати, цілком офіціальна.

— Ви завжди, Іване Михайловичу, таким благочестивим були?

— Е, ні, не завжди. Раніш я був не такий. Раніш я все романи читав. Ну, і звісно, від цього в мене розвивались ненависть, розпуста, любов до мислення і тому подібні пошлі нахили. Одного разу, проте, замислився я над своїм життям. Їхав я тоді по Волзі пароплавом, під Самарою діло

було. Пароплав «Святослав» товариства «Самольот». Їм виноград. Виноград там дешевий, три копійки фунт, так що я м'якиш висмоктую, а шкурочку і кісточку, значить, випльовую. Сонце сідало, відчував такий приємний стан душі. От і замислився я над своїм життям. Що, думаю, таке? Людина я не завалюда, маю сякий-такий розум, сякі-такі знання. Як же так? Ні, думаю, життя жити — не в бабки грати, дурниці треба покинути, про бога згадати, про власну душу. Отут я і ступив на стежу доброчесності.

В газетах описали нашу лікарню. Відзив був дуже добрий. Кичунов обурений.

— Голодні пси! Буквою живляться!

— За віщо ви їх лаєте? Вони ж нас хвалять.

— Коли дурень хвалить, так це прикріше, ніж коли розумний лає...

— Проповідь у нас в церкві читав отець Варсонофій. Господь, каже, — «благий!» Ну, це мені в'їлося в плоть і кров, все одно, як хронічний ревматизм. Нудно. Раз у раз своє базікають: «Благий, благий!» Господь благий тільки до своїх! Зовсім він не весь світ прийшов спасти. В євангелії від Іоанна, розділ сімнадцятий, він прямо говорить: «Отче, я про них благаю, — не про весь світ благаю, — але про тих, яких ти дав мені». А коли язичниця до нього прийшла, він сказав: «Не можна відбирати у дітей і кидати псам». Значить, невіруючі для нього пси. І правильно, — так і повинно бути. Євангеліє треба розуміти, не міняючи жодної риси, жодної ноти. Що я вам кажу, це — простий логічний погляд... «Благий», — скажіть, будь ласка! Бог повинен бути строгим! жорстоким! Христос ясно сказав: «Я прийшов принести на землю не мир, а меч!» На соборах це місце розбирали: кажуть, що тут треба розуміти меч *духовний*. Х-хе! Розбирали! Шишки ялинової не розібрали! Ну, скажіть, будь ласка, як меч може бути духовним? Холодна зброя!.. Христос розуміє, що без меча з нашим братом ніякого діла не зробиш. І так ми його не боїмося, а коли б він був благий, ми б зовсім розбестились. Ми його навіть не боїмося, як чорт боїться. Той знає, що йому пощади нема, а ми все надіємося на «викуплення», на відпущення гріхів. Померла людина, їй піп перед смертю гріхи відпустив, — вона таким собі козирем на той світ іде,

сподівається, що їй Христос скаже: «Прошу, шановний добродію, от сюди, в рай!» А як полетить там сторч головою чортові в зуби, тоді знатиме! Хе-хе-хе!

Привезли до лікарні чоловіка з крупозним запаленням легень. Обличчя синюшне, пульс поганий. Прийняли.

Дружина, яка його привезла, сказала Кичунову:

— Можна буде розпорядитись, щоб причастили його? Він уже п'ятнадцять років не говорив.

Кичунов грізно насупив брови.

— Як же це його непритомного причащати? Священик не стане.

— Зробіть ласку, вже будьте добренькі! Може-таки можна?

— Гм! П'ятнадцять років не говорив,— християни називаються! А смертний час прийшов,— схаменулись!.. Цього не можна влаштувати! — відрізав він.

Жінка зітхнула і пішла до виходу. Я її спинив, і, звичайно, влаштувати це виявилось можливим.

Хворий на поворотний тиф, нічліжник, з опухлим обличчям. Обірваний, тремтить. Років сімнадцяти. Кичунов його записує у книгу, кричить:

— Міщанин? Селянин?

— Я — незаконнонароджений.

— Та-ак! — іронічно процідив Кичунов. — Отак гуляє дівця, — боа у неї, турнюр, а дітей у нічліжні кидає; такі кавалери і виходять!.. У Петербурзі народився?

— У Петербурзі, — зціпивши зуби, відповів хворий.

— Ну, звичайно! Найбільш підхоже для таких справ місто... Іди.

— Незаконнонароджені, вони не мають прав ні на землі, ні на небі! Ну, як же незаконнонароджений може ввійти в царство небесне, скажіть, будь ласка! У бога перелюбства немає. У «Второзаконії», глава двадцять третя, ясно сказано: «Син блудниці не може ввійти у громаду господню, і десяте покоління його не може ввійти у громаду господню». Для таких людей... Я б не став і жити на їх місці... Ви собі як уявляєте антихриста? З рогами, з кігтями? Він уже народився.

— Де ж він?

— Він є те, що народжено у перелюбстві. Він родиться від дівки, як і Христос, тільки перелюбно, як незаконнонароджений. Христос же не був незаконнонароджений, зауважте!.. Кожен незаконнонароджений — попередник антихриста. Апостол Іаков в посланні, глава перша, говорить: «Похіть, зачавши, породжує гріх». Пройдіться по Невському, гляньте на фотографії балерин: стоїть дівка, груди розпустила, ногу підняла. Хлопчисько украде в батька карбованець і побіжить, — знаєте, куди? От що похіть значить!

— Я б, коли б моя влада, — я б жінкам заборонив виходити на вулицю.

— Чому?

— Як чому? Вигляд непристойний!

— Що ви таке говорите!

— Ну, аякже! (Окреслює на собі руками опуклості грудей, стегон.) Що ви, панове! Адже по вулицях діти ходять! Звичайно, звикнути до всього можна, а тільки... Незручно, знаєте, незручно!

Я реготав.

— Як ви скажете, предки наші дурніші від нас були? Я вважаю, що вони розумніші були не тільки від мене, а навіть, — пробачте на зухвалому вислові, — розумніші були, ніж ви. А вони жінок замикали — у терем! Чому? Візьму хоч себе. Людина я літня, солідна, думаю про бога. А зустрінеш на вулиці таку жіночку повногруду, — і впадаєш у спокусу. Нічого не поробиш: чоловік — бо єсмь! Ессе homo!..

Покликали мене до хворої. Вхожу до приймальної лікарня. Кичунов стоїть, оглядає хвору. Це зовсім не його справа. Його справа — в сусідній кімнаті, коли хворого приймуть, записати в книгу і скласти на нього лікарняний лист. Стоїть Кичунов, а перед ним, поруч із старенькою матір'ю, — дивовижної краси дівчина років п'ятнадцяти, гола до пояса. І Кичунов глибокодумно тикає її вказівним пальцем у груди. Побачив мене, зніяковів.

— От, Вікентій Вікентійович... Який сип дивний!.. Я зацікавився.

Я мимохідь глянув на сип і холодно відповів:

— Що ж дивного! Найзвичайнісінький скарлатинозний сип.

— А я дивлюсь: що це, дивний який сип? Не признав зразу, що скарлатинозний...

СТЕПАН СЕРГІЙОВИЧ

(Пунктирний портрет)

Сутулий чоловік з великою головою. Сіра шкіра на обличчі висить великими зморшкуватими складками. Але йому нема ще сорока років. Він був професор і навіть досить розумна людина. Мав ряд наукових праць з історії Візантії. Його монографія про візантійського історика Микиту Хоніата була докладно реферована в німецькому історичному журналі. Але вражало в ньому повне мовчання голосів тіла, глибоке відмирання інстинктів. У звичайному міському житті це не так помічалось, та, коли доводилося бачити його серед природи, моторошно ставало за людину, і виникало питання: якщо не спохватитися вчасно, чи не перетвориться і взагалі людина майбутнього в таку потвору? Само тіло нічого йому не говорило. Все він повинен був узнавати від інших людей, від термометра, барометра та інших інструментів.

Прокинеться вночі і не знає — виспався чи ні. Неначе виспався, пора вставати. Глянув на годинник, — тільки шоста година ранку. Заснув знову. А годинник, виявляється, став. Спав до одинадцятої години.

Кишеньковий годинник став, стінний поламався. А діло було на дачі. Трагедія: не знає, коли лягти спати, коли вставати, коли їсти.

За обідом на третє подали сирники. Степан Сергійович їв. Дочка Таня сказала:

— З манних крупів.

Степан Сергійович насупився і відсунув тарілку. Прийшла дружина Єлизавета Олексіївна, яка на хвилину виходила в кухню. Він сказав похмуро:

— Ліза! Ти ж знаєш, що я терпіти не можу манної каші. Навіщо ж ти замовляєш сирники з неї?

Єлизавета Олексіївна здивувалась:

— Як з неї? Із сиру сирники,

Степан Сергійович прикусив губу. Правда. З сиру. І з апетитом почав їсти.

— Що я — пив кофе чи тільки хотів пити?

— Не пив.

Випив дві склянки з бутербродами. Дружина і своячениця розреготались. Своаячениця вигукнула:

— Ви вже пили!

Степан Сергійович потемнів і вороже глянув на дружину.

— Які дурні жарти!

Цілий день ходив похмурий, з важким шлунком.

Дванадцять років тому, під час весільної подорожі по Німеччині і Швейцарії. Вийде з готелю купити цигарок,— а через п'ять годин шуцман приводить його з приміського лісу, куди забрів, сам не знає, як: заблудив. Абсолютно позбавлений здатності орієнтуватись.

До 15 травня ходить в зимовій одежі, після п'ятнадцятого — у літній, і її вже не скидає, хоч і як буде холодно.

У жилетних кишенях.— годинник, крокомір, на терасі дачі — термометр і гігрометр, в їдальні — барометр. Вийшов на терасу, дивиться на термометр.

— Чи варт одягати пальто?

— Та хіба ти так не відчуваєш?

Подивився на термометр. Було 12 градусів. Тоді він відчув, що йому холодно.

— Стюпа, ти з нами підеш гуляти?

— (З серцем). Куди ж його йти, коли барометр упав до семисот сорока. Дивуюсь, що ти йдеш та ще й дітей береш з собою.

Стояла ласкава, млосна теплінь. Вийшла чудова прогулянка. Він, звичайно, лишився вдома. Доц пішов тільки вранці.

Не помічає, що молоко прокисло, що м'ясо несвіже. Застудився, морозить, коле в боці.

Своячениця:

— Адже протяг, чого ви тут сидите!

Він з жалісною, безпорадною усмішкою:

— Я нічого цього не відчуваю.

Початок липня. На дачі. До їдальні ввійшов Степан Сергійович з обличчям темним, як чавун. Стояв насуплений, сердитий і важким поглядом стежив за дружиною. Вона штопала панчохи Танюшці і не бачила його погляду.

У відчинене вікно повіяв вітерець і приніс запах квітучої липи. Єлизавета Олексіївна сказала:

— А, вже липи зацвіли!

Степан Сергійович роздратовано обізвався:

— Що липи зацвіли, це, звичайно, добре. А от що у нас знову коти по всіх кімнатах нагидили, це чорт зна що таке! Не продихнеш від смороду!

Єлизавета Олексіївна здивувалась.

— Де тут котами пахне? Я нічого не почуваю.

— Ну, звичайно! А я, в усякому разі, почуваю цілком ясно. І вимагаю категорично,— Ліза, чуєш? Я вимагаю, щоб ніяких своїх Пушків та Сніжків діти в кімнати не тягали! У неділю Дімка весь день вовтузився в їдальні з котами... Скажи Мотроні, нехай зараз же прийде з ганчіркою і підітре.

Степан Сергійович ходив з Мотроною по кімнатах і шукав, де нагидила кішка. Мотрона заглядала під диван, відсувала шафи і сміялася собі під ніс.

— Господь з вами, пане, які тут коти! Дух — краще бути не може!

— Ви тут всі так прийнялися до всякого смороду, що навіть уже не чуєте нічого!.. Танюшка, Дімка, ідіть сюди! Коли ще раз у кімнатах я побачу кішку, то всіх Пушків та Сніжків звелю кинути в річку!.. Чуєте? Запам'ятайте це!

Єлизавета Олексіївна, з упертими і сумними очима, сиділа в їдальні біля столу і не допомагала шукати. Це особливо сердило Степана Сергійовича, і він невтомно совав скрині, комоди і шафи. Проте нічого не знайшли. Мотрона, приховуючи усмішку, пішла з ганчіркою в кухню. Степан Сергійович покликав дітей і ще раз строго підтвердив, щоб не пускали котів у кімнати.

По обіді Єлизавета Олексіївна лежала у спальні: в неї боліла голова. У двері заглянув Степан Сергійович.

— Ти не спиш?

— Ні.

Він ввійшов, сів до неї на край ліжка. На обличчі була сконфужена, дитяча усмішка, і від неї світилося все його сире обличчя.

— От, Лізонько, брудна історія!.. З котами! Виявляється, це зовсім не коти нагидили, а знаєш, що?.. Я оце тільки збагнув: це... липи зацвіли!

— Що?! — Єлизавета Олексіївна, хоч була сердита, скочила на ліжку і розреготалась. — Ти жартуєш?

Засоромлене обличчя Степана Сергійовича тремтіло від сміху зморшками.

— В тім-то і справа, що ні! Розумієш, яка річ. Був я ще хлопчиком, жили ми на дачі під Калугою. Мама мене посилала збирати липовий цвіт, і потім ми його сушили на газетних аркушах на горищі нашої дачі. А котів там була сила-силенна, завжди так ними тхнуло, що не продихнеш. От обидва ці запахи у мене і змішались, і я їх вже не можу роз'єднати. По обіді сьогодні вийшов на терасу, — що таке? Знову котами тхне! Звідки? Та це ж із саду! Приїхуюсь, — дивлюсь, молода липка біля тераси вся в цвіту. І тут я раптом збагнув. От, Лізонько, яка історія потворна!

— Т-та-ак...

— Розповісти, — ніхто не повірить! Ти вже прости мені. Єлизавета Олексіївна безнадійно сміялась.

ФІРМА

У 1899 році в ілюстрованому щотижневнику «Нива» друкувався новий роман Льва Толстого «Воскресіння». Скрізь тільки про нього і говорили. Повертався я до Петербурга у спальному вагоні третього класу. Серед трьох супутників — старик-купець у високих чоботах, у піджаку. Заговорили про роман. Купець:

— Погано, погано! Я «Ниву» одержую, читаю, — дуже погано! А раніше як писав! «Козаки»! «Анна Кареніна»! «Війна і мир»! Оце було діло! А тепер!.. Ні, застарів! На горище пора йому. Куди старі меблі виносять... Що ж це, скажіть, будь ласка: князь, людина живе в пошані, має звання, людина, можна сказати, обертається, — і раптом на

отакій шушвалі женитись! Хіба ж вона йому до пари, дозвольте запитати? І в кого таких дівчисьок не було? Хто не грішний? І у вас, напевно, десять таких було, і у мене, може, двадцять. І на кожній женитись!.. Ні, на горище, на горище порал! Поганол Тому тільки всі і читають, що підписано: «граф». Фірма!

ПОДРУЖЖЯ

(Пунктирний портрет)

Чоловік

— Письменник? Дуже, дуже радий! Благословляю грозу, що загнала вас під мою убогу стріху! Люблю письменників, вчених! Я сам кавалерист!

— «Зе воркс оф Шакеспеаре»... Шекспір! Гуляти йдете і то книжку з собою берете, та ще й англійською мовою! По-англійському можуть розуміти тільки дуже розумні люди... Але ось що: барометр ще зранку дуже впав. Як же ви, незважаючи на це, пішли в таку далеку прогулянку?

— У мене немає барометра.

— Немає барометра?.. Гм! Англійську мову знаєте, а барометра немає?

— Піаніно — не так щоб з Художнього театру, але все-таки нічого, грати можна.

— (Про Шаляпіна.) Пристойно співає.

Дружина

— З нами із Мінеральних Вод їхав у вагоні один... Як його? Перський, здається, консул... Взагалі, з Туреччини.

Ніколи не слід питати жінку про роки. Важливо, якою вона сама себе відчуває. Якщо відчуває себе тридцятирічною, то й може сказати, що їй тридцять років.

— Та це ж ще один король французький сказав: «Літа — с'є муа».

— Страждання необхідні людині. Вони виховують її, облагороджують її душу.

— Так, так! І французи те саме говорять: *pour être belle, il faut souffrir.*

— Ми з чоловіком призналися в коханні, зовсім як Кіті і Левін в «Анні Кареніній». Тільки ті багато різних літер писали, поки порозумілись, а ми зразу одне одного зрозуміли. Він тільки три літери написав: «я В. л.». А я йому у відповідь чотири «і я В. л.».

— Ніколи я не могла зрозуміти, як це люди вірять в усякі забобони. Ну, я розумію: тринадцять чоловік за столом, три свічки, заець перебіг дорогу... А всякі там забобони... Не розумію.

СОБАЧИЙ ПЕРУКАР

— Я, як вам сказати? Вибачте мені на цьому слові,— собачий перукар. На селі, коли ти скажеш,— засміють, а у Петербурзі можна на цьому хороші діла робити. От я, приміром. Як бачите, милостині не прошу, не краду, не грабую, а живу, дяка богів! Коли б ще горілочкою не займався, у мене б тепер он який дім був. Карбованців півтораста вірних на місяць виробляю... Чи буває, що кусають? Ні, мене не кусають, я розумію їх характер. Недавно приходив до мене пан.

— Це ви, голубе, в газетах публікуєтесь? Треба остригти мого пуделя, тільки наперед кажу: він нікого до себе не підпускає. Якщо покусає, я не відповідаю.

— Нічого, не турбуйтеся, будь ласка.

Прийшов. Собака лютий. Навіть покоївка, яка його годує,— і та боїться.

— Дайте мені, кажу, мокрий рушник. Та чи не знайдеться у вас кімната окрема, щоб ніхто мені не заважав?

Замкнули пуделя у кімнату. Взяв я рушника, враз відчинив двері, ввійшов, та строго так:

— Що тут за шум?

Та як бахну рушником мокрим по стіні! Пудель навіть дуже цьому здивувався. Підійшов я до нього і почав машинкою стригти. А він все сидить і дивується. Покоївці цікаво було, стала в дірочку замка дивитись. Пудель вищирив зуби, загарчав.

— Хто це там? — кажу лагідним голосом.— Не заважайте, будь ласка.

І остриг. П'ять карбованців одержав за це діло. Ніколи не треба бити собаку, щоб, наприклад, відучити гидити,— особливо батогом. Найбільше собака боїться — шуму. Скільки я відучив! Треба бити по підлозі мокрим рушником або клейонкою, а собаку носом тикати, куди слід. Враз одвикне.

Отож! Багато доводиться бачити! Графиня одна виїздила на літо за кордон і мені свою болонку залишила на утримання. І треба ж тобі: сьогодні графиня приїхала, а собачка за день до того здохла. Стара собачка, паршива,— ви б її за три сажні обійшли кругом. Приніс я її, дохлу. І що ж ви думаєте? Графиня цьому дохлому псу почала лапки цілувати! Сама плаче, заливається. Бачу, тут можна ділов наробити. Послинив нишком палець собі, намочив очі. Стою, схлипую:

— І до чого вже шкода! Така чепурненька собачка була, до чого чутлива! Наче у самого мене дитя померло!

Вона заливається, а я стою, ніс собі утираю, кривлюся.

— Ваша вельможність! Вже й не кажіть! До чого мені навіть важко,— а вам же як!

Вона каже:

— Чи можете ви з неї лапочку зняти, чучельникові віддати, щоб хоч лапочка мені лишилася на спомин?

— Це,— я кажу,— можна.

— І потім: я хочу її поховати. Чи можете ви це взяти на себе? Тільки щоб я сама не бачила, а то у мене серце,— каже,— розірветься на шматки.

— Це теж можна. Не моя це, власне, справа, але для вас... Знов же і для собачки,— тому що вже дуже я її любив... Можна буде, не турбуйтеся, будь ласка!

— Труну щоб оббити блакитним атласом... Скільки все це коштуватиме?

— Десять карбованців чучельникові, три карбованці чухонцеві, щоб одвіз труну,— тут, у Петербурзі, не можна. Ну, труна, щоб була цілком пристойна, все інше — карбованців п'ятнадцять...

А сам думаю: «Дай ти мені, дурна, в морду за таке мое нахабство!»

— Ну,— каже,— оце вам тридцять п'ять карбованців.

Я собачку в торбу і, звичайно, на пустирі закинув, а гроші в кишеню. От які бувають графині! Служниця помирає у неї, їй байдуже — забирайся в лікарню! А для паршивої собачки що готова робити... от я вам тепер роз'яснив усю дурість Петербурга.

III

ВНОЧІ

Початок липня. Місяць уповні. Чорні тіні від дерев і будівель на травичі подвір'я. Сухо сріблиться далечинь.

Коло замкненого на ніч ганку панського будинку сидів чорний пес Циган і надривно вив. Перестане на хвилинку, прислухається, почне гавкати і кінчає жалісним виттям.

У вікні будинку засвітився вогник. Розчинилося вікно, висунулася сива голова Федора Федоровича. Він крикнув з серцем:

— Иди ти геть! Циган!

Мовчання.

— Ци-иган!

Було тихо. Вікно поволі зачинилось.

Циган раптом завив гучно, на весь голос, немовби пригадав щось дуже прикре. І вив, вив, кликав і шукав когось тужним виттям.

Двері ганку розчинились. На подвір'я вийшов Федір Федорович у халаті, з ціпком; за ним гімназист Боря. Федір Федорович жалісним, запобігливим тоном говорив синові:

— Знаєш... що це? Подивись лишень... Собака тут вие. Так дивно!

Боря відповів хрипким зі сну голосом:

— Чи не пожежа де-небудь?.. Ні, заграви не видно. Чого це він? Циган!

Циган, помахуючи хвостом, підійшов.

— Хворий, мабуть,— сказав Федір Федорович.— Ні, ніс холодний, з рота не тхне...— І, помовчавши, додав з со-

ромливою усмішкою: — А це ж, кажуть, погана прикмета, коли собака вие. На покійника.

— Інші собаки пішли з робітниками нічлігувати, до стогів, а Циган тут залишився. От він і вие.

— А інші собаки з робітниками пішли?

— Вони завжди з робітниками на ніч ідуть. А Циган тут випадково лишився.— Боря позіхнув, зіщулився від холоду.— Ну, я спати піду.

І пішов. Федір Федорович тоскно оглянувся. Циган знову завив. Маленьке віконечко біля ганку відчинилось, виглянула старенька няня Мотрона Михайлівна.

— Це ви, пане?

Федір Федорович зрадів.

— Це ти, Мотроно Михайлівно! Ось тут все... Так дивно! Собака вие.

— Я ось теж усе лежу, слухаю. Думаю: чого це так собака розвився? Не на добре це.

— А це що означає, коли собака вие?

— Різне означає. Коли носом угору вие,— на пожежу, якщо вниз носом,— на покійника. Якщо ями собака рие,— теж на покійника.

— А скажи... от ти говориш: на покійника. Хіба мало у нас тут народу. Кому ж це він вие, собака?

Мотрона Михайлівна насторожилась.

— Та вже, звісно,— не гостям стане вити собака або там челяді. З господарів кому-небудь.

— Ну, матінко, це дурниці! Так уже собака все розбирає!

Собака знову завив. Федір Федорович тоскно оглянувся. Мотрона Михайлівна, помовчавши, заговорила:

— Я у Єлагіних кріпосна була, дівчиною. Так за тиждень до його смерті все собаки ями рили. Теж самовари на різні голоси шуміли. Панський будинок великий був. На одній половині пани жили, а на другій челядь: лакеї, козачки, ми — дівчата. От якось увечері пан вийшов у коридор, а там сходи були на горище. Коли це хтось білий йому зі сходів назустріч, і обняв. Прийшов пан до нас, питає: «Хто зараз на горище ходив?» — «Ніхто». Узяв лакея з ліхтарем, дивляться — і двері на горище замкнені на замок. А через три дні пан помер.

— Хто ж це був?

— Ну, значить... по душу його приходив.

Федір Федорович спитав з дурною усмішкою:

— Ангел, чи що?

— Та вже хто там не є... Навіщо ангел? Смерть.

Помовчали.

— А все-таки, матінко, ти це дурниці говориш. Не може собака того розбирати, господар помре чи там, наприклад, слуга.

Мотрона Михайлівна вороже глянула на пана.

— Як це так,— не може? Дуже, батечку, добре може!

— Ні, не може! От, може, ти якраз і помреш!

— На все божа воля, на все божа воля! А тільки не стане панський собака для слуг вिति.

Федір Федорович сердито сміявся.

— Які дурниці! Які дурниці! Чому не стане? Забобон який! Дуже просто, може вिति і на тебе.

— Е ні, ні... Боронь боже! Цього не буває. А ну вас, і слухати вас не хочу, господь з вами!..

Вона мерщій закрила віконце. Федір Федорович піднімався на ганок, стукав ціпком по кам'яних сходах і говорив, фиркаючи:

— Ач, що вигадала! Хе-хе! Собака може знати, на кого вие,— на пана чи на слугу! Дурниці які! Може, на мене, а може,— і на тебе!

ПОХОРОН

Поміщик, корнет у відставці, пропив два маетки. Від далекої тітки дістав у спадщину ще один. Приїхав з Москви з вісьмома похлібцями. Проти Миколиного дня (зимового) запросив причт відправити молебень. Відправили. А потім всіх їх напоїв доп'яна. Диякон рачки добрався додому. Задзвонили вранці до заутрені. Диякон прийшов — голова в нього тріщить. Сходиться народ. Священника немає. Ждали, ждали,— немає. Диякон повідомив, що учора пили в поміщика. Церковний староста і кілька селян пішли до поміщика.

— Сидить в халаті, курить люльку. Уривчасто:

— Чого вам, братці?

— Панотець не у вас?

— Ні.

— Де ж він?

— Помер.

— Як помер?

— Ну, як... Як помирають? Так і помер, як помирають.

Помовчали, мнуться.

— Де ж він?

— На кладовищі похований.

— Жартувати зволите?

— Навіщо жартувати! Підійть самі, подивіться. Від брами праворуч,— в самому кутку.

Пішли. І справді: у правому кутку свіжонасипана купа снігу. Відкопали,— в дерев'яному ящику хропе як хлющ п'яний піп.

Напередодні ввечері запакували його в ящик, поміщик надів його ризу, пішов попереду з кадилом, за ним похлібці несли ящик з тілом. Відправили, скільки знали, панахиду, і закопали у сніг.

* * *

Приїхав у Петербург поміщик порадитися з лікарем. Трапився з ним легенький удар. Прийшов від лікарів до приятеля, жбурнув кашкет у куток і похмуро заходив по кімнаті.

— Не варто жити!

— Чого так?

Зупинився, закурив люльку, розставив ноги і почав відраховувати по пальцях:

— Не курити, особливо люльку! Багато не їсти! По обіді не спати! І — нічого не пити спиртного! Замість цього пийте, каже, молоко. Я молока, кажу, не виношу, мені від нього живіт обдимає.— Додавайте в нього коньяку.— Скільки?! — Двадцять... к-крапель!..

У КАБІНЕТІ ПОМІЩИКА СЕРЕДНЬОЇ РУКИ

— Продане жито, кажете? От шкода! Володимир Аркадійович, а ви мені продайте.

— Я ж вам кажу: продане.

— Продане? Гаразд. Ну, й кінець. Годі!.. А ви візьміть дві копійки зайвих.

— У мене немає жита, Іван Васильович.

— Хе, хе! Як це так немає? Це питання. Ви купчу зробили?

— Умову підписав.

— Скільки завдатку взяли?

— Шістдесят карбованців.

— Візьміть з мене сто двадцять.

— Я своє слово вище ціну.

— Ну, продайте мені що-небудь. Овес є?

— Овес є, двадцять четвертей.

— Ну, що ж це: двадцять четвертей!.. Продайте жито.

Почім хочеш, на твоїх умовах.

— Я ж вам сказав: у мене немає жита.

— Що ж це таке? П'ятдесят верст їхав, щоб нічого не купити! Це питання! Це питання! То, виходить, Володимир Аркадійович, ви мені нічого не продате? Продайте жито. Кажіть ціну, яку бажаєте.

— Сто карбованців четверть.

— Хе-хе! У вас, значить, продано?

— Продано.

— Ху, дивно!

— Дивно те, що ви торгуєтесь, коли я кажу, що продано.

— Ну, вибачайте... А, це овес! Поганий. Скільки ж відпустите?

— Сто пудів.

— Почім?

— Сорок копійок

— Володимир Аркадійович, та ви гляньте, який овес! Ви тільки гляньте, будь ласка!.. Дрібний, засмічений! Що ви? Послухайте, тридцять копійок. Беріть гроші!.. Володимир Аркадійович, продайте жито!

— Я ж вам кажу, Іван Васильович,— я вже продав.

— Сам хазяїн і раптом — продав! Це ще питання! Ви мене спитайте. Я що завгодно можу продати.

— Годі нам розмовляти! Я вам востаннє кажу: жита у мене немає.

— А, немає! Ну, вибачайте, що потурбував! Дуже, дуже вам вдячний. До побачення!

IV

ГРІХ

Дядя Семен у солдатах служив, а тато мій вдома хазяйнував. Був він набагато старший від Семена, і були вони нерозділені. Дружина Семенова Гафія жила в Тулиці, в служницях у монопольщика.

От поїхали ми якось з батьком в Тулицю бичка продавати. Тридцять верст від нас. Заїхали до Гафії. Зашарілася вся. Заходилася нас чаєм поїти. Сіла, а сама все наче з чимсь ховається, животом до столу привалюється.

— Дайте, каже, мені паспорт. У Москву поїду, тут мені більше не можна.

А в самої сльози, сльози...

Батько подумав і каже:

— От з нашими пораджуся, може, що й надумаємо.

Повернувся додому, всіх скликав і про бабу розповів:

— Там уже так плаче, так плаче!

Бабуся каже:

— Що ж тепер плакати. Треба якось бабу виручати. Ми всі молотити підемо, а ти їдь.

— Ні, батько каже, краще поїду, як темніти почне.

— Як темніти почне, тобі вже назад повернутись треба. Ні, от ми підемо молотити, а ти збирайся, наче по дрова; а як стемніє, тут ти з нею і повернешся, ніхто її і не побачить. А тоді паспорт виправимо, нехай у Москві родить.

Так і зробили. Тільки сусідка, бабка Олександра, побачила. Стала попідвіконням у нас ходити.

— Що це, Гафія приїхала? Чого ж вона з вами молотити не ходить?

А наша бабуся їй:

— Тільки приїхала, зразу і в молотьбу! Нехай відпочине.

Гафія сидить і руки опустила, похнюпилась.

— Все одно, каже, вже не сховаєшся!

— Ну, коли не сховаєшся, тоді і молоти, а поки не знають, нічого показуватись.

Поїхала бабуся з батьком, виправила їй пашпорт, відправили у Москву. Через два тижні вона родила. Пише: «Дуже вже дівчинка гарненька, приїжджайте подивитись». Бабуся і поїхала.

Повернулась.

— Там така гарненька дівчинка! Баба побивається: ні-защо у вошпиталь¹ не хоче віддавати. Поради просить.

Батько каже:

— Ану, лишень, я поїду подивлюся.

Поїхав. І справді, дівчинка гарненька. Міцненька така, здоровенька. Тут він Гафії прирадив:

— Напиши до чоловіка, що він тобі скаже.

Вона й написала. А дядько Семен спершу у нас розвідав,— чи правда, що дівчинка гарненька? Як йому відповіли, то він жінці і пише: «Якщо ти цю дівчинку у вошпиталь віддаси, то не жінка ти мені більше. Коли ж її при собі будеш рстити, то я тобі все прощу».

От минуло скільки там часу, два чи три роки. Відслужив дядько в солдатах, скільки треба, проти різдва повернувся додому. А жінку його перед святами з місця не відпустили: «відбудь свято, тоді і додому поїдеш».

Усе веселий був дядько Семен, а потім почали ми примічати, що як прийде, зараз же на піч,— ні з ким слова не скаже. Всі вечори у Серьогіних сидить. Тут Оленка нам сказала:

— Навіщо ви його до нас пускаєте? Бабка Олександра його тільки смутить. Тому, каже, твоя дружина не їде, що знову вагітна.

Почала йому бабуся наша говорити, мати його. А він на неї:

— Потуральниця ти, шлюх розводиш!

Минули свята. Жінка його їде. Під'їжджає. Він ні з місця. Мати каже:

— Іди, іди, твоя жінка їде.

¹ Дитячий притулок.

А він:

— Невістки стрінуть!

Увійшла Гафія. Дивимось: сама. Семен мовчить, нічого не питає. Нам незручно. Вийшов він. Батько каже:

— А дівчина де ж?

— Померла. Як йому прийти, тут і померла.

Почали на ніч усі розбиратись. Гафія мені й каже:

— Боюсь я з ним залишитися: а що, як бити почне!

Дівонько, ти під дверима послухай!

— Він тобі послухає!

— Нічого! Удвох наче не так лячно.

Пішли вони вдвох у холодну хату. Стала я під дверима і слухаю. Він каже:

— Ну, кажи, скільки без мене дітей породила?

— Двох: дівчинку та хлопчика.

— Де ж вони?

— Померли.

— Брешеш!

— От тобі владичиця небесна, не брешу.

— Показуй запис, де поховані.

Вона пішла у скриню, дістала, показала. Все роздивився.

— Ну, добре, що у тебе все в порядку, а то я думав: коли без дітей прийдеш, коли у вошпиталь їх віддала, вернув би я тебе від двору назад за дітьми...

Так усе по-доброму в них і кінчилося. І бити її не став.

ВЕЛИКОДУШНИЙ

Коли йшов я на дійсну службу в солдати, то лишив за себе вдома робітника. І наказав йому, щоб наглядав за моєю жінкою, і коли що, то написав би мені. От минуло два місяці, він мені й пише: кланяюся вам і доповідаю, що жінка ваша Степанида Зіновіївна зв'язалася зо мною і дуже в мене закохалась. Сильно я після цього листа засмутився, почав горілочкою займатись. Жінці перестав писати, тільки матері моїй пишу, а жінці навіть поклонитись не велю. Минув рік, відпросився я на побивку. Коли під'їжджав до села, попросив ямщика — нехай коні відпочинуть, їдь помалу, а до ганку підкоти хвацько. Діло було під різдво. Підкотив з шумом, із дзвоном, брати вибігли зустрічати, поскидали шапки. Думали — урядник: я закутався у ко-

жух. Впізнали, почали здоровкатись. Робітник побіг бабам сказати. Робітник уже інший був, того прогнали. Баби вийшли, тільки жінки немає. Я не питаю. А вже був добре напідпитку, для сміливості. Нарешті ввійшла вона у хату, бліда, на мене не дивиться. Поцілувався з нею, чекаю, що буде. Свати поприходили, знайомі. Сіли. А вона все навколо ходить. Мати їй каже:

— Що ж ти, Степанидо, не сядеш поруч з чоловіком?

Сват посунувся, дав їй місце, вона сіла. А я відвернувся, немовби її немає,— і ні слова. Пішли всі. Я ходжу і посвистую, мовчу. Вона:

— Де постіль тобі слати, Петровичу?

Я наче не чую, ходжу собі і посвистую. Вона знову запитує. Крикнув на неї:

— Не знаєш, де слати? Де завжди спали?

Послала. Лягли. Я до неї спиною повернувся, так і заснув.

Три дні розпитував, чи правду робітник написав. Ну, не підтверджується. Покликали мене мужики у трактир. Я їй звелів, щоб чекала на мене біля трактиру. Сидимо, випиваємо. Гляну у віконце: стоїть біля ганку; мерзне, ногами тупає.

Сват мені каже:

— Не до ладу ти, Іване Петровичу, на Степаниду думаєш. Ну, поміркуй сам: коли б зв'язався з нею тоді робітник,— навіщо б він тобі про це став писати? І задоволення б від неї дістав, і всіляко б вона його убаглотворяла. Не інакше, я думаю, що відшила вона його від себе, а він із злості тобі й написав.

Я себе по лобі долонею:

— І справді ж! Як же це я сам не здогадався!

І так мені легко стало на серці, весело!

Почало темніти. Ми пішли з трактиру. Вона до нас спиною стоїть,— повернулася від вітру. Ми потихеньку за її спиною і пройшли. Я оббіг трактир і з-за рогу підглядаю, сміюся: стоїть, з ноги на ногу переступає. Я пішов додому, з радощів ще з годину її так продержав, потім підійшов.

— Де ти була? Я тебе годину цілу по всьому селу ходжу — шукаю.

— Я на тебе тут чекала.

— Як же тут чекала, коли я тебе не бачив, га?

Після цього став її до себе допускати. Тепер добре живемо, нічого бога гнівити.

Були уповільнені зустрічі біля колодязя навесні, коли з темніючого панського саду пахло тополею і квітучою черемхою. Були потім повернення з досвіток взимку, коли йшли вони удвох під одним кожухом і вона солодко віддавалась його поцілункам і гарячим пестошам. Потім побрались, і два роки минули, як щасливий сон.

Але земельний наділ був малий, для обробітку його вистачало сил самого старика свекра. Брат його, який жив у Петербурзі, влаштував її чоловіка артільником. Почав він добре заробляти, посилав додому. А потім, як часто буває, коли довго живуть нарізно, став він посилати все менше, зійшовся там з іншою жінкою, написав дружині: «Я тебе більше не знаю» — і зовсім перестав посилати. Тоді старі не схотіли більше її держати.

Найнялася вона в місті Веневі у служниці. Сумувала за чоловіком, за колишнім щастям. Трапився ласкавий хлопець, ніжно слухав її, співчував. Вона — більше з вдячності — поступилася перед його домаганнями, хоч сама мало від цього відчула радості: зовсім не те це було, що раніше з чоловіком, — аж дивно, до чого було інакше. Завагітніла. Тоді хлопець перестав бути ласкавим і зник. Діватись було нікуди, всі відсахнулись. Пані гидливо дулась і хитала головою. Пересидюючи себе, вона працювала до останньої години. Вже перейми почались, а вона ще ставила ввечері самовар для панів. До крові розкусала губи, щоб не кричати. Вночі пішла на двір і рано-вранці родила дитину у відхоже місце. Звичайно, зразу ж знайшли. Її арештували. Судили. Присяжні виправдали: вона твердила, що нічого не пам'ятала. Подрузі потім розповідала: «Присяжні повірили; а я і зовсім все пам'ятала». Після того довго ще вчувався вночі плач і писк дитини, що захлиналася в ямі.

Переїхала до Москви. Знов найнялася в служниці. Радісно і гордо розповідала, що у неї в Петербурзі є чоловік. Завела нового коханця. Тепер це для неї стало просто, як води напитись, коли схотілося пити. Тільки один ще крок до проституції. Після жахливих пологів у відхожому місці все в житті стало для неї грубим, темним і простим.

Несподівано приїхав з Петербурга чоловік, розшукав її, став просити дати йому розлуку.

— Нізащо!

Він з місяць жив у Москві, підстерігав, щоб спіймати її на «перелюбстві». Але вона стала дуже обережною і не дозволила коханцеві приходити. Чоловік просив, на коліна ставав, обіцяв гроші.

— Ні, нізащо! Нас бог з'єднав.

Що це було? Мстивість, злоба? Не мені, так не діставайся нікому? Ні. Для неї їх, справді, з'єднав бог,— бог світла і життя. І їй здавалося: якщо вони знову зйдуться, то темне, грубо просте життя знову стане для неї значним і світлим.

І, може, вона мала рацію.

* * *

До земської лікарні прийняли молоду породіллю — у неї в матці затримався послід. Послід уже розкладався. Лікар сказав, що послід необхідно зараз же вийняти. Жінка рішуче відмовилась. Привіз її чоловік, викликаний з Москви,— кучерявий, вуса закручені, ланцюжок на жилетці, чоботи з гармонькою. Фабричний. Він спитав:

— А якщо так лишити, без операції?

— Помре неодмінно.

— Ну, і нехай помру! А не дамся!

Чоловік глянув на лікаря, переморгнувся з ним і сказав:

— Ну, що ж! Бажає — нехай помирає!.. Хіба я не гарний? Хіба не кучерявий? За мене кожна дівка піде!

І раптом та:

— Робіть зо мною, що хочете!

І, зціпивши зуби, витерпіла всю операцію, навіть не застогнавши.

* * *

— Як здоров'я?

— Погано. Помирати збираюсь.

— Ну, бог дасть, видужаєш.

— На бога нині надія погана. Лукавий вже надто. Інший благає, благає,— і так, і сяк. Ні! Затнеться на своєму, та й годі!

* * *

У нестарої ще жінки з шістьма дітьми помер од висипного тифу чоловік. Вона несамовито плаче, проклинає бога.

— Надто вже постарів, нічого не тямить! Сидить собі й дивиться згори. Що він може бачити, що розуміти? Як я його благала, як просила! Ні, не вблагала,— узяв! А для чого взяв? Сам не знає. Постарів, творить, не знати що. Узяв би сусіду,— вісімдесят років прожив. Так ні! Давай йому молодого! А це нічого, що вдова з шістьма дітьми залишається? Ні, годі терпіти! Так би вчепилась у бороду його сиву!

* * *

— У нас на селі в церкві — матінка явленна цариця. Три роки тому, як посуха була, пронесли її по селу,— і враз зайнялося. У цьому році пронесли,— і знову.

— Значить, прогнівили її?

— Старці селом проходили, сказали: є три душі грішні.

* * *

— У нас на селі чоловік один помирав. Священик над ним читав відхідну. В цей час зненацька молодший брат його приїхав з Москви. Упав перед ним на коліна, головою до грудей його притиснувся, плаче: «Васю, каже, братіку мій дорогий!» Так той після цього вісім день криком кричав,— вуха собі рвав руками, ніздрі. Пальці в рот запустить і щоки собі рве, ніяк померти не міг. Прийшов один дідок знайомий, подивився,— завадили, каже, вмерти.

* * *

Киево-Печерський монастир. Внизу зеленого схилу з безконечними східцями, під величезними берестами,— Почаївський колодязь з навісом. Скрізь цвітуть вишні, у бійницях монастирського муру синіє Дніпро. Біля колодязя кілька зструганих дубових колод. Коло кожної по кілька жінок зстругають з них складаними ножиками стружки.

На одній з колод сиділа жінка середніх років з милицями. Тамбовська. Сіряк, синя паньова. Обличчя плакало, рот негарно розширився, сльози бігли по носі і підборідді. Розповідала:

— Перші сто верст ішла від своїх місць, наче гралась. А потім,— протягло, чи що,— ноги й віднялися! Доїхала сяк-так на машині, а од вокзалу сюди три версти на карачках приповзла. Два тижні у печерській лікарні пролежала. От тільки сьогодні наче трішечки-трішечки полегло, приповзла сюди. Кажуть, від стружечок оцих святих велика буває допомога.

Стояв і дивився молодий купець з червоною потилицею, у лакових чоботях і довгополуму сюртуку. Спитав:

— Це ви для чого колоду стружете?

Одна з жінок відповіла:

— Знаєте, за сільським звичаєм: зуби заболять або що, стружечку святу прикладеш,— і пройде. Ліки купувати достатку у нас немає. Ось ми більше святістю і лікуємося.

— А що ж! — підтвердила друга.— Скажімо, дитя захворіє. Обкурити його цією трісочкою разом з ладаном,— і все пройде.

Молодиця з лукавими очима засміялась.

— От! Одна почне скребти, за нею слідом інші... Не знають самі, що роблять!

Купчик авторитетно почав пояснювати:

— Тут віра допомагає, а не стружки. У Твері, в нас було: купчиха одна дуже з животом мучилась. Лікарі ніяк пособити не могли. От послала вона кучера свого до святого Нила Стовпецького настругати стружок з його стовпа святого, на якому подвизався. А кучер собі й каже: «Краще ж я цей час у трактирі на великій дорозі просиджу, а стружок можна де хоч дістати». Настругав стружечок дрібних від старого колеса, привіз. Жінка з'їла — і видужала. Від чого ж вона видужала? Від колеса? Від ві-ри!

Жінка, що сиділа на колоді, жадібно слухала і хитала головою.

— Он, бач, допоміг-таки святитель!..— І з глибоким, істеричним зітханням промовила:— Всі святі преподобні, моліть бога за мене, грішну!

Перехрестилася, нахилилася до колоди і почала її стругати.

* * *

— За Байкалом об'явився у нас розбійник один, козак Гришка Фомін. Багатіїв грабував, а простому людові допомагав. Ловили,— ніяк не впіймають, коней під ним убили без ліку, а самого куля не бере.

Я спитав:

— Чому?

Один із слухачів, як на дурне запитання:

— Слово знав.

— Авжеж. Їде якимось мужик, везе діжку дьогтю — на ярмарок, продавати. Раптом з кущів Гришка. «Знаєш, хто я?» Мужик глянув, обімлів. «Знаю»,— каже. «Так ось що: витягни затичку і їдь, а я за тобою стежитиму». Нічого робити. Витяг мужик затичку і поїхав. Дьоготь леться на дорогу. Весь витік. Чого ж далі їхати? Завернув мужик коня і поїхав назад. Коли це знов з кущів Гришка. «Чи набагато товару перевів?» — «На четверту». — «На, візьми п'ятдесят». І поїхав... Всі його боялись. Інший розходиться, скаже: «Тільки попадися він мені,— я б йому показав!» Гришка про це зразу довідається...

— Ну, да, переказувачі, значить, у нього завжди є.

— Авжеж. Ледве стемніє,— під'їжджає до хати, стукає. «Ей, виходь!» — «Хто там?» — «Ти, каже, Гришку Фоміна хотів бачити, так оце він і є». Той у ноги: «Помилуй!» Донесли в Петербург, що куля його не бере, від царя наказ прийшов: ввіймати живцем, у Петербург привезти. Але нічого не вийшло. Народ йому допомагав, не ввіймали.

НА ЗГАРИЩІ

Вже на початку серпня іноді буває: сонце пече, а в заїнку холодно, ночі ж — і зовсім холодні. Надвечір я був у Заніні. Тиждень тому воно згоріло. Перед тим довго була суша і жара, народ весь був у полі, зайнялося вдень при дуже сильному вітрі. За півгодини все село наче язиком злизало.

Стояло село на обох положистих схилах вибалку. Тепер це був широкий простір, рівний, як тік, вкритий дрібним попелом, і тільки задимлені печі стояли горбатими потворами. Ззаду — верби і берези з рудим, зморщеним листям. Вище — поля конопель, теж спочатку руді, обгорілі. Остеронь кілька уцілілих клунь. Із струмка стирчать обгорілі стовпи моста. Гребля теж згоріла, ставу як не було.

Біля складеної з цегли пічечки — сухенька бабуся у драгій ситцьовій спідниці і кацавейці, із сльозавими очима, молода дівчина і двоє хлопчаків. У казанку щось кипить.

— Хліб ви вже зібрали?

Стара відповіла гучним, байдужим, голосом:

— Зібрали, позвозили — і спалили!

Я з подивом оглянувся.

— Де ж ви тепер живете?

— У клуні трусимось. Ночі ж холодні, одежа вся погоріла, підслати нічого, вкритися нічим. Лежимо одне біля одного і трусимось!

Говорила вона все так само голосно і байдуже, повчальним тоном, начебто читала лекцію. Підійшов мужик з русявою бородою, у сірій піддъовці.

— Від чого зайнялося?

Мужик відповів:

— Хто ж його знає!

А стара сказала:

— Шпитонок, кажуть, — значить, з дитячого притулку, — почав дітлахам показувати, як бджіл викурюють.

— Ет, баби базікають, — теж, вірити їм! Одна меле, друга підбріхує.

Говорив він теж спокійно, з легкою усмішечкою.

— Страховку ви одержите?

— Аякже! Одержимо! Багато одержимо, — від сорока до вісімдесяти карбованців! А у Семибратова купити, — самий зруб сімдесят два карбованці коштує. А погоріло ж геть усе, — колеса, хомути, одежа, вози, сани, — оброти для коня немає! Проллеш; — не підгребеш. Адже все нове треба заводити.

Підійшло ще кілька мужиків.

— Ну, а діжки, багри, — це все у вас було?

Перший мужик відповів:

— Найменш це, я вам скажу, потрібна річ — багри! Відра, — більш нічого не треба.

— Чому?

— А тому. Моя он хата: всю її баграми порозтягали. Заплатити мені за неї нічого не заплатять, — не згоріла, а чим мені краще, ніж іншим? Все побили, поламали, порвали...

— Таж з дерева знову можна хату поставити.

— Як же її поставиш? — зауважив другий.

А перший продовжував:

— А хата ж була жила, гнила, — торкнули, і розсіпалась! Ех, бра-ат!.. От тепер і йди з торбами, ні копійки ж мені страховки не дадуть.

Поступово він починав говорити все більш схвильовано, губи заплигали, на очі набігли сльози.

— Я на багор ремствую,— навіщо інструмент цей такий вредний! Нехай уже, гори все вряд! Згинь — пропадай! Навіщо ж вони мені життя моє понівечили?!

І з грудей його вирвалося коротке, глухе ридання.

Підійшли ще мужики, почали розповідати про пожежу:

— Горіло так, що в Мар'їні було жарко стояти. З губернії запитують: «Що там таке жарко так горить?» І телеграми про нас: «Заніно! Заніно!» Так з усіх боків і забирано. Прибігли з поля, кинулись рятувати,— так де там! Вихор так і рве, так і крутить,— з усіх боків охопило. Тільки й виходу, що до ставу. Так було гаряче,— вода у ставу закипала. Скриню у воду кинули,— вона плаває, а віко горить. Одна баба згоріла, другу, в огні всю, кинули у став, трохи не втопилась. На другий день у Ненашеві в лікарні померла, від опіків.

Третій сказав:

— Та, звісно! Свое ж добро,— шкода! Лізе баба в хату, навколо все горить, волосся на ній тріщить, а вона отак рукою заслониться і тягне скриню.

— Багато все-таки врятували?

— Де там! Дай боже самим було живими вийти!

Перший мужик — знову зовсім уже спокійний — сказав, сміючись:

— Вбіг я у став, кричу: «Дядьку Матвію, ти ж гориш!» А він мені: «Таж і ти гориш!» Лапнув — а воно й справді картуз на голові горить! І обоє ми з ним у картузах — шубовсть у воду!

В холодніючому повітрі стояв дружний сміх.

НА СІЛЬСЬКОМУ БАЗАРІ

Становий.— Це що у тебе?

— Поросята, ваше високородіє!

— Дурень! Я сам бачу, що поросята! А от питання,— чи жирні?

— Дуже жирні, ваше високородіє!

— Дурень! Я й сам бачу, що жирні. А от — чи смачні?.. Зрозумів?

— З-зрозумів...

Швець. З промислового кооперативу. Любив випити, дружина всі гроші відбирала. Одного разу здав він товар, дістав під його заставу дев'яносто карбованців. Переправив у квитанції на вісімдесят, віддав її дружині, а десять карбованців пропив. Підробка розкрилася, його судили на загальних зборах кооперативу. Він виголосив полум'яну оборонну промову:

— Ви всі, братці, знаєте, яке моя жінка стерво. Гіршої ніколи не було на світі. Та ще й до того письменна,— ніяк її не обманеш! Господи, вже у домовину скоро, а навіть не пам'ятаю, коли і напився вволю! Все відбирає, тільки злот видає на тютюн. Для неї, братці, тільки і сфальшивив. Все-таки тепер — хоч разок випив, як душа просила. А ви мене судіть по совісті.

Реготали всі збори. Простили.

ЧЕМНІСТЬ

Ми сиділи з ним на веранді моєї дачки за самоваром. Після кожної склянки він рішуче відмовлявся ще від однієї, але пив уже шосту склянку, конфузився, потів і витирав лисину пальовою ситцьовою хусточкою з зелено-червоною облямівкою.

Я розповідав:

— Уявіть собі, в Давидові селяни у цьому році просять за кімнату, за яку торік брали сто карбованців,— триста карбованців!

— Та невже?! — дивувався він.

— Так.

— Справді! Що ж це таке?

— Триста карбованців!

— Яке нахабство! Скажіть, будь ласка, га!

— Хто це мені розповідав?..— Раптом я глянув на нього.— Стривайте... Це ж... ви мені розповідали!

— Я!

— Ви?!

— Так точно!

НА ПАСЦІ

— Вона, бджілка,— її господь любить. Недаром їй назва — божа мушка. Цілий день працює, дбає. Не для себе трудиться,— їй самій хіба багато треба? Для людини трудиться. Божа корівка, святе створіння.

— А що, дідусю, вона тебе не кусає?

— Ні-і! Вона того жалить, хто бабами займається, а я це діло давно вже покинув. (Відмахується.) Я цими справами... Шш, ти окаянна!.. Цих ділов я... А сітки я не люблю,— ні до чого вона. Першим ділом тільки — не дратуй її... Шш, ви! А-а, погибелі на вас немає!.. Ой, лишечко! Бодай вас розірвало!.. Ой, ой!! В курінь, падлюки, слідом летять! Анахтеми, будьте ви прокляті! А-а, падлюки! Наче прорвало їх!..

— Що, дідусю, видно, погрішив з бабою якоюсь!

— Е, паралік їх розбий! Їм це байдуже. Вони того не розбирають!

V

Той дуже зневажає людину, хто говорить, що вона керується легкістю. Труднощі, самовідданість, мучеництво, смерть,— ось принади, що діють на людське серце.

Т. Карлейль, «Герої і героїчне в історії».

Есть упоение в бою,
И бездны мрачной на краю.
И в разъяренном океане
Средь грозных волн и бурной тьмы...
Все, все, что гибелью грозит,
Для сердца смертного таит
Неизъяснимы наслажденья...

Це якась споконвічна, первісна стихія в душі людській. Під час японської війни в команді нашого польового рухомого госпіталю був один старший унтер-офіцер, на прізвище Хитров,— довгоносий, з вузьким обличчям. Дуже неприємна людина і на руку не чиста. Під час ночівель наших в китайських селах він тяг усе, що міг розшукати. Зустрінесться на вулиці з китайцем; привітно усміхаючись, подає руку,— китаець з ввічливою усмішкою подає свою, а Хитров відсмикне руку і схопить китайця за ніс. І регоче хуліганським сміхом.

Перед мукденським боем ми довго стояли в одному китайському селі. Цілий ряд фанз обладнали під госпітальні палати. Окрема фанза була виділена під операційну; стіни її і стеля були оббиті новенькими золотистими цинівками, складена з цегли добре гріюча груба. І от якось увечері від занадто натопленої грубки операційна зайнялася. Коли

ми збіглися, вся вона всередині палала і була освітлена, як бальний зал. До нашого офіцера-наглядача підійшов Хитров і, тримаючи руку біля козирка, сказав:

— Ваше благородіє! Там, в операційній, ящик лишився з інструментами, он він — біля груби. Дозвольте, я його витягну.

Ми всі охнули. Це було майже те саме, що кинутися в палаючу грубу. Наглядач грізно відповів:

— Тільки посмій у мене! Прямо під суд віддам!

Хитров відійшов. Але коли наглядач відвернувся, Хитров підбіг до палаючої фанзи, перехрестився і кинувся всередину. Всі завмерли. В миготливому яскравому світлі чорна постать підбігла до ящика, схопила його і, хитаючись, побігла назад. Хитров вибіг з обгорілим волоссям, із затлілою шинелею і кинув ящик на землю. В цей же час важкий кулак наглядача обрушився на шию Хитрова, і він клубком покотився під колеса водовозної діжки. От єдина нагорода, яку він дістав і якої тільки й міг сподіватись.

* * *

Нашому госпіталю довелося стояти одного разу далеко від битих шляхів, навколо бешкетували хунхузи, підвіз був утруднений. З тиждень ми залишалися без харчів.

Під рукою було скільки завгодно крупів китайських рослин — чумизи та каоляну. Це — звичайна, основна їжа місцевих китайців. Чумиза з вигляду трошки нагадує наше пшоно, каолян — гречані крупи. Ми почали варити суп і кашу з чумизи та каоляну.

І от — дивна річ! Ми, офіцерський склад, їли чумизну та каолянову кашу охоче і навіть не без задоволення. А солдати, раз покуштувавши, покидали ложки і відмовилися їсти. Сиділи на самих сухарях, голодували, а їсти відмовлялись. Запевняли, що від каоляну болить голова, а чумиза викликає ломоту в ногах. Командир полку обурювався вередливістю і розбещеністю солдатів.

— Скажіть, будь ласка, які гастрономи! Ми їмо — і нічого, а вони морди вернуть! Нехай поголодують. Захочеться їсти, самі попросять!

А може, саме через те вони й не могли їсти чумизи та каоляну, що... не були гастрономами. Чим одноманітнішу їжу вживає людина, тим важче їй переходити на нову їжу

і пристосовувати до неї свій смак. Нам, кому доводилося їсти і устриці, і сир рокфор, і рябчиків, і артишоки, і банани, легше було пристосуватися до нової їжі, ніж людям, які звикли день у день їсти капуста і гречану кашу.

* * *

З нашої частини був посланий на двоколці на пошту по листи і посилки старший унтер-офіцер Бастрікін у місто Маймакай. Повертається. Назустріч офіцер верхи; проїхав мимо, потім раптом крикнув назад:

— Гей, ти! Іди сюди!

Бастрікін зліз з двоколки, підійшов.

— Ти як честь віддаєш?

— Я честь вам віддав.

— Як віддав? Віддаєш, а морду вбік вернеш!

І тричі навхрест ударив Бастрікіна нагаєм по обличчю.

— Тепер знатимеш, як честь віддавати!.. Іди!

Бастрікін приїхав додому, розповів, як його побив офіцер.

Працював у кузні солдат-коваль Фінкель. Ішов з роботи і спитав Бастрікіна:

— Як це вас, пане взводний, офіцер побив?

Бастрікін крикнув:

— Не знаєш, як перед взводним стояти? Струнко? Коліна до купи!

Фінкель виструнчився.

— Як побив? Ось як!

І дав Фінкелю навхрест три здорових ляпаса.

Фінкель поскаржився. Бастрікіна ротний поставив на дві години під рушницю.

Бастрікін стояв, виструнчившись, з речовим мішком на боку, з гвинтівкою на плечі. Мрячив дощ. На блідому, спотвореному від злоби обличчі червоніли смуги від нагая.

Вороги

Дмитро Сучков був хлопець гарячий і наївний, але дуже талановитий. Із села. Працював токарем по металу на заводі. Багато читав. Попав у нелегальний соціал-демократичний гурток, але пробув там тільки місяць: призвали в солдати.

Час був гарячий. Відгриміло грудневе повстання у Москві. По просторах країни палали поміщицькі садиби. Розливалися демонстрації. Лютували погроми і каральні експедиції. З Далекого Сходу після війни повертались озлоблені полки. Починалися вибори у Першу державну думу.

Дмитро Сучков попросився в Ромоданівський полк, де служив його старший брат Панас. Полк тільки ще мав прийти з Далекого Сходу. Триста новобранців під командою двох офіцерів, посланих вперед, чекали полк у повітовому містечку під Москвою.

Три дні тільки пробув Сучков у частині, і трапилося ось що. Солдати обідали. В супі побачили обгризеного оселедця, — хребет з головою і хвостом. Сучков узяв оселедця за хвіст, пішов у кухню, показав кашоварові:

— Це що у вас, для навару кладеться?

Кашовар здивовано глянув на нього.

— Ти... того... агітатор?..

Назавтра вийшов черговий капітан Тіунов, попрямував до Сучкова. Капітан — сухорлявий, з блідим строгим обличчям і тонкими бровами.

— Ти тут збираєшся агітацією займатись... — І спитав взводного: — Йому статут внутрішньої служби читано?

— Нікак нет, ще не читано.

Капітан крикнув на Сучкова:

— Стій, як слід!

— Я не знаю стояти, як слід, я стою, як умію.

— Як його прізвище?

— Чого ви взводного питаєте, я й сам скажу, брехати не буду. Сучков прізвище.

— Це ти вчора на суп скаржився?

— Так.

Капітан тупнув ногою і грізно крикнув:

— Як ти смієш так відповідати начальству?! Спитай у взводного, як треба відповідати?

— Пане Гаврилов, як йому треба відповідати?

Капітан зовсім скипів:

— Не «пане Гаврилов», а «пане взводний» або на ім'я і по батькові, і не «йому», а «його високоблагородію»!

— Пане взводний, як цьому високоблагородію треба відповідати?

— «Так точно» треба говорити, «нікак нет», «слухаю».

— Так точно, ваше високоблагородіє!

Капітан уважно глянув йому в обличчя і відійшов.

Ввечері він прийшов з фельдфебелем у казарму і зробив в речах у Сучкова обшук. Проте Сучков сподівався цього і все підозріле приховав.

— Це що? Граф Саліас, «Пугачовці». Ого! Якими ти книжками цікавишся!

— Цілком легальна книжка!

— «Легальна»... Он ти які слова знаєш! Вмієш легальні книжки відрізнити від нелегальних... А це що?

— Щоденник мій.

Капітан Тиунов передав зошити фельдфебелеві.

— Ви що ж, читати його будете?

— Обов'язково.

— А як це вам, пане капітан, не гидко? Серед порядних людей читати чужі листи не заведено, а щоденники — ті ж самі листи.

Сучкова за грубість посадили на три дні під арешт. Незабаром він захворів на тяжкий приступ малярії і був відправлений у московський військовий госпіталь. Там повів пропаганду серед хворих солдатів. З його почину вони проспівали «вічну пам'ять» страченому на смерть лейтенантові Шмідту. З наказу головного лікаря Сучков був випи-саний назад у полк з відміткою про надзвичайну його політичну неблагонадійність.

Полк уже повернувся з Далекого Сходу. Він стояв у губернському місті недалеко від Москви. У полку був запеклий чорносотенний настрій. Начальство втовкмачувало солдатам, що в затримці демобілізації винні «страйкарі», що за вказівками «жидів» вони всіляко перешкоджали відправці військ з Далекого Сходу в Росію. Дмитро Сучков прийшов провідати брата Панаса. Панас був ротним каптенармусом, мав у казармі разом з фельдфебелем окрему кімнатку.

Зустрілися брати, розцілувались. Звісно, чайок, горілочка. Тут і фельдфебель — великий, огрядний чоловік з похмурим і червоним обличчям.

Дмитро спитав:

— Ну, що у вас там було на війні, розповідай.

— Що розповідати! Ти газети, либонь, читав... Розкажи краще, що у вас тут.

Дмитро почав розповідати про 9 січня, як робітники Петербурга з іконами і корогами пішли до царя заявити

про свої потреби, але він зустрів їх залпами з гвинтівок і все місто залив руською кров'ю; розповідав про каральні експедиції по селах, як розстрілюють і засікають на смерть селян, про барикадні бої на Красній Пресні у Москві. Розповідав яскраво, палко.

Коли він на хвилинку вийшов з кімнати, брат його Панаас покрутив головою і сказав:

— Мені це дуже не подобається, що він говорить.

А фельдфебель несподівано сказав:

— А мені дуже подобається!

Цього фельдфебеля солдати в роті дуже боялись. Був він строгий і нещадний, стежив за солдатами, не одного упік, служив царю не за страх, а за совість. Але останніми місяцями став щось замислюватись, зробився мовчазний, багато читав біблію і євангеліє, ночами зітхав і молився.

Повернувся в кімнату Дмитро Сучков. Знову взялися за чайок та за горілочку. Фельдфебель спитав:

— Ану, як ти метикуєш — в чому тут самий корінь зла, звідки вся біда?

— В царі, ясна річ! Безперечний факт!

У дверях товпилися солдати, дивувались, що рядовий солдат так сміливо розмовляє з їх грізним фельдфебелем, та ще які слова!

Фельдфебель сказав:

— А ти цього, хлопче, не знаєш, що проти царя гріх іти; що це бог забороняє?

— Що-о? За царя гріх іти! Ось що у біблії говориться!

— Ну, що... Ну, що дурниці говориш! Я біблію добре знаю.

— Є вона в тебе?

— Ось вона.

— Ну, дивись. Перша книга царств, глава дванадцята, стих дев'ятнадцятий. Я це місце он як знаю, з заплученими очима знайду. Читай: «І сказав весь народ Самуїлові: помолись про рабів твоїх перед господом богом твоїм, щоб не вмерти нам; бо до всіх гріхів наших ми додали ще гріх, коли просили собі царя».

Фельдфебель мовчав і уважно перечитував вказане місце. Довго думав, нарешті, сказав:

— Тепер усе зрозуміло!

З полегшенням зітхнув, перехрестився і закрив книгу. Довго ще розмовляв фельдфебель з Дмитром Сучковим.

І став з ним бачитися щодня. І йому не було соромно вчитись у хлопчиська-рядового. Він говорив йому:

— Все у мене всередині було немовби запечатане, а ти прийшов і розпечатав,— от як пляшку пива відкупорюють.

Саме повітря в той час дихало обуренням і ненавистю. Агітація падала в солдатські маси, як іскри в купу сухої соломи. Агітацію вели Дмитро Сучков, фельдфебель і ще один солдат, робітник-еврей з Одеси. Дмитро Сучков виростав у ділі з кожним днем. Солдати дивились на нього, як на вожака. І все більшою повагою проймались і до фельдфебеля, якого раніше ненавиділи.

Навесні сталося ось що. В залізничних майстернях арештували чотирьох робітників. Майстерні захвилювались, покинули працювати, зажадали звільнення арештованих. До майстерень двинули три роти Ромоданівського полку. Перед тим, як їм виступити, перед солдатами у відсутність офіцерів полум'яну промову виголосив Сучков, навчив, як триматись, а фельдфебель Скуратов додав:

— Якщо хто з вас по офіцерській команді стрельне, я його на місці кулею вб'ю. Коли дійде до діла, не слухати офіцерів, слухай моєї команди.

Пішли. По дорозі солдатів завернули на подвір'я військового присутствія. Виступив один з ротних командирів, той капітан Тіунов, про якого вже говорилося. Біде, строге обличчя з тонкими бровами. Пильно дивлячись на солдатів, спитав:

— Скажіть мені, братці, ви знаєте, що таке присяга?

— Так точно.

— Може, не зовсім добре знаєте. То я вам поясню. Не ваше діло міркувати. Ви давали присягу царю і батьківщині. Ти не відповідаєш за те, що твоя гвинтівка зробить,— за це відповідає начальство...

Побачив серед солдатів Сучкова. Сучков часто помічав на собі і раніше пильний підозріливий погляд капітана.

— Іди-но сюди! А ти знаєш, що таке присяга?

— Так точно! Тільки кожний її по-своєму розуміє.

Капітан зрозумів, що він погоджується з ним, і зрадів. І повів солдатів до залізничного вокзалу.

Перед майстернями чорнів і хвилювався тисячний на-товп робітників. Солдатів вишикували спиною до вокзалу. Комендант кричав на робітників, у відповідь чулися крики:

— Випустіть арештованих!.. Всі майстерні рознесемо, поїзди спинимо!

Комендант крикнув:

— Тепер я з вами інакше говоритиму!

І хитким кроком пішов до рот. Став позаду солдатів і почав командувати.

— По натовпу... залпрм... роти...

І раптом обірвав команду. Ряди стояли нерухомо, ні один солдат не взяв рушниці напоготів. Комендант розгублено звернувся до Тіунова:

— Капітане, чому ваші солдати не беруть напоготів?

Тіунов, страшенно блідий, мовчав. Комендант вийшов наперед рядів і почав питати окремих солдатів:

— Чому ти не береш напоготів?

Солдати стояли, нерухомо виструнчившись, і мовчали, наче скам'янілі. Скуратов, хвилюючись, шепнув Сучкову:

— А що, як хто піддасться!

Але ніхто не піддався. Комендант крикнув Тіунову:

— Тоді розпоряджайтеся самі!

І зник.

Робітники завмерли на місці, почувши команду коменданта. Тепер вони в шаленому захваті кинулися до солдатів.

— Ура, ромоданівці!

Оточили солдатів, цілували, обіймали, совали в руки бублики, ковбасу. Солдати, як і раніше, стояли нерухомо, додержуючи строю,— зовсім істукани!

Від вокзалу показався комендант, з ним чоловік п'ятнадцять жандармів з гвинтівками. Робітники до солдатів:

— Братці, дайте нам гвинтівки, ми їх зустрінемо!

Фельдфебель Скуратов глянув скося вбік і швидко відповів:

— Не бійсь! Нехай хоч раз стрельнуть,— ми їм самі покажемо!

— Ура! — закричали робітники.

Комендант знов почав умовляти робітників, але тепер він говорив дуже лагідно. Робітники товпилися навколо і потроху відтісняли жандармів. Розпорошені жандарми губилися в густому натовпі робітників. Нічого не добившись, комендант зник.

Солдатів повели до майстерень, вишикували перед воротами з наказом нікого не випускати. І знову мовчки і непорушно, як скам'янілі, солдати стояли, додержуючи строю, а повз них вибігали робітники. З'єдналися в колону і з

співом марсельези рушили до міста, прокричавши перед тим ромоданівцям «ура».

Командир полку, довідавшись про те, що сталося, розлютився, волосся рвав на собі.

— Батальйон був найбойовіший, а тепер як опоганився!

Капітан Тиунов, який командував загоном, все не з'являвся до полкового командира з рапортом, так що довелося послати за ним вістового. Вістовий побіг і, повернувшись, збентежено доповів:

— Капітан Тиунов — застрелились.

Він вистрілив собі у груди, куля пройшла навиліт, але не зачепила ні серця, ні великих судин. Його віднесли в лазарет.

Роти, що брали участь в описаній події, ходили, як переможці. Час був такий, що начальство боялося їх покарати. Незабаром полк пішов у табори. Ходили на стрільбу за п'ять верст від табору. Після перевірки солдати йшли у ліс, в умовлене місце, на мітинг. По дорозі — свої патрулі: питали пароль. Виступали прислані промовці. Говорили про Державну думу, про способи боротьби, про необхідність організації, про світле майбутнє. Це було для солдатів наче свято якесь. Всі ходили, немовби заново народилися. Ухвалили більше не лаятись матірними словами. Червоне, похмуре обличчя фельдфебеля Скуратова тепер весь час світилося, що раніш у нього бувало тільки на великдень. Встановились у нього близькі, товариські відносини з солдатами. Одного разу прав він у пральні своєю білизну. Побачив черговий офіцер.

— От молодець! Фельдфебель, а сам пере! Кожний рядовий намагається тепер це на іншого скинути, а він — сам. Молодець! Оце добрий приклад.

Фельдфебель мовчки продовжував прати.

— Чуєш, я кажу тобі: «Молодець!»

Скуратов мовчав. Офіцер грізно крикнув:

— Ти що, тварюко, не чуєш? Я тобі кажу: «Молодець!»

Треба було відповісти: «Радий старатися!» Але Скуратову противно було це сказати. І він знехотя відповів:

— Не молодець, а нужда. Немає грошей пралю найняти.

На початку серпня, коли полк стояв ще в таборах, трапилося ось що. На спаса, 6 серпня, двоє солдатів гуляли

за полковою канцелярією. І раптом знайшли в яру велику купу розпечатаних листів та відрізів з грошових переказів, адресованих солдатам. Почали читати листи. В них солдатам писали із села, щоб не стріляли в мужиків, щоб стояли за Державну думу. А як звірили грошові перекази, виявилось, що адресати грошей цих не одержали.

Захвилювався полк. Сходилися купками, розповідали один одному про знахідку, лаялись і грізно стискали кулаки. Надвечір увесь табір гомонів, наче розворушений вулик. Офіцери поховалися. Солдати шукали Сучкова, щоб він їм «сказав». Але Сучков того дня поїхав до міста по м'ясо,— його солдати обрали батальйонним артільником. Кинулись до фельдфебеля Скуратова. Але він був тільки хорошим «молодшим командиром», виконавцем, а тепер лише здивовано знижував плечима. Та й правда, нелегко було спрямувати загальне обурення в потрібне русло. Почали слухати кожного, хто гучно кричав. Вирішили йти до приміщення першого батальйону, де був грошовий ящик і полковий прапор, гроші поділити між собою і з прапором, з музикою, рушити до міста. Пішли вздовж наметів, виганяючи тих солдатів, що поховалися. Відчинили карцер, випустили вісьмох арештованих,— «нехай нині всім буде радість». Прийшли. Раптом перед ними появився командир полку. Впав перед солдатами на коліна:

— Братці! Товариші! Панове! Що хочете, зо мною робіть, а прапора і грошового ящика не займайте!

— Ет, слухай його! Шквар, хлопці! Вартовий, відійди! Але тут фельдфебель Скуратов начальницьки крикнув:

— Струнко, товариші! Полковий командир діло говорить. Не займати прапора і грошового ящика. Дайте полковому командирові сказати, що хоче.

Полковий командир підбадьорився і сказав:

— Хлопці! Ви заявите свої вимоги, я їх всі добросовісно розберу, а сьогоднішню справу ми замнемо.

Солдати навперебій почали говорити про знайдені в яру листи і грошові перекази, про незаконні роботи для офіцерського складу, які примушують виконувати солдатів.

— Хлопці, ви всі враз говорите і дуже далеко стоїте. Підійдіть ближче!

— А, сучий син, помітити хоче тих, хто говорить! Під три чорти його!

Почулися п'яні голоси:

— Ходім, офіцерське зібрання рознесемо!

В цей час — уже смеркло — повернувся з міста Сучков. Солдати кинулись до нього. Він розвів руками і похитав головою:

— Ай-ай-ай! Що ж робити тепер?

Сказали йому, що частина солдатів пішла громити офіцерське зібрання. Він побіг до них, спинив. Повів усіх в гай за табором «виробляти вимоги». Пізно вночі солдати мирно розійшлись по наметах. Сучков замислений ішов з Скуратовим додому.

— Так... Як тепер цю справу розплутувати!

Біля наметів до Сучкова в темряві підійшов вистовий:

— Сучков, іди швидше, тебе до себе капітан Тіунов кличе. Велить, щоб зараз же прийшов.

— Що я йому? Чого я повинен до нього являтися?

Проте пішов.

Капітан Тіунов, який тільки цими днями вийшов з госпіталю, схудлий, сидів на табуретці перед баракком і курив.

— Це ти, Сучков? Здрастуй!

— Здравія желаю!

— Ходім у барак.

Ввійшли.

— Сідай.

— Я, ваше високоблагородіє, постою.

— Сідай, кажуть тобі.

Сучков сів. З хвилину мовчали. Нарешті, Тіунов заговорив:

— От. Ще раз зустрілися з тобою. Тепер, може, вже востаннє.— Помовчав. Потім нахилився до Сучкова і пошепки спитав: — Що ти таке зробив, сучий сину?

— Що я таке зробив?

— Що сьогодні було, це твоїх рук діло.

— Мене тут навіть не було, я до міста їздив.

— Все одно, це все ти... Ти жид?

— Нікак нет.

— Може, поляк?

— Нікак нет.

— Ну, може, в роду у тебе поляки були?

— Цього знати не можу,— з усмішкою відповів Сучков.— Тоді не жив.

— Та-ак, та-ак...— задихаючись, промовив Тіунов. Раптом взяв зі столу замок, підійшов, нависив на двері і замкнув на ключ.

Сучков подумав:

«Бити, чи що, буде? Ну, це ще подивимось, хто кого! Як би йому самому не було великого полому!»

Тіунов з-під вишитої подушки на дивані дістав револьвер і націлився на Сучкова:

— Признавайся!

Вказівний його палець лежав на спуску, в дірках барабана видно було кулі. Заряджений. А в Сучкова шинель була наопашки, застебнута біля шиї на два гачки, руки сплутані: поки станеш відстрібувати гачки,— застрелить.

— Та в чому признаватись?

— Ти їм брошури давав, прокламації писав... Признавайся! Уб'ю тебе, як пса. Що ти їм давав?

— Що давав! Газету зараз дати,— сильніша буде від усякої прокламації! Правда тепер пішла в газетах, теж ось в них звіти Державної думи друкуються...

Тіунов схопився за голову.

— Ех, оця ще Дума!.. Ні, ти їм все-таки ще прокламації давав... Ну, слухай! Адже ось твоя смерть тут, в дулі... Признавайся!

— Та ну, стріляйте! Що там розмовляти! Життя мені не дороге, а смерть не страшна!

Тіунов раптом поклав револьвер, зняв з дверей замок і знову сів поруч з Сучковим.

— Ну, дивись, бачиш? Я револьвер поклав, двері відімкнув. Але все-таки знай: якщо ти мене не вб'єш— я тебе вб'ю!

Замовкли.

— Давав їм прокламації, чи ні,— а все це діло — твоє. Ну, що ж, задоволений? Грошки з казенного ящика поділити, офіцерський буфет розграбувати... Чого ж ви цим досягнете? Ти хочеш анархії.

— Я не хочу анархії.

Капітан здивувався.

— Не хочеш?

— Не хочу. У вас анархією називається свобода, ви самі раби і хочете, щоб усі рабами були. Ми один одного не зрозуміємо. У вас одна душа, у нас інша.

— Свобода... Свобода? Ти хочеш свободи, а викличеш анархію, проклята ти людина! Ти її викличеш, в ній і я загину, і сам ти, і Росія!.. Радієш ти з того, що сьогодні було?

— Ні, не радію.

— Ну, і ніякої тобі ніколи радості не буде. Може, коли-

небудь, як побачиш, що ви з Росією зробили, сам жахнешся!

— Як кажуть,— бог не видасть, свиня не з'їсть.

Тіунов підвівся.

— Ну, тепер прощай! — Він подав Сучкову руку і з ненавистю потиснув її.— Прощай. А ми — ми будемо битись з вами до останку.

Сучков з викликом подивився на нього.

— Не злякаємось: хто кого!

Тіунов скрипнув зубами і кинувся до столу за револьвером. Спинився, повернувся.

— Іди мерщій, кажу тобі!

— Здравія желаю!

Сучков відкозирнув і вийшов з барака.

VI

БУКЕТИ

В учительській кімнаті жіночої гімназії сиділо кілька вчителів. Старий учитель математики сказав:

— Андрій Владиславович мене звуть. Ніколи не зустрічав іншої людини з таким ім'ям і по батькові.

Вчителька історії, яка недавно перевелася в школу, теж дуже літня, заперечила:

— Ну, це не дивно. Ім'я вашого батька — у нас, росіян, досить рідке. Але от дивно: і ім'я, і по батькові у мене найзвичайнісінькі, — Наталія Олександрівна, — а я теж досі нікого не знала з таким ім'ям і по батькові.

Старий математик мрійно сказав:

— Ні, я знав одну Наталію Олександрівну. Це було мов перше кохання. Наташа Козаченко.

Учителька з подивом сказала:

— Пробачте, я вас ніколи не зустрічала, а мов дівоче прізвище — Козаченко.

Математик зневажливо оглянув її.

— Ні, це були не ви. Може, родичка ваша. Гімназистка, чудова дівчина з русявою косою і синіми очима.

— Це в Києві було?

— Так.

— Вона жила на Трьохсвятительській вулиці?

— Так, так!

— То це була я.

Він пильно подивився на неї, і, наче кризь дуже запітніле скло, кризь темне у зморшках обличчя із згасаючими

очима, проступило обличчя колишньої синьоокої Наташі Козаченко.

— Так, так... Справді... Це, значить, ви і є!..

— Але все-таки... Я вас не знала.

— Ну, прізвище, напевно, повинні знати. Я вам кожний день прислав по букету троянд, у мене в саду чудові троянди росли. Найкращі зрівав.

— Букети мені приносив гімназист Володимир Канчер.

— Ну, да! Від мене.

— Він цього не говорив.

— Як?! — Старик вдарив себе по лобі.— Від своєї особи, значить?

— Так.

— От, негідник!

ВИПРОБУВАННЯ

Євгенія Миколаївна і Валя — великі друзі. Живуть в сусідніх кімнатах. Євгенія Миколаївна — літня, солідна, вельми статечна. Служить рахівником. У неї — дівчинка Танюшка, десяти років, кривоніжка і мало обдарована. Валя — студентка математичного факультету. Проте фантазерка страшенна.

Вечір. Сидять разом і п'ють чай. Вдалині за дворами великий будинок, в крайньому вікні верхнього поверху світиться вогник. Валя замріяно дивиться і говорить:

— Там сидить студент, проходить анатомію. Перед ним лежать кістки черепа...

— Дурниці! Нічого ти звідси не можеш бачити, чим він займається!

— Займається анатомією. Відчинилися двері, увійшла дівчина з трьома гілочками мімози. Підійшла тихенько ззаду, однією рукою затулила йому очі, а другою піднесла до носа квіти...

— Та годі тобі! Наче звідси що-небудь можна бачити!

— А він раптом сердито скочив, вихопив квіти і — от негідник! — жбурнув геть.

Євгенія Миколаївна зацікавлено:

— А вона що?

— Сіла в куток, затулила долонями обличчя і плаче.

— Ет, дурниці! Вигадки самі!..

Танюшка пішла до школи на екзамен з арифметики.

В арифметиці вона особливо слаба. Мати і Валя схвилювано чекають її повернення. Євгенія Миколаївна зітхає:

— Тільки б їй не попалися іменовані числа!

Валя урочисто говорить:

— Женю! Чи погодилася б ти влізти у ванну з тарганами, щоб Танюшка склала екзамен?

— Єт, дурниця яка!

Євгенія Миколаївна панічно боїться великих чорних тарганів.

— За це з усіх предметів Танюшка блискуче складе екзамени.

— Ну, Валю, що за дитячі вигадки! Що може змінитися від того, що я сяду у ванну з тарганами?

— Ні, не з тарганами, а на тарганів.

— Як це на тарганів?

— Таргани у ванні будуть великим шаром, а ти прямо повинна сісти на них.

— А... який шар заввишки?

— Ну, як завжди води наливають у ванну. Ти сядеш, вони під тобою затріщать, задригають лапками, з них повзе біла кашка...

— Яка дика фантазія! Годі тобі! Що за дурниця!

— Танюшка зате стане дуже здібною, буде першою ученицею в класі.

— А як у ванну треба сісти — одягнутою чи роздягнутою?

— Зовсім роздягнутою! Таргани злякаються, заметушаться, побіжать по руках, по плечах, по голові...

— А скільки часу сидіти?

— Чверть години. Танюшка зате стане зовсім здоровою, вродливою. Кульгавість зникне.

Євгенія Миколаївна швидко підвелась, схвилювана, червона, з блискучими очима, і рішуче сказала:

— Добре! Згодна!..

* * *

На південному березі Криму.

Він.— Ах, стривай! Я тобі, здається, не говорив. Ми завтра йдемо на Ай-Петрі.

Вона.— І я теж піду.

— Діло твоє.

— І Танюшку візьмемо.

— Ну, ще чого! Відстане,— морочитись з нею!

— Відстане,— додому повернеться.

Мовчання.

— А хто ж іде?

— Та все та сама компанія.

— Яка та сама?

— Ну, всі ці... Неприємно, що Платонов буде: надто вже балакучий. Зате інші двоє мовчазні...

Мовчання.

— І Надія Йосипівна буде?

— Ну, звісно. Вона ж все і затіяла. Хіба я тобі з самого початку не сказав?

— (Ладно.) Ні, саме цього ти не сказав.

* * *

Була няня. Викохала вона двох сестер. Обидві вийшли заміж. І обидві запрошували стареньку нянею до своїх дітей. Вона ніяк не могла вирішити, до котрої в двох піти. Пішла до ворожки. Прийшла від неї цілком задоволена.

— Що ж вона тобі сказала?

— А сказала вона мені ось що: «Іди, любя, до тієї, до котрої тобі хочеться!»

— До котрої ж тобі хочеться?

Няня сперлася правим ліктем на ліву долоню, підборіддя на праву долоню і скорботно замислилась.

— Справді... А от до котрої ж мені хочеться?..

* * *

— Зараз я одну індійську казку прочитав. Цар засудив свого міністра на смерть, посадив у високу башту. Вночі прийшла до нього дружина. «Можу тобі як-небудь допомогти?» — «Хочу тікати. Завтра рано вранці принеси сюди довгу вірвовку, моток ниток, моток найтоншого шовку, таргана і трошечки меду...»

— Таню, не їж руками шинку.

— Еге ж, так от, таргана і трошки меду. Принесла. «Міцно прив'яжи до таргана шовковинку і помасти йому медом вуса...»

— Ти шинку ще їстимеш?

- Ні.
- А може візьмеш, от шматочок дуже гарний.
- Та не хочу я!
- Чого ти сердишся?
- Нітрохи не серджусь.
- Ну, і що ж? Помастила тарганові вуса?..
- Так. Помастила вуса тарганові. «Тепер, каже, посади його на стіну башти, вусиками догори...»
- Ах, ти, господи! Завжди ти недокурки у блюдечко соваєш! Візьми, он попільниця. Потім завжди від блюдечок тютюном тхне, така гидота!
- Та я не недокурок, я тільки попіл скинув.
- Все одно, тютюном буде тхнути.
- В попелі тютюн перегорів, від нього не тхне.
- Ну, що ж далі? Посадила таргана на стіну...
- А, ну вас до дідька. Тьху! (*Пишов.*)

* * *

Д р у ж и н а.— Якщо тобі вночі захочеться води, то он на столі склянка молока.

Ч о л о в і к.— Гм!.. А якщо тобі вночі захочеться вина, то он під столом бляшанка з гасом.

* * *

— Я вас давно запримітив, зразу бачу: розумна людина. А мене, знаєте, питання всякі мучать, хочеться відповідь почути від розумної людини. Можна вас спитати?

— Будь ласка!

— Дозвольте довідатись: «включно» — коли можна сказати? Можна сказати: «Двері замикаються включно»?

— Ні, не можна.

(*З сумом.*) Не можна?.. Ну, дякую вам.

ТЕРМІНОВА РОЗМОВА

У сільському поштовому відділенні. Сонце пече, у вікна хмарами несеться курява. По підлозі бродить курка. Листоноша, вилицюватий хлопець з величезним золотистим чубом, вже півгодини несамовито крутить ручку телефона

і кричить на всю площу. Ввійшла баба, спитала конверт з маркою. Він відпустив — і з новою енергією закрутив ручку. І закричав:

— Касимов?! Що?! Сполучить з Давидово, строчна службова розмова!.. У Вишгород? У Вишгород не додзвонишся!.. Що? Службова, кажу, розмова, строчна! Не терпить зволікання!

Нарешті додзвонився. Лежить на столі, дригаючи ногою, і веде розмову:

— Ждїть третього числа, їду у відпустку!.. Або листа напишу, або дам телеграму, коли приїду... Їсти, їсти є у вас що? Шамати? Що?.. А? Та-ак!.. Полуботинки? Ага, добре! Сороковий? Чорні чи жовті? Чорні? чи жовті? Чорні? Гаразд! Передай там привіт Мокію Васильовичу... Ну! Тут?! Давай його сюди!.. Мокій Васильович? Здоров був! Ну, як живеш? Нічого? Чи добре торгуєш собі? Добре? Угощення готуй там! Велику бутиль червоного!.. Ну, бувай! А то перебивають,— строчна, кажуть, розмова!.. Желитись їду, готуйте дечого!

* * *

Найнялася до нас одного разу кухарка,— богомольна бабуса з лисячим обличчям. Весь наш домашній уклад викликав у неї обурення і відразу. Вона дивилася злими очима, відповідала неохоче і пішла, не добувши й місяця.

Покоївкою у нас в той час служила дівчина років шістнадцяти, Оля. Вона, плачучи, прибігла до дружини і з жахом повідомила:

— Що воно буде!.. Що воно буде!.. Онисія в сусідній квартирі сидить у кухарки і пише на всіх нас — фейлетон в газету!.. А я ж за віщо туди попала! Ой, лишечко, що буде?!

— Що ж вона там пише?

— А пише так: дружина нашого хазяїна — дурна! Енергійна! Симпатична!!! Тільки вранці встане, зразу ж скік, усі кватирки навстіж, білизну постільну розкидає по стільцях. І гуляє протяг по всій квартирі, тепло видуває... В жодній кімнаті жодного образка. Ввійдеш увечері в кімнату, пустиш світло, бісенята так по кутках і шарахнуть, тільки хвостики мигтять... А пан наш, так той уже зовсім, як пень, дурний. На службу не ходить, сидить у себе в кім-

наті і тільки те й робить, що на картах гадає (відпочиваючи від роботи і розкладаючи пасьянс). Набридне гадати,— почне щось писати. Листи, чи що! Пише, пише! І про що тільки пише, невідомо!.. Увечері придуть гості. З півгодини просидять без скандалу, а потім як почнуть сваритись. Сперечаються, кричать, руками махають! Мало до бійки не доходить... І так кожного разу, як тільки зйдуться... Ой, лихо, що ж це буде! Про вас вона правду все пише, а я ж за віщо в газету попаду?

На наше, а особливо на Олине щастя, фейлетон в газетах чомусь не появився.

СОЛОМОНІВ СУД

В Західному краї донедавна ще існували у нас патріархальні єврейські містечка, де рабин був для місцевого населення не тільки посередником між людьми і богом, але був і суддею, і для всіх порадником. В усіх суперечках і сварках благочестивий єврей вдавався до його суду.

Посварилися дві єврейки, що жили в одному домі: сушили на горищі білизну, в однієї пропало кілька штук, вона обвинувачувала в пропажі сусідку, та у відповідь почала обвинувачувати її. Крик, гвалт, ніхто нічого не міг розібрати. Жінки пішли до рабина.

Старий рабин уважно вислухав обох і сказав:

— Підіть і принесіть сюди кожна свою білизну.

Жінки принесли. Рабин сказав:

— Нехай це полежить у мене до ранку, а вранці прийдіть, і ми спробуємо розібратися, в чому тут справа.

Вранці прийшли жінки, прийшло й багато інших євреїв,— всім цікаво було подивитись, як розсудить рабин цю хитромудру справу. Рабин сказав:

— Роза Соломонівна! Ревекка Мойсеївна! Я знаю вас обох як поважаних жінок і благочестивих єврейок. Не може бути, щоб котрась із вас пішла на крадіжку. Але, може, одна з вас через неуважність зняла із шворки пару штук сусідчиної білизни. Переберіть кожна ще раз, тут, у нас перед очима, свою купу і подивіться, чи не потрапила в неї випадково чужа білизна.

Роза Соломонівна гордо і впевнено почала розбирати свою купу. Витягла простирадло,— раптом пополотніла, потім почервоніла і низько опустила голову.

— Це... це не моє,— сказала вона з соромом.

— Он я-ак! «Не ваше»? — триумфуюче вигукнула Ревекка Мойсеївна.— А який рсбили скандал, як ганьбили чесних людей!

Суддя наказав:

— Дивіться далі.

Червоніючи від хвилювання і сорому, Роза Соломонівна ще відклала вбік рушник, чоловічу сорочку і промовила ледве чутно:

— Це теж не моє.

— Теж не ваше? Пане рабин, ви самі тепер бачите...

Рабин безстрашно перепинив другу жінку:

— Переберіть тепер ви свою купу і подивіться, чи нема й у вас чужої білизни.

— Гаразд. Тільки я наперед ручуся: чужої білизни у мене не знайдете. Я не з таких, мені чужого не треба, воно б мені пекло руки... Ну, і звичайно ж! От. Нічого немає чужого. Все моє.

— Все тільки ваше?

— Тільки моє.

Суддя звернувся до першої жінки, що з сумом чекала ганебного осуду, і звелів:

— Переберіть купу вашої сусідки і виберіть з неї вашу білизну.

Всі були здивовані. Перша жінка відібрала з купи кілька штук і радісно сказала:

— Це от моє. І це моє.

— Візьміть. Це справді — ваше.

Друга жінка з обуренням зарепетувала:

— Як — її?! Дозвольте...

Але суддя суворо сказав:

— У кожную купу я вночі підклав по кілька штук своєї власної білизни. Роза Соломонівна навіть не побоялась осуду і чесно призналась, що білизна не її. А ви, Ревекка Мойсеївна,— якщо ви і мою білизну признали своєю, то, значить, ще легше могли признати своєю і білизну Рози Соломонівни.

* * *

Взимку 1906/07 року, в Москві. В актовому залі університету відбувалося засідання Товариства любителів ро-

сійської словесності. Читали І. О. Бунін, я і ще поети, не пригадую, хто саме.

Я читав своє оповідання з російсько-японської війни «В мишоловці». В ньому описувалося життя передового нашого люнета, марнолюбством корпусного командира висунутого без ніякої потреби далеко вперед до ворожих позицій. Солдати цей люнет прозвали «Мишоловкою».

Читав я в цей час дуже погано, голос у мене не був поставлений, я не вмів його пристосовувати до акустичних умов приміщення, дикція була погана. Акустика ж актового залу була зовсім неважна.

Почав я читати. Як я потім довідався, нічого з мого читання не можна було розібрати, чути було тільки:

— Бу-бу-бу-бу...

Коли я піднімав очі, я бачив болісно напружені обличчя, долоні, приставлені до ушей. Втративши надію що-небудь почути, слухачі почали потихеньку розмовляти.

Вночі відбувається зміна охорони люнета. Всі йдуть, за-таївши дух. Коли спускалися в окоп, один солдат зачепив прикладом за казанок. Ротний грізно засичав:

— Тихше ви, чорти!

Ці слова роздільно пролунали на весь зал. Ті, що розмовляли, злякано глянули на мене і сконфужено замовкли.

І знову потекло рівне, стомливе: «бу-бу-бу», лунко одбиваючись від гладких стін залу. Хвилин двадцять тривало читання. Слухачам остаточно увірвався терпець. Потихеньку, один по одному, почали вони підніматись і навшпиньках, балансуючи руками, виходили із залу.

В люнеті командири роти вбито японською кулею. Солдати схвильовано посунули до тіла, тисли один на одного і витягували голови. Молодший офіцер, до якого перейшло командування, владним голосом крикнув:

— Куди поперли? На місця!

Ті, що виходили, так і завмерли.

* * *

На одному кладовищі Тульської губернії я списав таку епітафію:

Природный нрав свой укрощая,
Была ты мужу верная жена,
А детям мать родная.

* * *

— Мені лікарі не хотіли сказати, яка в мене хвороба. А коли вони пішли, я сам прочитав у лікарняному листку, виявляється: діагнòз.

* * *

У публіциста Г. А. Джаншиєва, автора в свій час дуже відомої книги «Епоха великих реформ», на ланцюжку годинника висіла у вигляді брелка срібна італійська монета ліра.

— Це я одержав за співи,— пояснив Джаншиєв.

— Ви співаєте?

— Ні. Ні слуху, ні голосу...

— То як же це?

— Ось як. Був я в Італії. Якось у Флоренції поїхав візником оглядати Ф'єзоле. Візник на козлах весь час співав-заливається. Потім раптом обертається до мене і простягає капелюх: «Я вам співав».— «Але я вас зовсім не просив». Починає скандалити, гарячитись. Дав йому дві ліри. Їдемо далі. Я почав на весь голос співати. Поспівав, потім штовхаю візника у спину і простягаю йому капелюх: «Я вам співав!» Він здивовано глянув, посміхнувся, витяг гаманець і поклав мені в капелюх ліру. От з того часу я її і ношу.

* * *

Дачне селище Коктебель у Криму років тридцять тому складалось тільки з двадцяти п'яти- тридцяти дач. Там мали дачі поет Волошин, артистка московського Великого театру Дейша-Сіоніцька, поетеса Соловйова-Аллегро, дитяча письменниця Манасєїна, артист петербурзького Маріїнського театру бас Касторський, мистецтвознавець Новицький, відомий публіцист, колишній священник Григорій Петров та інші.

Серед дачників представницею порядку, вихованості і найстрогішої моралі була М. А. Дейша-Сіоніцька. Представником бешкетництва, нехтування всіх законів божеських

і людських, захопленого «епатування буржуа» (приголомшування міщанина) був Максиміліан Олександрович Волошин, або, як його всі називали, Макс Волошин. Він був огрядний чоловік з величезною головою, вкритою буйними кучерями, які придержувались ремінцем або вінком з полину; ходив у довгому старогрецькому хітоні, з великими литками і з сандаліями на ногах. Навколо нього гуртувалася талановита місцева і приїжджа молодь. Самі вони називали себе «обормотами» і були в запеклій ворожнечі з доброзвичайною частиною населення на чолі з Дейша-Сіоницькою.

Енергією і заходами Дейша-Сіоницької в Коктебелі було засновано товариство благоустрою селища. До цього часу чоловіки і жінки купалися в морі, де хто хотів, і це, звичайно, було для багатьох жінок дуже незручно. Тепер пляж був поділений на окремі частини і на межах їх поставлені стовпи з написами: «для чоловіків», «для жінок». Один з таких стовпів стояв якраз проти дачі Волошина. Волошин викопав стовп, розпиляв на дрова і спалив. Дейша-Сіоницька, як голова товариства благоустрою, написала на Волошина скаргу феодосійському справникові Михайлові Івановичу Солодилову.

Справник прислав на ім'я «Макса Волошина» грізний запит, на якій підставі він дозволив собі такий непристойний вчинок, як знищення стовпа на пляжі. Волошин відповів: по-перше, його звуть не Макс, а Максиміліан Олександрович. Правда, друзі називають його «Макс», але із справником Солодиловим він ніколи брудершафту не пив. По-друге, він, Волошин, вважає непристойним не свій вчинок, а спорудження перед його дачею стовпа з написами, які люди звикли бачити у цілком певних місцях.

Суд засудив Волошина до штрафу в кілька карбованців.

Волошин мав дивовижну здібність сходитися з людьми найрізноманітніших поглядів і різного громадського становища. Він був у дружніх стосунках з тодішнім таврійським губернатором Татіщевим. Якось, незабаром після описаної вище події із стовпом, дружина губернатора, проїздом з Феодосії у Судак, заїхала до Волошина і обідала в нього. А справник Солодилов, як тоді водилося, чергував біля воріт дачі при губернаторській колясці. Губернаторша вийшла, привітно попрощалася з Волошином і поїхала. Солодилов підійшов до Волошина, по-дружньому взяв його під руку, одвів на бік і сказав:

— Максиміліане Олександровичу! Вам тоді не сподобалося, що я назвав вас Максом. В такому разі, будь ласка, називайте мене Мишею.

П. Ф. ЛЕСГАФТ

Було це в 1909 році,— пригадується, в грудні. У труні лежав сухенький дідусь з сивою бородою, з дуже високим і крутим чолом. Труна стояла в похмурій лютеранській каплиці. Стрілчасті дуги арок, стрілчасті вузькі вікна. Сутінь навколо. А в розчинені двері сліпучо виблискувала під сонцем піщана пустеля, в далекому вранішньому серпанку узорчасто чорніли фінікові пальми, і караван верблюдів, подзвонюючи бубонцями, йшов до міста.

Біля труни стояв чорновусий німецький пастор із зовнішністю доцента фармакогнозії і виголошував надгробну проповідь. Він говорив:

— Улюблений брате! Ти, нарешті, досяг того заспокоєння і відпочинку, якого марно ждав усе своє життя! Покинуті тобою, ми тяжко сумуємо за тобою,— але за тебе ми повинні тільки радіти: прийшов час,— ти склав з натомлених плечей тягар життя і йдеш заспокоїтись навіки на батьківському лоні господа нашого бога!

І ще більше, ніж готична каплиця на фоні африканської пустелі, краяли душу ці слова пастора, звернені до того, хто лежав у труні. Мені здавалося: дідусь зараз швидко підведеться, вискочить з труни, бистрим своїм кроком налетить на пастора і вичитає йому так, як тільки він умів вичитувати. Доведе йому ясно, що ніякого він ніколи в житті не шукав спокою, що життя живе і прекрасне енергійною роботою, що життя — не тягар, а крила, творчість і радість, а коли хто перетворює його в тягар, то в цьому він сам винен! І нахилився б до обличчя розгубленого пастора, і питав би:

— Ясно?.. Ясно?.. Ну, що? Ясно тепер?..

І пастор збентежено задкував би від дідуся, як задкував від нього я двадцять п'ять років тому. Так, вірно: рівно двадцять п'ять років тому, в грудні 1884 року. Я тоді був юним студентом-філологом Петербурзького університету. Випадково я забрів на лекцію анатомії, яку цей самий чудесний дідусь читав юристам (для судової медицини). Читав зовсім по-особливому: він весь час бігав по аудиторії

з розрізом скроневої кістки, тикав її перед очі кожному студентові і намагався роз'яснити взаємне розміщення півкруглих каналів. Стрімко налетів і на мене, і показував пінцетом хід каналів, і питав:

— Ясно? Ясно тепер?.. Ну, що? Ясно?..

А я червонів і старався ретируватись. І от тепер, через двадцять п'ять років, в Гелуані, під Каїром, я стояв на палях по цьому самому дідусеві: місяць тому лікарі для чогось послали його з Петербурга вмирати в далекий Єгипет. Професор Петро Францович Лесгафт.

Лесгафт!.. Хто знав його, той зрозуміє: Лесгафт — і шукання спокою! Лесгафт — і тягар життя! Еге ж, вичитав би він цьому пасторові з його «тягарем життя»!

* * *

Рудометов. Сибіряк. Високий на зріст, міцний, з великою головою. Нагадував Петра Першого. Був сектантом і дуже був фанатичний: не тільки не їв свіжини, а навіть не убивав паразитів. Влітку працював вантажником, заробляв добре, взимку читав і вчився. Потім пішов у листоноші.

Одного разу інший листоноша приніс військовому начальникові рекомендованого листа і не зняв перед ним шапки. Військовий начальник його побив. З плачем, весь у крові листоноша розповів про це Рудометову. Три дні Рудометов ходив похмурий, замислений, ночами сидів на ліжку і понуро думав. А на четвертий день попросив побитого товариша передати йому не в чергу доставку пошти військовому начальникові. Доставив і не зняв шапки. Військовий начальник йому в зуби.

Тоді Рудометов сказав:

— Батько помирав, не велів мені ніколи боргу на собі держати!

Розвернувся і вдарив начальника так, що той відлетів у куток. І жорстоко потім побив. Судили. Кілька років відсидів у тюрмі. Сектанти, його одновірці, поставилися до нього з рішучим осудом. Тоді він пішов від них.

Був мобілізований на війну. Під час керенщини на австрійському фронті виголосив полум'яну промову проти війни до переможного кінця. Показав себе прекрасним про-

мовцем, мав величезний успіх, солдати носили його на руках. Говорив від серця, ні до якої революційної партії не належав. Якось в Одесі, коли виступив проти кадетів з вимогою припинити війну і віддати всю землю селянам без викупу, йому закричали:

— Більшовик!

Тут він зрозумів, до якої належить партії, і незабаром став більшовиком.

Тепер він відповідальний працівник. Але старий аскетизм міцно сидить у ньому. Живе з дружиною і сім'єю брата в одній кімнаті, ніколи не користується машиною, ходить завжди пішки.

* * *

По новому шосе недалеко від Тімірязєвської сільсько-господарської академії мчала з гори легкова машина. Шофер з переляканим обличчям раз у раз давав гудки і намагався загальмувати машину. Внизу, посеред неширокого мосту, бешкетний хлопчисько років дев'яти, пустуючи, удержував на місці п'ятилітнього братика і не давав йому втекти. Всім було ясно збоку, що хлопчисько з братом не встигнуть врятуватись. Мати з лементом бігла до мосту.

Загибель дітей була неминуча. Раптом в останній момент шофер повернув руль — і машина разом з шофером завалилася в яр.

Збігся народ. Закривавлений шофер непритомний лежав у поламаній машині. Викликали швидку допомогу. Люди в білих халатах винесли пораненого на носилках з яру. У нього були перебиті обидві ноги. Затуманені очі розкрились. Морщачись і міцно закусивши губи, щоб не стогнати, він дивився на хмари.

Біла карета з червоним хрестом поїхала. Народ схвилювано обговорював пригоду. Літній чоловік у кепці авторитетно говорив:

— Нічого б йому не було, коли б роздавив дітей. Справа цілком ясна. Я сам шофер, знаю порядки. Он скільки свідків навколо, всі бачили. Нічого б не було! А він — і сам загинув, і машину поламав. Напевно, не знав законів.

МИМОХІДЬ

Було це літом у Криму.

Секретар місцевої сільради — молодий партієць — і приїжджа журналістка розговорились. От же як це безглуздо: в дачне селище зїжджається влітку найдобріша інтелігенція; відпочивають, жаряться під сонцем на пляжі, купаються, гуляють, фліртують; а тут же поруч — темне село, неписьменне, дике. Як би було добре заснувати товариство шефства дачного селища над селом. Нехай би професори читали селянам доступні лекції з своєї спеціальності, у клубі виступали б співаки, музиканти, артисти, письменники.

Секретар сільради додав:

— А для початку — хоч би бібліотеку нашу упорядкували. Книжок багато, тисячі півтори, але все купами навалено у шафах, каталога немає, кожен бере із шаф, що хоче, і не повертає. Витрати на завідуючого хатою-читальнею нам не затвердили, та нехай би тільки впорядкували бібліотеку; я вже сам, якщо ніхто не захоче, видаватиму книжки двічі на тиждень. — І додав з усмішкою: — Роботи так багато, що й не помітиш, більше її на дві зайві години на тиждень чи ні.

І журналістка сказала:

— Так, звичайно! Тут відпочиває дуже багато молоді, вузівців; знайдуться і бібліотекарки. Кожен охоче піде, попрацює години дві-три на день. З миру по нитці, дивись, — на осінь бібліотеку буде приведено до ладу.

Почали вони вдвох обходити дачників і пропонувати заснувати товариство. Першим ділом прийшли до відомого одного професора, автора книги «Кант і діалектика». Він з усмішкою в очах вислухав їх.

— Сумніваюсь, щоб багато відгукнулося на ваш заклик. Публіка інертна, прийхала сюди відпочивати... А втім, вся справа в активному ядрі. Пощастить вам підібрати чоловіка три-чотири енергійних, — ну, що-небудь зробіть. Щодо мене, то, звичайно, багато часу я на це віддавати не можу, але лекцію-другу прочитаю з приємністю.

І всі інші дачники дали свою принципіальну згоду. Утворили ініціативну групу. Ініціативна група скликала загальні збори. На збори прийшло вісім чоловік, але причини були зовсім випадкові: саме в цей день у сільській школі був вечір самодіяльності, і багатьом цікаво було

його подивитись, багато хто поїхав в екскурсію. Вирішено було скликати нові збори через тиждень.

Вранці журналістка лежала на пляжі. Поруч неї одяглася дівчина із засмаглим тілом. Одяглася, приладнала до спини заплічний мішок, узяла рогату палицю. Спитала журналістку:

— Скажіть, товаришко, є тут в селі бібліотека-читальня?

— Є. Тільки у великому безладді, тому книжок тепер не видають. Якраз збираємось привести її до ладу.

І журналістка з піднесенням розповіла про товариство шефства над селом.

Дівчина сказала:

— День-другий я могла б у вас попрацювати. Куди звернутись?

— Спитайте в сільраді секретаря сільради, він вам покаже. А ви тут живете?

— Ні, іду з Феодосії.

У неї було коротке, пряме русяве волосся, світліше від засмаглого обличчя, ніс трохи загнутий угору. Біла фізкультурка, облямована червоним, шаровари, закатані до паху, дуже засмагли руки і ноги. Сотні таких дівчат можна бачити літом у південних будинках відпочинку. На вигляд їй було років сімнадцять,— таке в неї було молоде обличчя. Але виявилось, що вона вже кінчає вуз у Ленінграді і пише дипломну роботу з математики. Влітку була на практиці, консультантом-математиком на одному південному заводі. Зібрала там грошенят і вирішила пішки обійти Крим, від Феодосії до Севастополя.

Прийшла дівчина в сільраду, спитала секретаря. Був він молодий хлопець з вузьким обличчям і високим чолом, у блакитній майці, з низьким вирізом на грудях.

— Мені там, на пляжі, сказали, що у вас є робота в бібліотеці.

Секретар зам'явся.

— Робота справді є. Тільки робота велика. Тисячі півтори книжок в цілковитому хаосі. Треба привести до ладу. І потім... платити ми за роботу не можемо.

— Я вас про це не питаю. Покажіть, я подивлюсь.

Секретар ввів її у бокову кімнатку з зачиненим загорошеним віконцем. Розчинив шафи. Дівчина зразу ж дістала пачку книжок і, розмовляючи з секретарем, почала її розбирати.

— Справді, робота не маленька. Ну, гаразд. Попрацюю. І тут же взялась до роботи. Це було вранці. Години о третій збігала на базар, купила помідорів та огірків, з'їла з хлібом, це був її обід. Працювала до ночі.

Секретар з подивом приглядався до її неметушливо-швидкої роботи. Вона коротко сказала:

— Спати я тут залишусь.

— Ну, де тут, що ви! Ми вам відведемо кімнату. Ви для нас працюєте, маєте ж ви право хоч відпочити. А тут душно і порох, та і влаштуватись ніде.

— На столі влаштуюсь. Не треба кімнати. А ось що я у вас попрошу. По карточці я одержую триста грамів хліба.— І раптом вона винувато посміхнулась.— Ніяк на це не можна бути ситою цілий день. Дайте мені дозвіл на шістсот грамів. Це буде дуже добре.

Секретар зрозумів: з монетами було у дівчини суцужно; харчується вона, видно, самим тільки хлібом з помідорами; звичайно, так на триста грамів хліба ситим не будеш.

Обіцяв справу з хлібом уладнати. Вона розіслала на столі плащ, замість подушки поклала заплічний свій мішок. Він побажав їй на добраніч.

Зранку вона вже знову працювала. В сусідній кімнаті секретар провадив реєстрацію новоприбулих дачників. Між іншим дві бібліотекарки з Москви. Дівчина наша почула, вийшла, попросила бібліотекарок зайти до неї. Пояснила, в чому справа, і запропонувала допомогти. Говорила, а сама тимчасом різала папір для бібліотечних карточок. По обіді бібліотекарки прийшли, і почали вони працювати втрох.

Другого ранку прийшов секретар у сільраду. В бібліотечній кімнаті шум, галас, сміх. Заглянув. Сидять коло столу вісім дітей-школярів і наклеюють ярлички на корінці книжок. Працюють, наче граються. Дівчина з серйозним обличчям розповідає їм щось смішне, і вони регочуть. Пристосувала до роботи ще двох місцевих хлопців-комсомольців. Так було весело, що секретареві сумно і сиротливо стало на душі: хотілося замішатись у цю веселу юрбу, що кипіла роботою, і з нею разом працювати з усієї сили і сміятись.

На третій день перед вечором все було скінчено. Дівчина сказала, що завтра рано-вранці вирушить далі, а зараз піде з комсомольцями кататись по морю на човні.

Рано-вранці секретар встав, щоб проводити її, підійшов до сільради і бачить: дівчина зійшла з ганочка з тазом

брудної води, виплеснула таз під кущ дикої маслини і почала розвішувати на бильцях мокрі ганчірки. Секретар здивувався. Що це? На прощання вона ще вийшла в бібліотеці підлогу!

Секретар схвильовано дивився на неї і сказав сконфужено:

— На жаль, товаришу, ми не можемо заплатити вам за вашу роботу, у нас на це не відпущено коштів.

— Я ж вам сказала,— я й не прошу. До Алушти вистачить грошей дійти. А там влаштуюсь працювати на виноградниках. Два карбованці на день. Попроцюю з тиждень,— чотирнадцять карбованців. Роботу на виноградниках я знаю.

Секретар подумав і сказав:

— Ну, хоч ось що: ми вам дамо довідку від ради, що ви тут три дні займалися найінтенсивнішою громадською роботою. Ви ж знаєте, така довідка дуже зараз важлива, особливо для студентів.

Вона глянула йому в очі, засміялась, махнула рукою і, з заплічним мішком на спині, попрямувала по шосе до Судака.

Через два тижні відбулися загальні збори членів товариства шефства дачного селища над селом. Обрано було виконбюро в складі семи чоловік з найбільш активних дачників і селян. Через тиждень зібралося виконбюро, обрало голову, секретаря і ухвалило виробити план робіт. Через два тижні зібрались знову, обговорили план і ухвалили: зважаючи на те, що літо кінчається і починається роз'їзд дачників, відкласти роботу до початку наступного сезону, а тоді взятись за справу з максимальною енергією.

VII

ОПОВІДАННЯ ПРО ДІТЕЙ

* * *

— Соню, в тебе є батько?

— Є.

— А навіщо в тебе ще хрещений батько?

Вона подумала і швидко відповіла:

— Запасний.

* * *

— Ну, Сергунька, не лови гав, повторюй за мною: «Спаси, боже, татка, маму, братів, сестер і всіх людей. Подай, боже...»

— Що це, мамо, все «подай» та «подай». Йому, напевне, вже набридло. Давай, я йому краще пісеньку заспіваю.

І заспівав, дивлячись на образ і побожно хрестячись:

Матчиш — чудовий танець,
Кэк-уок — неначе,
Його привіз голландець
На своїй клячі.

Мати, давлячись від сміху:

— Сергунька! Де ти такої пісні навчився?

— Агаша мене навчила.

* * *

З ним же. Вранці прокинувся, почав розповідати матері сон. Плутає, плете,— зразу почувается, що вигадує. Старша сестричка Наташа крикнула з сусідньої кімнати:

— Сергунька, ти все брешеш.

— Ти звідки знаєш?

— А я теж цей самий сон бачила.

— А-а...

Він сконфужено прикусив язик.

* * *

Я тоді жив у Тулі. У нас жив маленький небіж Воля,— мати його, революціонерка, була за кордоном, у Швейцарії. З дитиною їй було важко, і вона прислала його нам. Привезли його в серпні. Він прекрасно говорив по-німецьки, з характерною швейцарською вимовою, і майже не розумів по-російськи. Всередині зими він говорив тільки по-російському.

Якось вранці до мене входить у кабінет дружина, веде за руку Волю, який пручається, і схвильовано говорить:

— От, дядю Вітю, послухай лишень! У Волі є хороша нова синенька шубка, стара йому тепер зовсім не потрібна. Прийшла до нас бідна, хвора праля Марія Іванівна, з хлопчиком Васею. У Васі зовсім немає ніякої шубки. Одягнений в якусь драну кофту, руки сині, весь тремтить. Я йому хотіла віддати стару Волину шубку, а Воля почав ревти, тупотить ногами, кричить: «Не можна віддавати шубку, вона моя!»

Я нахмурився.

— Як же це ти, брат, га? Невже тобі не жаль Васі? Надворі мороз, вітер, а він роздягнений. Йому ж холодно. А в тебе зайва шубка висить, і зовсім тобі не потрібна.

Воля стояв насупившись, на пушку рожевої щоки висіла блискуча сльозинка. Він мовчав і дивився впертими очима.

Я з докором похитав головою.

— Ну, скажи,— а коли б ми з тьотею Марусею так зробили з тобою? Вигнали б на мороз в самій курточці, загнули б двері. Воля ходить, йому холодно, руки посиніли. Прийшов, подзвонив. Дядя Вітя йому відчинив: «Чого тобі

треба?» Воля каже: «Мені холодно!» — «А нам яке діло? Холодно, так холодно. Іди геть!» І замкнув двері.

Воля, піднявши брови, обдумував становище, яке створилося. Раптом він з викликом сказав:

— А Воля б знову подзвонив!

— Ну, дядя Вітя знову відчинив, питає: «Знову ти? Чого тобі треба?»

Воля тупнув ногою і крикнув:

— Віддай мені новеньку синеньку шубку! Це моя шубка! Ховаючи посмішку, я відповів суворо:

— Ні, це не твоя шубка, її тобі пошила тьотя Маруся, — думала, що ти хороший хлопчик. А злому, пожадливому хлопчикові вона не стала б шити. — Іди!

Ми довго усвіщали Волю. Нарешті він смирився, сумно зітхнув і сказав:

— Ну, добре! Ну, віддайте.

По обіді Воля прийшов до мене в кабінет. Він завжди по обіді приходив до мене в кабінет, — я лежав на дивані в газетою, — сідав мені на живіт і говорив:

— Ну, розкажи казку.

Я питав:

— Про що ж тобі розказати?

— Ну... Ну... Розкажи... про корову.

І я починав фантазувати про корову: був маленький хлопчик Воля, до нього прийшла в гості сусідня дівчинка Таня. Вони гралися на дворі. Тьотя Маруся їм сказала: «Тільки, дітки, не ходіть на вулицю». А вони не послушали і вийшли. Коли бачать, іде корова. З великими гострими рогами. Мукає, — му-у! му-у! — і мотає головою. Діти побігли, корова за ними. Біжать, біжать. Потомились. А корова все ближче. Танечка спіткнулась і впала. Корова налетіла на неї і почала колоти рогами. Дівчина кричить: ай! ай! — лється кров, а корова рогами ще, ще! Потім кинула Танечку, побігла далі за Волею. А у Волі вже немає більше сил, він не може бігти. Оглянувся, — корова все ближче, все ближче...

Воля з жахом слухав, раптом швидко затуляв мені рот рукою і поспішав вивести мораль, поки корова ще не добралася до нього:

— І тоді дядя Вітя сказав: «От бачиш, завжди треба слухати тьотю Марусю. Ніколи більше не ходи з двору на вулицю».

Він більше любив казки без моралі, — от, наприклад,

про стільці, як вони вночі, коли Воля спить, вибігають в сад, граються там у сніжки, катаються на санчатах, або про черевики, як вони вночі посварились, як 'один утік в ідальню і заснув під диваном,— там його вранці і знайшли. Для Волі це були не вигадки, він усе брав всерйоз і дивився вдень на стільці і черевики, як на істоти, що живуть таємничим, недоступним для його очей нічним життям.

Тепер, як завжди, Воля теж сів мені на живіт і сказав:

— Ну, розкажи казку!

Я почав розповідати:

— Жив на світі маленький хлопчик Воля. Тьотя Маруся пошила йому хорошу, нову синю шубку. Стара, блаґенька, йому була вже непотрібна. Прийшла бідна прая Марія Іванівна з хлопчиком Васею. У нього зовсім не було шубки. Тьотя Маруся хотіла йому віддати Волину стару шубку, та Воля не дав. Вася пішов додому і заплакав. Було холодно, дув вітер, хлопчик весь тремтів. Воля дивився у віконце, і йому не було соромно. Після сніданку він пішов з Акулею гуляти. Воля, як він часто робить, побіг вперед. Акуля йому кричала: «Волю! Не забігай так далеко!» Але Воля не слухав. Забіг за ріг, побіг далі, ще повернув за ріг. Оглянувся,— Акулі немає. Вулиці незнайомі. Як додому пройти? Він не знає. Стало темніти...

Воля почав часто дихати і стривожено слухав.

— Все темніше стає. Людей на вулицях немає. Вулиці якісь темні, без ліхтарів. Тільки сніг навколо біліє. Над парканами гудуть голі дерева. Коли це назустріч іде великий чорний чоловік. Побачив Волю (зловісним басом): «А-а, яка у цього хлопчика хороша синя шубка! Вона і мені знадобиться!» Впіймав Волю, зняв з нього шубку і пішов Воля залишився в самій курточці. Холодно йому, руки змерзли, мороз кусає вуха і ніс. А навколо все темніше і темніше...

— Вольфи кричать! — з плачем підказав Воля: раптом у нього в пам'яті виринуло німецьке слово.

— Вовки виють: уу-у! уу-у! Все ближче, ближче. Воля як побіжить. Біг, біг... Аж бачить,— вогник. Він підійшов,— будиночок. Воля подзвонив. Вийшла дівчинка.— «Чого тобі, хлопчику?» — «У мене немає шубки, мені дуже холодно... Глянь, які у мене червоні руки; як вуха розпухли... Мені холодно! Холодно!»

Очі Волі налилися сльозами. Він дихав, схлипуючи, боязко дивився і чекав.

— Дівчинка каже: «Ну, що ж, тоді зайти до нас, обі-

грійся. І знаєш, що? У мене всього тільки одна шубка, але як же бути? Тобі ж холодно. Надінь мою шубку. І я тобі роз'ясню, як пройти додому. Ти де живеш?»

Воля поспішно відповів:

— Гоголівська вулиця, будинок Смидовичів.

— «Ну от. Обігрійся, відпочинь, і підем».

Воля просіяв і, посміхаючись, поправив на собі штанці.

— Раптом входить хлопчик Вася. Побачив Волю і питає дівчинку: «Ти йому шубку даєш? А ти знаєш, який це хлопчик? Це хлопчик Воля. У нього було цілих дві шубки, а у мене не було ніякої. Мені було дуже холодно, але він мені не дав». Дівчинка подивилась на Волю...

Я грізно глянув на нього. Воля втягнув голову у плечі, прикусив губу і спідлоба дивився на мене.

— «А-а! Ти той самий пожадливий і лихий хлопчик Воля? Коли самому холодно,— просиш шубку, а коли іншим холодно,— тобі байдуже? Нічого тобі не буде. Іди геть!» І пішов Воля знову на вулицю. Це стало темніше, ще холодніше...

Воля розридався.

— Довго ще ходив Воля по вулицях. Нарешті побачив чоловіка, думав,— знову чорний злодій, хотів був тікати. Дивиться, це дядя Вітя. Дядя Вітя привів його додому і сказав: «Бачиш, Волю! Коли ми допомагаємо іншим, то й інші нам допомагають. А коли ми шкодуємо віддати щонебудь іншим, то й інші нам нічого не дадуть».

Наввтра по обіді Воля знову, як завжди, прийшов до мене, сів мені на живіт і сказав:

— Ну, розкажи казку!— І поспішив додати:— Про стільці!

Але я сказав:

— Ні, про шубку.

І почав розповідати.

— Був маленький хлопчик Воля. Тьотя Маруся пошила йому нову синю шубку, а у бідного хлопчика Васі шубки не було...

В очах Волі промайнуло страждання. Він насупився і скорботно почав слухати.

— Тьотя Маруся сказала Волі: «Віддай йому стару шубку, вона тобі тепер не потрібна». Воля сказав: «Ну, звісно! Навіщо ж мені стара, коли в мене є новенька? Віддамо стару шубку Васі, у нього нічого немає, йому холодно...»

Воля з полегшенням зітхнув, щільніше уместився на своєму животі і з інтересом почав слухати.

Я знову розповів, як Воля пішов з Акулею гуляти, як заблудив, як чорний чоловік зняв з нього шубку, як Воля побачив вогник і прийшов до дівчинки.

— Дівчинка сказала: «Ти змерз? Зайди до нас, обігрійся». Раптом входить хлопчик Вася...

Волині очі блиснули хижо і тріумфуюче. Він обома руками затулив мені рот і докінчив казку:

— І тоді Воля йому сказав: «Зараз же давай назад шубку, яку я тобі дав! Ач, який! Мені тепер самому треба!»

* * *

В кімнаті було темно. В сусідній кімнаті накривали вечеряти. Я сидів з дітьми на дивані і розповідав казку. Цю казку я їм уже багато раз розповідав, але вони її дуже люблять і все просять ще: діти з дядею Вітею пішли в ліс, заблудили, лишилися в лісі ночувати, розклали багаття; поснули; коли це десь далеко завили вовки. Все ближче. Діти розбудили дядю Вітю, і він прогнав вовків.

Цим разом я кінець змінив:

— Темно. Тихо. Коли чують десь далеко: уу-у; уу-у! Вовки. Все ближче. Діти почали будити дядю Вітю: «Дядю Вітю, вставай! Вовки!» — «Га-а?» — «Вовки! Мерщій вставай!» — «Як-кі вов-ки?» Позіхнув, повернувся на другий бік і знову заснув. А вовки все ближче, сучки тріщать під їхніми лапами, очі поміж кущів горять... «Дядю Вітю, дядю Вітю! Та прокинься ж! Дивись, вовки зовсім близько!» — «А? Не заважайте мені, будь ласка, спати!»

Маленька Женья встала з дивана і сказала пошепки:

— А вовки ж усе ближче. А дядя Вітя все спить. Я вже краще піду.

І навшпиньки вийшла.

* * *

Таня почала якось таку казку:

— Були злодії. Вони їли листя. І ще вони їли сливи з кісточками...

До чого листя і кісточки? Злодій — втілення всього лихого і недозволеного. А Тані суворо заборонялося жувати листя і їсти сливи з кісточками.

* * *

- Я не люблю спати.
- Чому?
- Дуже нудно.
- Як нудно?
- Коли б я сни бачив.

* * *

- Це хто?
- Мама.
- Кому?
- Моя.
- А це хто?
- Муся.
- Кому?
- Муся.
- Кому-у?
- От дурний! Сама собі. Нікому.
- Нікому...
- Замислився.

* * *

- Це хто, Кишинин син?
- Ні, він їй більше вже не син.
- Чому так?
- З бородою, з вусами, — який же син.

* * *

Мати гуляла з Борею. З гавканням кинувся на них собака. Боря перелякано заплакав.

— Не бійся, Борику, не плач! Він не вкусить... Не бійся!

— Еге ж, кажеш: «Не бійся!», а сама боїшся! Я ж бачу... Ой мамочко!

* * *

Дівчинка — з прогулянки на Гоголівському бульварі.

Батько:

— Пам'ятник Гоголю бачила?

— Бачила.

— Що там Гоголь робить?

— Сидить... (Подумала.) Дожидається.

* * *

Я спитав Марину (п'яти років):

— Марино, як ти думаєш, скільки мені років?

Вона уважно подивилась на мене:

— Двадцять вісім, двадцять дев'ять, може, тридцять.

А найпевніше — вісімдесят.

Іра.— Як хороше хтось це придумав: влітку цвітуть квіти, а восени листя.

* * *

У Коктебелі, на своїй дачі, фарбую бильця сходів, що йдуть нагору. Навколо в'ється Зінка. Весь час у русі,— плигає, крутиться, все мацає. Худенька, голі ноги й руки — тонкі, як виточки, кругла голова і відстовбурчені вуха,— зовсім як діти малюють дівчаток. На кінчику кирпатого носа велика, смішна веснянка.

І весь час з запалом говорить.

— У нас, знаєш, де? — в Москві є слон і звірі всі. Як називається? Зологі... Зологічешний сад! Ти був там? Курочки там, зайчики, свинки; ще там гуси. І ще там слон є,— бачиш дім оцей? Ще більший.

— Ну, Зінка, брешеш!

— О! Правда!.. І в нього є,— знаєш, що! Це не ніс, а знаєш, що? — рука! Він відчиняє свою, де він живе, спить. І яблуко може взяти — і в рот собі. У нього оцей такий — ось так, а рот он отутечки.

Я відхаркнувся і плюнув за бильця. Вона замовкла, уважно подивилась — підійшла до билець, відхаркнулась

і плюнула теж. Потім заглянула у відерце з фарбою, заклопотано спитала:

— Невистачить фарби?

— Вистачить! Навіть ось у цьому сусідньому домі можна б усі сходи пофарбувати.

— Знаєш, що? Ми туди підем, попросимо їх: «У нас багато фарби лишилося, можна у вас сходи пофарбувати?»

— Ще чого! Нам самим фарба знадобиться! Якщо вони навіть самі прийдуть, попросять, скажуть: «Пофарбуйте нам сходи!» — ми їм відповімо: «Е ні, вже вибачайте! Підіть, найміть собі малярів, фарбуйте самі. А у нас немає часу цим займатись. Що вигадали, га?»

Зінка вороже глянула на дім і сказала:

— Ач, ви які там!

На терасу сусідньої дачі вийшов старик. Зінка не змогла стримати обурення. Підбігла до огорожі проти тераси і крикнула старикові:

— Роби сам! А ми тобі не станемо! Ач, який!

А мені стало дуже соромно.

* * *

Ми з нею знайомі з місяць. Спочатку дивилася звірятком, але потім сильно ми з нею подружили, і вона від мене не відходила. Худенька. Легенька, як лялька. Я перекинув її собі на плече, потім спустив собі за спину головою вниз, тримаю за ноги. Вона сміється швидким, уривчастим сміхом. Присідаю навпочіпки, кажу їй:

— Упирайся руками в землю, я тебе зараз спущу.

Вона не зміркувала, як упертись, і вдарилася ліктем об землю. Скочила, очі блиснули злякано і злобно, як у хижого звіряти, котрого були приголубили і раптом ударили. Я спокійно і впевнено сказав:

— Це ерунда! Подумаєш! Щоб ми через це почали плакати! Ще чого! Це ерунда!

Із сльозами на очах вона повторила:

— Це юринда!

— Звісно, ерунда! Вони думають, ми заплачемо! Через таку дрібницю! Ще б пак!

— Це юринда!

— Єрунда, та й годі!

Глянула на лікоть: шкіра зідрана, на зідраному місці, як росинки, виступили крапельки крові. Знову очі блиснули вороже і відчужено. Я продовжував:

— Що крові трошки виступило? Пхе! Ми цього не боїмося! Подумаєш!

Вона засміялась:

— Це юринда!

Слово було для неї нове, але воно зразу стало на своє місце. Увечері, за вечерею вона огляділа струп на лікті і ще раз сказала сама собі:

— Це юринда!

* * *

— Все комар мені на обличчя сідає. Я так розліотився. Націлівся,— бац його по морді!

— Кого?

— Комара.

— Може, себе?

Подумав.

— Ну, справді. Себе.

* * *

Маленький, смішний карапуз, на прізвисько Грач. На дачі він нам подавав м'ячі на тенісі. І в мокру, і в холодну погоду — завжди босий. Одна гімназистка подарувала йому свої старі черевики. Він все ходить босий.

— Що ж ти, Грач, черевиків не взуваєш?

— Їх тільки у свято носити: дуже муляють.

* * *

Я наймав дачу на березі Оки, верст за десять від Алексіна. В цьому самому дачному селищі жив письменник М. І. Тимковський. Якось увечері сиділи у нас Тимковські, пили чай. Раптом маленька Катя Тимковська каже:

— Учора в минулому році ми палили за річкою багаття.

Чому — «вчора»? Не могла ж вона точно запам'ятати число. Та й було зовсім не вчора. Торік вони палили ба-

гаття в ніч на Івана Купала, значить, 23 червня,— установити це було неважко. А тепер був початок серпня. Чому ж учора?

Нарешті, розібрались. У минулому році, на другий день, 24-го, Тимковські були у нас і розповідали, як вони *вчора* палили багаття. До речі, обидва рази було у нас за чаєм варення з дині.

* * *

— Льолю, ти давно в Києві живеш?

— Дев'ять років.

— А раніше де жила?

— А раніше я зовсім не жила.

Регіт. Дівчинка здивована і сконфужена.

* * *

Професор писав у себе в кабінеті. До його дружини приїхала з Сибіру її племінниця з малюком-сином. Сиділи в ідальні і пили кофе. А хлопчик пішов бродити по квартирі. Ввійшов до професора. Професор здивувався.

— Звідки ти, хлопчику?

— А я тільки недавно народився.

* * *

— Мамо, ти мене любиш?

— Коли ти хороший хлопчик,— люблю, а коли нехороший,— не люблю.

Зітхнув.

—А я тебе завжди люблю.

* * *

Перед вікном кондитерської. Маленький хлопчик пильно дивиться на пряник. Я спитав:

— Що, брат, гарний пряник? Давай-но купимо!

Він відповів басом:

— Грошей немає.

— А ми, давай ось що: поділимо роботу. Я піду куплю, а ти з'їси.

Він помовчав, подумав і сказав:

— Ну, гаразд.

Так і зробили. І обоє мали велике задоволення.

* * *

Хлопчик Ігор. Всім набридав вічними докучливими запитаннями: «чому?» Один знайомий професор психології порадив:

— Коли набридне, відповідайте йому: «Тому що перпендикуляр!» Побачите, дуже швидко відвикне.

Незабаром:

— Ігор, не лізь на стіл!

— Чому?

— Тому що не можна на стіл лазити.

— Чому не можна на стіл лазити?

— Тому що ти ногами його брудниш.

— Чому ногами брудниш?

Строго і поважно:

— Тому що перпендикуляр!

Ігор замовк. Широко розкрив очі.

— Пек... пер... куляр?

— П-е-р-п-е-н-д-и-к-у-л-я-р-! Зрозумів? Іди!

Так кілька раз було.

Днів через чотири. Вранці входить Ігор.

— Ігор, чому ти не вітаєшся?

— Не хочеться.

— Чому ж тобі не хочеться?

— Тому що я сердитий.

— Чому сердитий? Ах, боже мій! Чому ж ти сердитий?

— Тому що перпендикуляр!

Насилу вдалося відучити: в усіх скрутних випадках прикривався перпендикуляром.

* * *

Вранці до мене в кімнату вривається Гліб.

— Дядю Вітю, вставай! Я вже гуляв, гуляв, а ти все спиш!

І розштовхує мене.

Питаю:

— Сонечко є?

— Немає. Тільки небо.

Життя в ньому так і вирує. Гасає по кімнаті, як на пружинах, як гаряча вуглинка. Спиниться то перед однією, то перед другою річчю.

— Це... це... це — шітка! А це — подушка! А це — ковдра! А це... це... Як це?

Він уже раніше питав мене, а тепер себе екзаменує.

— Олівець.

— Олівець... А це?

— Табуретка.

Почуваєш, яка колосальна розумова робота відбувається в цьому маленькому мозку, яке весь час величезне напруження пам'яті; він безперервно, посилено вчиться, — жадібно і так непомітно, граючись, з дитячо-геніальною легкістю засвоєння.

І весь день спостерігаєш цю напружену роботу сприймання і засвоєння явищ життя. Жоден дорослий мозок не витримав би такої роботи і такої сили вражень.

Ходимо з ним по садку на дачі. В ріденській траві під березою — рожева сиріожка.

— Подивись, це називається — гриб.

— Бип...

Нове слово спочатку лягає тільки зверху. Потім очі стають зосередженими, і він ще раз повторює:

— Бип!

І немовби вдумується в подолане слово. І ще раз, вже переможцем, задоволено:

— Бип!

Ходить по саду, сідає навпочіпки перед кожним свинюхом і кожною поганкою, уважно вдивляється, наче ворожить, і говорить про себе:

— Бип!

Сиджу з ним на лаві в кінці садка. Раптом він поволі піднімає голову і пильно починає вдивлятися у гілки тополі над головою. Дивиться, не відриваючись. Чого це він? Нічого особливого. Потім розумію: для мене нічого особливого, а для нього: раптом нерухоме листя заворушилося само собою, затріпотіло, тривожно заговорило і зашуміло.

А ввечері на обрії стоїть величезне кругле яскраво червоне сонце. І Гліб не може відірвати від нього здивованих очей.

Поклали спати, укутали ковдрочкою. І зненацька він голосно, роздільно:

— Бип!

Помовчав, подумав і ще раз повторив задоволено:

— Бип!

* * *

В прекрасній книзі Альбрехта Дітеріха «Мати-земля» (A. Dieterich. Mutter-Erde. Ein Versuch über Volksreligion) читаємо:

У багатьох народів, історично зовсім не з'язаних між собою, земля вважається матір'ю всіх людей: з неї вони походять і в неї повертаються, щоб з її материнського лона знову бути народженими для дальшого життя. Але не тільки це. Первісне мислення не спроможне уявити собі виникнення чогось, що раніше не існувало: це було б виникненням з нічого. Всі взагалі події навколо первісної людини уявляються їй тільки безладним нагромадженням чудес, я б сказав,— магічних актів. Зокрема, зачаття і народження є для первісної людини саме таким чудом, таким магічним актом, який немовби чаклунськи виводить на світ щось таке, що доти було десь в іншому місці. Те, що виникає знову, приходить звідкись, існувало раніше в якому-небудь іншому місці. Всяке нове виникнення сприймається тільки як переміщення, як метатеаза або метаморфоза. Відповідно до цього характеру мислення, життя, «душа» є передіснуючими, і віра в «переселення душі» цілком відповідає всьому ладові первісних релігійних поглядів. Душа приходить, із землі; повертається в землю, щоб звідти знову прийти для нового народження,— і так все знову і знову.

У дітей можна спостерігати процес мислі, надзвичайно схожий з колом поглядів, які відзначає Дітеріх. Неначе маленька людина в розумових шуканнях своїх коротко повторює ті етапи, які були пройдені його далекими предками,— як зародок людський повторює в своєму розвитку ті долюдські стадії, які людина пройшла мільйони років тому (біогенетичний закон Геккеля).

Я жив у Леоніда Андрєєва на Капрі. Якось синок його, Дімка, раптом сказав задумливо своїй бабусі Настасії Миколаївні:

— Коли я був стареньким...

— Дімка, що ти таке вигадав? Коли ти був стареньким?

— Ну, бабусю! Був стареньким, був!

— Коли ти був?

— Ще давно. Я умер, мене закопали, і я лежав довго, довго. Потім наситився землею, потрошку став підніматись.

Піднімався, піднімався, вліз до мами в животик і потім народився.

Інший хлопчик, мій племінник, говорив матері:

— Знаєш, мамо, я думаю,— люди завжди одні й ті самі: живуть, живуть, потім помруть. Їх закопають у землю. А потім вони знову народяться.

— Які ти, Глібчику, дурниці говориш! Подумай, як це може бути? Закопають людину велику, а народжується маленька.

— Ну, що ж! Все одно, як горох. Он який великий, навіть вищий за мене. А потім посадять у землю,— і починає рости, і знову стане великий.

* * *

Галя, дванадцяти років, і Наташа, дев'яти, захоплено няньчать немовлятку.

Н а т а ш а.— Ти хотіла б, щоб у тебе діти були?

Г а л я.— Хоч сто!

Н а т а ш а (задумливо). Ні, сто багато. Важко буде виховати. А двадцять я б хотіла.

* * *

— Ліза виросте, розведе діток. А у цих діток — знов дітки будуть?

— Так.

— А у цих знову?

— Атож.

— А доки? Все знову і знову?

Говорили вже про інше. Хлопчик все мовчав і думав. Раптом говорить:

— А, знаю! Потім дівчатка розведуть самих хлопчиків, і тоді кінець!

Убоявся безконечності.

* * *

Гімназистка дванадцяти років:

— Почитати, чи що, газету. Чи не пропав який-небудь собачка.

(РОЗПОВІДАВ ОДИН ХУДОЖНИК)

Коли в гімназії я вчився, був у мене друг, найщиріший. Вася його звали. Гімназист-однокласник. Він закохався в гімназистку Маню. Жила недалеко від нас. А ми жили на Домніковській вулиці, в номерах. Займали поганенький номерок, спали на одному ліжку. Дуже славна там була служниця Лукія, дуже товста і дуже добра. Нас жаліла. У Васі від кохання було безсоння. Вставав дуже рано, ходив по номеру і співав:

Прийди, прийди
Сюди скоріше,
В серці збуди
Любов палкішу.

Лукія входила з гарячим чайником:

— Прийшла, прийшла. Чого не ївши горлаєш?

Вася довго мучився і, нарешті, послав Мані признання в любові. Вона нічого не відповіла. Тоді він вирішив покінчити з собою і написав їй листа. «Якщо, коли піду на смерть, зустріну вас, то не вб'ю себе. Чудово: досі було невідомо, що буде з моєю душею, а тепер я довідаюсь». Вийшов на вулицю — і зустрів Маню. Перебіг на другий бік. Пішов до колії Миколаївської залізниці і кинувся під поїзд. Його буфером ударило в лоб і відкинуло. Тіло зовсім було не спотворене, тільки лілова пляма на лобі. Маня на похороні ридала і дуже побивалась.

Після похорону, на другий день, я написав Мані листа, що кохаю її. Вона була налякана смертю Васі, відповіла, що мені «симпатизує». Я їй: «Що це значить? Це слово мені незнайоме. Напишіть більш зрозуміло». Написала, що кохає. От тобі маєш! Що ж тепер робити? Коли б відмовою відповіла, справа була б ясна: теж піти на залізницю і кинутись під поїзд. А тепер як же?

Побачились. Обоє не знали, про що говорити. Два місяці тяглася канитель і сама собою кінчилася.

ШКІЛЬНИЙ ТВІР

(Оригінальний документ)

Оповідання «Моцарт і Сальєре» драма «Пушкіна».

«Моцарт і Сальєр» це один з творів «Пушкіна». Тут описується, як жили два музиканти і вони ж письменники.

Моцарт писав добре вірші без ніякої перешкоди, а Сальєр писав трохи гірше, і хоч як він старався, щоб написати добре, але все ніяк не виходило. Взяла злість Сальєра, що Моцарт так добре пише і йому все вдається, а він хоч скільки трудиться, все у нього не виходить. І вирішив він напоїти Моцарта отрутою. І от він запросив Моцарта на чашку горілки і тут його отруїти. Коли прийшов Моцарт, Сальєр і каже: «Здоров, геній!» Так привітав Сальєр Моцарта. «Здоров, цілу годину тебе я чекаю» (сказав Сальєр). В цей час Моцарт позіхнув. Моцарт роззувся, сів на стілець коло столу, а Сальєр сів на другий стілець. Почали випивати. Моцарт і каже: «Знаєш, що, брат, я хочу до побачення, у мене живіт болить». Сальєр каже: «До побачення». Моцарт ліг і заснув, і почав так грати на своєму інструмент, що Сальєр заплакав і вмер наприкінці вісімнадцятого століття.

ІСТОРИЧНІ ОСОБИ В ПОЕМІ «ПОЛТАВА»

(Теж оригінальний шкільний твір)

Історичними особами називаються дві головні особи, які становлять сліди в історії і рухають її вперед і назад. От в часи Полтави у Росії було дві історичні особи: особа Петра і особа Мазепи. Третя історична особа була особа Карла — шведського короля. Вона жила в Швеції. Петро був дуже хорошим, грізним і чудовим царем. На його думку, над народом стояла держава, і тому він вирішив влаштувати полтавську війну. Він був дуже хоробрий і самостійний, і Мазепа, хоч теж був хоробрий, але думав, що завжди краще самому бути царем. Він підняв страшне повстання і послав обманного гінця до особи Петра. Петро довірливо поставився до Мазепиного доносу і стратив Кочубея. Але Мазепа все-таки почав угризатись совістю і одного разу в темряві ночі раптом потрапив у тюрму. Пушкін дуже красиво описує цей випадок: «и летней душной ночью тьма душна, как черная тюрьма». Але хоробрий Мазепа в тюрми утік і відкрив полтавський бій. Петро був у бою жахливим і скидався на грозу. За Петром летіли пташенята в його гнізда. Тому він переміг Карла, і того понесли в качалці на вечерю до ворогів. Тому Карл теж історична особа. Але у Мазепи є хороші риси: любов до Марії. Хоч це не дуже хороша риса, бо Марія була молода, а Мазепа

вкритий сивиною. Теж хороша риса — розум. У Петра не було поганих рис. А коли й були, то він їх приховував і виставляв хороші. Після бою Петро піднісив заздоровний келих за своїх учителів. Це теж є гарною рисою. В той час як він бенкетував, погляд його був гордий і ясний, і він обводив ним всіх учасників. Мазепа відзначався своєю неучастю в битві. Він після битви втік у степ і виявився боягузом. Це його погана характерність, і думав, що, незважаючи на це, йому вдасться зробитися самозванцем. Але його розрахунки виявились ні до чого. Так кінчилася полтавська війна, в якій брали участь дві великі російські історичні особи, які за своїм справжнім розумінням зробилися відомими для теж історичної особи Пушкіна. Зіставлення Петра і Мазепа дуже хороше. Петро сам воздав собі величезний пам'ятник, а Мазепу поховали. Із Москви звеліли привезти анафему до Полтави, і вона там замість Мазепа кожний рік гриміла. В поемі є моральна мета, вона вчить, як Мазепа своєю особою поплатився за таке ставлення і як Петро за свою роль і подвиги був обраний в історичні особи.

* * *

— Звідки люди появились?

— Я знаю. Риби повилазили з води, зробилися мавпами і народили людей.

* * *

Б а б у с я.— Що ж, бога, скажеш, немає?

— Немає!

— О, господи! І душі немає?

— І душі немає.

— Ну, ти подумай: дух же є? Дихаєш ти?

— Не дихаю!!

* * *

Примуси відшуміли і тепер рядком стояли на чорній плиті. Пожилі розійшлися по кімнатах, в кухні нікого не було. Тільки Сима сиділа, наспівуючи, за кухонним столом і малювала. Мати її Орина, робітниця Москвошвею, вигнала її з кімнати за те, що вона кидалася за обідом

хлібом і обіввала матір дурною. Сима дригала ногами, смоктала недогризок олівця і малювала на обгортковому папері трамвайний вагон.

У м яких туфлях нечутно пройшла у ванну Мурка, студентка Першого МДУ. Не засвічуючи лампи, вмилась. Поглянула, як Сима сидить до неї спиною за столом, і потишеньку бризнула на неї водою.

Сима здивовано полапала голову, глянула на стелю. Мурка причаїлась у темній ванній. Сима побігла до матері, Орина гладила на столі Симину блузку.

— Мамо, вода звідкись на мене капає! Капає зверху, а на стелі сухо!

Орина озлоблено крикнула:

— Це бог тебе обкапав, так тобі і треба! Він тебе і посправжньому водою обіллє! А й тоді не станеш слухати,— вогнем тебе почне пекти! Ти розумієш, це найбільший гріх на світі матері не слухати! Немає більшого гріха. Коли яка дівчинка не слухається матері, у неї руки і ноги віднімуться.

Сима з жадібною цікавістю спитала:

— А чому його не видно?

— Хіба бога можна бачити? Він невидимий, ну... як вітерець. Дідок такий. З сивенькою борідкою.

— Невидимий? З сивенькою борідкою?

Сима вернулась у кухню і замислена спинилася перед столом. Мурка дивилася з ванної. Не пододала спокуси: придушуючи сміх, виплеснула на Симу чверть склянки води.

Сима, як звірєня, з криком помчала по коридору, вбігла до матері.

— Мамо! він на мене плеснув! Дивись, вся голова мокра!

Орина не глянула, вона все ще була у своїй злобі.

— Ага! От бачиш! Я тобі казала! Він тебе ще вогнем пектиме! Зараз же проси прощення! Це він тебе за те, що матері не слухаєш!

— Мамусю, прости! Ніколи більше не буду! Ой, страх який!

Помирились. Сіли пити чай. Сима схвильовано розпитувала, хто такий цей бог.

— Він і тепер тут?

І з побоюванням оглядалась.

— Ні, ти стала слухняною, він тепер до інших неслух-

няних дітей полетів. А не будеш слухатись, знову повернеться.

Вранці на другий день Сима зустрілася в коридорі з Муркою і з величезним хвилюванням розповіла їй про вчорашню подію.

— Ой, страх який! Я за столом сиджу, зненацька як хлистинуло (хльоснуло)!

— Хто ж це був?

— Як його? (Почала пригадувати.) Дідусь-мороз? Ні. Знаєш, хто? Сама не знаю. (Пригадала.) От хто: бог.

— Бачила ти його?

— Ні, його не можна бачити. Він, як вітерець, віє. Він вітерець сам. Невидимий. З сивенькою борідкою.

— Що ж, він і зараз тут?

— Ні, він зараз до інших неслухняних дітей поплив.

Мурка не могла вдержатись від сміху. Сима здивовано глянула на неї. І потім на всі розпитування про пригоду відповідала неохоче:

— Мені скучно.

І ясно було з її тону, що «скучно» для неї значить: «страшно, моторошно». В очах були тривога і запитання.

І стала вона тиха, слухняна. Мурка раз побачила в кухні її задумливу мордочку з великими очима, стало їй соромно за свій жарт. Вона сказала Сими, що це вона бризкала на неї в темній ванній.

Сима охнула, засміялась.

— Справді?!

Мурка показала Сими, де вона стояла у ванній, як бризнула з неї. Сима реготала.

Але все-таки тривога і запитання лишилися в її очах. І через три дні вона раптом сказала Мурці:

— Є такі, що в бога не вірять. А я ж сама бачила, як він в повітря бризкається.

* * *

Іду в Криму по саду нашого будинку відпочинку. З гори назустріч, вирячивши очі, мчить чимдуж хлопчисько років п'яти.

— Дядечку, тікай!

— Чого мені тікати?

— Тікай швидше! Сторожі прийшли.

— Чого мені тікати від сторожів?

Він зупинився на бігу, з подивом глянув на мене:

— Вуха намнуть!

І помчав далі.

Ось маєте: така жахлива небезпека, кожна хвилина лічена, а він все-таки спинився, щоб попередити мене. Спасибі, товаришу!

ВАНЬКА

Великий мій приятель. Йому років сім, не так давно із села. Міцний, приземкуватий мужичок з великою головою, на щоді шрам; років два тому, на селі, підійшов ззаду до лошати і хльоснув по нозі лозинкою, а лоша хвицнуло його в обличчя.

Ідемо вулицею.

— Це сонце і на селі світить?

— Так.

— Як же вона одна вистачає?

Смішно? А коли стародавня людина вперше поставила собі таке запитання,— народилась астрономія.

— І де сонечко живе? Вона під землею схоронюється? Вона що ж, жива?

Дуже любить малих дітей.

— Коли буду великий, у мене теж діти будуть. (Зітхнув). Тільки от не знаю,— як їх зродити?

Питається в матері:

— А коли ти мене зродила, яйце, либонь, он яке було,— з собаку?

Питається у мене:

— Ти що більше любиш — мармалад чи мене?

— Тебе.

Здивувався.

— Жартуєш!.. Чому?

— Мармалад з'їси, і його не буде. А ти виростеш,— може, хороша людина з тебе вийде: дитину від собак відіб'єш, людину витягнеш з води.

Високо підняв брови, обдумує. Питаю:

— Ну, а ти кого більше любиш — мене чи мармелад?

— Тебе. Мармелад з'їси, нічого не залишиться, а ти...
с... е... ти — он який!

Дошкуляє запитаннями:

— Ти що більше любиш — яблуко чи гуляти?

Я йому у відповідь:

— Ти що більше любиш — яблуко чи блощицю?

— Яблуко. А ти?

Сердито:

— Блощицю.

— Блощицю? (Подумав.) Ну, і їж її!

— Як тобі, Ванька, не сором? Які ти дурні запитання ставиш!

Це було за обідом. І він раптом:

— Та-ак!.. Я розумних розмов не знаю, а поговорити з вами хочеться!

— Завтра матуся в села приїде.

— Ти радий?

— Аякже. Вона мені яблук привезе.

— А коли яблук не привезе, будеш радий?

— Ну... тоді чогось іншого привезе...

— А якщо зовсім нічого не привезе? Самій їй будеш радий?

Невпевнено:

— Б-буду... (Подумав.) Ні, все-таки чого-небудь привезе.

Мати водила його на могилу померлого батька. Ванька заявив, що більше не ходитиме.

— Чому?

— Чого ходити? Він мені ковзанів не купує, цукерків не приносить.

Мати і тітки:

— До чого розумний хлопчисько!

Ванька.— Я б шофером хотів бути. Та ні на що буде жити: платити не стануть.

— Чому не стануть платити?

Ванька здивувався:

— За що ж платити?

— Ти, Ванька, хочеш померти?

— Ні! Я б усе жив би!

ЮРА

Одного року

Тільки що навчився ходити. Іде невпевнено-п'яною ходою, піднімаючи ніжки і міцно припечатуючи їх до підлоги. Якщо куди треба швидше, віддає перевагу звичному способу,— повзе, швидко підбираючи зад.

Забився головою об спинку ліжка. Заплакав. Мати уда-ла, ніби спить, і не відгукувалася на плач. Перестав плакати, з цікавістю глянув на ріжок спинки, злегка вдарився головою. Потім сильніше. І почав ревети.

Тугий, з блискучими оченятами. Трясе перед вухом коробку з-під цигарок з двома камінцями в ній, захоплено слухає. Потім відкриве коробку, з цікавістю оглядає камінці. Насилу закриє,— і знову трясе перед вухом, і слухає, широко розплющивши очі.

Плетений стільчик лежить на підлозі, спинкою догори. Юрко чуває, що з нього можна зробити хорошу забаву, але не знає, як підступитись. Взявся за передні ніжки. Раптом триумфуючий крик: «Га!»,— і поїхав із стільцем по кімнаті. Доїхав до кінця кімнати, ударився стільцем об стіну, став повертати. Стілець зачепив його ніжкою і завалив. Юра заплакав. Насилу повернув і поїхав назад. На обличчі триумфуюча насолода.

Але чогось ніяк не міг зміркувати: візьметься за обидві ніжки,— і під руками твердо; візьметься за одну — стілець підвертається, і Юра летить з ним на підлогу. Нарешті щось вловив. Коли стілець починає під рукою йти вниз,

швидко відсмикує руку, хитким кроком іде до матері, бере її за палець і підводить до стільця. Вона дає йому добре взятись за ніжки,— і Юрко, з тим же тріумфуючим криком «га!» , іде до протилежної стіни.

Двох років

Навколо — величезний світ, сповнений найнезрозумілиших загадок і найнесподіваніших рішень.

На палиці коняча голівка. Юра ввечері гасав на ній по кімнаті, спинився біля стіни. Витяг палицю, тримає в руках. Раптом перелякано заплакав.

— Хто це?

На білій стіні — чорна тінь конячої голівки. Кинув палицю і з плачем утік за шафу. Батько і мати почали роз'ясняти, що таке тінь, показували йому відображення своїх профілів, його власні рученята. Та коли потім показали тінь конячки,— Юра затупотів ногами, знову заплакав і ажмурився. І раптом сказав:

— Більше не буду дивитись. Я забоявся.

Із зажмуреними очима повечеряв, дав себе роздягти і покласти в ліжку. Із зажмуреними очима і заснув.

На другий день іде з матір'ю по вулиці. Від сонця перед ними чіткі тіні. Побачив їх уже як старих знайомих. Показує пальцем.

— Як їх звати?

— Тінь.

Радісно засміявся.

— Мамо, моя маленька тінь, твоя велика!

Довго стежив за рухами своєї тіні. Нарешті здивовано запитав:

— А куди цей хлопчик іде? Додому, з нами?

І запитання, запитання — без кінця. Такі, на які і дорослому важко відповісти, і такі, які на думку дорослого зовсім безглузді.

— Чому листя падає?

— Хто зробив сонце?

— Хто приклеїв лампочку на будинок?

- А чий це будинок, хто тут живе?
- А навіщо у тьоті зав'язаний пальчик?
- Як я зробився?

Довго дивився на дах сусіднього будинку. Раптом каже:

- Люди впали.
- Звідки впали?
- З даху.

В чому річ? Ніякі люди не падали з даху. З'ясувалось: учора з цього даху зчищали сніг, а сьогодні людей на ньому немає.

Напнув собі на голову велику чорну хустку. Довго сидів, з цікавістю крутячи головою. Потім скинув хустку.

- Мамо, ти бачила, як зараз було темно?

В кімнаті одержна шафа з великим дзеркалом на дверцятах. Мати боялась, щоб Юра не почав стукати по дзеркалу і не розбив його. Сказала, щоб він не підходив до шафи: шафа сердита і не любить Юрася. Ввійшла у кімнату. Юра ходить навколо шафи, заклавши руки за спину, і кричить на шафу:

- У! У!..
- Що ти робиш?
- Це я шафу лякаю. Щоб думала, що я сердитий. Щоб шафа мене боялась.

Мати поїхала у службове відрядження. Юра безтурботно грається, матері зовсім не згадує. Але раз був у Лосино-островці в тітки, грався з дітьми. І не схотів іти додому:

- У всіх тато і мама, а в мене тільки тато!

А іншим разом побачив фотографію матері і раптом гірко заплакав. З надією заглядав на зворот фотографії, розчаровано морщився і плакав ще гірше.

У сквері. Невтомні робітнички різноманітних справ, всі діти зайняті. Справжні ударники! Юра копає лопаточкою сніг, дворічна дівчинка вже піводиєги терпляче укладає на лаві рядком дрібні друзочки скла, інша сповиває ляльку.

«Граються». Але наукою доведено, що гра маленьких дітей і тварин — зовсім не «так собі», не пустощі. У грі вони серйозно і зосереджено підготовляються до дій, найбільше згодом потрібних: котеня ганяється за папірцем, прив'язаним до шворочки,— підготовка до вміння піймати мишу; щуценята гризуться і т. д.

— Тату, іди сюди.

— Чого тобі?

На вухо:

— Спитай мене: хоче Юра ще цукерку?

В руках у нього плюшовий ведмедик. Я взяв ведмедика і заричав. Юра злякався. Пояснюю йому.

— Він не страшний?

— Ні. Тільки нібито страшний.

— Нібито страшний? Не сердитий?

Трьох років

Нова няня — старенька жінка, дуже релігійна. Якось прийшли з прогулянки. Мати питає:

— Де ти гуляв, синку?

— Ми гуляли у великому, великому домі. Там Петрівна голенького дядю нюхала.

Няня ойкнула.

— Що ти, Юро, брешеш? Якого я дядю нюхала?

— Еге ж, еге ж! На стінці був дядя голенький намальований; у простиралі. Петрівна підійшла, рукою коло обличчя махає і дядю нюхає... А бабусі все пустували: стануть на коліна і лобом об підлогу. І Петрівна теж. А я не пустував!

— Що ж там ще було?

— Ще два дяді, тільки зовсім, як тьоті, і волосся довге. В дуже гарненьких платтячках. На платтях багато квіток, справжній сад. Ходили, руками махали і все кричали: оо-ооо!

Ішов раз з матір'ю лісом. На галявині табун коней. Стоять і відмахуються головами від мух. Юра спинився, довго дивився.

— Мамо, я думав, самі тільки бабусі моляться, а виявляється, і конячки теж.

В мові його — постійна суміш простонародних слів від няні і найбільш інтелігентських, як «виявляється», — від батьків.

Батькам зовсім не до вподоби, що няня говорить дитині про боженьку. Суворо заборонили.

Юрі дуже сподобався «Крокодил» Чуковського. Запам'ятав з нього багато дзвінких віршів, все знову і знову переглядає малюнки, де подвизається громадянин з огидною крокодилячою мордою, в англійському картатому пальті. Любовно називає його «крокодильчик».

Укладали Юру спати. Він засунув у рот кінчик простирала. Батько строго сказав:

— Не можна в рот брати простирало.

— А що можна брати?

— Хліб, котлету, печення.

— І цукерок.

— Звісно, і цукерок.

Все-таки тримає простирало в роті. І ніякі умовляння батька і матері не допомагають. Тоді батько сказав:

— Ну, я скажу крокодильчику. — Зняв трубку телефону. — Алло! Тутушка, ти? Поклич крокодильчика.

Юра потихеньку витяг простирало з рота і сконфужено почав прислухатись. Батько питав у телефон:

— Крокодильчик, ти? Юра пхає в рот простирало... Не можна? Я йому кажу, що не можна, а він не слухається... Юра, крокодильчик сказав, що не можна простирало пхати в рот.

Юра покійно відповів:

— Я не буду.

Мені було смішно: не догледіли батьки! Вигнали боженьку у двері, а він перекинувся громадянином з крокодилячою мордою, убрався в картате пальто і по телефону почав передавати хлопчикові свої накази.

Питає батька:

— Хто дощ капає?

— Бачив, як губка намокає? Отак і хмарка: намокне, і тоді з неї починає капати дощ.

Пояснення Юрка не задовольнило. Спитав бабусю. Вона довго говорила про випаровування, про охолодження. Юра слухав уважно, шанобливо і нічого не зрозумів. Проте сказав:

— А тато який дурний! Каже: того, що хмарка намокла.

Мати принесла абрикосів. Жадібно почав розпитувати, на чому виріс, хто деревце посадив.

— Хто лазив на деревце його поливати?

Мати сміється:

— Він певен, що треба влізти на дерево і поливати його зверху.

А я заперечую:

— Юра має рацію. Ви, вчені люди, ви знаєте, що вода потрібна саме корінню дерева. А нам з Юрою звідки це знати? Квіти поливають зверху, дощик мочить дерева зверху. Чому ж і абрикос треба поливати не зверху?

У Юри була біла, обстругана палиця, це була його конячка; всі прогулянки він робив верхи на ній. Якось він цією палицею ударив хлопчика з сусідньої дачі. Мати відібрала палицю, поставила її в куток тераси і тиждень не давала Юрі. Потім з напученням повернула.

Через три дні Юра з плачем несе матері на терасу свою палицю.

— Ти що?

— На постав її в куток, а то я хлопчика побити хочу!

Перепадають йому інколи і шльопанці. Погляд на кару не як на відплату, а як на невідворотний наслідок поганого вчинку.

Плачучи, кричить матері з садка у вікно:

— Мамо, візьми мене за ручку, дай шльопки: я хлопчикові погане слово сказав.

— Юра, чому ти так потихеньку йдеш? Стомився?

— Ні, я не стомився, а просто у мене сьогодні ноги тихі.

— Мамо, каша гаряча, прямо мені в серце потрапила.

Віктор Гюго писав: «Майте жаль до руських голівок». У дорослих мало цього жалю. На серйозні запитання дитини, розважаючись, дають дурні відповіді; брешуть для тимчасових цілей.

— Мамо, поїдемо в зоопарк.

— Не можна, дитинко, дощ іде.

— А чому в дощ не можна?

— У дощ пташки і звірі бувають сердиті.

— Кусаются?

— Звісно.

Прояснилось. Поїхали в зоопарк. Юра бігав по доріжках, намагався ловити качок, що перелітали із ставка. Зненацька спинився, боязко пригорнувся до матері.

— Ти чого?

— Дощик пішов.

— Маленький дощик, це нічого.

— Пташка стала кусача.

— Що ти дурниці говориш!

— А дощик пішов.

Мати прикусила губу.

Здоров'як, з дзвінким голосом і бешкетними очима. Мати його — науковий працівник, розумна і талановита, але у неї циклотимія, і губи, коли мовчить, — страждаючі. У Юри теж в губах страждання. І несвідомо, але настійно він охороняє маленьку свою душу від вражень, які могли б її поранити.

Розповідаю йому казку: мама поїхала з Юрою за місто автомобілем. Коли це (страшним голосом) — на дорозі великий слон.

Юра поспішно:

— Він хороший!

— Стоїть, махає хоботом. Машина далі не може їхати, зупинилась...

Юра настійно:

— Він не сердитий!

Мені незрозуміло: для мене в дитинстві,— чим страшніше, тим цікавіше. Але мимоволі підкоряюсь.

— Слон каже: «Не бійтесь мене, а от, я бачу, у вас в машині вільне місце. Покатайте моє слонятко».

Юра радісно кричить:

— Покатаємо! Сідай!

— Поїхали далі із слонятком. Зненацька — тррррррр!!
Машина звалилася в яму...

— І нікого не забила!

— Ну, звісно... Не забила. А тільки яма глибока. Ніяк не можуть вилізти. Коли це бачать, зверху заєць дивиться...

Юра тріумфує.

— І зайчик нас витяг!

— Юра, подумай: зайчик маленький. Як він може витягти?

— А чого ж?

Доводиться зробити так, що зайчик повідомляє про біду слона, тато-слон і мама-слониха прибігають і всіх витягають з ями.

І тепер у нас з Юрою виробилася точна, хоч і не формульована у словах домовореність: в казці все гармонійне, світле, учасники — хороші і не сердиті, і кінець цілком благополучний.

Плакатний рисунок в газеті: по чорному схилу піднімається вгору великий грузовик, а внизу лежить розбитий автомобіль: колеса валяються окремо. Коло машини стоїть чоловік і простягає руку до грузовика.

— Що це таке?

— О! Це дуже цікава історія!.. Їхав угору автомобіль. Раптом злетів у яр. Колеса поламались. Мимо їде грузовик. Чоловік гукає: «Дядьку! дядьку! Візьми мене з собою!» Шофер спинився, узяв його. Приїхали до міста. Чоловік купив нові колеса, поїхав назад, полагодив свою машину і — ууу! Помчав.

Юра слухав з палаючими очима.

— Куди помчав?

— Ну, додому.

— А потім?

— І все.

Оповідання справило на Юру надзвичайне враження.

Дивлячись на картинку, він почав переказувати її сам, потім ще раз примусив мене розповісти, знову переказує.

Підійшла мати.

— Юра, іди сир їсти.

Він нетерпляче відсторонив її, з піднесенням продовжує розповідати:

— А тоді він гукає: «Дядьку, дядьку! Візьми мене з собою!» А колеса на землі, поламані.

Цілий тиждень тільки про це й говорив, показував усім картинку і розповідав. Прийду я,— примушує розповідати мене, а коли кінчу, кожного разу запитує:

— А потім?

Незрозуміло було, чого йому ще треба «потім»? Одного разу я кінчив так:

— Приїхав додому і сів чай пити.

Юра з величезним задоволенням повторив:

— І сів чай пити.

І кілька раз повторив:

— І сів чай пити.

В попередній редакції йому бракувало кінцівки.

Чотирьох років

— Мамо, чому, коли великі заб'ються або упадуть, їм не боляче?

І запитання, запитання, без кінця,— для дорослих смішні і дурні, а на ділі — запитання, які говорять про величезне прагнення осмислити незрозумілі явища життя. Не раз уже, здається, відмічуване, на диво розумне запитання над нічним горшком:

— Мамо, чому з мене завжди ллється у горщик тільки чай, а молоко ніколи не ллється?

— Буває гусениця, а зайка? Хробачок, а верблюд?

— Юра, ну що ти такі питаєш дурниці!

Зразу ж — «дурниці». І зараз же думка, що дитина базикає так, аби тільки базикати. Юра червоніє.

— А як же буває жук-олень, жук-носорог?

Вінкельман зауважує: «В дитинстві ми дивимося на все, що відбувається навколо нас, як на щось незвичайне».

Вірно. В дитинстві ми бачимо життя власними, не упередженими очима і вловлюємо те, чого дорослими зовсім не помічаємо.

Юра спитав:

— Чому дуже швидко посмоктати називається поцілувати?

Я був вражений: як вірно підмічено! Адже правда: поцілувати — це коротко посмоктати. Як ми цього не помічали?

Логіка, що діє за своїми, зовсім відмінними від нашої законами. То так розумно, що дивуєшся, то так безглуздо, що просто не розумієш. Мати сиділа з Юрою у дворі; у дворі — гараж. Машина зібралася їхати. Хлопчаки кинулися чіплятися ззаду. Кинувся був і Юрко. Мати поклікала його. Юрка охоче відійшов і спитав матір:

— Чого, як машина поїде, хлопчикам обов'язково чіплятися ззаду?

Він великий боягуз, але, виконуючи громадянський обов'язок, вважав за потрібне виконувати обов'язки, покладені долею на хлопців.

З дуже серйозними очима Юра мене спитав:

— Коли який-небудь хлопець помре, йому потім роки зараховуються?

Важко проникнути в таємниці дитячої логіки. Тільки після довгих, обережних розпитувань мені пощастило з'ясувати, що тут Юру цікавило. Два роки тому він багато грався з хлопчиком з сусідньої кімнати Васею. Вася його часом бив. Тоді ж він незабаром помер від скарлатини. Недавно Юра про нього згадав. Як же йому тепер уявити собі Васю? Якщо в тих роках, коли він помер, то тепер Юра легко міг би від нього оборонитись. І от — запитання дуже істотне: зараховуються Васі останні два роки?

І ще дивує словотворчість дитини, — не сама по собі, а те, як вона вміє засвоїти дух мови, як творить слова в точній відповідності з законами саме цієї мови.

Юра приймав хінін.

— Гірко тобі було?

— Спершу було гірко, а потім *відгірчилось*.

Гуляє навесні по скверу.

— Дивись, мамо! клен не тільки цвіте, а і листяє.

Корній Чуковський, який так багато зробив у справі дослідження дитячої мови, пише: «Починаючи з двох років, кожна дитина стає на короткий час геніальним філологом, а потім, коли їй минає п'ять-шість років, вона цю геніальність втрачає. Найтонший відтінок кожної граматичної форми вгадує дитина, з нальоту, і коли їй знадобиться створити те чи інше слово, вона вживає саме того суфікса, саме того закінчення, які за найпотаємнішими законами мови необхідні для даного відтінку думки й образу. Страшно подумати, яка сила-силенна граматичних форм сиплеться на її бідолашну голову, а вона, наче нічого не було, орієнтується в усьому цьому хаосі, щохвилини сортуючи за рубриками безладні елементи почутих слів,— і при цьому навіть не помічаючи своєї колосальної роботи! У дорослого лопнув би череп, коли б йому довелося за такий малий час засвоїти ті міриади синтаксичних і морфологічних форм, які, граючись, засвоює дворічний лінгвіст».

Вранці Юра довго з великою цікавістю дивився на п'явок у ставку. А ввечері спитав:

— Звідки до мене язик у рот потрапив? З води, напевне.

Довго і зосереджено дивився, як чорне лоша ссе чорну кобилу.

— А молоко теж чорне?

Мати розбирає фотографії.

— Мамо, чому тут татко і ти, а мене немає?

— Ти тоді ще не народився, дитинко.

Побачив фотографію, на якій сама мати. Побіг з нею у кухню і став пояснити няні:

— Тут сама мама, а я і татко ще не народились.

Спитав батька, що таке крематорій. Батько пояснив. Юра слухав з великим інтересом. Потім сказав з насолодою:

— Коли ви з мамою помрете, вас теж будуть лекти в крематорії.

Батьки засмучені.

Батьки часто смутьяться даремно. Я іноді приношу Юрі цукерків Сидить і з апетитом їсть. Мати питає:

— Ти любиш дядю Вітю?

— Авжеж. Він мені цукерків приніс.

Мати охнула.

— От бачите! Скільки раз я вам говорила: не носіть йому цукерків... Ну, а коли дядя Вітя без цукерків прийде, тоді ти його не любитимеш?

— Тоді не варто.

— Значить, ти його тільки за цукерки любиш?

Юра подумав:

— Ні, ще за щиглика. У нього дуже щиглик гарний, сам у клітку летить, коли хусточкою махнуть.

— А дядя Вітя за що тебе любить?

Ще подумав:

— Ми йому теж цукерків даємо. І ще чаю, печеннячка.

Мати в розпачі. Дивні люди! Вимагають від дитини відповіді, — за що? Як же вона може відповісти: «так, ні за що?» Ну, і підшукує своїм розумом маленьким реальні причини. З того, як він зі мною поводить, як зустрічає, я знаю, почуваю, що це не за цукерки, — та й приношу я йому цукерки не так часто. І мати добре знає, що не за цукерки. Було якось так. Мене чекали. Входжу у під'їзд. Між двома дверима під'їзду — маленька постать стоїть. Тихенько-тихенько.

— Юра, це ти?

Говорю з ним. Він байдуже і ніби знехотя відповідає, дивиться мимо. Я вирішив: мабуть, чекає товариша і йому не до мене. Він узяв мене за руку, разом пішли нагору, в квартиру. І раптом довідаюся від матері: це він мене вийшов зустрічати. Не давав матері спокою, все просився і за півгодини вже вийшов. І півгодини тихенько стояв між дверима, чекаючи на мене. А що значить для дитини на самоті і без діла простояти півгодини! А до цього я уже звик: Юра зовсім не виявляє зовні своїх почуттів.

Через тиждень після події з цукерками приніс я мишоловку, — мати просила дати на час. Юра з цікавістю її розглядав. Мати спитала:

— Ну, дядя Вітя цукерків тобі сьогодні не приніс. Любиш ти його?

— Так. Він нам приніс мишоловку.

— Юрко! Ну, а коли б не приніс?

Юра нетерпляче:

— Все одно б любив.

Мати годує груддю Юрчиного братика. Юра підійшов, але йому заборонено підходити,— у нього підозрівають ангіну. Мати штовхнула його долонею в лоб.

— Тобі ж сказано, щоб не підходив до Борі!

Юра обурився.

— Ти не смієш мене бити!.. Тату, роз'ясни мамі, що вона не сміє мене бити.

— Вона тебе не била, а відштовхнула.

— Ні, побила, побила!

Іноді він починає несамовито кричати, чим дуже лякає сплячого Борю. Матері увірвався терпець, і, вперше,— поставила Юру в куток.

Юра постояв, подумав і сказав:

— В куток ти мене ставити можеш. А тільки... Будь ласка, замкни двері; і таткові нічого не кажи.

Був з своєю матір'ю у тітки в Лосиноостровці. Там дуже бешкетував, почав душити тітчиних дітей. Вони сказали, щоб він більше в Лосиноостровку до них не приїздив. Мати при мені розповідає про його подвиги, щоб його присоромити. Я Юру питаю:

— Тебе, значить, тепер у Лосиноостровку не пускають?

Зовсім спокійно:

— Не пускають.

— Чому?

— Тому що я їх душив.

— Навіщо ж ти їх душив?

З епічним спокоєм:

— Щоб вони були мертві.

Вечеряє. Жваво розмовляє з матір'ю. Ввійшла няня.

— Юра, а ти розповів мамі, що ти сьогодні у сквері робив?

Юра зіщулився, спитав:

— Що?

— «Що!» Забув?.. Накинувся на маленьку дівчинку в колясочці, почав бити, тягати за волосся. Ми його хотіли відправити в міліцію.

Мати з обуренням дивиться на Юру.

— Я не бив, тільки за волосся потягав.

Юра терпіти не може дівчаток і завжди їх кривдить.

— Ну, завтра не буде тобі твоїх іграшок,— ні магніту, ні картинок.

Він почав ревти, скочив, обнімає матір за шию.

— Ні! Не треба! Нічого не роби поганого! Чуєш, мамо? Не роби мені поганого!.. Я просто забув.

— Забув, що не треба дівчинку бити?

— Еге.

— А думав, що треба?.. За що ти її бив?

— Ні за що. Просто забув.

Прийшов до них, питаю:

— Ну, Юра, як живеш?

— Погано.

— Чому так?

Зітхнув.

— Дуже багато пустую.— Помовчав.— А ти як живеш?

— Добре.

— Не пустуєш?!

ЯЛИНКА

Колись вона була багата. Гульвіса-чоловік розтринькав все її майно і помер. Вона з хлопчиком залишилася в злиднях. Оселилась у повітовому місті, ходила до людей прати. Жила в колишньому свинячому хліві,— обмазала його глиною. Чавунна пічка.

Був переддень різдва. Вона побілила всередині хатину, запалила перед образом лампадку. Навколо образа приколола кілька ялинових гілок, до них прикріпила п'ять копієчних воскових свічок, повісила два кримських яблука, три-чотири цукерки в яскравих папірцях. Зараз мав прийти син. Вона запалила свічки.

Сиділа, дивилась, зажурившись, на вбогу ялинку, пригадала багаті ялинки з власного дитинства. А вона ось що тільки може дати своєму хлопчикові. І з очей тихо капали сльози.

Хлопчик повернувся. Він катався зараз на лижах... Втім, які лижі! Дві дощечки з діжки, що розвалилася, з шворочками для ніг, прибитими цвяшками.

Зупинився хлопчик на порозі і охнув.

— Мамусю, ой! До чого ж хороше!

Скинув лижі, заходив по кімнаті, оглядав яскравобілі стіни, гілки з ласощами, вогники лампадки і свічок. І очі блищали яскравіше, ніж свічки. І все повторював:

— Ой мамо! До чого ж хороше!

Надивившись, сів біля матері, сперся на її коліно. Жував яблуко. Зітхнув глибоко і сказав:

— Які ми з тобою, мамусю, щасливі!

ВСЕ ЖИТТЯ ВІДДАЛА

Трамвайний вагон підходив до зупинки. Добре одягнена, огрядна дама сказала вгодованому хлопчикові років п'яти:

— Львочка, нам тут сходити.

Хлопчик скочив і, штовхаючи всіх ліктями, кинувся пробиватись до виходу. Старенька жінка, відсторонила його рукою і сердито сказала:

— Куди ти, хлопчику, лізеш?

Мати з обуренням крикнула:

— Як ви смієте дитину штовхати?!

Високий чоловік заговорив голосно на весь вагон:

— Ви б краще хлопчиськові своєму сказали, як він сміє всім штовхати! Він іде, — скажіть, будь ласка! Всі повинні давати йому дорогу! Він найважливіша персона!.. Виховуйте хуліганів, егоїстів!..

Мати обурено огризалась. Хлопчик з відкритим ротом перелякано дивився на чоловіка.

Вагон зупинився, публіка зійшла. Зійшла і дама з хлопчиком. Раптом він почав несамовито ревити. Мати присіла перед ним навпочіпки, обнімала, цілувала.

— Ну, не плач, хлопчику мій любий! Не плач! Не зважай на нього! Він, напевно, п'яний, не плач!

Вона взяла його на руки. Хлопчик, ридаючи, міцно обхопив її шию. Вона йшла, хитаючись і задихаючись від ваги, і повторювала:

— Ну, не плач, не плач, золотко моє!

Хлопчик затихав і міцно пригортався до матері.

Прийшли додому. Вечеряли. Мати обурено розповідала чоловікові, як образив у трамваї Львовочку якийсь, мабуть, п'яний хуліган. Батько з жалем зітхнув.

— Ех, мене не було! Я б йому відповів!

Вона з гордістю відказала:

— Я йому теж відповідала добре... Ну, що, любий мій хлопчику! Заспокоївся ти?.. Не бери сливу, вона кисла.

Мати поклала сливу назад у вазу. Хлопчик з упертістю в очах взяв її і знову поклав перед собою.

— Ну, дитинко моя, не їж, вона не стигла, розладнаєш собі шуночок... А от, почекай, я тобі сьогодні купила шоколад «Золотий ярлик»... Їж шоколад.

Вона взяла сливу і поклала перед хлопчиком плитку шоколаду. Хлопчик кінцями пальців відсунув шоколад і образено насупився.

— Їж, хлопчику мій, їж! Дай, я тобі розгорну.

Батько сказав прохальним голосом:

— Львовочка, дай мені шматочок шоколаду!

— Е ні, це для Львовочки! Спеціально для Львовочки сьогодні купила. Тобі, татку, не можна, це не для тебе... Ну, що ж ти, дитинко, не їси?

Хлопчик мовчав, капризно насупившись.

— Ти, напевне, ще не заспокоївся?

Хлопчик подумав і відповів:

— Я ще не заспокоївся.

— Ну, заспокоїшся, тоді з'їси, правда?

Хлопчик мовчав і не дивився на шоколад.

Через двадцять років. Ця сама дама, дуже схудла, сиділа на лавочці Гоголівського бульвару. Багато стало срібла у волоссі, багато стало золота в зубах. Вона з розпачем дивилась в одну точку і гірко щось шепотіла.

Важке життя вона прожила. Ще до революції чоловік її помер. Вона власною працею виховала свого хлопчика, в усьому собі відмовляла, після служби давала приватні лекції, переписувала на машинці. Син кінчив втуз інженером-електротехніком, мав посаду з хорошою платнею. І от — вона сиділа, самотня, на лавочці бульвару під снігом, який повільно падав, і гірко шепотіла:

— Я, я йому все життя віддала!

Вони з сином займали простору кімнату в Нацокінському провулку. Син надумав женитись. Сьогодні вона одер-

жала повістку з запрошенням з'явитися як відповідачці у суд: син подав заяву про виселення її з кімнати. Вже чотири роки тому, коли вони одержали цю кімнату, Львовочка передбачливо вписав матір проживаючою «тимчасово». Це найбільше її вразило: значить, тоді вже він на всякий випадок розв'язував собі руки...

— А я йому все життя віддала!..

Сніг пухнастим шаром все густіше вкривав її голову, плечі і коліна. Вона сиділа нерухомо, гірко ворушачи губами. Проклинала долю, в яку не вірила, винуватила бога, в якого напіввірила. Не винуватила тільки себе, що все життя віддала на виховання холодного егоїста, навченого нею думати тільки про себе.

ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ

Таня — дівчина з двома косами і з рішучою ходою — завідувала театральною студією при районному будинку художньої самодіяльності дітей. Вона не мала на меті виявляти серед дітей акторські таланти; призначення студії вона бачила в тому, щоб виховувати їх у дусі товарищескості, строгого ставлення до виконуваної справи і культурності в усьому. При розподілі ролей, наприклад, вона керувалася не тим, що таку-то роль найкраще виконає такий-то, а тим, що така-то роль матиме найбільш благотворний вплив на такого-то. І розбещеному, розхлябаному хлопцеві вона давала роль коректної людини, що тримає себе в узді. Негарна, замкнена дівчина, що плаче ночами, грала у неї роль щасливо люблячої дівчини, яка радісно переживає всю поезію і щастя кохання. Під час громадських показів начальству інші студійні колективи перевершували Танин колектив талановитістю і злагожденістю виконання, але жоден інший студійний гурток не міг навіть в якійсь мірі зрівнятися з Таниним гуртком у дружній згуртованості колективу й благородстві громадсько-моральної атмосфери в ньому.

Танині хлопці і дівчата, студійці, пишалися тим, що не курять, не п'ють, не фліртують і не лаються, виділялися своїм культурним ставленням до всього, в громадській роботі йшли попереду всіх інших. Хлопці і дівчата, які скінчили школу і давно були у вузах, допомагали Тані в постановках і підтримували наступність студійної атмосфери.

Була міцна і дружна товариська сім'я, і вона робила чудеса з тими новачками, які вступили до неї.

Якось до Тані зайшла її сусідка по кімнаті і попросила прийняти в її гурток одного хлопця. Років йому дванадцять, надзвичайно талановитий музикант, учиться в музичному технікумі, живе в гуртожитку технікуму. Імпровізує на роялі цілими годинами, всі не наслухаються. І хлопчик цей гине від туги. Мати, породивши, підкинула його в дитячий будинок. І все своє коротеньке життя він перекочовував з одного дитбудинку в другий. Виріс без батьків, без материнської ласки. Коли інших дітей викликають у приймальню для побачення з батьками, хлопчик з розпачем говорить:

— У всіх є батько і мати, а у мене хоч би дядько який!

Таня прийняла його у свій гурток. Він був рудий, весь у ластовинні, дуже худий, маленький і негарний, з водянисто-блакитними очима. Звали Петькою. Походив він у Танин гурток, але через три-чотири рази раптом перестав. Таня послала двох дівчат-студійок довідатись, що з ним. Виявилось ось що. Хлопці з гуртожитку прибігли до Петьки і повідомили, що прийшла його мати, дожидає у приймальні. Петька вихором помчав туди. Нікого не було. Почувся дружний регіт. Це хлопці — жорстокий народ! — пожартували з Петьки. Він тут же у приймальні розридався і плакав довго. Після цього різко змінився. Був млявий, мало їв і спав, уроки готував погано. І зовсім покинув грати на роялі для себе.

Послані дівчата умовили Петьку знову ходити в гурток. А в його відсутність Таня збрала гурток, розповіла, що сталося з Петькою, і почали вони думати, як прийти йому на допомогу. Таня запропонувала для початку відсвяткувати день народження Петьки. Він і сам не знав не тільки дня, але навіть року свого народження. Призначили умовно 10 квітня. І почали готуватись. Всі дівчата й хлопці запалились, — як дорослі, так і малята, — і гаряче взялися за підготовку свята.

Настало 10 квітня. Маленький зал студії був прикрашений яскравими паперовими стрічками, на лампочках червоні абажури. У глибині залу, біля стіни, стояло спеціально для Петьки велике крісло, перевите червоними і білими стрічками. Нічого не розуміючи, Петька уже годину сидів замкнений в маленькій кімнаті коло роздягальні.

Двоє старших хлопців, вузівців, увійшли до нього і пові-

домили, що студія святкує сьогодні день його народження. Посадили на переплетені руки і понесли у зал. Забили барабани, засурмили ріжки. Всі члени студії — молодь, хлопчики і дівчатка — стояли двома шеренгами від входу до Петьчиного крісла, між цими шеренгами хлопці й понесли Петьку. Він сидів, розгублений, здивований і щасливий, одна штанина закотилась і відкривала рудий черевик.

Посадили Петьку в крісло. Всі вишикувалися перед ним і хором, в один голос, прокричали:

— Дорогий наш товаришу Петю, поздоровляємо тебе з днем твого народження!

Петька поглядав спідлоба по сторонах, збентежено сміявся і не знав, що сказати.

Йому почали підносити подарунки. Стопку нотного паперу. Петька захлинувся від захвату.

— Ух! Добре як!

Потім — другий том сонат Бетховена в пошарпаній оправі.

— Ох! А це — і ще краще! Матінко моя, що ж це? Портрет Баха.

Петька в захопленні закричав:

— Він!.. Він самий! Он як!

Бах був його улюблений композитор.

Всі подарунки склали на столик. Петьку посадили за стіл, де було приготовлене угощення (складчина дітей).

Таня сказала:

— Ну, Петю, ми в тебе тут гості, а ти — господар. Ча-стуй нас, запроси до столу.

Петька підвівся, почав швидко дихати і голосно сказав:

— Панове, прошу вас до ідальні, закусити!

Це він пригадав, що у Діккенса хтось так запрошує своїх гостей до столу. Дружний регіт.

Пили чай, їли цукерки, яблука і мандарини. Підвелася дівчинка-підліток і прочитала для Петьки вірші. В них говорилося, що раніше Петька жив самотній і нікого у нього не було, а тепер у нього є сім'я, яка його любить і яку він повинен полюбити. Почали піднімати склянки з ситро і грушевою водою за Петьку, за дружне товариське життя. Петька жадібно слухав і широко усміхався.

Встала Таня, підняла склянку і сказала:

— Любимий мій! Ти тепер ввійшов у нашу сім'ю. Але знай, що ми тебе будемо не тільки вітати й голубити. Ми будемо строго вимагати з тебе, щоб ти добре працював, не

ледарював, щоб був хорошим товаришем, щоб не здумав курити. В усьому ти відповідатимеш перед нами.

Танині слова особливо вразили і обрадували Петьку. Досі у нього вистачало сил стримувати себе, але тут він зненацька зарідав. Сльози бігли по його обличчю, він дивився Тані у вічі і повторював, радісно схлипуючи:

— Так... Так... Все буде в порядку!.. Та-ак!

З завтрашнього дня Петька знов почав цілими годинами грати й імпровізувати на роялі.

VIII

ОПОВІДАННЯ ПРО ТВАРИН

* * *

Є вчені біологи-педанти, типові гетевські Вагнери. Вони називають себе дарвіністами, але, коли мова зайде про душевну і розумову діяльність тварин, суворо насуплюють брови і пересторожливо нагадують, що не можна приписувати тваринам наших почуттів і думок, що у них це тільки інстинкти, умовні рефлекси. От, наприклад, німецький біолог А. Беете. Він рішуче твердить, що тварини — прості «рефлексні машини». Вони нічого не переживають, нічим не смутяться, нічому не радіють, не здатні ні до яких висновків. Дарвін ввів людину у величезну споріднену сім'ю тварин, показав, що немає одвічної, якісної різниці між людиною і твариною, що всі людські властивості шляхом тривалої еволюції розвинулися з властивостей, притаманних тваринам. Для нас можлива тільки точка зору, яку, наприклад, висловлює Гекслі: «Велике вчення про безперервність не дозволяє нам припустити, щоб що-небудь могло з'явитись у природі несподівано і без попередників, без поступового переходу. Незаперечно, що у нижчих хребетних тварин є, хоч і в менш розвиненому вигляді, та частина мозку, яку ми маємо всі підстави у себе самих вважати органом свідомості. Тому мені здається дуже ймовірним, що нижчі тварини переживають у більш або менш виразній формі ті самі почуття, які переживаємо і ми».

Ні одна жива людина, яка хоч трохи мала справу з тваринами, не погодиться, звичайно, з педантичною безокістю

вчених, подібних до Беете. Надто така людина почуває живу «душу» тварини. Тим менше може погодитись художник. Почитайте Льва Толстого, як він завжди в захопленні повторює про коня або собаку: «Тільки що не говорите!» Почитайте Пришвіна.

В цьому розділі «Невигаданих оповідань» у мене тільки жменька оповідань найсуворішої, перевіреної невигаданості з величезних покладів спостережень, якими могли б поділитися сотні тисяч людей, що люблять природу і тварин.

1

Якщо уважно приглядатись навколо,— доводиться дивуватись на кожному кроці. Ввійшов у під'їзд нашого будинку, піднімаюсь до себе по сходах. Мені назустріч сірий кіт з сусідньої квартири. Я його іноді підгодовую. Нявчить, поглядає на мене і біжить униз. Зупиниться, погляне і біжить вниз далі. Я пішов слідом. Він підбіг до дверей, що ведуть у двір, дивиться на мене, нявчить. Я відчинив двері, і він вибіг. Кіт цілком виразно *просив* мене випустити його надвір. Який дикий звір знає *просьбу*? Може взяти — бере. Не може — кориться. Але щоб звернутись до живої істоти і чекати, що вона без ніякої для себе користі зробить щось звіру потрібне,— це йому не може спастись на думку.

Взагалі людина серед звірів — істота зовсім особлива. Спілкування з нею звірів (так званих свійських тварин) створює у них навикі зовсім особливі, які неможливі при спілкуванні ні з якими іншими тваринами. На свійських тваринах можна ясно спостерігати пробудження і зростаючий розвиток такої розумової і душевної діяльності, яка ріднить їх з людиною і абсолютно чужа диким звірам.

2

У нас в Тулі була кішка. Димчасто-сіра. З гострою мордою,— найпевніша ознака, що добре ловить мишей; з круглою мордочкою,— такі кішки більше для того, щоб лащитись до людей і муркотіти. Кішка ця ловила мишей з надзвичайною майстерністю. І ніколи їх не їла. І зовсім людському знала, що, впіймавши мишу, зробила щось, варте похвали. Вона з'являлася з мишею в зубах і, якимось особ-

ливо, заклично муркотячи, терлась об мамині ноги. Вже з цього тріумфуючого, голосного муркотіння ми всі довідувались, що вона впіймала мишу. Мама схвально гладила кішку по голові; кішка ще і ще тикала голову під її руку, щоб ще раз погладити. Потім обходила всіх нас, і кожен повинен був її погладити і похвалити. Потім вона душила мишу, кидала і байдуже ішла геть.

3

На околиці Боржома по схилу гори густо туляться будинки грузинського типу, з критою галереєю вздовж фасаду, на яку виходять двері кожної з кімнат. Був голод. На вузькому дворіку перед домом лежав люто-голодний, довгоногий чорний пес. Він раз у раз чухався, бо його заїли блохи, і ласкаво махав хвостом кожному, хто приходив у двір, сподіваючись одержати що-небудь поїсти. Ів він і людський кал, і шкурочки з помідорів, і недогризки яблук. Звали його Тузик.

На галереї нижнього поверху жила кішка з трьома котенятами. Коли господарі давали їй що-небудь поїсти, Тузик страшенно обурювався, гавкав і плигав під самі бильця. Кішка, поївши, сідала на бильця. Тузик озлоблено кидався вгору на неї. Кішка жмурилася й удавала, що його не помічає, а коли морда пса опинялася вже надто близько, давала йому лапами кілька ляпасів. Коли господарів на терасі не було, а дверці на двір не були зачинені, Тузик вривався на терасу і жадібно поїдав усе, що було в котячій мисці. Кішка сиділа біля самої його морди і засмучено дивилась. Виходив хто-небудь з господарів.

— Тузик, це що таке?! Геть!

Пес мерщій тікав, а кішка кидалася слідом і біла його лапами по заду.

Якось уранці пес впевнено, не боячись господарів, зішов на галерейку і поклав на підлогу дохле котеня. Котеня було чуже. Поклав і діловито пішов. Господар, сміючись, викинув котеня на двір. Тузик уважно подивився на господаря, підійшов до котеняти і з апетитом з'їв.

От. Не з'їв зразу, як знайшов. Побачив — і зробив висновок: отакі неприємні звірі живуть он на тій галерейці; напевне, і цей звідти; треба віднести туди. Охоче зразу з'їв би, але за обов'язок свій вважав віднести.

У Тбілісі, зимою 1943 року. Перед «хлібною точкою» стояли біля вантажної машини відкриті ящики з привезеним хлібом. Возії вносили їх у магазин. А біля стіни стояв страшенно худий, кудлатий пес,— всі кістки можна було виразно бачити, начебто на них нічого вже не було, крім шкіри. Здавалось, він здохне з голоду не більш, як через годину-дві. Пес сумно стояв і пильно дивився на хліб у відкритих ящиках. Але в очах його було написано:

н е м о ж н а !

Возії заходили з хлібом у магазин, можна було без великого ризику схопити хліб і втекти. Але тут був не страх перед покаранням, перед побоями. Що всі побої перед голодом! Тут у пса був не страх перед покаранням, було щось, сильніше і більш владне, ніж навіть голод, щось, зовсім незрозуміле для дикого звіра і виховане в собаці людиною,— почуття обов'язку:

н е м о ж н а !

Ми мчали автомобілем по Сокольничеській просіці. Попереду чимдуж біг молодий доберман-пінчер. Було таке враження, що він відстав від хазяїна і наздоганяє його.

Але раптом пес зупинився, почекав нашу машину, порівнявся з нею, глянув на нас молодими, сповненими чекання очима, коротко гавкнув і стрілою подався вперед. І на бігу оглядався,— хто кого? Але шофер був солідний, міряться з собакою не схотів, і він далеко нас випередив. Так тричі він робив, до самого Яузького мосту. Підбігав до машини, вирівнювався і тоді мчав уперед. Найдивнішою була та сумлінність, з якою пес влаштовував старт: біг якийсь час точно врівень з машиною, потім давав гавканням сигнал — і мчав уперед.

Через три години ми їхали назад. Назустріч нам мчав грузовик, а поруч з ним, висунувши язик, біг наввипередки невтомний наш доберман.

Надзвичайно кумедна собачка породи малорослих кудлатих пінчерів. Потворна вона була неймовірно. Довга, кошлата шерсть, сплутана, як повсть, від очей волосся розходиться промінням, очі, наче у сови. Смішний якийсь чорт. Прекрасно ловила пацюків.

Мені навіть ніяково писати, до чого вона була розумна. Ніхто не повірить. Сама потворна, дуже любила все красиве. Коли молода дівчина в сім'ї одягала білу сукню з червоним поясом, собачка сідала на задні лапи і годинами милувалася нею. Сидить і дивиться. Любила і сама покрасуватись. І це було найкумедніше. На кошлату шерсть на лобі прив'язували їй яскравочервоний бантик. Вона прожогом бігла до трюмо,— так, так! кидалась до дзеркала! — оглядала себе, потім сідала на підвіконня відчиненого вікна (жили вони в нижньому поверсі) і гордовито сиділа, виставляючи себе напоказ прохожим. Прохожі оглядалися на цю пику, багато хто спинявся і реготав. А вона велично сиділа, горда загальною увагою.

7

Біля рогу моєї дачі стояла діжка, повна води. Поряд куц бузини. На бузині сиділи рядком два молоді горобчики,— зовсім ще молоді, з пушком, що проглядав крізь пір'я, з яскравожовтими пазухами по краях дзьобів. Один жваво і впевнено перепурхнув на край діжки і почав пити. Пив — і все поглядав на другого, і перегукувався з ним дзвінкою своєю мовою. Другий — трошки менший — з серйозним виглядом сидів на гілці і боязко косився на діжку. А пити, видно, хотілося,— дзьоб був роззявлений від спеки.

І раптом я ясно побачив: той, перший,— він уже давно напився і просто прикладом своїм підбадьорює другого, показує, що нічого тут немає страшного. Він раз у раз плигав по краю діжки, опускав дзьоб, захоплював воду і зразу ж випускав її з дзьоба, і поглядав на брата, і кликав його. Братик на гілці зважився, злетів до діжки. Але тільки-но торкнувся лапками вогкого, позеленілого краю,— і відразу ж злякано пурхнув назад на бузину. А той знову став його звати.

І добився, кінець кінцем. Братік перелетів на діжку, невпевнено сів, весь час тріпочучи крильцями, і напився. Обидва полетіли.

8

В березні місяці 1911 року я їхав пароплавом з Єгипту у Грецію. І незвичайна картина була на пароплаві: на кормі, заваленій товарами, сиділа безліч найрізноманітніших перелітних пташок. Вони кружляли в повітрі, пурхали над хвилями і знову сідали на корму, дзьобали крізь очеретяні решітки пакувальних ящиків пунцові єгипетські помідори. На ніч пташки влаштувалися спати на щоглах, реях і бушприті нашого пароплава. Матроси дуже люблять цих пташок і не дозволяють пасажирам їх кривдити. Я розпитував матросів про пташок. Навесні їх можна бачити тільки на суднах, що йдуть на північ, восени — на суднах, що йдуть на південь. Ви догадуєтесь? Який тут міг бути інстинкт? Птахи якось відчули, якимсь способом зрозуміли: навіщо їм витрачати сили на важкий переліт через море, коли можна з чудовим комфортом перепливти море на пароплаві? Коли-небудь, може, виробиться і інстинкт.

9

Часто я стою на вулиці і з інтересом спостерігаю собаку, що біжить повз мене. Вона весь час обнюхує на ходу каміння, тумби, стіни. Нараз зупиниться біля тумби, яка її зацікавила, обнюхує її довго і старанно, потім біжить далі. І весь час носом у каміння бруку, і весь час нюшить. Звичайно, це так: для собаки нюх — те саме, що для нас зір. Я гуляю — і дивлюсь. Вона гуляє — і нюшить.

А зір у собак поганий і неспостережливий. У мене на дачі в Коктебелі щуценья наше Бобка одного разу притягло в садок вонюче крило дохлої галки, з великою насолодою гризло його і тягало з місця на місце. Я сказав племінниці Алі, щоб вона чимсь забавила Бобку, і тут же, за п'ять кроків від нього, мало не в нього перед очима, закопав крило у землю. Бобка вернувся, — крила немає. Він нічого не помітив. Не помітив, як я взяв на лопату крило, як закопував у землю, не звернув уваги на свіжу купу землі. Крило для нього зникло. Він бігав і даремно нюшив. Проте че-

рез дві години крило знову було в зубах у Бобки: він все-таки винюшив його крізь землю і відкопав.

Давно колись був у нас в Зибині пойнтер Гетман. Нюх у нього був надзвичайний: дадуть понюхати коробку сірників, виведуть з кімнати, коробку сховають в шухляду комода, під білизну, і шухляду засунуть. Впустять,— він ретельно все обнюхає і зупиниться перед тією шухлядою комода, де заховані сірники. І от якось ідемо ми на лижах по саду. Попереду — грізно-перелякане гавкання Гетмана. Стоїть за п'ять кроків від невеликого пенька і гавкає: зарослий чорним мохом кошлатий осиковий пеньок в розталій від лютого сонця сніговій воронці.

— Гетман! Чого ти? От дурень!

Я вдарив палицею по пеньку. Гетман підбіг, схвильовано обнюхав пеньок,— байдуже відвернувся і побіг далі.

10

З Бобкою в Коктебелі був ще такий випадок. У нього вискочив великий нарив на лапі. Племянниця моя Аля попросила свого батька, лікаря, розрізати нарив. Вона тримала на колінах Бобку, поклавши руку йому на голову. Батько в безстрашним обличчям різав, а Аля сиділа з стражданням в обличчі. Коли Бобці було вже дуже боляче, він починав скавучати, намагався висмикнути лапу і запитально поглядав на Алю. Аля гладила його по голові і заспокійливо говорила:

— Ну, Бобочка, потерпи! Зараз не буде боляче!

І Бобка покірно терпів і вже не намагався вирвати лапу. І витерпів всю операцію.

11

Йшов увечері по Денежному провулку. Пролетів автомобіль. З-під коліс несамовитий вереск, і на бруці швидко закрутився білий клубок. Невеликий фокс надсадно скавучав і крутився,— крутився кульгавою, незграбною дзигною. Звідусіль настороженим гавканням відгукнулись собаки.

Фокс, дивно зігнувшись, з голосним скавучанням побіг по вулиці. З грізним гарчанням на нього налетів чорний собака і хотів укусити в спину. Фокси одчайдушно хоробрі.

Він повернувся, загрозово клацнув зубами на чорного собаку. Той відстав. А він побіг далі мовчки... Еге ж, брат, якщо погано тобі,— мовчи!

Це підла собача звичка: коли скавучить собака, коли її гризуть інші собаки,— намагатись і самій її вкусити, поспішити на допомогу сильним проти слабій.

Але іноді доводиться спостерігати і надзвичайне собаче благородство у відношенні до слабих. У нашої моськи Бели, про яку я далі розповім, був у молодості брат, Нарзан, задержуватий і самовпевнений, з породи криловських мосьок. На дворі ж у тульському нашому домі був цепний пес — кудлатий, білий, величини неймовірної. Звали його Дворняк. На ніч його спускали з цепу, він вільно бігав по дворі і по саду і гучним своїм гавканням повинен був страхати злодіїв.

От якось увечері двірник спустив Дворняка з цепу раніше, ніж звичайно. Він вбіг у сад. Махаючи хвостом, підбіг до нас. Раптом на нього з грізним гавканням кинувся дурний Нарзан, прямо кинувся до нього, мало не в бійку. Дворняк рывкнув і вмить підім'яв під себе Нарзана. Ми завмерли: кінець Нарзану! Завмер від жаху і сам Нарзан, притиснутий спиною до землі могутніми лапами Дворняка. А Дворняк, вищиривши над Нарзаном жахливу пащу, потримав його з хвилину під своїми лапами і, не торкнувши зубом, відпустив. Знай, мовляв, надалі, на кого кидатись, а я об тебе бруднитись не хочу.

12

Моська, сестра цього Нарзана. Маленька, жирна, з задишкою, пукатими очима, як у жаби. Але по-людському добра і на диво розумна. Звали її Бела. Іноді прямо здавалось, що в неї людська душа. Якось заговорили ми про те, що Бела дуже стара, що слід було б її отруїти. Сестра Ліза, підліток-гімназистка, якнайсерйозніше злякано зауважила нам:

— Панове, говоріть по-німецькому, а то Бела все зрозуміє!

Сестричку Аню хтось образив, вона не пішла обідати, лежала у себе на ліжку і плакала. Бела крутилася коло обідаючих, скавучала, махала хвостом і дивилась благальними очима. Всіх це дуже здивувало: Бела ніколи не просила за

столом, вона знала, що їй їсти належить після обіду. Вирішили, що вона проголодалась, дали курячу кісточку. Бела побігла до плачучої Ані і обережно поклала їй кісточку на подушку.

13

В такому ж роді. До Ялти на осінь приїхала дівчина, хвора на туберкульоз. Дули сильні вітри. Вона застудилася. Почалося кровохаркання. Півтора тижня лежала, не встаючи, зовсім самотня.

Ввійшла до неї провідати її господиня. Коли вона виходила, у двері прослизнула хазяйська собака; хвора часто її годувала. Перестрибнула через табуретку, кинулася до хворої, поклала їй морду на груди. Дівчина пригорнула її голову, голубила і гірко плакала. Собака уважно подивилась на неї і побігла. За хвилину появилася з плюшкою в зубах і поклала дівчині на груди,— потягла у хазяїв.

Собака була самка, але дітей у неї не було. Вона відшукувала безпритульних цуценят та котенят і носила їм їжу.

ІХ

ЯК ВІН МЕНЕ ЗДИВУВАВ

Я довго прожив на світі. Мені довелося бачити багато людей. Чим більше я живу, тим більше переконуюсь: як багато існує на світі цікавих людей, яких ніхто не помічає! Той — однією стороною, другий — іншою; у третього, може, маленька тільки рисочка, але зовсім своя. Ми помічаємо і згадуємо це більше тоді, коли людина помре. Дивно, як смерть навчає нас переоцінювати людину! Згадуєш, як ставився до неї за життя, — чому я тоді так мало цінував те, чим була вона хороша?

От пригадую зараз одного інженера. Він умер. Працював у Москві на заводі. Огрядний, з невеликим черевцем. Трикутник рудуватого волосся під носом. Був добродушний, але мало розвинений і мало обдарований. На службі ним не дорожили. Найбільше любив анекдоти і старанно записував їх дитячим почерком у товстий оправлений зошит. Любив і розповідати їх, але розповідав погано, і траплялося, що забував таку подробицю, в якій була вся сіль анекдота. Тоді він соромився і, усміхаючись спідлоба, признавався під загальний регіт: «У Мишки фокус пропав!»

Для мене він був уособленням безнадійної банальності і нецікавості. Звали його Хома Іванович.

І раптом він мене здивував. Раз, потім другий.

Був він холостий. Жив він в одній квартирі з одруженим старшим братом, лікарем-невропатологом, і з заміжною сестрою — геологом. Жили вони дружною сім'єю. Харчувалися разом. Господарство вела дружина старшого

брата, спільна мама. Всі її і звали «мама Ліза». Я любив бувати в них.

Один час став я помічати, що іноді Хома Іванович після веселого анекдота раптом перестане сміятись, підніме брови і нерухомо дивиться перед себе; потім струсне головою і знову оживиться.

Був вечір суботи,— найзатишніший час: завтра спи, скільки хочеш, цілий день вільний, на душі легко. У них в сім'ї було заведено: на суботу і неділю вкручувати над обіднім столом лампочку у двісті ват; було світло, як у сонячний день, і на душі ставало ще веселіше.

От у такий затишний суботній вечір, коли всі вже сиділи за вечерею, ввійшов Хома Іванович і урочисто поставив на стіл дві пляшки токайського, виноград і великий кошик з кондитерським печенням.

— Що це значить?

— Дістав посаду.

— А ти її втрачав?

Хома Іванович посміхнувся.

— Сім місяців був без роботи. Скоротили.

Всі охнули.

— Як же ми нічого не знали?!

— А навіщо вам було знати? Допомогти ви мені нічим не могли. Навіщо було вас смутити?

Мама Ліза обурено сплеснула руками.

— «Смутити»! Просто обурливо! Як можна було таку річ приховувати?! Тобі ж було дуже важко!

— Звісно. Тому і мовчав.

— Легше було б, якби з нами поділився!

Старший брат, лікар, сказав, суворо покашлюючи:

— Та, нарешті, просто з матеріального боку. Ми могли б тобі допомогти. Як ти ці сім місяців прожив?

— У мене були невеликі заощадження. Потім,— продав нові брюки.

Справжнім вихором уже знялось обурення. Сестра-геолог закричала:

— Тож то я помітила, що він в цю зиму перестав ходити до театру! Санкюлот нещасний! Потвора моя чарівна!

Лікар сердито заперечив:

— Що там чарівного! Безглуздо, більш нічого!

Хома Іванович посміювався і повторював:

— Лишаюсь при своїй думці. Нічого обтяжувати людей своїм горем, коли допомогти вони не можуть.

Іншим разом Хома Іванович здивував мене великою природністю, абсолютною логічністю і водночас цілковитою психологічною неймовірністю одного свого вчинку.

Одержав Хома Іванович відпустку і вирішив полетіти літаком у Київ, до другого їхнього брата. Це було всередині двадцятих років, літання було ще справою новою, мало хто на це зважувався, і на кожного, кому довелося полетіти, дивилися немовби як на героя.

На аеродромі треба було бути на п'яту годину ранку. Мама Ліза о-пів на четверту підняла Хому Івановича, напоїла кофе і, дуже за нього хвилюючись, вирядила в дорогу.

Він повернувся додому того ж дня на обід. В чому річ? Хома Іванович неохоче відповів:

— Політ відкладено на завтра.

Другого дня він полетів. З Києва від нього одержали листівку з повідомленням, що прилетів він благополучно. Місяць прогостював у брата, потім повернувся.

В затишній вечірній час суботи, коли яскраво світила над столом лампочка у двісті ват, Хома Іванович за вечерею раптом заявив урочисто:

— Ну, товариші мої любі, скажу вам тепер правду. Адже в перший день я теж літав, пролетів півдороги, і літак наш зазнав у дорозі страхотливої катастрофи.

Знову всі охнули. Хома Іванович задоволено посміювався. Любив він дивувати.

Виявилось таке: літак вилетів вчасно, але під Брянськом втратив управління, врізався в болото і перевернувся. Пілота й одного пасажира було вбито, другому переломило ноги, а Хома Іванович лишився цілим,— завдяки тому, що він один виконав правило, вивішене в кабіні літака: пристебнувся ременем до сидіння. Коли літак перевернувся, Хома Іванович повиснув на ремені сторч головою і не розбився. Адміністрація оплатила йому залізничний квиток назад до Москви і запропонувала на вибір: або летіти завтра, або одержати назад сплачені гроші.

Хома Іванович розповідав:

— Я вибрав перше...

Всі ще дужче охнули. Сестра-геолог кричала, сміючись:

— Люди добрі, гляньте на цю людину! Та це ж явно божевільний! Божевільний цілком явно! Отакої зазнати катастрофи — і завтра спокійнісінько летіти знову!

— Авжеж!.. Я так зміркував: катастрофи — не таке вже

часте явище. Отже, неймовірно, щоб вони могли статися два дні вряд. Значить, найбезпечніше летіти саме на другий день. Персонал підтягнеться, уважніше огляне машину...

— Так воно, так... А все-таки... Як же це?

Атож, в тім-то і річ: як же це? Цілком природно і логічно: найважче сподіватися двох катастроф підряд. Проте, тільки що врятувавшись від смерті, під враженням закритавлених трупів і стогону людей з перебитими ногами, знову довіритись незнайомому способу пересування,— для цього потрібна була достатня доза душевної своєрідності.

ΣΥΤΗΜΙΑΥ

Глумлива доля з'єднала одне з одним найщасливішу людину з найбільш нещасною.

Леонід Олександрович Ахмаров був надзвичайно талановитий інженер-будівельник, один з кращих радянських архітекторів. Кожна його будова викликала шум і розмови. Вона була оригінальна, ні на що попереднє не схожа і полонила красою, жадібною любов'ю до життя і мужністю духу. На душі ставало ясніше, коли дивилась людина на благородні лінії його будинків, на серйозну, чисто еллінську радісність їх, ускладнену сучасною тонкістю і складністю. Леонід Олександрович багато заробляв. Був вродливий, молодий, здоровий. Прекрасний тенісист і ковзаняр. У всьому йому щастило.

Дружина його Люся була скупченням безлічі хвороб і безлічі нещасть. Зоря її життя була яскрава і багатонадійна. Студенткою університету вона була прийнята у студію Станіславського, там всі носили її на руках. Станіславський скрізь говорив з торжеством, що появилася в Радянському Союзі першокласна трагічна актриса з величезним темпераментом. І раптом все обірвалось. У Люсі відкрився туберкульоз кишок. Рухнули надії на артистичну дорогу. У неї багато було і ще хвороб. Природжене звуження аорти. Мігрені, від яких розривався мозок і які доводили мало не до божевілля. Скільки вона проковтнула пірамідону, фенацетину, кофеїну! І тільки незадовго до смерті з'ясувалося, що мігрені викликались прихованою малярією, не розгаданою лікарями. Мало не весь час Люся проводила в ліжку. А була при цьому сповнена величезної

енергії, яка не мала застосування. Знемагала від пристрасної жадоби материнства, але лікарі заборонили мати дітей. Обое вони сильно і міцно любили одне одного.

Машина м'яко котилася по гудронованому шосе дачного селища. Леонід Олександрович повертався з Москви після денного диспуту в Політехнічному музеї про його останню будову — Всесоюзний Палац фізкультури. Нападали, захищали, але в тому сходилися всі, — що це буде один з найкращих будинків Москви, що він, можливо, навіть знаменує народження в архітектурі нового, радянського стилю. Потім був банкет. В голові паморочилося від шампанського і похвал. Дуби і сосни просіки чорніли високою стіною, закриваючи вечірнє сонце. Як завжди після тимчасової відсутності, все навколо було по-новому любим, несподівано значним.

Машина в'їхала у ворота дачі. В саду, біля куща квітучої жимолості, лежала в гамаку Люся і дивилася, як заходило сонце. Обличчя в неї було бліде і змучене. Вона поволі перевела очі на чоловіка, який входив у сад, і стрепенулася.

— Ну, іди мерщій, розповідай!

Розпитувала про всі подробиці диспуту, жадібно дивлячись величезними чорними очима, розпитувала серйозно і вимогливо. Леонід Олександрович сидів біля гамака на березовому пеньку, розповідав, а на душі було гірко: в якому він живе цікавому, яскравому житті, а вона тут мляво животіє в самоті і безперервних стражданнях.

Скінчив розповідати, припав головою їй до плеча.

— У тебе дуже змучене обличчя. Погано тобі?

Вона нетерпляче повела плечима.

— Це зовсім не має значення! — І пожвавішала. — Знаєш, я оце лежала і дивилась он туди. Берези стоять величезні, тихі-тихі. Зелень під сонцем така яскрава, зелена до неймовірності! І неначе все завмерло в побожності. Як хороше! Яка краса! — повторювала вона в захваті. — І повітря яке, вдихни на повні груди. Ой, Льоню, як у нас тут хороше! І... ой-ой! Дивись-но, Генна Павлівна йде заганяти мене додому!

По дорозці йшла, сіпаючи головою, худенька бабуся і лукаво посміхалась.

— Людмила Олександрівно, сонце сідає, треба додому.

— Та вже бачу, ідете труїти мені життя!.. Ох, Льоню, яка це отруйниця життя, коли б ти тільки знав!.. Ну, що ж робити! Треба йти.

Ганна Павлівна збентежено усміхалась, і шкіра на тім її просвічувала крізь сивувате, дуже рідке волосся.

Пішли до будинку. У квітнику надвечір сильніше пахло левкоями і резедою. На заскленій терасі кипів самовар. Ганна Павлівна сіла до нього.

Леонід Олександрович сказав нерішуче:

— У філармонії оголошено концерт. П'ята симфонія Шостаковича. Взяти і для тебе квиток?

— Ще питаєш? Звичайно!

— Люсю, адже після цього знову на кілька днів придуть твої жахливі мігрені.

— І через це відмовлятишся! Яке безглуздя! Дуже прошу тебе не опікати мене. Обов'язково візьми.

Він знизав плечима і сказав покірно:

— Добре.

З гомоном і сміхом зійшла на терасу молодь: комсомолец-вузівець Борис, брат Леоніда Олександровича, і дві племінниці Люсині,— сіроока реготуха Іра і чорноброва Валя з насмішкуватими очима. Усі були в тенісних костюмах, з ракетками.

Перебиваючи одне одного, почали розповідати: приїздив у гості до Купріянова чемпіон з теніса, славнозвісний Кидалов. Борка грав з ним сингль, звичайно програв, однак узяв два геми. Он який Борка наш! Все-таки два на шість!

Борис сказав братові:

— Кидалов багато чув про тебе і дуже шкодував, що не застав сьогодні. Наступної неділі знов буде тут і був би радий позмагатися з тобою.

— З охотою. Таким гравцем цікаво й побитим бути.

Леонід Олександрович був дуже радий. Він до нестями любив теніс,— вільність і різноманітність рухів у ньому, красу і зручність тенісних костюмів, захват від вдало посланого або прийнятого м'яча. А тут ще зустріч з таким майстром, як Кидалов.

Завжди, коли в нього була радість, Леоніду Олександровичу було соромно перед Люсею, боляче, що вона в ній не може брати участі, і прокидалася до неї особлива ніжність.

Молодь пішла гуляти. У Люсі очі були дуже бліді, вона насилу підвелася з стільця: починався прихований напад

малярії. Леонід Олександрович подав їй руку, щоб відвести до її кімнати. Але Люся суворо сказала:

— Не треба. Я з Ганною Павлівною. Іди до себе працювати.

У просторій спальні від одчинених вікон стояла вогкувата нічна свіжість. Ганна Павлівна гріла постіль, Люся зачісувалася на ніч. Роздяглася, підійшла до ліжка, сказала втомлено:

— Яка я щаслива! Вже не треба роздягатись, не треба зачісуватись, все позаду. А постіль яка м'яка, яка нагріта! — З насолодою загорнулася в ковдру. — Ой, як хороше!.. Як тепло! — Притягла за руку Ганну Павлівну і шепнула: — Ганна Павлівна, люба! Я вам така вдячна за вашу повсякчасну турботу про мене! І не уявляю, що б я без вас робила. Мені тільки перед вами не соромно страждати.

Ганна Павлівна здивувалась.

— Ви — вдячні мені! Я ніколи не зможу віддячити вам за те, що ви для мене зробили.

Люся засміялась, махнула рукою і сказала:

— Ну, надобраніч!

Знайомство їх почалося так.

Років два тому, у сльотавий осінній день, Люся йшла через Патріарші стави і побачила на лавочці маленьку жінку, у якої трусилася голова. Обличчя жінки, мокре від дрібного дощу, застигло в такому стражданні і розпачі, що Люся мимоволі повернула до неї, сіла поруч і заговорила. Старенька відхитнулася. Але Люся була лагідно настійлива, і потроху старенька все розповіла. Історія була проста. У неї вмерла від тифу єдина дочка вісімнадцяти років, вузівка, в якій було все її життя. Люся з жадібним співчуттям розпитувала, і старенька з радістю розповідала, яка її дівчинка була талановита, вродлива, добра, як її всі любили. Люся просиділа з старенькою під парасолькою дві години. Старенька плакала, а Люся їй говорила: говорила гаряче і довго. Ні Ганна Павлівна, ні сама Люся не змогли б передати, що саме говорила Люся. Справа була не в словах, не в думках, не в логіці. Впливала спокійна лагідність голосу, непохитна віра в життя, ясно відчутне, гаряче співчуття. Неначе музика звучала, серйозна і урочиста. Ганна Павлівна слухала і полегшено плакала.

Після цього Ганна Павлівна кілька раз була у Люсі. Ця хвора, вже непридатна для життя жінка незрозумілим способом давала їй силу нести горе і знову прив'язала її до

життя. Вийшло якось так, що Ганна Павлівна оселилась у Люсі і стала в домі зовсім незамінною: завідувала господарством, ходила коло хворої Люсі, лагодила білизну і одяг. І рішуче відмовлялася від винагороди. Жила з того, що шила на замовлення. Люсю вона любила сильною, вдячною любов'ю, оточувала материнською турботою, в неї вкладала весь величезний запас любові, який лишався в її душі невтраченим після смерті дочки.

І обом було добре одній від одної.

Вранці Леонід Олександрович прокинувся, як звичайно, в похмурому настрої. Ще затуманений сном, він тільки відчував невиразну тугу, що володіла душею, але не міг би навіть відповісти, звідки вона. Повсякчасні вдома хвороби. Взагалі завжди щось заважає повній радості. Ах, ось що зараз головне: Борис. Незабаром через неуспішне навчання йому доведеться покинути вуз. Куди, до чого його пристосувати? Перед необхідністю всякої рішучої дії Леонід Олександрович розгублювався і ставав безпорадним. З Люсею треба порадитись.

Кімнату її було вже прибрано. Люся, одягнена, лежала на кушетці і читала. В розчинені вікна крізь листя ясенів рвалися в кімнату пахощі саду, зелене сонячне світло, стрекотіння і пташиний гамір. Люся неуважливо подала чоловікові руку і, сповнена великої внутрішньої зосередженості, поволі почала читати з книжки:

Тени сизые смешались,
Цвет поблекнул, звук уснул;
Жизнь, движение разрешились
В сумрак зыбкий, в дальний гул...
Мотылька полет незримый
Слышен в воздухе ночном...
Час тоски невыразимой!
Все во мне — и я во всем...

Леонід Олександрович ніжно поцілував її і спитав:

— Чий це?

— Тютчева.

В очах Люсі він прочитав ту бурхливу радість, яка нею оволодівала в момент художніх або розумових переживань.

Він перішуче сказав:

— Мені хочеться поговорити з тобою в одній справі, але, може, потім? Це не спішно.

— Ні, чому? Кажі зараз!

— Про Бориса. Лихо мені з ним. Хлопець він добрий, але якась розумова порожнеча і яка легковажність! Наукою не займається, курсу, напевне, не скінчить. І думає тільки про теніс. Говорити з ним зовсім безнадійно: він всією душею радий піти мені назустріч, але що здатний вмістити цей низький і пологий лоб спортсмена, крім думок про теніс і футбол?

Він похмуро заходив по кімнаті. Люся спокійно відповіла:

— Страшного тут нічого немає. Лобика йому не пере-
робиш. Треба миритися з тим, що є.

— Це досить сумно.

— В нинішні часи немає нічого сумного. Чому не стати йому, наприклад, інструктором з теніса? Чим це погано? Хай переведеться у фізкультурний інститут. Що у тебе за схильність все бачити у чорному світлі і зараз же занепадати духом? А по-моєму, як було б добре, коли б замість осоружної термодинаміки та диференціального обчислення у нього появилася робота, в якій би він горів душею. Це ж краса! Як я радітиму за нього!

Леонід Олександрович все більше світлішав. Він підсів до Люсі, притиснув її долоню до своєї щоки.

— Поговориш з тобою,— і враз якось стає на душі твердо. Думаю,— це вихід.— Встав і весело сказав: — Ну, піду купатись.

Дивні бувають люди серед художників. Публіка читає гумориста і аж заходиться сміхом, а сам він похмурий і в житті ніколи не сміється. З найщирішою ненавистю письменник картає міщанство, а сам не живе, як міщанин, тільки тому, що живе, як можновладний принц. Сміючись, зворушуючись, люблячи, ненавидячи, художник у творчості своїй щиро і сильно переживає відповідні почуття. А в житті проявляє їх дуже мало. І в творчості його немає ніякого фальшу. Цим він докорінно відрізняється від художників нещирих, які пристосовуються, почуваять про себе одне, а виявляють інше. Таких художників читач розпізнає швидко і не стоїть перед їх біографією, дивуючись, як перед біографією, наприклад, Некрасова, Достоевського або Гейне.

Творчість Леоніда Олександровича дихала мужністю

і побожною, чисто релігійною любов'ю до життя. Але сам він був до життя похмуро байдужим, воно не запалювало його, і в майбутньому він з побоюванням чекав від нього найгіршого. Був косним і неактивним. В кутках губ його красивого обличчя завжди лежала похмура зморшка. І часто Люся говорила йому:

— Льоню, Льоню, чому у тебе таке нерадісне обличчя? Ти глянь навколо, подивись, яке життя хороше!.. От стривай! Раптом якій-небудь там верховній істоті спаде на думку влаштувати суд над людьми. Тоді вона тобі скаже: «Тобі було дано в житті так багато, а як ти до нього ставився? Нічого не помічав». І дасть вона тобі потиличника, і ти сторчака полетиш в безодню нудьги, нікчемності й байдужості. Так тобі й треба!

Сама нещаслива, в усьому скривджена життям, Люся була справжньою музою Леоніда Олександровича, яка давала йому натхнення на бадьорість і радість.

У Люсі почали сильно боліти зуби. На початку серпня вона поїхала в Москву до зубного лікаря. По дорозі назад полив дощ з холодним вітром. Вона вийшла з машини вся промерзла, бліда. Леонід Олександрович з турботою спитав:

— Ну, як?

— Нова біда! І так своїх зубів уже майже немає, а тут: три зуби вирвати, дві коронки, протез... Зовсім хоче спустошити мій рот. І сам каже: «Вже й не знаю, на чому мені прикріпити протез». Господи, що ж це таке!.. Ну, та нічого!

Але в потьмянілих очах Леонід Олександрович прочитав розпач. Вона пройшла до себе, попросивши прийти Ганну Павлівну. Починалася жорстока мігрень.

Весь день вона мучилася невимовно. Ганна Павлівна кляла їй на голову гарячі компреси, підтримувала лоб при болісних позивах до блювоти. Надвечір Люся заснула. Перед ніччю покликала Леоніда Олександровича.

Лежала, заспокоена, з ласкавим, змученим обличчям. Він тихо цілував її худі руки.

— Трудно тобі, бідолашна моя!

— Ну, бідолашна! Зараз нічого. Ось уранці — правда! Занепала духом. Тоді стала бідолашна. А це найстрашніший злочин, який тільки можна собі уявити, — занепасти

духом. Тоді гине все, і право жити на світі лишається тільки за щасливчиками.

Він продовжував цілувати їй пальці, а сам думав: «Як може вона жити в цих повсякчасних бідах! Я б уже давно покінчив з собою».

Великі, чорні очі Люсі засвітилися. Вона говорила мрійно:

— Ти сказав: трудно. Мені недавно спало на думку: трудно, коли людина думає про майбутнє або минуле. А без цього жити завжди можна. Як усе живе, крім людини,— не заглядати в майбутнє, не зітхати за минулим. Як це у Тютчева? Стривай.

Не о былом вздыхают розы
И соловей в ночи поет,
Благоухающие слезы
Не о былом Аврора льет;
И страх кончины неизбежной
Не свеет с ветки ни листка.
Их жизнь, как океан безбрежный,
Вся в настоящем разлита.

Леонід Олександрович думав: «Вона настійливо виробляє для себе особливу, свою філософію подолання страждань».

Люся говорила:

— От, я питаю себе: ну, якщо не думати про минуле і майбутнє, чим мені зараз погано? Зуби не болять, голова пройшла, на душі тихо, у спальні моєї так затишно, у вікно дивиться Юпітер... І ти біля мене... О, моя дорога рука!

Вона гладила йому руку, сяючими любов'ю очима дивилася на нього і раптом сказала:

— Нічого, що ти в житті такий скиглій. Ти все-таки будеш творцем радянського архітектурного стилю, від якого радісно усміхнеться весь світ... так, так!

Веселим сонячним ранком Люся розпушувала в квітнику землю навколо тубероз і підв'язувала до паличок їх витягнуті, вкриті пишним цвітом головки. Вийшов з дому Леонід Олександрович.

— Я зараз їду в Москву. Треба тобі там що-небудь?

— Ой, як хороше! Треба дуже. Зараз, коли я отут з кручі дивилась на зарічні далі, мені раптом згадалася одна

наша факультетська лекція про Демокріта, грецького філософа. Особливо одно його чудове слово ΣΥΓΝΗΜΙΑΥ. І захотілось добре познайомитися з ним. Будь ласка, пошукай його у вас в бібліотеці або ще де-небудь і привези сьогодні ж.

Леонід Олександрович неохоче відказав:

— Як же його шукати?

— Тільки не кажи собі з самого початку, що це неможливо. Коли не російською, то, напевне, німецькою мовою знайдеться переклад його уривків, що дійшли до нас. Тільки щоб в оригіналі, а не в переказі вченого тупиці. В університетській фундаментальній бібліотеці, напевне, знайдеться.

Необхідність всякої енергійної дії викликала у Леоніда Олександровича тугу. Люся уважно подивилась на нього і наполегливо сказала:

— Льоню, подолай себе. Мені дуже треба. Ну, як при бажанні не знайти — де? В Москві!

Він відповів з сумнівом у голосі:

— Постараюсь.

Виявилось, знайти було зовсім неважко. Якраз тільки що вийшло в російському перекладі видання всіх уривків Демокріта, і Леонід Олександрович з торжеством привіз куплену книжку.

Люся жадібно зразу ж взялася читати. Читала до вечора і сердилась, коли її відривали. До вечері вона вийшла з прочитаною вже книжкою. Люся мала рідкісну здатність дуже швидко читати і засвоювати прочитане.

Вечеряли на заскленій терасі. Була половина вересня, але стояла така тепла погода, що всі рами були відсутні і теплі хвилі аромату тубероз линули від квітника на терасу. Небо раз у раз здригалось тьмяними спалахами. Голубуваті зірніці перебігали з хмарки на хмарку, на мить виділяючи їх темні силуети. Вся природа немовби була сповнена невиразної нервової тривоги.

Величезні чорні очі Люсі блищали, обличчя було незвичайно збуджене. Неначе великим святом була охоплена душа.

Вона сказала:

— Ну, молодь, слухайте і ви. Може, і вам буде цікаво.

Тремтячими від хвилювання пальцями вона перегортала по закладках аркуші.

-- От! По-перше: величезний, всесосяжний геній. Шля-

хом майже самої інтуїції він будує світорозуміння, яке тільки через десятки віків було підтверджене наукою. Ви тільки послухайте! Вся речовина складається з атомів. Світів безліч. Нічого не виникає з нічого. Люди з'явилися на світ подібно до хробаків, без усякого творця і без усякої розумної основи. Боротьба за існування навчила людей всього. Відчуття і думки — тільки зміни тіла... Це все він говорив більш як дві тисячі років тому! — в захопленні вигукнула Люся.

Леонід Олександрович обережно поклав руку на її лікоть.

— Люсю, не так пристрасно! Розхвилюєшся, не будеш спати ніч.

Вона сердито блиснула очима.

— Господи! Чи знаєш ти хоч яку-небудь радість, заради якої не побоявся б безсонної ночі!

І продовжувала говорити. Вона горіла, очі світилися гарячим, немовби власним світлом. Вся вона була в захваті від зустрічі з великим розумом далекої еллінської давнини.

Леонід Олександрович думав: так, радості такого розмаху, яку зараз переживає Люся, сам він, може, ніколи в своєму житті не звідав. Навіть найяскравіший зліт натхнення затьмарювався у нього думкою: «Не подолаю, нічого не вийде!» І дивно, як з усього навколо вона вміє здобувати радість,— з великого і малого. Симфонія Бетховена і писк звірятка в нічному болоті, великий людський подвиг і суниці з вершками,— від усього вона в захопленні, про все: «Ой, як хороше!» Люся вела далі:

— У цій же книжці наведено: Сенека називав Демокріта «найтоншим з древніх». А хто його у нас тепер знає? Ніхто. Тепер от! Найголовніше. Слухайте. В чому найвище благо? Важливе тільки одно: «е у а». «Е» по-грецькому значить «добре», «у» — «дух». Перекладач у цій книжці перекладає «добрий настрій». Добрий настрій!.. Людина смачно пообідала, закурила сигару, сьорбає кофе,— от добрий настрій. Але як перекласти? «Прекраснодушність», «благодущність»... Це все у нас вже з цілком усталеним значенням. Потрібне якесь особливе слово. По-моєму, ось яке: «радіснодушність». Слухайте ж!

Леонід Олександрович занепокоєно презирався з Ганною Павлівною. Піднесення навіть для Люсі було цілком незвичайне, внутрішнє полум'я немовби спалювало її. Але спиняти її було марно,— тільки сердити.

Люся читала по книзі:

— «Мета — радіснодушність. Вона не тотожня з утіхою, як дехто через нетямущість свою тлумачив, а такий стан, при якому душа живе бадьоро і без турбот, не хвильована ніякими страхами, ні боязню демонів, ні яким-небудь іншим стражданням. Демокрит називає такий стан також безстрашністю і щастям...» От! Правда, чудово!

— Чудово! — відізвася Леонід Олександрович. Ганна Павлівна співчутливо кивнула головою. Молоді люди промимрили щось невиразно. Вони лишилися глибоко байдужими. Світорозуміння Демокрита було для них найбанальнішими аксіомами, а «радіснодушності» у них самих було стільки, що проповідування її здавалося дивним. Вони здивовано дивились на захоплену екзальтацію Люсі. Поговорили, скільки вимагала чемність. Іра перезирнулася з Борисом і Валею.

— Яка ніч чудова! Ходімте, товариші, пройдемося до річки!

— Пішли!

Голосно розмовляючи, вони зникли в тривожно виблискуючій зірниці пільми.

Люся, любовно усміхаючись, перегортала сторінки. Вона сказала втомленим голосом:

— Ясність духу, безстрашність перед життям і перед стражданнями — от щастя! Льоню, дорогий мій, як би я хотіла, щоб ти відчув, скільки в цьому щастя! А ти все вигадуєш собі якихось «демонів»! Ой, як я боюся: що, як ці демони закрадуться і в твою творчість!..

Нараз вона замовкла. Очі глянули розгублено. Ще більш зблідле обличчя схилилося на плече. Книга впала. І Люся всім тілом зсунулася з крісла на підлогу.

Борис мчав машиною Леоніда Олександровича в Москву за професором Багадуровим, який завжди лікував Люсю.

Догораюче вогнище спалахнуло останнім яскравим світлом і тепер ледве жевріло, згасаючи.

Люся швидко наближалася до смерті. Вона тепер мало говорила. Всі сили її були спрямовані на те, щоб подолати темні хвилі, які набігали на душу, щоб дивитися поверх цих хвиль, у широку далечінь, де вона хотіла бачити блиск і світло. Одного разу вона сказала чоловікові:

— А знаєш, Льоню, в смерті рішуче є якась прихована

радісність. І вмирати, виявляється, дуже цікаво. Враз стаєш настільки вище життя! Я ніяк нічого цього не сподівалась. Ой, як хороше!

Леонід Олександрович хотів переїхати з нею до Москви. Але вона вперто відмовлялася.

— Досить лікувань і курортів. Нічого мені вже не допоможе, а я хочу бачити жовтіючі берези, виблискуюче в повітрі павутиння, спалахи горобиної ночі.

З кожним днем вона все більше худла і слабшала. Недокрів'я швидко посилювалось. У вухах стояв безперервний, дуже тяжкий дзвін.

Леонід Олександрович, низько опустивши голову, сидів біля її ліжка. Дощ періщив у вікна, небо було сіре, гілки ясеня билися під вітром, кидаючи жовте листя в повітря, повне бризок. Люся лежала, витягнувшись, з заплющеними очима, і тихим голосом говорила, немовби сама до себе.

— Який дивний дзвін в ушах! Неначе тисяча коників сюрчить навколо. Пригадується дитинство, наше Опасово, залитий липневим сонцем великий наш сад.

А там вдали сверкает воздух жгучий,
Колеблется, как будто дремлет он.
Так резко-сух снотворный и трескучий
Кузнечиков неугомонный звон!..

А потім вечір. Від нагрітого за день кам'яного ганку дихає тепло. Падає роса. І задумливо цвірчать цвіркуни... Як хороше!

ЗМІСТ

	Стор.
ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ	
Два кінці. <i>Перекл. С. Мішури</i>	7
Оповідання про японську війну. <i>Перекл. Б. Попеля</i>	138
До життя. <i>Перекл. Л. Смілянського</i>	177
За гранню. <i>Перекл. Л. Смілянського</i>	288
Змагання. <i>Перекл. А. Головка</i>	295
Ісанка. <i>Перекл. О. Копиленка</i>	303

«НЕВИГАДАНІ ОПОВІДАННЯ». *Перекл. М. Рудинської*

Передмова	345
---------------------	-----

I

Випадок на Хитровому ринку	348
«Не такий уже негідник»	352
Письменник	353
Проклятий дім	354
Чохов	355
Олександр Степанович	362
Помилка	365
Документ	367
«Студент, діставши...»	368
Випадок	368
Мільйонерка і дочка	371
Блакитна кімната	379
З запізненням	382
Під вогнем паровоза	382

	Стор.
II	
Ганна Володимирівна	384
Фельдшер Кичунов	387
Степан Сергійович	391
Фірма	394
Подружжя	395
Собачий перукар	396
III	
Вночі	398
Похорон	400
«Приїхав у Петербург поміщик...»	401
У кабінеті поміщика середньої руки	401
IV	
Гріх	403
Великодушний	405
«Бог з'єднав»	407
«До земської лікарні...»	408
«— Як здоров'я?»	408
«У нестарої ще жінки...»	408
«У нас на селі в церкві...»	409
«— У нас на селі чоловік один...»	409
«Киево-Печерський монастир...»	409
«— За Байкалом...»	410
На згарищі	411
На сільському базарі	413
«Швець...»	414
Чемність	414
На пасіці	415
V	
«Це якась споконвічна, первісна стихія в душі...»	416
«Нашому госпіталю довелося стояти...»	417
«З нашої частини був посланий...»	418
Вороги	418
VI	
Букети	429
Випробування	430
«На південному березі...»	431
«Була няня...»	432
«Зараз я одну індійську казку прочитав...»	432

	Стор.
«— Якщо тобі...»	433
«— Я вас давно закримітив...»	433
Термінова розмова	433
«Найнялася до нас одного разу кухарка...»	434
Соломонів суд	435
Взимку 1906/07 року...»	436
«На одному кладовищі Тульської губернії...»	437
«Мені лікарі не хотіли сказати...»	438
«У публіциста Г. А. Джаншиєва...»	438
«Дачне селище Коктебель...»	438
П. Ф. Лесгафт	440
«Рудометов...»	441
«По новому шосе...»	442
Мимохідь	443

VII

Оповідання про дітей

«— Соню, в тебе є батько?...»	447
«Ну, Сергунька...»	447
«З ним же...»	448
«Я тоді жив у Тулі...»	448
«В кімнаті було темно...»	452
«Таня почала якось таку казку...»	452
«— Я не люблю спати...»	453
«— Це хто?...»	453
«— Це хто, Килинин син?...»	453
«Мати гуляла з Борею...»	453
«Дівчинка — з прогулянки...»	454
«Я спитав Марину...»	454
«У Коктебелі, на своїй дачі...»	454
«Ми з нею знайомі з місяць...»	455
«— Все комар...»	456
«Маленький, смішний карапуз...»	456
«Я наймав дачу...»	456
«— Льолю, ти давно в Києві живеш?...»	457
«Професор писав у себе в кабінеті...»	457
«— Мамо, ти мене любиш?...»	457
«Перед вікном кондитерської...»	457
«Хлопчик Ігор...»	458
«Вранці до мене...»	458
«В прекрасній книзі...»	460
«Галя, дванадцяти років»	461
«— Ліза виросте...»	461

	Стор.
«Гімназистка дванадцяти років...»	461
(Розповідав один художник)	462
Шкільний твір	462
Історичні особи	463
«— Звідки люди появились?..»	464
«Бабуся...»	464
«Примуси відшуміли...»	464
«Іду в Криму по саду...»	466
Ванька	467
Юра	469
Ялинка	482
Все життя віддала	483
День народження	485

VIII

Оповідання про тварин	489
---------------------------------	-----

IX

Як він мене здивував	498
СУТНУМІАУ	501

Редактор *С. А. Захарова*

Художник *А. Ф. Попомаренко*
Художн. редактор *К. К. Калугін*

Техн. редактор *О. Р. Олещевич*
Коректор *О. Р. Пліножос*

Викентий Викентьевич Вересаев. Сочинения, том 2.

(На українском языке)

БФ 10213. Здаю на виробництво 9/1 1956 р. Підписано до друку 6/VI 1956 р.
Формат паперу 84×108^{1/32}. Папер. арк. 8,062. Друк. арк. 26,445. Обл. виданн.
арк. 28,164. Ціна 10 крб. 45 коп. Замовл. № 165. Тираж 15.000

Книжкова фабрика ім. Фрунзе Головидаву Міністерства культури УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

1875